

OSMAN KABADAYI

KAZAKÇA AT KOŞUM TAKIMLARI

(TARİHİ KARŞILAŞTIRMALI SÖZ VARLIĞI İNCELEMESİ)

KAZAKÇA AT KOŞUM TAKIMLARI

(Tarihî Karşılaştırmalı Söz Varlığı İncelemesi)

Osman KABADAYI

KAZAKÇA AT KOŞUM TAKIMLARI

(Tarihî Karşılaştırmalı Söz Varlığı İncelemesi)

Osman KABADAYI

ISBN: 978-625-6714-74-8

PA Paradigma Akademi Yayınları

Sertifika No: 69606

PA Paradigma Akademi Basın Yayın Dağıtım

Fetvane Sokak No: 29/A

ÇANAKKALE

e-mail: fahrigoker@gmail.com

Yayın Sorumlusu: Nevin SUR

Tasarım&Kapak: Himmet AKSOY

Matbaa

Meydan Baskı

Sertifika No: 70835

Kitaptaki bilgilerin her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

Bu Kitap T.C. Kültür Bakanlığından alınan bandrol ve
ISBN ile satılmaktadır. Bandrolsüz kitap almayınız.

Ocak 2024

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	iii
ÖN SÖZ.....	xiii
SİMGELER VE KISALTMALAR	xv
GİRİŞ.....	1
Araştırmanın Konusu ve Alanı.....	1
Araştırmanın Amacı ve Önemi.....	1
Araştırmada Uygulanan Yöntemler.....	2
Araştırmanın Korpusu (Konu Külliyatı).....	3
Literatür Özeti	6
TÜRKLERDE AT VE AT KÜLTÜRÜ	27
Türklerde At	27
Eski Türklerde At Koşum Takımları	29
Eyer ve Üzenginin Türk Kültür Tarihindeki Yeri	32
Kazaklarda At ve At Koşum Takımları.....	34
KAZAKLAR, KAZAKİSTAN VE KAZAKÇA.....	38
Kazak Etnonimi	38
Kazak Hanlığı.....	39
Kazakistan	43
Kazakça	44
KAZAKÇA AT KOŞUM TAKIMLARI SÖZ VARLIĞI.....	47
I. ATLA İLGİLİ ARAÇ VE GEREÇLER	47
1.1. At Boyunluğu	47
1.1.1. ajırǵı /ажырғы	47
1.1.2. moyınsa ~ moyın aǵaş /мойынса ~ мойын ағаш	49
1.2. Atın Bakımı ve Temizliği.....	51
1.2.1. Kaşağı	51
1.2.1.1. attaraq /аттапарак	51
1.2.2. Yem Torbası	52

1.2.2.1. at dorba ~ jemdorba /ат дорба ~ жемдорба	52
1.2.3. Nal	54
1.2.3.1. бүгешек /бүгешек.....	54
1.2.3.2. şegelik ~ şegeköz /шегелік ~ шегекөз	55
1.2.3.3. tağa /таға	56
1.2.3.3.1. tağala- /тағала-	57
1.2.3.3.2. емшек таға /емшек таға	57
1.3. At Örtüsü	58
1.3.1. at jabuw /ат жабу	58
1.3.2. dedege /дедеге.....	59
1.3.3. kejim /кежім.....	60
1.3.4. qarinsa /қарынса	62
1.3.5. öpşin /өпшін.....	64
1.4. Bağlar	64
1.4.1. Yular	64
1.4.1.1. noqta /ноқта.....	64
1.4.1.1.1. noqtala- /ноқтала-	66
1.4.1.1.2. noqta baw /ноқта бау	67
1.4.1.1.3. noqta-jip /ноқта-жіп.....	67
1.4.1.1.4. noqta-jügen /ноқта-жүген.....	67
1.4.1.1.5. qur noqta /құр ноқта	67
1.4.1.2. şılaw /шылау	68
1.4.1.3. şılbyr /шылбыр	69
1.4.2. Kement	70
1.4.2.1. buğalıq /бұғалық.....	70
1.4.2.1.1. buğalıqta- /бұғалықта-	72
1.4.2.1.2. buğalıqtı /бұғалықты	72
1.4.2.1.3. buğalıqşı /бұғалықшы.....	72
1.4.2.2. qalbağay /қалбағай.....	72
1.4.2.3. qırıq /құрық.....	73
1.4.2.4. şalma /шалма.....	74
1.4.2.4.1. şalmala- /шалмала-	75
1.4.2.4.2. şalmaşı ~ şalmager /шалмашы ~ шалмагер	76

1.4.3. Atı Bağlama.....	76
1.4.3.1. at ağaş /ат ағаш	76
1.4.3.2. at bekit- /ат бекіт-	78
1.4.3.3. balaq /балақ.....	79
1.4.3.4. бүкпе /бүкпе	80
1.4.3.5. jeli /желі	81
1.4.3.6. kisen /кісен.....	82
1.4.3.6.1. kisenде- /кісенде-.....	84
1.4.3.7. күнде ~ күрде /күнде ~ күрде	84
1.4.3.8. күzew jip /күзеу жіп	85
1.4.3.9. öre /өре	86
1.4.3.9.1. örele- /өреле-	87
1.4.3.10. şider /шідер	87
1.4.3.10.1. şiderle- /шідерле-	88
1.4.3.10.2. şiderlik /шідерлік	88
1.4.3.11. tusa- ~ tusawla- /тұса- ~ тұсаула-	89
1.4.3.11.1. tusaw ~ tusamıs /тұсау ~ тұсамыс.....	89
1.5. Süs Parçaları	91
1.5.1. attumar /аттұмар	91
1.5.2. bawırlıq ~ bawırdaq /бауырлық ~ бауырдақ	92
1.5.3. бүркеншік şege /бүркеншік шеге	93
1.5.4. kespe /кеспе	93
1.5.5. salpınşaq /салпыншақ.....	94
1.5.6. sıldırmaq /сылдырмақ	95
1.5.7. şıtıra /шытыра	96
1.5.8. tarbaq /тарбақ.....	96
1.5.9. üzbe /үзбе	97
1.5.9.1. üzbele- /үзбеле-.....	98
II. BİNİT TAKIMLARI	99
2.1. Eyer Takımı	99
2.1.1. at-äbzel /ат-әбзел	99
2.1.2. at-sayman /ат-сайман.....	100

2.1.3. at-turman /ат-тұрман	101
2.1.4. ayıl-turman /айыл-тұрман	101
2.1.5. er-turman ~ er toqım ~ er-sayman /ер-тұрман ~ ер-тоқым ~ ер-сайман.....	102
2.1.6. turman /тұрман	104
2.1.6.1. turmanda- /тұманда-	105
2.2. Eyer	105
2.2.1. er ~ eger /ер ~ егер.....	105
2.2.1.1. erle- ~ ertte- /ерле- ~ ертте-.....	109
2.2.1.2. er qos- /ер қос-	109
2.2.1.3. er şap- /ер шап-	110
2.2.1.4. erşi /ерші	110
2.2.2. jaydaq /жайдақ	111
2.2.2.1. jaydaqta- /жайдақта-	112
2.2.3. öñger- /өңгер-.....	112
2.2.4. toqı- /тоқы-.....	113
2.2.4.1. jaba toqı- /жаба тоқы-.....	114
2.3. Eyer Türleri	115
2.3.1. aşamay er /ашамай ер	115
2.3.1.1. qoltırmaş /қолтырмаш	116
2.3.2. ayırqom /айырқом.....	117
2.3.3. bejin er /бежін ер	118
2.3.4. boqan er /боқан ер	119
2.3.5. büyrek bet er /бүйрек бет ер.....	119
2.3.6. jelqom ~ jeltoqım /желқом ~ желтоқым	119
2.3.6.1. jelqomda- /желқомда-.....	120
2.3.7. qalmaqı er ~ üyrekbas er /қалмақы ер ~ үйрекбас ер.....	120
2.3.8. qazaq erі /қазақ ері.....	121
2.3.9. qazıqbas er /қазықбас ер.....	122
2.3.10. qoqan er /қоқан ер.....	122
2.3.11. qozı quyırq er /қозы құйрық ер	123
2.3.12. qurandı er /құранды ер	124
2.3.13. qus bas er /құс бас ер.....	125

2.3.14. orıs er /орыс ер.....	125
2.3.15. ойма er /ойма ер.....	126
2.3.16. şöşaq (bas) er /шошақ (бас) ер	127
2.4. Eyerin Bölümleri	128
2.4.1. attıq /аттық.....	128
2.4.2. bökter- /бөктер-.....	129
2.4.2.1. böktergi /бөктергі	129
2.4.2.2. böktergişe /бөктергіше	130
2.4.2.3. bökterindi /бөктерінді.....	130
2.4.2.4. bökterinşek /бөктеріншек.....	130
2.4.3. jelkebasar /желкебасар	131
2.4.4. qanjıǵa /қанжыға	131
2.4.4.1. qanjıǵala- /қанжығала-	133
2.4.4.2. qanjıǵalıq /қанжығалық.....	133
2.4.5. qaptal /қаптал.....	133
2.4.5.1. anjıma ~ änjıme /анжыма ~ энжіме	135
2.4.6. qas /қас	135
2.4.7. qasaba /қасаба	137
2.4.8. oqpan /оқпан	137
2.4.9. ortan belaqas /ортан белағаш	138
2.4.10. şettik /шеттік.....	139
2.4.11. Üzengi	140
2.4.11.1. taralǵı /таралғы	140
2.4.11.2. taraq baw /тарақ бау	141
2.4.11.3. terkinşek ~ terkişek /тепкіншек ~ тепкішек	141
2.4.11.4. üzeñgi /үзеңгі	142
2.4.11.4.1. üzeñgi baw /үзеңгі бау.....	145
2.4.11.4.2. üzeñgilik /үзеңгілік.....	145
2.5. Eyer Yastıǵı	146
2.5.1. at körşik /ат көпшік.....	146
2.5.2. at körpe /ат көрпе.....	148
2.5.3. jeldik /желдік	149
2.5.4. jona /жона	150

2.5.5. pıstan /пыстан	151
2.6. Eyerin Keçe Paçaları	152
2.6.1. äñji /әнжі	152
2.6.2. işkilik /ішкілік	153
2.6.3. işpek /ішпек	153
2.6.4. jırna /жырна	154
2.6.5. müyet /мүйет	155
2.6.6. taqım qağar /тақым қағар	155
2.6.7. tebingi /тебінгі	156
2.6.8. terlik /терлік	158
2.6.8.1. terlikte- /терлікте-	159
2.6.9. tıǵıldırıq /тығылдырық	159
2.6.10. toqım /тоқым	159
2.6.10.1. toqımda- /тоқымда-	161
2.7. Eyer Kayısları	161
2.7.1. ayıl /айыл	161
2.7.1.1. ayılда- /айылда-	163
2.7.1.2. ayıldı /айылды	163
2.7.2. baw /бай	164
2.7.3. beldik /белдік	165
2.7.3.1. beldikte- /белдікте-	166
2.7.3.2. beldikşe /белдікше	166
2.7.4. jırım /жырым	166
2.7.5. qayıs /қайыс	167
2.7.6. qolañ /қолаң	169
2.7.7. quıysqan /құйысқан	170
2.7.7.1. quıysqanda- /құйысқанда-	172
2.7.7.2. quıysqandıq /құйысқандық	173
2.7.8. ömildirik /өмілдірік	173
2.7.8.1. ömildirikte- /өмілдірікте-	175
2.7.9. tartpa /тартпа	175
2.7.9.1. bawırsa /бауырса	176
2.7.10. taspa /таспа	176

2.7.10.1. taspala- /таспала-	177
2.7.11. tös baw /төс бай	177
2.7.12. Kayış Tokası	178
2.7.12.1. ayılbas /айылбас	178
2.7.12.2. doğabas /доғабас	178
2.7.12.3. tilşe /тілше	179
2.7.12.4. toğa /тоға	180
2.7.12.4.1. toğашы /тоғашы	181
2.8. At Başlığı (Jügen)	182
2.8.1. awızdıq /ауыздық	182
2.8.1.1. awızdıqta- /ауыздықта-	184
2.8.1.2. awızdıqtawşı /ауыздықтаушы	184
2.8.1.3. awızdıqtay /ауыздықтай	184
2.8.2. jaqtaw /жақтау	184
2.8.3. jelkelik /желкелік	185
2.8.4. жүген /жүген	187
2.8.4.1. жүгенде- /жүгенде-	189
2.8.4.2. жүгендік /жүгендік	189
2.8.4.3. үкілі жүген /үкілі жүген	189
2.8.5. kekildik ~ miylıq /кекілдік ~ мильқ	189
2.8.6. keñsirik /кеңсірік	191
2.8.7. qasqalıq /қасқалық	191
2.8.8. saǵaldırıq /сағалдырық	193
2.8.9. suwlıq /сулық	195
2.8.10. şawjay /шаужай	197
2.8.10.1. şawjayla- /шаужайла-	197
2.8.11. tizgin /тізгін	198
2.8.11.1. tizginde- /тізгінде-	199
2.8.11.2. ayşıq /айшық	200
2.8.12. töbeldirik ~ şekelik /төбелдірік ~ шекелік	201
III. ARABA KOŞUMLARI	203
3.1. At Arabası	203

3.1.1. arba /арба	203
3.1.1.1. arbaday /арбадай.....	205
3.1.1.2. arbakeş /арбакеш	205
3.1.1.3. arbakeştik /арбакештік	205
3.1.1.4. arbala- /арбала-	205
3.1.1.5. arbaşı /арбашы	205
3.1.1.6. arbaşıq /арбашық	205
3.1.2. at arba /ат арба	206
3.1.3. jegüw äbzelі /жегу әбзелі	207
3.1.4. kölik /көлік.....	209
3.1.5. küyme /күйме.....	211
3.1.6. qamıt-doğa ~ qamıt-sayman /қамыт-доға ~ қамыт-сайман	212
3.1.7. law /лау	212
3.1.8. süyretki ~ süyretpe /сүйреткі ~ сүйретпе.....	213
3.2. Arabanın Bölümleri	214
3.2.1. arıs /арыс	214
3.2.2. azuwağaş /азуағаш.....	216
3.2.3. baqawız /бақауыз.....	217
3.2.4. bujıra /бұжыра	217
3.2.5. doğa /доға.....	217
3.2.5.1. doğaday /доғадай	218
3.2.5.2. doğar- /доғар-.....	219
3.2.6. doñğalaq ~ döñgelek /донғалақ ~ дөңгелек.....	219
3.2.7. erşik /ершік	220
3.2.7.1. erşikte- /ершікте-	221
3.2.8. iñırşaq ~ iñğırşaq /ыңыршақ ~ ыңғыршақ.....	221
3.2.9. jetek /жетек	222
3.2.10. kegey ~ şabaq /кегей ~ шабақ	223
3.2.11. qalqan ~ qalday /қалқан ~ қалдай	224
3.2.12. oqtemir /оқтемір	225
3.2.13. oqtıq /оқтық	226
3.2.14. şanaq /шанақ	227

3.2.15. şentemir /шентемір	228
3.2.16. täjbaw /тәжбай	228
3.2.17. täрте /тәрте	229
3.3. Hamut	230
3.3.1. atşölke /атшөлке	230
3.3.2. qamıt /қамыт	230
3.3.2.1. qamıtta- /қамытта-	232
3.3.2.2. qamıttıq /қамыттық	232
3.3.3. qospaq /қоспақ	232
3.3.4. şiliya /шілия	233
3.3.4.1. şiliyala- /шілияла-	234
3.3.5. şujıq /шұжық	234
3.4. At Arabasının Kayış Parçaları	235
3.4.1. bojı /божы	235
3.4.1.1. bojıla- /божыла-	235
3.4.1.2. bojışı /божышы	236
3.4.2. delbe /делбе	236
3.4.2.1. delbele- /делбеле-	237
3.4.2.2. delbeşi /делбеші	237
3.4.3. jelke baw /желке бай	238
3.4.4. köterme /көтерме	238
3.4.5. qamıt baw /қамыт бай	239
3.4.6. qulaq baw /құлақ бай	239
3.4.7. sırttıq /сырттық	240
3.4.8. tamaq baw /тамақ бай	242
IV. KIRBAÇ (KAMÇI)	245
4.1. Kamçı	245
4.1.1. atjürgiş /атжүргіш	245
4.1.2. atsoğar /атсоғар	245
4.1.3. qamşı /қамшы	246
4.1.3.1. qamşıla- /қамшыла-	249
4.1.3.2. qamşılıq /қамшылық	249

4.2. Kamçının Bölümleri	249
4.2.1. alağan /алақан	249
4.2.2. büldirge /бүлдірге	250
4.2.3. qamşısap /қамшысап	252
4.2.4. örim /өрім	253
4.2.5. özek /өзек	254
4.3. Kamçı Türleri	255
4.3.1. bestaspa ~ besqasqa /бестаспа ~ бесқасқа	255
4.3.2. biyşik /бишік	255
4.3.2.1. biyşiktey /бишіктей	256
4.3.2.2. biyşikşe /бишікше	256
4.3.3. buzawtis /бұзаутіс	257
4.3.4. daqa qamşı /дақа қамшы	258
4.3.5. dıraw qamşı /дырау қамшы	259
4.3.6. doyrı qamşı /дойыр қамшы	260
4.3.6.1. doyrıla- /дойырла-	261
4.3.6.2. doyrışı /дойыршы	261
4.3.7. elik saptı qamşı ~ elik siyraq qamşı /елік сапты қамшы ~ елік сирақ қамшы	261
4.3.8. jılanbawır qamşı /жыланбауыр қамшы	262
4.3.9. qazuyalı qamşı /қазуялы қамшы	263
4.3.10. qız qamşı /қыз қамшы	263
4.3.11. sapalaq /сапалақ	264
4.3.12. segiz qırılı qamşı /сегіз қырлы қамшы	264
4.3.13. selebe /селебе	265
4.3.14. sop qamşı /соп қамшы	266
4.3.15. şıbırtqı /шыбыртқы	266
4.3.15.1. şıbırtqla- /шыбыртқыла-	267
4.4. Mahmuz	268
4.4.1. ökşe temir /өкше темір	268
SÖZLÜK	269
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	283
KAYNAKLAR	295

ÖN SÖZ

Dünya tarihinin en önemli gelişmelerinden biri atın ehlileştirilerek binek hayvanı olarak kullanılmasıdır. Bu sayede uzun mesafeler daha kısa sürede katedilmiş, insanoğlu at vasıtasıyla dünyayı keşfedebilmiştir. Türkler tarafından oluşturulan bozkır kültüründe de at önemli bir rol üstlenmiştir. Göçebe yaşam tarzı ve bağımsızlığa düşkünlük gibi sebeplerle Türkler atlara oldukça fazla değer yüklemişlerdir. Türk toplumunun içtimai, iktisadi, dinî hayatının ve bozkır kültürünün merkezinde bulunan at, Türk destanlarında da yer almıştır. At, aynı zamanda askerî alanda üstünlük sağlayan bir etken olmuştur. Bozkır kültüründe atın evcilleştirilmesiyle birlikte binit ve koşum takımlarının icat edilişi atla ilgili en önemli gelişmelerden biridir. Atı güzelleştiren, görünümündeki asilliği ortaya çıkaran aslında binit ve koşum takımlarıdır. At binmede kullanılan eyer, gem, üzengi, pantolon, çizme gibi gereçler bozkır kültüründe göçebe hayat tarzının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Sözgelimi bozkır kültürü çevresinde vücut bulan üzengili eyerin icadı, savaşlarda süvarilerin at üzerindeki hareket kabiliyetini arttırmış ve vuruş gücünü kuvvetlendirmiştir. Bununla birlikte Türk tipi eyerde ön ve arka kaşın bulunması mızrak saklama ve kullanmada süvariye üstünlük sağlamıştır.

Göçebe bir hayat tarzını benimseyen Kazak Türkleri için de at en önemli ulaşım araçlarından biri olmuştur. Bu sebeple Kazaklar at koşum takımlarına ayrı bir değer atfetmişlerdir. Bu araştırmanın konusunu Kazakçanın söz varlığında yer alan at koşum takımları oluşturmaktadır. Tarihî karşılaştırmalı yöntem kullanılarak hazırlanan bu çalışmayla Kazak Türklerinin göçebe hayat tarzının dile ne ölçüde yansıdığını belirlemek, düşünce ve yaşam tarzlarını gözler önüne sermek, art zamanlı ve eş zamanlı bakış açısıyla söz varlığındaki değişimleri ve paralellikleri göstermek, ortaya konulan dil malzemesinin Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Çağatay Türkçesi gibi tarihî Türk yazı dillerinden çağdaş Kazakçaya değin geçirmiş olduğu fonetik, morfolojik ve semantik değişiklikleri tespit etmek amaçlanmıştır. Aynı zamanda bu çalışmanın Türkçenin tarihsel sözlüğüne de bir katkı sunması beklenmektedir. Konu filolojinin yanı sıra tarih, etnoloji, halk bilimi gibi diğer disiplinleri de yakından ilgilendirmektedir.

Daha önce Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde doktora tezi olarak savunulmuş ve yeniden gözden geçirilerek bazı değişikliklerle genişletilmiş bu çalışma “Giriş”, “Türklerde At ve At Kültürü”, “Kazakça At Koşum Takımları Söz Varlığı”, “Sözlük”, “Sonuç ve Değerlendirme” ana başlıklarından oluşmaktadır.

Çalışmanın “Giriş” bölümünde araştırmanın konusu, amacı ve önemi, araştırmada uygulanan yöntemler, söz varlığını ortaya çıkarmak için taranan sözlük ve eserlerle ilgili bilgiler, atçılık ve at koşum takımlarıyla ilgili yayınların tanıtımı yer almaktadır.

“Türklerde At ve At Kültürü” başlıklı bölüm Eski Türklerde at ve at koşumları, Türkler tarafından geliştirilen bazı koşum takımlarının kültür tarihindeki yeri, Kazaklarda at ve at koşumları ile Kazak Türklerine dair genel bilgileri içermektedir.

Çalışmanın en hacimli kısmı at koşum takımlarıyla ilgili söz varlığını ihtiva eden bölümdür. Bu bölüm on beş ciltten oluşan *Qazaq Ādebiy Tiliniñ Sözdigi* adlı sözlükten hareketle Kazakçanın at koşum takımlarıyla ilgili söz varlığının tespit edilerek tasnifi ve bu sözlerin anlam, ses, şekil ve köken bilgisi bakımlarından art zamanlı ve eş zamanlı yöntemlerle incelenmesinden oluşmaktadır. Söz varlığı kendi içinde atla ilgili araç ve gereçler, binit takımları, araba koşumları ve kamçı ana başlıkları altında sınıflandırılarak ayrı ayrı maddeler hâlinde incelenmiştir. “Sözlük” bölümü, çalışmada incelenen sözleri alfabetik bir biçimde gözler önüne sermektedir.

“Sonuç ve Değerlendirme” başlıklı son bölüm incelenen söz varlığının sayılarına göre tematik tasnifi, tarihî Türk lehçeleri ve modern Kıpçak lehçeleriyle ortaklık bakımından karşılaştırılması, ele alınan sözlerin yapılarına ve kökenlerine göre istatistiki dağılımı gibi hususları barındıran bir değerlendirme bölümüdür.

Eserin Türklük bilimi alanına küçük de olsa bir katkı sağlaması dileğiyle...

Doç. Dr. Osman KABADAYI

10/01/2024

SİMGELER VE KISALTMALAR

Bu araştırmada kullanılan simgeler ile kısaltmalar aşağıda gösterilmiştir.

Simgeler

*	Tanıklanamamış, tahmin edilen şekil
>	Bu şekle gider.
<	Bu şekilden gelir.
~	Değişken şekil, nöbetleşme
?	Kökeni tespit edilemeyen söz
→	Verintilenen söz
←	Alıntılanan söz
//	Fonem
-	Fiil tabanı veya fiil tabanına gelen ek
+	İsim tabanına gelen ek
{ }	Yardımcı sesi gösterir.

Kısaltmalar

Alt.	Altayca
Ar.	Arapça
AT.	Ana Türkçe
Az.	Azerbaycan Türkçesi
Başk.	Başkurtça
bk.	Bakınız
BS	Babalar Sözi
Bur.	Buryatça
C.	Cilt
CC	Codex Cumanicus
cm	Santimetre
Çağ.	Çağatayca
Çev.	Çeviren
Çin.	Çince
ÇTS	Çağatay Türkçesi Sözlüğü
Çuv.	Çuvaşça
DLT	Divânü Lügâti't-Türk
DS	Derleme Sözlüğü
DTS	Drevnetyurskiy Slovar'
ED	An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish
EDAL	Etymological Dictionary of the Altaic Languages
EOT	Eski Oğuz Türkçesi

Erm.	Ermenice
Erm.Kıp.	Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi
ESTY	Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov
ET	Eski Türkçe
et al.	ve diğerleri
EUTS	Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü
Far.	Farsça
Fin.	Fince
Hak.	Hakasça
Hal.	Halaçça
Harezmi	Harezmi Türkçesi
HATS	Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü
Haz.	Hazırlayan
Jap.	Japonca
Kalm.	Kalmukça
Kar.	Karayca
Karahanlı	Karahanlı Türkçesi
Kaz.	Kazakça
KB	Kutadgu Bilig
Kıpçak	Tarihi Kıpçak Türkçesi
Kırg.	Kırgızca
Kkalp.	Karakalpakça
KMalk.	Karaçay Malkarca
Kor.	Korece
Kök.	Köktürkçe
KTat.	Kırım Tatarcası
KTS	Kıpçak Türkçesi Sözlüğü
KTTTS	Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü
Kum.	Kumukça
Lat.	Latince
Mac.	Macarca
Manç.	Mançuca
Moğ.	Moğolca
MÖ	Milattan önce
MS	Milattan sonra
Nog.	Nogayca
Osm.	Osmanlıca
Özb.	Özbekçe
QATÄ	Qazaqtar Ana Tili Äleminde
QDMA	Qazaq Dästürli Mädeniyetiniñ Anıqtamalığı
QDMES	Qazaq Dästürli Mädeniyetiniñ Entsiklopediyalıq Sözdigi

QETS	Qazaq Ädebiy Tiliniñ Sözdigi
QS	Qazaq Sözdigi
QTAS	Qazaq Tiliniñ Aymaqtıq Sözdigi
QTQES	Qazaq Tiliniñ Qısqaşa Etimologiyalıq Sözdigi
QTS	Qazaq Tiliniñ Sözdigi
QTTS	Qazaq Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi
Rus.	Rusça
s.	Sayfa
Sal.	Salarca
Sang.	Sanglax, A Persian Guide to the Turkish Language
Şor.	Şorca
Tat.	Kazan Tatarcası
TBİ	Til Bilimi İnstitutı
TDK	Türk Dil Kurumu
Tel.	Teleütçe
Tof.	Tofaca
Trkm.	Türkmence
TT	Türkiye Türkçesi
TTurf.	Türkische Turfantexte
Tun.	Tunguzca
Tuv.	Tuvaca
T.	Türkçe
Uyg.	Eski Uygur Türkçesi
vb.	ve benzeri
vd.	ve diğerleri
Yak.	Yakutça (Sahaca)
YUyg.	Yeni Uygurca
i drugiye	и другие [ve başkaları]
it.d.	и так далее [ve benzeri]
qurast.	Құрастырған [derleyen]
red.	Редактор [editör]
t.b.	Тағы басқалары [ve diğerleri]

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu ve Alanı

Araştırmanın konusunu bir Kıpçak lehçesi olan Kazakçanın on beş ciltten oluşan *Qazaq Ądebiy Tiliniñ Sözdigi* [QETS] adlı sözlüğünden hareketle at koşum takımlarıyla ilgili söz varlığının tespit edilmesi ve belirlenen bu sözlerin anlam, ses, şekil ve köken bilgisi bakımından art zamanlı ve eş zamanlı yöntemlerle incelenmesi oluşturmaktadır.

Türk kültürünün ilk dönemi ‘bozkır kültürü’, başka bir deyişle ‘atlı göçebe kültürü’ olarak nitelendirilmektedir. Türk bozkır kültürünü tam anlamıyla kavrayabilmek için at ve at kültürünü, at koşumlarının fonksiyonlarını tespit etmek büyük önem taşımaktadır. At, ilk olarak Türkistan coğrafyasında ehlileştirilmiştir. Atın ehlileştirilmesi yalnızca Türk kültürü için değil, dünya medeniyeti için de oldukça önemli bir gelişmedir. Atın ehlileştirilmesi, koşum takımlarının icadını da beraberinde getirmiştir. At koşum takımları, maddi kültür tarihinin en önemli öğelerinden birini oluşturmaktadır. Maddi kültür kaynaklarının da filolojik açıdan incelenmesi son derece önem arz etmektedir.

Bozkır kültürü çevresinde gelişen eski Türk yaşamının her alanında atı görmek mümkündür. Türk bozkır kültürünün izlerini barındıran ve Orta Asya’nın Türk kökenli kadim halklarından biri olan Kazakların dilinde yer bulan at koşum takımlarıyla ilgili sözler, bu sözlerin tarihî Türk lehçeleri ve çağdaş Kıpçak lehçeleriyle karşılaştırmalı olarak incelenmesi bu araştırmanın evrenini oluşturmaktadır.

Araştırmanın Amacı ve Önemi

Araştırmanın amacı, *Qazaq Ądebiy Tiliniñ Sözdigi* [QETS], *Qazaq Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi* [QTTS], *Qazaq Tiliniñ Sözdigi* [QTS], *Qazaq Tiliniñ Aymaqtıq Sözdigi* [QTAS] gibi sözlüklerden yola çıkarak Kazakçanın at koşum takımlarıyla ilgili söz varlığını toplu bir biçimde ortaya koyup bu sözlerin anlamsal ve biçimsel yapısını inceleyerek Kazak kültüründeki yerini ve önemini belirlemektir. Ayrıca bu araştırmada ortaya çıkartılan dil malzemesinin Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Çağatay Türkçesi gibi tarihî Türk yazı dillerinden çağdaş Kazakçaya değin geçirmiş olduğu semantik, fonetik ve morfolojik değişiklikleri tespit etmek hedeflenmiştir.

Tarihî karşılaştırmalı yöntem kullanılan bu araştırmayla Kazak Türklerinin göçebe hayat tarzının dile ne ölçüde yansıdığını belirlemek, düşüncesi ve yaşam tarzlarını gözler önüne sermek, art zamanlı ve eş zamanlı bakış açısıyla söz varlığındaki değişimleri ve paralellikleri göstermek de amaçlanmıştır. Aynı zamanda bu araştırmanın Türkçenin tarihsel sözlüğüne de bir katkı sunması beklenmektedir. Bu araştırmanın konusu filolojinin yanı

sıra tarih, etnoloji, halk bilimi gibi diğer bilim dallarını da yakından ilgilendirmesi bakımından önem taşımaktadır. Kazakçanın at koşum takımlarıyla ilgili dil malzemesinin incelenmesi Türk dilinin tarihî gelişim sürecinin tespitinde önemli olduğu kadar Türk kültür tarihi bakımından da değer taşımaktadır.

Araştırmada Uygulanan Yöntemler

Bu araştırmada bozkır kültürünün bir parçası olan göçebe hayat tarzına ait maddi kültür öğelerinden at koşum takımlarının Kazakçada vücut bulmuş karşılıkları araştırılmış, bu amaç doğrultusunda Kazakçanın temel sözlükleri taranarak konuyla ilgili söz varlığı tespit edilmiş ve fişlenmiştir. Fişlenen dilsel veriler, Türkiye Türkçesine aktarılarak anlam bilgisi, ses bilgisi, şekil bilgisi ve de köken bilgisi bakımlarından art zamanlı ve eş zamanlı yöntemlerle karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.

Araştırmada Kazakçanın söz varlığını büyük ölçüde barındıran *Qazaq Adebıy Tiliniñ Sözdigi* [QETS] ve *Qazaq Sözdigi (Qazaq Tiliniñ Bir Tomdıq Ülken Tüsindirme Sözdigi)* [QS] taranarak konuyla ilgili söz varlığını oluşturan veriler elde edilmiştir. Daha sonra bu veriler *Qazaq Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi* [QTTS], *Qazaq Tiliniñ Sözdigi* [QTS], *Qazaq Tiliniñ Aymaqtıq Sözdigi* [QTAS] *Qazaq Tiliniñ Qısqaşa Etimologiyalıq Sözdigi* [QTQES], *Qazaq Dästürli Mädeniyetiniñ Entsiklopediyalıq Sözdigi* [QDMES] gibi sözlüklerle karşılaştırılıp Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. İncelenen kavramlarla ilgili sözlüklerde yer almayan bilgiler için ise *Qazaqtıñ Etnografiyalıq Kategoriyalar, Uğımdar men Atawlarınıñ Dästürli Jüyesi* başlıklı etnografya ansiklopedisi başta olmak üzere *Qazaqtıñ Salt-Dästürleri men Ädet-Ğurıptarı, Qazaq Etnografiyası, Sır Öñiriniñ Dästürli Etnografiyası* gibi çeşitli bilimsel kaynaklara başvurulmuştur. Ortaya çıkan söz varlığının tasnifinde ise *Qazaq Dästürli Mädeniyetiniñ Entsiklopediyalıq Sözdigi* [QDMES] ile *Qazaqtar Ana Tili Äleminde (Etnolingvistikalıq Sözdik)* [QATÄ] başlıklı eserlerden faydalanılmıştır.

Araştırmada incelemeye tabi tutulan her bir söz Kiril harflerinden Latin harflerine aktararak verilmiş, hemen yanında Kiril harfli orijinal şekli de gösterilmiştir. Madde başı olarak ele alınan her bir sözün morfolojik tahlili köşeli ayraç içinde verilmiş, bu tahlillerde sözlerin kök veya tabanlarının tanımlanabilen en eski şekilleri, eklerin ise Kazakçadaki biçimleri gösterilmiştir. İncelenen söz varlığının Latin alfabesiyle gösteriminde ortak Türk alfabesine dayalı çeviri yazı sistemi kullanılmıştır. Madde başlarının Kazakça sözlüklerdeki anlamları Türkiye Türkçesine aktararak tanımlanmış, Kazakçanın ağız sözlüğünde de (QTAS) yer alan maddelerin açıklanmasında ise Kazakistan'ın hangi ağzında veya bölgesinde nasıl kullanıldığı da belirtilmiştir. Ancak diğer çağdaş Kıpçak lehçelerinin ağız sözlükleri korpusa dâhil edilmemiş, karşılaştırmada bu lehçelerin

yalnızca ölçünlü yazı dili sözlükleri kullanılmıştır. Ayrıca incelenen söz varlığındaki çok anlamlı madde başlarının at koşum takımları kavram alanı dışında kalan diğer anlamlarına da yer verilmiştir. Tanımı verilen kavramlar folklor açısından da ele alınıp değerlendirilmiştir. Madde başlarının daha iyi anlaşılması için Almatı şehrinde bulunan Kazakistan Millî Kütüphanesi veri tabanındaki konuyla ilgili kitaplar, makaleler, tezler, gazeteler, dergiler, ansiklopediler taranmış ve ilgili çalışmalardan da faydalanılmıştır. Kazakçanın at koşum takımlarıyla ilgili deyim, atasözü gibi kalıp sözlere de incelenen madde başı içinde yer verilmiştir.

Tematik olarak tasnif edilen Kazakçanın at koşum takımlarıyla ilgili söz varlığı Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezm, Kıpçak, Çağatay Türkçesi dönemleriyle ve Kırgızca, Tatarca, Nogayca, Kumukça gibi çağdaş Kıpçak lehçeleriyle de karşılaştırılmıştır. Kazakça kaydıyla verilen en eski biçimleri ortaya koymak amacıyla tarihî sözlüklerden Budagov' ile Radloff tarafından hazırlanan sözlüklerdeki verilere de yeri geldikçe başvurulmuştur. İncelenen sözlerle ilgili etimoloji değerlendirmelerinde ise Türk dilinin belli başlı etimoloji sözlüklerinin yanı sıra o kavramla ilgili yazılmış müstakil makalelerden de istifade edilmiştir. Ele alınan kavramın Batı Türkçesindeki tarihî biçimiyle Anadolu ağızlarındaki varyantlarına da yeri geldikçe temas edilmiştir.

Tarihî karşılaştırmalı söz varlığı incelemesinde daha önce tarihî karşılaştırması verilmiş bir kök veya tabandan türeyen sözlerin tarihî lehçelerle çağdaş Kıpçak lehçelerindeki biçimlerine -daha önce değerlendirildikleri için- yer verilmemiştir. Örneğin *kisen* “köstek” sözünün lehçelerdeki görünümü verilmişken bu tabandan türeyen *kisende*- “köstek takmak” fiilinin tarihî lehçelerle çağdaş Kıpçak lehçelerindeki biçimleriyle ilgili veriler tekrar edilmemiştir.

Tarihî karşılaştırmada çağdaş Kıpçak lehçelerinden alıntılanan sözler Latin harfleriyle gösterilmiştir. İngilizce, Rusça, Almanca gibi yabancı dillerdeki kaynaklardan alıntılanan sözlerin orijinal dildeki tanımları tırnak içinde, bu tanımların Türkçe çevirileri ise köşeli ayraç içinde verilmiştir.

Kaynaklar bölümünde çalışmada kullanılan Kiril harfli kaynaklar Latin harflerine aktararak verilmiştir.

Araştırmanın Korpusu (Konu Külliyatı)

Bu araştırmanın verilerini oluşturan söz varlığının tespit edilmesinde araştırmanın korpusu (konu külliyatı) içerisinde yer alan ve Kazakçanın söz varlığını büyük ölçüde ortaya koyan aşağıdaki sözlüklerden yararlanılmıştır:

Qazaq Ądebiy Tiliniń Sۆzdigi [QETS] / Қазак әдеби тілінің сөздігі

Nurgeldi Vәli'nin genel yayın yönetmenliğinde 2011 yılında yayımlanan ve 15 ciltten oluşan *Qazaq Ądebiy Tiliniń Sۆzdigi*, daha önce ilk cildi 1974'te yayımlanan ve toplam 10 ciltten oluşan *Qazaq Tiliniń Tүsindirme Sۆzdigi*'nin genişletilmiş ve örneklerle zenginleştirilmiş yeni biçimidir denilebilir. Sözlük maddeleri, bilim adamları tarafından Kazak edebiyatından örnekler verilerek hazırlanmış ve her cilt, neredeyse başka bir bilim adamının redaktörlüğünde yayımlanmıştır.

Qazaq Sۆzdigi (Qazaq Tiliniń Bir Tomdıq Үlken Tүsindirme Sۆzdigi) [QS] / Қазак сөздігі (Қазак тілінің біртөмдық үлкен түсіндірме сөздігі)

Sözlük Nurgeldi Vәli, Şerubay Qurmanbayulı, Mırzabergen Malbaqov'dan oluşan heyet tarafından 2013 yılında yayımlanmıştır. Ayrıca sözlüğü yayıma hazırlayan bilim kadrosunda N. Vәli, Ş. Qurmanbayulı, M. Malbaqov, R. Şoybekov, Q. Kүderinova, O. Jubayeva, A. Jańabekova, A. Fazıljanova, J. İsayeva, A. Üderbayev yer almaktadır.

Qazaq Sۆzdigi'nde madde başı olarak 106 bin söze yer verilmiştir. Toplam 1488 sayfa tutarındaki tek ciltlik bu sözlük, 15 ciltlik *Qazaq Ądebiy Tiliniń Sۆzdigi*'nin sadece madde başları dāhil edilerek örneklerine yer verilmemiş hālidir denilebilir.

Sözlükle ilgili tanıtma için bk. Sırtı 2015, s. 174-181.

Qazaq Tiliniń Sۆzdigi [QTS] / Қазак тілінің сөздігі

Kazakistan'ın Almatı şehrinde Bilimler Akademisi (Ğılım Ordası) bünyesinde faaliyet gösteren Ahmet Baytursunulı Til Bilimi İnstitutı tarafından ve Telģoja Januzaqov'un genel yayın yönetmenliğinde Dayk-Press yayınevinden 1999 yılında yayımlanmış, 776 sayfalık ve tek ciltlik sözlüktür. Sözlükte 50 bin söz, madde başı olarak yer almaktadır. Aynı sözlüğün ikinci baskısı 2008 yılında *Qazaq Tiliniń Tүsindirme Sۆzdigi* adıyla neşredilmiştir. Bu sözlük orta boy bir baskı olduğundan 968 sayfadan oluşmaktadır. Araştırmada sözlüğün bu ikinci baskısı kullanılmıştır.

Qazaq Tiliniń Tүsindirme Sۆzdigi [QTTS] / Қазак тілінің түсіндірме сөздігі

Bayınqol Qaliyev tarafından hazırlanan ve 2014'te Memlekettik Tildi Damıtıw İnstitutı tarafından yayımlanan 728 sayfalık ve tek ciltlik bir sözlüktür. Sözlüğün giriş kısmında verilen bilgilere göre bu sözlükte 15 ciltlik *Qazaq Ądebiy Tiliniń Sۆzdigi*'nde yer almayan 10690 madde başı söz

ile 2645 kalıp söze yer verilmiştir. Bu yönüyle *Qazaq Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi* ile *Qazaq Ądebiy Tiliniñ Sözdigi* birbirini tamamlayıcı niteliktedir.

Qazaq Tiliniñ Aymaqtıq Sözdigi [QTAS] / Қазақ тілінің аймақтық сөздігі

Kazakçanın diyalektolojisiyle ilgili ilk çalışmalar, J. Dosqarayev'in 1955 yılında yayımladığı yaklaşık 1500 sözlük birimi içeren *Qazaq Tiliniñ Jergilikti Erekselikteri (Leksika)* ile S. Amanjolov'un 1959'da Rusça yayımladığı monografinin sonunda yer alan ve 4 bin civarındaki sözden oluşan *Voprosı Diyalektologii i İstorii Kazaxskovo Yazıka*'dır. 1969 yılında yayımlanmış olan *Qazaq Tiliniñ Diyalektologiyalıq Sözdigi*'nde ise 6 bin madde başı söz bulunmaktaydı (Qaliyev t.b. 2005, s. 7). Bu diyalektolojik birikim üzerinde ilerlemiş olan *Qazaq Tiliniñ Aymaqtıq Sözdigi*'nde ise bugün 22 binden fazla söz, madde başı olarak yer almaktadır.

Kazakçanın ağız sözlüğü olan *Qazaq Tiliniñ Aymaqtıq Sözdigi* 2005 yılında Ahmet Baytursunulı Til Bilimi İnstitutı tarafından Arıs Yayınevince 824 sayfa olarak yayımlanmıştır. Sözlüğün genel yayın yönetmenliğini ise Ş. Sarıbayev üstlenmiştir. 22 bin civarında sözün madde başı olarak yer aldığı sözlüğün giriş kısmında verilen bilgilere göre *Qazaq Tiliniñ Aymaqtıq Sözdigi* sadece Kazakistan sınırları içerisinde derlenen malzemeyi değil Çin, Moğolistan, Afganistan, İran, Rusya gibi ülkelerde yaşayan Kazakların da dil malzemesini bünyesinde barındırmaktadır.

Qazaq Tiliniñ Qısqaşa Etimologiyalıq Sözdigi [QTQES] / Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі

Sovyetler Birliğı dönemindeki Kazak SSR Ğılım Akademiyası Til Bilimi İnstitutı tarafından 1966 yılında, A. Isqaqov, R. Sızdıqova, Ş. Sarıbayev'in editörlüğünde Almatı'da yayımlanmış olan Kazakçanın yegâne etimoloji sözlüğüdür. 240 sayfa tutarındaki küçük hacimli bu sözlükte Kazak yazı dilinde kullanılan bazı sözlerin etimolojik izahları yapılmıştır.

Araştırmada söz konusu sözlükten yeri geldikçe istifade edilmiştir.

Qazaq Dästürli Mädeniyetiniñ Entsiklopediyalıq Sözdigi [QDMES] / Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі

A. Quralulı tarafından hazırlanan ve 1997'de Sözdik-Slovar' yayınları arasından çıkan 386 sayfalık bu sözlük, Kazak gelenek ve göreneklerinin ansiklopedik sözlüğü niteliğini taşımaktadır. 17 bölümden oluşan bu sözlükte Kazak gelenek ve görenekleri çeşitli başlıklar altında tasnif edilmiştir ve sözlükte 7 bin civarında söze madde başı olarak yer verilmiştir.

Aynı yazarın 1998 yılında yine aynı yayınevinden *Qazaq Dästürli Mädeniyetiniñ Anıqtamalıǵı* başlıklı 121 sayfalık bir eseri daha yayımlanmıştır. Bu eserde ise sözlükteki madde başlarının bir dizini ve kısa açıklamaları yer almaktadır.

Qazaqtar Ana Tili Äleminde (Etnolingvistikalıq Sözdik) [QATA] / Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік)

Ä. Qaydar tarafından 3 cilt olarak yayıma hazırlanan *Qazaqtar Ana Tili Äleminde (Etnolingvistikalıq Sözdik)* başlığını taşıyan eserin Adam isimli ilk cildi 2009 yılında Dayk-Press yayınevinden, *Qoǵam* başlıklı ikinci cildi ile *Tabiyǵat* başlıklı üçüncü cildi ise 2013 yılında Sardar Yayınevi tarafından yayımlanmıştır. Sözlük, Kazakçanın etnografik söz varlığını üç cilt olarak çeşitli alt başlıklar altında kısa tanımlarla açıklamaktadır.

Literatür Özeti

At eğitimiyle ilgili bilinen en eski metin Anadolu'da Hititçe yazılmış *Kikkuli'nin At Kitabı* olarak tanınan eserdir. Kikkuli'nin at eğitim yöntemini anlattığı dört tablet üzerine yazılmış metin Hattuşaş'ta 1930 yılında arkeolog Bedrich Hrozny tarafından bulunmuştur. Söz konusu metin, tarihin bilinen ilk at kitabıdır (Emiroğlu ve Yüksel 2009, s. 111).

Türk kültüründe ise at ve atçılıkla ilgili ilk bilgilere Çin kaynaklarında rastlanmaktadır. Köktürk yazıtlarında atlar, adlarıyla birlikte verilmiştir. Karahanlı Türkçesi dönemi metinlerinde ise at ve at kültürüyle ilgili hatırı sayılır bir malzeme bulunmaktadır. Memlük Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinden *Baytaratı'l-Vâzih*, *Kitâb fî Riyâzâtı'l-Hayl*, *Münyetü'l-Guzât* gibi doğrudan atçılıkla ilgili eserlerin varlığı, atın Türkler için ne denli önemli olduğunu göstermesi bakımından dikkate değerdir. Öte yandan bu tarihî metinler içerisinde yer alan baytarnameler de at ve at kültürünü ihtiva etmesi bakımından ayrı bir önem taşımaktadır.

At ve Türklerde atçılık konusunda Anadolu'daki ilk bilimsel çalışma, 1318'de (1912) yayımlanan *Muhiti'l-Maarif* adlı ansiklopedide yer alan “At” maddesidir. Bu madde Emrullah Efendi tarafından kaleme alınmıştır (Çınar 1996, s. 7). Bu çalışma ilk olması ve tarihî değer taşıması bakımından kıymetlidir.

Hasan Ali Türker'in *Türklerde Atçılık* (1971) isimli eseri, Osmanlı döneminde at yetiştiriciliği hakkında bilgiler sunmaktadır. Faruk Sümer tarafından kaleme alınan *Türklerde Atçılık ve Binicilik* (1983) adlı kitap, binit ve koşum takımlarını detaylı bir biçimde ele alması bakımından dikkate değerdir. Hayri Başbuğ'un *Aşiretlerimizde At Kültürü* (1986), Ali Abbas Çınar'ın *Türklerde At ve On Dokuzuncu Yüzyıla Ait Bir Baytarnamede At Kültürü (Yazılı ve Basılı Kaynaklarla Karşılaştırma)* (1993) başlıklı

çalışması, Salih Demirbilek'in *Türklerde At ve At Kültürü* (1993) adlı yüksek lisans tezi, Ali Abbas Çınar'ın *Kazak ve Türkiye Türklerinde At Kültürü ve Atın Rolü* (1996) isimli doktora tezi, Eser Tutel'in *At ve Atçılık* (1998), Kudret Emiroğlu ve Ahmet Yüksel'in hazırladıkları *Yoldaşımız At* (2009) başlıklı eser, Ertuğrul Güleç'in *Türk Atçılık Ansiklopedisi* (2006), Ayşe Karaca'nın *Türk Kültüründe At (İlk Çağ ve Orta Çağ)* (2011) başlıklı yüksek lisans tezi, Hava Durmuş'un *Kazak Türkçesinde At ile İlgili Söz Varlığı ve Metinler* (2011) adlı yüksek lisans tezi, İhsan Abidin Akıncı'nın *Osmanlı Atları* (2017), Emine Gürsoy Naskali editörlüğünde hazırlanan *At Kitabı* (2017), Ali Toraman'ın *Arkeolojik Veriler Işığında Altaylarda At Koşumları ve Savaş Aletleri (İlk Zamanlardan IX. Yüzyıla Kadar)* (2018) başlıklı doktora tezi, Ali Köse'nin *Memlûk Türkçesinde At ve Atçılık Terimleri* (2019) adlı yüksek lisans tezi, Fatih Köse'nin *Baytarnâmeler Bağlamında At, Atçılık, At Hastalıkları ve Tedavileri* (2022) başlıklı doktora tezi gibi çalışmalar Türkiye'de atçılık ve at kültürü hakkında yapılmış araştırmalardan bazılarıdır. Bununla birlikte atçılık, at kültürü, binit ve koşum takımlarını konu edinen onlarca makale de kaleme alınmıştır. Bunlar arasında Talat Tekin'in "Notes on Some Altaic Harnessing Terms" (2003b) [Altay Dillerinde Bazı Koşum Takımlarıyla İlgili Terimler Üzerine Notlar] başlıklı at koşum takımlarıyla ilgili makalesi özellikle anılmaya değerdir.

Türk kültüründe ana temasını at ve atçılığın oluşturduğu iki önemli uluslararası sempozyum da düzenlenmiştir. Bunlardan ilki 29 Ağustos - 3 Eylül 1964 tarihleri arasında Hollanda'da düzenlenen 7. PIAC (Permanent International Altaistic Conference) adlı konferanstır. Bu toplantı, "The Horse in Ancient Altaic Civilization" [Eski Altay Uygarlıklarında At] ana başlığında gerçekleştirilmiştir. Sir Gerard Clauson'un "Turkish and Mongolian Horses and Use of Horses, an Etymological Study" başlıklı bildirisi, Emel Esin'in "The Horse in Turkic Art" adlı çalışması, Annemarie von Gabain'in "Pferd und Reiter im Mittelalterlichen Zentralasien" başlıklı tebliği, Denis Sinor'un "Notes on the Equine Terminology of the Altaic Peoples" adlı çalışması, Edward Tryjarski'nin "Das Pferd in den Armenisch-Kiptschakischen Texten" başlıklı bildirisi ve Ananiasz Zajaczkowski'nin "Das Pferd nach dem Arabisch-Kiptschakischen Glossar *Ad-Durra' al-muḍī'a fī-l-luḡat at-turkiyya*" başlıklı tebliği bu sempozyumun en dikkat çekici bildirileri arasında yer almaktadır. Toplantıda sunulan bildiriler 1965 yılında *Central Asiatic Journal* dergisinin 10. (3/4) sayısında yayımlanmıştır. Benzer temadaki ikinci sempozyum ise 11-14 Mayıs 1994 tarihleri arasında Marmara Üniversitesinde düzenlenmiştir. Bu toplantıda sunulan bildiriler, editörlüğünü Emine Gürsoy Naskali'nin yaptığı *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık* (1995) başlıklı kitapta bir araya getirilmiştir.

Kazaklarda ise at ve atçılıkla ilgili ilk çalışmaların 19. yüzyılın sonlarında başladığı görülmektedir. Bu çalışmalardan ilki 1868 yılında

Военный Сборник [Askeri Koleksiyon] dergisinin 3-4. sayısında yayımlanan ve General-Leytenant Kovalevskiy imzasını taşıyan *О запряжке верховых лошадей в орудия и повозки*¹ [Silahlı ve Arabalı At Koşum Takımları Hakkında] başlıklı makaledir. Bunu aynı derginin 1871 yılına ait 1-2. sayısında yayımlanan *Заметка о воспитании строевых лошадей*² [Savaş Atlarının Eğitimi Hakkında Bir Not] başlıklı makale takip etmiştir. Kazak atçılığını konu edinen dikkate değer ilk kitap ise 1910 yılında Taşkent'te yayımlanmıştır. Vladimir Pavloviç Kolosovskiy tarafından hazırlanan bu kitap, *Лошади Туркестана* [Türkistan Atları] adını taşımaktadır. Kitabın 64-84. sayfaları arası Kazak atçılığıyla ilgilidir. Söz konusu kitabın 2013'te Moskova'da bir tıpkıbasımı yayımlanmıştır. Bunlar, Kazak atçılığıyla ilgili ilk çalışmalar olması bakımından önemlidir.

Gerek Kazakistan gerekse Türkiye'de yapılmış araştırmalar içerisinde Kazakçanın at koşum takımlarıyla ilgili söz varlığını derli toplu bir biçimde ele alıp inceleyen bütünsel bir çalışma bulunmamaktadır. Burada hem dolaylı yoldan at koşum takımları hem de genel anlamda atçılık konularına temas eden araştırmalardan bazılarına yer verilmiş ve bu araştırmalar kısaca tanıtılmaya çalışılmıştır:

Kerimbayev, D. (1968), *Qazaqstanın jılqı şaruwaşılığı*, Qaynar baspası, Almatı.

Başlığı “Kazakistan’da Atçılık” şeklinde Türkiye Türkçesine aktarılabilir, toplam 102 sayfadan oluşan bu eser atçılık ve at yetiştiriciliği konusuyla ilgili hazırlanmış en eski araştırmalardan biridir. Eser, beş ana bölüme ayrılmıştır. İlk bölüm “Kazakistan’da At Yetiştiriciliği Tarihinden” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde *Qazaq*, *Qostanay*, *Budenniy*, *Don*, *Qarabayır*, *Ahalteke* gibi çeşitli at ırkları hakkında bilgi verilmektedir. İkinci bölüm attan elde edilen mahsuller, et ve süt ürünleri konusuyla ilgilidir. “Atın Spordaki Önemi” başlığını taşıyan üçüncü bölümde atlı spor oyunlarını düzenleme konusu üzerinde durulmakta ve Almatı şehrindeki atlı spor oyunlarındaki sporcuları yetiştiren okul hakkında bilgi verilmektedir. Dördüncü bölümde at bakıcıları yani seyisler ele alınmıştır. Son bölümde ise at ırklarının yetiştirilmesi üzerinde durulmaktadır. Kitabın bazı bölümlerinde çeşitli siyah beyaz fotoğraflara da yer verilmiştir.

¹ Söz konusu makaleye http://ejournal6.com/journals_n/1575897100.pdf adresinden ulaşılabilir (Erişim Tarihi 20.02.2020).

² Söz konusu makaleye http://ejournal6.com/journals_n/1576143790.pdf adresinden ulaşılabilir (Erişim Tarihi 20.02.2020).

Arğınbayev, H. (1969a), “Qazaqtıñ er-turman jabdıqtarı”, *Kazahstan v XV-XVIII vekah (Voprosı sotsial'no-političeskoj istorii)* içinde s.171-202, Akademiya nauk kazahskoy SSR, Almatı.

Bu kitapta dördü Rusça, biri Kazakça olmak üzere toplam beş yazı bulunmaktadır. Kitaptaki “Qazaqtıñ er-turman jabdıqtarı” [Kazakların Binit ve Koşum Takımları] başlıklı kısım, Kazak etnograf Halel Arğınbayev’in Kazak at koşum takımları üzerine yazdığı bölümdür.

Çalışmada Kazakistan’ın çeşitli bölgelerinde üretilen at koşum takımları ve özellikleri, yapılış yöntemleri, kullanılış biçimleri üzerinde durulmuş, Kazakistan Bilimler Akademisi bünyesindeki Arkeoloji Müzesi ile Kazakistan Merkez Millî Müzesindeki konuyla ilgili materyaller tanıtılmaya çalışılmıştır. Çalışmada koşum takımlarına ait bazı fotoğraflara da yer verilmiştir.

Arğınbayev, H. (1969b), *Qazaqtıñ mal şaruwaşılıǵı jayında etnografiyalıq oçerık, Qazaq SSR’niñ ǵılım baspası, Almatı.*

Kitap giriş kısmından sonra üç ana bölümden oluşmaktadır. Çalışma at koşum takımlarıyla doğrudan ilgili olmayıp genel olarak hayvancılık üzerinedir. Çalışmanın birinci bölümünde Kazakistan coğrafyasının hayvan yetiştiriciliğindeki rolü üzerinde durulmaktadır. İkinci bölümde hayvancılıkla ilgili üreme, sağma gibi genel konulara yer verilmiş, üçüncü bölümde ise hayvan hastalıklarıyla ilgili halk inanışları konusu işlenmiştir.

Sızdıqov, A. (1976), *Jısqı ösirüwşiǵe keñes, Qaynar baspası, Almatı.*

Kitap genel olarak atçılık ve at yetiştiriciliğiyle ilgilidir. Bununla birlikte çalışmada at yetiştiricilerine çeşitli tavsiyelerde bulunmaktadır. Çalışmanın 80-82. sayfaları arasında at koşum takımlarını kullanma ve korumayla ilgili bilgilere yer verilmiştir.

Janäbilev, Ş. (1982), *Qazaqşa mal atawları, Qaynar baspası, Almatı.*

Kitap, iki sayfalık bir girişten sonra yedi esas bölümden oluşmaktadır. Çalışmada sırasıyla at, deve, sığır, koyun, keçi ile ilgili Kazakçadaki söz varlığı bu hayvanların cinsine, yaşına, rengine, türüne göre tasnif edilerek verilmiştir. Çalışmanın son bölümü bu hayvan adlandırmalarıyla ilgili ortak sözlerle atasözlerine ayrılmıştır.

Sümer, F. (1983), *Türklerde Atçılık ve Binicilik, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.*

Tarihçi Faruk Sümer, iki cilt hâlinde düşündüğü eserin yalnızca bu ilk cildini yayımlayabilmiştir. Araştırmacı bu çalışmasında Anadolu'nun çeşitli bölgelerini dolaşarak binit takımlarına dair gördüklerini işlemiştir. Çalışma, bir giriş ile onu izleyen iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde eyerden kamçıya varıncaya değin Anadolu'da kullanılmakta olan binit takımları ele alınmıştır. Çalışmanın ikinci bölümünde binit takımlarıyla ilgili deyimlerin tarihî gelişimleri incelenmiştir. Kitabın sonunda binit takımlarıyla ilgili Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden derlenmiş fotoğraflar bulunmaktadır. Eserle ilgili tanıtma için bk. Arabacı 2018, s. 316-324.

Awpbayev, J. [qurast.] (1987), *Er qanadı, Qaynar baspası, Almatı.*

Kitap, atçılıkla ilgili çeşitli yazıların bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur. Awpbayev editörlüğünde hazırlanan çalışmada bilimsel yazıların yanı sıra hikâye ve şiirlere de yer verilmiştir. Kitapta konuyla ilgili “Er-Toqım” (s. 259-278) başlıklı bölüm Jağda Babalıqlı tarafından kaleme alınmıştır. Bu bölümde bazı at koşum takımları kısaca tanıtılmıştır.

Nesterov, S.P. (1990), *Kon' v kul'tah tyurkoyazıçnıh plemen Tsentral'noy Azii v epohu srednevekov'ya, Hauka Sibirskoye Otdeleniye, Novosibirsk.*

Başlığı “Orta Çağ'da Orta Asya'nın Türk Dilli Halklarının Kültlerinde At” biçiminde Türkçeye çevrilebilecek eser dört ana bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın ilk bölümü “Tarihçilikte At Kültü Meselesi” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde dinî ritüellerde at kültürünün biçimleri ve kökeni üzerinde durularak at ekseninde kült kavramı ele alınmıştır. İkinci bölümde Orta Çağ'da Türk halklarında at yetiştiriciliği konusu üzerinde durulmuştur. Çalışmanın üçüncü bölümünde dinî ritüellerde, cenaze törenlerinde atın rolüyle ilgili bilgilere yer verilmiş, son bölümde ise başka kültürlerdeki at yetiştiriciliği konusunun Orta Asya'daki Türk kültürüne etkisi meselesi tartışılmıştır.

Çınar, A. A. (1993), *Türklerde At ve On Dokuzuncu Yüzyıla Ait Bir Baytarnamede At Kültürü (Yazılı ve Basılı Kaynaklarla Karşılaştırma), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.*

Kitabın dış kapağı *Türklerde At ve Atçılık*, iç kapağı ise *Türklerde At ve On Dokuzuncu Yüzyıla Ait Bir Baytarnamede At Kültürü (Yazılı ve Basılı Kaynaklarla Karşılaştırma)* başlığını taşımaktadır. Kitap bir “Giriş”ten sonra üç ana bölümden oluşmaktadır. “Türk Kültüründe At ve Atçılık”

başlığını taşıyan birinci bölümde atın evcilleştirilmesi ve atlı göçebe kültür teorisi, atın askerî alandaki rolü, at damgaları, at koşumu, takvimde at gibi konular işlenmiştir. İkinci bölüm, at hastalıkları ve tedavileri ile ilgilidir. Çalışmanın üçüncü bölümünde ise Bursa İnebey Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi Genel Bölümü 2112/2 numarada kayıtlı 19. yüzyıla ait bir baytarname metninin çevirisi ve tıpkıbasımı yer almaktadır. Kitabın sonunda at kültürü ile ilgili çeşitli fotoğraflara da yer verilmiştir.

Nurgaliuı, N., Ejenbekuı, E. (1994), “Er”, *Ana tili, 1 Qırküyek, 35 (231)*, s. 5.

Bu köşe yazısında at koşum takımlarıyla ilgili *er, qas, qaptal, belağış, oqpan, şettik, müyet, şegelik, işkilik, terlik, jeldik, jelqom* gibi sözlerin kısaca tanımı yapılmıştır. Aynı yazarların gazetenin 40 (236) numaralı sayısında *Jügen* başlıklı bir yazıları da bulunmaktadır. Bir önceki yazının devamı niteliğindeki bu yazıda da *jügen, suwlıq, awızdıq, tizgin, şılbır, sağaldırıq* gibi sözler ele alınmıştır.

Gürsoy Naskali, E. [Editör] (1995), *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, Resim Matbaacılık, İstanbul.

Kitap, 11-14 Mayıs 1994 tarihleri arasında İstanbul’da düzenlenen “Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık” konulu sempozyumda sunulan bildirilerden oluşmaktadır. Kitabın “Türk Kültüründe At” başlıklı ikinci bölümünde Osman Fikri Sertkaya’nın *Eski Türk Kültüründe At*, A. Şçerbak’ın *At Kelimesi Üzerine Bazı Düşünceler*, István Vásáry’nin *Türkçe At ve Atçılık Terimlerinin Rusçaya Tesiri*, Emel Esin’in *Türk Sanatında At* (Çev. Nezihe Seyhan), Tuncer Gülensoy’un *At Damgaları*, Şükrü Elçin’in *Türklerde Atın Armağan Olması*, Mesut Şen’in *Baytarnameler*, Claus Schönig’in *Sibiry’a da At ve Atçılık Terimleri*, Şekir İbirayev’in *Kazakların Eski İnançlarında At* gibi yazılar yer almaktadır. Kitabın üçüncü bölümü “Çağdaş Atçılık” başlığını taşımaktadır. Bu kısımda da günümüz atçılığıyla ilgili yazılara yer verilmiştir.

Çınar, A. A. (1996), *Kazak ve Türkiye Türklerinde At Kültürü ve Atın Rolü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Bu çalışma, Kazak kültüründe at ile ilgili Türkiye’de yapılmış ilk doktora tezidir. Bir “giriş” ve onu takip eden üç bölümden oluşan tezin birinci bölümü “Türkler ve At” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde Türk lehçe ve şivelerinde at ile ilgili sözler, başka dillere geçen Türk atçılık terimleri ve atın ehlileştirilmesi konuları ele alınmıştır. Bu kısımda bazı belge ve bulgulara dayanılarak atı ehlilestiren ilk toplumun Türkler olduğu

vurgulanmaktadır. “Atçılık” başlığını taşıyan ikinci bölümde kaynaklarına göre atın şekli, at donları ve nişanları, atın bakımı, beslenmesi ve eğitimi, cins atın seçimi ve vasıfları gibi konular işlenmiştir. Tezin üçüncü bölümü “Sözlü Edebiyat ve Gelenekte At” başlığını taşımaktadır. Bu son bölümde de alp tipi savaş atı, inanç sisteminde at, at-insan ilişkisi, seyis, atları adlandırma geleneği ve ünlü atlar, at damgaları, binit takımı, atlı oyunlar, besin kaynağı olarak at gibi konular ele alınmıştır. Tezin 104-108. sayfaları arasında yer alan kısımda Kazakça binit takımları üzerinde kısaca durulmuştur. Çalışmanın sonunda fotoğraflar ve çizimler bulunmaktadır.

Beysenova, M.S. (1997), *M. Qaşqariyduñ Divanuw luğat-it türk degen eñbegindegi tört tülük mal atawları*, Filologiya ғылымдарının кандидаты ғылыми дәреjesin aluw üşin dayındalğan dissertatsiya, M.O. Áwezov atındağı oñtüstik qazaqstan universiteti, Şımkent.

Mahmut Kaşgarî'nin *Divânü Lügâti't-Türk* adlı sözlüğünde hayvan adları konusunu ele alan bu tez çalışmasının danışmanlığını Â. Qurışjanov yürütmüştür. Kazakçada *tört tülük* olarak adlandırılan hayvanlar at, sığır, deve, koyun ve keçidir. Dolayısıyla eldeki bu tez DLT'de geçen bu hayvan adlarıyla sınırlandırılmıştır. Üç ana bölümden oluşan tezin birinci bölümü “At ile İlgili Söz Varlığı” başlığını taşımaktadır. Bu ana bölümün alt başlıklarında atla ilgili genel adlandırmalar, atın cinsine ve yaşına bağlı isimler, doğal özelliklerine ve rengine bağlı adlandırmalar gibi konular ele alınmıştır. Çalışmanın 52-54. sayfaları arasında DLT'de geçen at koşum takımları ve bunların Kazakça karşılıklarına yer verilmiştir. Çalışmanın ikinci ana bölümü “Deve ve Sığırla İlgili Söz Varlığı”, üçüncü bölümü ise “Koyun ve Keçi ile İlgili Söz Varlığı” başlıklarını taşımaktadır.

Quralulı, A. (1997), *Qazaq дәstürli мәдениетинің entsiklopedialıq sözdigi*, Sözdik-slovar' baspası, Almatı.

Ayubay Quralulı'nın hazırlamış olduğu bu eser, Kazak gelenek ve görenekleriyle ilgili söz varlığını ihtiva eden tematik bir sözlüktür. Sözlüğün “Hayvancılıkla İlgili İsimler” bölümünde at, inek, koyun, keçi, deve ile ilgili sözlerin açıklamalarına yer verilmiştir. Binit ve koşum takımlarıyla ilgili bazı sözler ve açıklamalar da bu bölümde yer almaktadır.

Bogdanov V.V., Ermolayev V.A. (2004), *Konskaya upryaj' - osnovnyye elementy trebovaniya i osobennosti*, UGSHA, Ul'yanovsk.

Başlığı *At Koşum Takımları - Temel Ekipmanlar, Gereksinimler ve Özellikler-* şeklinde Rusçadan Türkçeye çevrilebilecek olan kitap beş kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda at koşum takımlarıyla ilgili genel

bilgiler yer almaktadır. Bu kısımda koşumun at üzerindeki etkisi ile bir koşum takımı için temel gereksinimler ele alınmıştır. İkinci kısımda *уздечка* (dizgin), *седелка* (eyer), *илея* (hamutun kalın kayışı), *дыза* (at boyunduruğu), *вожжи* (at arabasının dizgini) gibi koşum takımları tanıtılmaktadır. Üçüncü kısımda Rus koşum takımları ele alınmıştır. Dördüncü kısım, at arabasını çeken demirlere ayrılmıştır. Kitabın son kısmını ise sonuç bölümü oluşturmaktadır.

Äbdisattarılı, R. (2005), “At äbzelderi”, *Azamat*, 3 (3), 24 Nawrız - 31 Nawrız, s. 10.

Bu çalışma, bilimsel bir araştırma olmayıp haftalık yayın yapan *Azamat* gazetesindeki köşe yazısıdır. Çalışmada *eyer*, *üzengi*, *jügen*, *ayıl* gibi koşum takımları hakkında kısaca bilgi verilmiştir.

Toqtağul, B.S. (2005), *Türki tilderindegi tört tüliktiñ jasına qatıstı atawlardıñ etnolingviskalıq sıypatı*, Filologiya ғылымдарınıñ kandidatı ғылыми дәреjesin aluw üşin dayındalğan dissertatsiya, Q.A. Yasavi atındağı halıqaralıq qazaq-türük universiteti, Almatı.

Başlığı “Türk Lehçelerinde Bazı Hayvanların Yaşıyla İlgili Sözlerin Etnolinguistik³ Görünüşü” biçiminde Türkiye Türkçesine aktarılabilecek tezin danışmanlığını Meyirbek Orazov yürütmüştür. Çalışma iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Türk lehçelerinde at, sığır, deve, koyun ve keçi ile ilgili söz varlığının kalıplaşması konusu ele alınmıştır. İkinci bölümde ise bu hayvanların yaşıyla ilgili sözler tarihî karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.

Toqtabay, A., Seytqulova, J. (2005), *Tört tüliktiñ qasıyeti*, Ş.Ş. Vălihanov atındağı tarih jăne etnologiya institutu, Almatı.

Çalışma dört ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde hayvancılıkla ilgili inanışlar konusu işlenmiştir. İkinci bölümde “tört tülük” (at, sığır, deve, koyun ve keçi) konusu ele alınmış, üçüncü bölümde doğum, ölüm, hastalık gibi insan yaşamında ortaya çıkan durumlara hayvancılık açısından bakılmıştır. Çalışmanın son bölümü ise Kazakların yedi hazineden biri olarak değerlendirdikleri köpeklerle ilgilidir.

Äbdirăsilova, B. (2006), “At äbzelderin jasaw öneriniñ qır-sırı”, *Öner âlemi*, 5-6 (11), s. 24-25.

³ Etnolinguistik, dil ile kültür arasındaki ilişkiyi inceleyen, etnoloji ve dil biliminin iç içe olduğu bir dil bilimi alanı olarak tanımlanabilir.

“At Koşum Takımları Yapma Sanatının Nitelikleri” başlığıyla Türkiye Türkçesine aktarılabilecek bu kısa makalede koşum takımları yapılırken dikkat edilmesi gereken hususlara vurgu yapılmıştır.

Keykin, J. (2006), *Qazaqı atawlar men baylamdar, Ölke baspası, Almatı.*

Bu çalışma, küçük hacimli tematik bir sözlüktür. Kitap, “Dinî Sözler, Akrabalık Adları, Beşik, Sayılar, Kazak Müzik Aletleri, Düğün, Kazak Millî Oyunları, Tekerlemeler, Kazak Millî Kıyafetleri, Takılar, Silah Aletleri, Dokumacılıkla İlgili Sözler, Ev ve Çadırla İlgili Sözler, Ölçü Adları, Yiyecek İçecek ve Mutfak Eşyalarıyla İlgili Kavramlar, Koşum Takımları, Avcılık ve Hayvancılıkla İlgili Sözler” vb. bölümlerden oluşmaktadır. Çalışmanın 203-207. sayfaları arasında at koşum takımlarıyla ilgili bazı sözlere yer verilmiştir.

Kämälşulı, B. (2006), *Qazaqtıñ дәstürli qusbegiligi jäne atbegiligi, Öner baspası, Almatı.*

Eser, iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde kartal yetiştiriciliği ve kartalla avlanma konusuna yer verilmiştir. Çalışmanın ikinci bölümü ise atçılık ve at yetiştiriciliği üzerinedir.

Aytbayeva, N. K. (2007), *Qazaq tilindegi jılqıǵa qatıstı atawlardıñ leksika-semantikalıq jäne dünüyetanımdıq sıypatı, Filologiya ǵılimdarınıñ kandidatı ǵılımiy дәrejesin aluw üşin dayındalǵan dissertatsiya, Abılayhan atındaǵı qazaq halıqaralıq qatınastar jäne әlem tilderi universiteti, Almatı.*

Kazakçada at ile ilgili söz varlığı üzerine Nursawle Konarbayevna Aytbayeva’nın hazırladığı bir kandidatlık⁴ tezi bulunmaktadır. Danışmanlığını Bayınqol Qaliyev’in yürüttüğü söz konusu tez, Almatı şehrindeki Kazakistan Millî Kütüphanesinin Lisansüstü Tezler Salonu Bölümünde D2007/1672 numarada kayıtlıdır. *Qazaq Tilindegi Jılqıǵa Qatıstı Atawlardıñ Leksika-Semantikalıq jäne Dünüyetanımdıq Sıypatı* (Kazakçadaki Atla İlgili İsimlerin Sözcüksel ve Anlamsal Görünüşü) başlıklı tez üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünden sonra gelen “Araştırma Konusunun Teorik Esasları ile Genel Hususları” başlığını taşıyan ilk bölümde şimdiye kadar at (Kaz. *jılqı*) ile ilgili yapılan çalışmalar

⁴ (Rusça: кандидат наук, Kazakça: Ғылым кандидаты, İngilizce: Candidate of Sciences) Eskiden Sovyetler Birliği içinde yer almış ülkelerde kullanılmakta olan akademik bir unvandır. Bu unvanın Türkiye’deki eş değeri doçentliktir. Günümüzde Kazakistan yükseköğretim sisteminde “kandidatlık tezi” uygulaması yürürlükten kaldırılmıştır.

hakkında genel bir değerlendirme yapılmış, konunun teorik esasları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ardından at cinsleriyle ilgili sözler hakkında açıklamalar yapılmıştır. “At ile İlgili Sözlerin Sözlüksel ve Anlamsal Görünüşü” başlıklı ikinci bölüm tezin asıl kısmını oluşturmaktadır. Bu bölümde atla ilgili genel sözler, at donları, at cinsleri, atın organlarıyla ilgili sözler, atla ilgili millî oyunlar, binit ve koşum takımları gibi konular ele alınmıştır. Çalışmanın 67 ve 75. sayfaları arasında değinilen Kazakça binit ve koşum takımlarının sadece tanımlarına yer verilmiş, sözlerin dil açısından bir incelemesi yapılmamıştır. Bu bölümde binit ve koşum takımlarıyla ilgili 59 sözcüğün tanımı yapılmıştır. Tezin üçüncü bölümünde atla ilgili deyim, atasözü gibi kalıp sözler işlenmiştir. Ayrıca Kazak toplumunda atla ilgili gelenek ve görenekler ile çeşitli inanışlara da yine bu bölümde yer verilmiştir. Sonuç bölümünde atın Kazak toplumundaki yeri ve önemi vurgulanmış, Kazakçada at ile ilgili sözlerin toplam sayısının 1500’den fazla olduğu dile getirilmiştir. Aytbayeva’nın aktardığı bilgilere göre, Kazakçanın at ile ilgili söz varlığı dilticilik açısından üzerinde fazla durulmamış konulardan biridir (2007, s. 8).

Kazakistan’da konuyla ilgili yapılan çalışmalar arasında bir de lisans tezi yer almaktadır. Söz konusu lisans tezinin künyesi şu şekildedir: Aydarova, R. (1999), *Kazak Türklerinde At Kültürü*, Yayımlanmamış Lisans Tezi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Tarih ve Filoloji Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Türkistan (Durmuş 2011, s. 586).

Bayteliyeva, J.D. (2007), *Qazaq tilindegi jılqı malına qatıstı frazeologiyalıq tırkesterdiñ etnomädeniy wäjdemesi*, Filologiya ǵılimdarınıñ kandidatı ǵılımiy дәrejesin aluw üşin dayındalǵan dissertatsiya, A. Yasavi atındaǵı halıqaralıq qazaq-türık universiteti, Almatı.

Janar Däribekqızı Bayteliyeva tarafından Ä. Qaydar danışmanlığında hazırlanan bu çalışma bir kandidatlık tezidir. Başlığı, *Kazakçada Atla İlgili Kalıp Sözlerin Etno-Kültürel Göstergeleri* şeklinde Türkiye Türkçesine aktarılabilecek tez, iki ana bölümden oluşmaktadır. “Kazakçada Atla İlgili Tematik ve Anlamsal Söz Gruplarının Önemi” başlıklı birinci bölümde çalışmanın teorisinin yanı sıra, atın Kazak kültür hayatındaki önemine değinilmiştir. Bu bölümde Kazakça deyimler sözlüğündeki 5000 kalıp sözün 1300’ünün hayvan adlarıyla ilgili olduğu, bunların içinde de atla bağlantılı sözlerin bir hayli yer tuttuğu belirtilmiştir. “Atla İlgili Kalıp Sözlerin Görünümü” alt başlığı altında deyimler; atın yaşı ve cinsi, rengi, doğal özellikleri, at yetiştiriciliği, organları ve at hastalıkları, at koşumları şeklinde tasnif edilerek değerlendirilmiştir. Çalışmanın 45 - 48.

sayfaları arasındaki kısımda binit ve koşum takımlarıyla ilgili bazı deyimlere yer verilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümü “Kazakçada Atla İlgili Kalıp Sözleri Araştırmanın İnsan Merkezli (Antroposentrik) Görünüşü” başlığını taşımaktadır. Bu bölüm, Kazakçada atla ilgili kalıp sözlerin, geleneklere ve inançlara bağlı deyimlerin etnolinguistik özellikleri, halk ölçüsüyle ilgili deyimlerin yapısı, sosyal faktörlere bağlı olarak ortaya çıkan kalıp sözlerin özellikleri, atın organları, at donları ve hastalıklarıyla ilgili deyimlerin özellikleri gibi çeşitli alt başlıklardan oluşmaktadır. Sonuç kısmında Kazakçanın söz varlığında yer alan, atla ilgili çok sayıdaki kalıp sözün çeşitli imgeler ve karşılaştırmalar yoluyla insanın düşünce dünyasına aktarıldığı vurgulanmıştır. Araştırmanın kaynakça kısmını takip eden ek bölümünde atla ilgili 412 deyim ve açıklaması, 422 tane de atla ilgili atasözü yer almaktadır.

Anthony, D. W. (2007), *The Horse, The Wheel and Language: How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World*, Princeton University Press, New Jersey.

“At, Tekerlek ve Dil” olarak İngilizceden Türkçeye çevrilebilecek bu kitap iki ana bölüm ve bunu izleyen on yedi alt bölümden oluşmaktadır. “Dil ve Arkeoloji” başlığını taşıyan birinci bölümde ana dili, ilk insanlar, dil bilimciler ve şovenistler, dilin yok olma düşüncesi gibi alt başlıklar yer almaktadır. Bu bölümü ölü bir dili yeniden yapılandırma yolları, dil değişimi, fonoloji, sözlük, söz dizimi ve biçim bilgisi gibi kısımlar takip etmektedir. Kitabın ikinci bölümü “Avrasya Bozkırlarının Açılışı” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde yer alan atın evcilleştirilmesi ve biniciliğin kökenini ele alan onuncu kısım konuyla ilgilidir. Kitabın ilerleyen bölümlerinde atın fizyolojik gelişimi, Avrasya bozkırlarında at kültürü, at ve tekerlek gibi konulara da değinilmiştir.

Amangeldi, A.A. (2008), *İ. Esenberliniñ “Köşpendiler” romanındağı jıqlı atawlarınñ etnolingvistikalıq mǎni, Filologiya ǵılımdarınıñ kandidatı ǵılımiy дәrejesin aluw üşin dayındalǵan dissertatsiyanıñ Avtoreferatı*, S. Amanjolov atındağı Şıǵıs Qazaqstan memlekettik universiteti, Almatı.

J. A. Mankeyeva’nın danışmanlığında Aynur Amangeldiqızı Amangeldi tarafından hazırlanan bir kandidatlık tezidir. “İlyas Esenberlin’in ‘Göçebeler’ Adlı Romanındaki Atla İlgili İsimlerin Etnolinguistik Açısından Önemi” başlıklı tez çalışması iki ana bölümden oluşmaktadır. “Giriş” bölümünden sonra gelen birinci bölüm, “Atla İlgili Sözlerin Tarihi ve Morfolojik Özellikleri” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde konuyla ilgili yapılmış daha önceki çalışmalar hakkında bilgi

verildikten sonra “*Köşpendiler*” [Göçebeler] romanında geçen atla ilgili sözler tematik olarak gruplandırılmıştır. “At” kavram alanı ve bu alanla ilgili sözlere Kazak edebiyatçılarının eserlerindeki bakış açıları, çalışmada değinilen hususlar arasındadır. Binit ve koşum takımlarına çalışmanın “Eserdeki Atçılıkla İlgili Dil Birimleri ve Bunların Kullanımı” alt başlığı içinde kısaca değinilmiştir. Çalışmanın “Romandaki Atla İlgili Söz Varlığının Morfolojik Özellikleri” bölümünde söz yapımı hususu değerlendirilmiştir. Araştırmanın ikinci bölümü “Göçebeler Romanındaki Atla İlgili Sözlerin Etno-Kültürel ve Sembolik Özellikleri” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde atla ilgili bazı sözlerin etimolojilerine yer verilmiştir. Ayrıca ele alınan sözlerin Kazak kültürel hayatındaki rolü gözler önüne serilmeye çalışılmıştır.

Oşanov, O.J., Seytqaliyev, M. (2008), “Qazaq halqınıñ at äbzelderindegi köne sarqınşaqtar (Arheologiyalıq oljalarmen salıstıruw)”, *İzvestiya nan rk seriya obşçestvennih nauk.*, 1, s. 258-259.

Bu makalede Kazakistan’ın doğusunda yer alan Jydebay’daki Abay müzesinde saklanan ünlü Kazak şairi Abay’ın eşi Aygerim’in gümüş süslemeli eyer takımı üzerinde durulmuştur. Bu eyer takımından hareketle bazı binit takımlarının genel bir değerlendirmesi yapılmıştır. Arkeolojik kazılarda bulunan ve İskitlerden kalmış olabileceği düşünülen bir eyer takımı ile Aygerim’in eyer takımı karşılaştırılmış, eyer yapımında ve süslemesinde aynı geleneğin tevarüs ettiği vurgulanmıştır.

İshan, Q.J. (2009), *Jılqı şaruwaşılgı (oquw quralı)*, Agro Üniversitet baspa ortalığı, Almatı.

Eser, her ne kadar ziraat fakülteleri için hazırlanmış bir at yetiştiriciliği kitabı olsa da bölümlerinden birinde binit ve koşum takımlarına yer verilmesi nedeniyle çalışmanın burada değerlendirilmeye alınması uygun görülmüştür. Eserde ele alınan konular arasında şunlar bulunmaktadır: Atın fiziksel özellikleri, atın vücut ölçüleri ve ağırlığının hesaplanması, dişlerine bakılarak atın yaşının hesaplanması, at donları, attan elde edilen süt ve et ürünleri, atların performans göstergeleri, at gereçleri, eyer takımı ve eyerleme tekniği, atın temizliği ve bakımı, tayların büyütülmesi ve bakımı, at ırkının zooteknik özellikleri, biniş atlarının eğitimi, at sporlarının klasik ve ulusal türleri, atları damgalama yöntemleri.

Emiroğlu, K. ve Yüksel, A. (2009), *Yoldaşımız At*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Eser sekiz ana başlık ve çeşitli alt başlıklardan oluşmaktadır. “At ve İnsan” başlığı altında atın evrimi ve evcilleştirilmesi ele alınmış, “Yeleden Toynağa” başlıklı bölümde at donları ile çekim atları, koşum atları, binek atları gibi konular işlenmiş, “Atın Tarihi” başlıklı bölümde tarihe damga vuran atlar üzerinde durulmuş ve aynı bölümde at koşumlarına değinilmiştir. “Osmanlı At Kurumları” başlıklı kısımda akıncılar, tımarlı sipahiler, kapıkulu sipahileri gibi atlı birlikler ve müesseseler tanıtılmış, “At Bilimi, Irklar ve Yarışlar” başlığı altında at ırkları, at yarışları, atlı sporlar gibi konularda bilgiler sunulmuş, “Cumhuriyet Dönemi Atçılık Politikaları” başlıklı bölümde Cumhuriyet döneminde kalkınma ve savunma, süvari okulu ve atlı sporlar, Türkiye Jokey Kulübü ve Türkiye’de at yetiştiriciliğiyle ilgili bilgiler verilmiş, “Geleneksel Sporlar” başlıklı bölümde çevgen, cirit, değnek gibi oyunlar tanıtılmış ve “Bugünkü Atçılığımız” başlıklı son bölümde ise atçılığın günümüzdeki görünümü ele alınmıştır. Eserin sonunda küçük bir sözlük ve dizin yer almaktadır.

Toqtabay, A. (2010a), *Qazaq Halqınıñ Dästürli Mädeniyetindegi Jılqı Fenomeni*, Tarih ғılımdarınıñ doktorı ғılımiy дәреjesin aluw üşin dayındalğan dissertatsiyanıñ Avtoreferatı, Ş.Ş. Vălihanov atındağı tarih jäne etnologiya institutı, Almatı.

Bu çalışma Kazakistanlı tarihçi Ahmet Valhanulı Toqtabay tarafından O. Smağulov danışmanlığında hazırlanmış bir doktora tezidir. Başlığı “Kazak Halkının Geleneksel Kültüründe At Olgusu” biçiminde Türkiye Türkçesine aktarılabilecek tez, altı bölümden oluşmaktadır. Tezin genel özellikleri, konusu, amaçları, araştırma yöntemi gibi hususların ele alındığı geniş bir “Giriş” kısmından sonra çalışmanın “Bozkır Atının Eski Tarihinden” başlıklı birinci bölümü gelmektedir. Bu bölümde Kazakistan toprakları içerisinde yürütülmüş arkeolojik kazı çalışmalarında konuyla ilgili elde edilen bulgular yorumlanmaktadır. “Kazakların Geleneksel At Yetiştiriciliği” başlıklı ikinci bölümde at bakıcılığı, atın beslendiği otlar ve bu otların Kazakistan coğrafyasındaki dağılımı incelenmiştir. “Eyer Takımının Ortaya Çıkışı, Gelişim Evreleri ve Donanımı” başlıklı üçüncü bölümde Kazak eyerinin kökeni, yayılma sahası incelenmiştir. Bu bölümde Kazak eyerinin kökeni İskit, Hun ve Köktürklere bağlanmıştır. “Atın Yapısı ve Bölümleri” başlıklı dördüncü bölümde at fizyolojisi ele alınmıştır. Beşinci bölüm “Atla İlgili Bayramlar ve Oyunlar, Atın Toplumun Sosyal Yaşamındaki Önemi”, altıncı bölüm ise “At ve Manevî Dünya” başlıklarından oluşmaktadır. Sonuç kısmında atın Kazakistan coğrafyasında ortaya çıktığını destekleyen bulgular yer almaktadır.

Toqtabay, A. (2010b), *Qazaq jılqısınıñ tarihi*, Almatıkitap baspası, Almatı.

Kazakistan’da at ile ilgili yapılmış geniş kapsamlı çalışmalardan biridir. Eser büyük boy, renkli ve resimli bir ansiklopedi görünümündedir. Çalışma, Toqtabay’ın doktora çalışmasının genişletilerek baskıya hazırlanmış şeklidir.

Nasırov, Ş. (2010), “Er-turman jabdıqtarın öndew, äşekeylew täsilderine baylanıstı atawlar”, *Qazaqstan respublikası ulttuq ğılım akademiyasınıñ habarları, til üdebiyet seriyası, 3 (181), s. 10-13.*

Makalede at koşum takımlarının dekorasyonu ve süslenmesiyle ilgili bilgilere ve bu konuyla ilgili bazı sözlerin açıklamalarına yer verilmiştir. Söz konusu çalışmada eyer süslemesinde kullanılan şu fiillerin açıklamaları yer almaktadır: *tozdaw, er şabuw, sıruw, qayuw, ızuw, örüw, bederlew.*

Aytbayeva, N., Aytbayeva, R. (2010), “Er-turman, at äbzel atawları”, *Ult tağılını, 2, s. 231-234.*

İki yazarlı olan bu makale, Nursawle Konarbayevna Aytbayeva’nın 2007 yılında savunmuş olduğu kandidatlık tezinin 67-74. sayfaları arasında yer alan *Er-turman at äbzel atawları* [Eyer Takımı ve At Koşum Takımı Adlandırmaları] başlıklı bölümüdür. Makalede dipnot olarak tezden üretildiğine dair bir kayıt bulunmamaktadır.

Durmuş, H. (2011), *Kazak Türkçesinde At ile İlgili Söz Varlığı ve Metinler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

Türkiye’de yapılan çalışmalar arasında Kazakçanın at ile ilgili söz varlığını önemli ölçüde ortaya koyan çalışmalardan biri de Hava Durmuş tarafından hazırlanan *Kazak Türkçesinde At ile İlgili Söz Varlığı ve Metinler* başlıklı yüksek lisans tezidir. Kendi içinde beş bölümden oluşan tezde, ilkin Kazakçanın at ile ilgili söz varlığı dizini toplu hâlde verilmiş; sonra bu sözler atların cinsiyetleri, atın organları ve fiziksel özellikleri, atın hareketleri, atın özelliği, huy ve karakteri, attan üretilen nesneler, at için kullanılan aletler, at hastalıkları, atın bakımı, güdülmesi ve beslenmesi, atın yaşam alanları, at sporları, atın işlevi vb. temalar çerçevesinde tasnif edilerek tanımlanmıştır. Daha sonra çalışmada Kazakça *Tört Tülik: Töresi Kim* başlıklı kitaptan seçilen at ile ilgili metinler hem Latin hem Kiril alfabeleriyle verilmiştir. Bu metinlerden 19 tanesi Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Söz varlığıyla ilgili herhangi bir dil incelemesi yapılmamış olmakla beraber çalışmada atla ilgili 1104 sözcük bulunmaktadır.

Anetshofer, H. (2012), “Neues zur altanatolisch-türkischen Pferdeterminologie”, *Die Wunder der Schöpfung Mensch und Natur in der türksprachigen Welt*. (Herausgegeben von Brigitte Heuer, Barbara Kellner-Heinkele, Claus Schönig) içinde s. 143-158, Ergon Verlag Würzburg in Kommission, Würzburg.

Bu çalışma, Eski Oğuz ve Osmanlı Türkçesi dönemini kapsayan bazı eserlerden hareketle tarihî Batı Türkçesindeki atçılık terimlerini konu edinmektedir. Çalışmada atçılıkla ilgili yaklaşık 40 civarında söz tespit edilmiştir. Bunlardan *ovur* (**omur*?), *omuz başı*, *ülp*, *añur*, *qula*, *sis* gibi sözlerle ilgili detaylı bilgiler sunulmuştur. Çalışmanın atın organları üzerine yoğunlaştığı dikkat çekmektedir.

Terekbayeva, J.M. (2012), “At äbzelderi arheologiyalıq derekter negizinde”, *Ejelgi jäne ortağasırlıq Qazaqstandağı mädeniygenez üderisteri boyınşa materiýaldar men zerttewler, Äl-farabi atındağı Qazaq ulttıq universiteti arheologiya, etnologiya jäne muzeologiya kafedrasınıñ zerttewleri men dalalıq materiýaldarı* içinde s. 153-158, Qazaq universiteti, Almatı.

Al-Farabi Kazak Millî Üniversitesinin Arkeoloji, Etnoloji ve Müzecilik Bölümünün düzenlemiş olduğu bir sempozyumun bildiri kitabında yayımlanan bu çalışmada Kazakistan’ın çeşitli bölgelerindeki kazı çalışmaları neticesinde elde edilen at koşum takımları üzerinde durulmaktadır. Çalışmanın 156-158. sayfaları arasında resimler ve şekillere yer verilmiştir. Çalışmada at koşum takımlarından *jügen*, *awızdıq*, *er-turman* üzerinde durulmuştur.

Amanqulov, M. (2012), “Qamşınıñ qasıyeti”, *Mektep, 10* (111), s. 92.

Bir sayfalık bu makalede genel olarak kamçının Kazak toplumundaki yeri ve önemi dile getirilmiştir. Ayrıca kamçı sapının yapımında kızılık ağacının tercih edilme sebepleri üzerinde durulmuş, çalışmada bazı kamçı türleri hakkında bilgilere de yer verilmiştir.

Beysen, T. (2012), “Qamşı - Qasıyetti äri qasterli qazına”, *Qazaqstan tarihi: ädistemelik jurnal, 12* (122), s. 64-70.

Makalede kamçı sözünün anlamı, kamçı yapımı, türleri, kamçı kullanma yöntemleri, kamçıyla ilgili inanışlar ele alınmıştır.

Arğınbayev, H. (2013), “Qazaq halqınıñ qolöneri”, *Klassikalıq zerttewler, Tom 22* içinde s. 178-280, Ädebiyet älemi, Almatı.

Klassikalıq Zerttewler başlıklı eser 34 ciltlik ansiklopedik bir çalışmadır. Bu yayının 22. cildinin 178-280. sayfaları arasında Arğınbayev'in 1987 yılında Öner Yayınevinden çıkan *Qazaq Halqınıñ Qolöneri* [Kazak Halkının El Sanatları] başlıklı kitabına yer verilmiştir. Kitabın 199-220. sayfaları arasındaki "Erşiler Öneri" [Eyer Ustalarının Sanatı] başlıklı bölümde eyer türleri üzerinde durulmakta, Kazakistan'ın çeşitli müzelerinde sergilenmekte olan koşum takımları hakkında bilgiler verilmektedir. Bu bölüm büyük ölçüde yazarın daha önceki "Qazaqtıñ erturman jabdıqtarı" [Kazakların Binit ve Koşum Takımları] başlıklı çalışmasına dayanılarak hazırlanmıştır.

İbrayev, Ş. [red.] (2013), *Türki dünyesi. Al'manah, İntellservis baspası, Almatı.*

Bu çalışma çağdaş entegrasyon süreci, Türk mitolojisi, müze mirası, araştırma gezileri gibi farklı konu başlıklarında kaleme alınan yedi ana bölümden oluşmakta, Türk dünyasıyla ilgili çeşitli temalarda bilgiler görsellerle birlikte sunulmaktadır. Eserin ana bölümlerinden biri de "Türklerde At Kültürü" adını taşımaktadır. Bu bölüm, eserin 600-707. sayfaları arasında yer almaktadır. Bölümde yer alan yazarlar ile yazı başlıkları şu şekildedir: Viktor Zaybert, "Botai archeological culture, the sources of cultural genesis in Eurasia" (Botay Arkeolojik Kültürü, Avrasya'da Kültürel Oluşumun Kaynakları), Zaynolla Samaşev, "Kon' v ritual'no-obryadovoy praktike u drevnego naseleniya Kazahskogo Altaya" (Kazak Altay Yöresini Mekân Edinenlerin Geleneksel Ritüellerinde Atın Rolü), Ali Abbas Çınar, "Türk At Kültürünün Divanu Lüğati't-Türk'teki Görünümü", Çarı Şirliyev, "Ahalteke Aty Düyn we Şu Gün", Nazira Nurtazina, "Avrasya Göçebelerinde Atlı Göçebe Medeniyetinin Doğuşu ve Özellikleri", Ahmet Toqtabay, "Köne türki at-jabdıqtarınan qazaq erturmandarına deyin: şıǵuwı, damuwı, türleri, jasaluw tehnologiyası" (Eski Türk At Koşumlarından Kazak Koşum Takımlarına: Menşei, Gelişimi, Türleri, Yapım Teknolojisi), Gülzade Abdulova, "Türk Mədəniyyetindė Atın Rolü". Kitabın bu bölümünde ayrıca Türk halklarının at kültürüyle ilgili Rus Etnografya Müzesi fonunda yer alan fotoğraflara da yer verilmiştir.

Sarbassova, G. (2013), *Ethnolinguistic Description of Horse Culture in Eurasia*, Mikes International, Holland.

Kitabın başlığı "Avrasya'da At Kültürünün Etnolinguistik Tanımı" şeklinde Türkçeye çevrilebilir. Eserde birbiriyle ilgili dört adet makale yer almaktadır. Bunlardan ilki "Kazak At Kültürünün Etnolinguistik Tanımı" başlığını taşımaktadır. Bu makalede atın Kazak toplumundaki önemi ve etnolinguistik bakış açısından at kültürü konusu ele alınmıştır. Kitabın ikinci yazısının başlığı "Kazakların Millî Kültürünün Prizması Olarak At ve Kültür

Bağlantısı” şeklindedir. Bu makalede Kazak millî bilinci ve kültürel imajının oluşumunda at faktörü incelenmiştir. Üçüncü makale “Geleneksel Kazak At Kültüründe Tarih ve Mitler” başlığını taşımaktadır. Bu makalede Kazak toplumunda atla ilgili inançlar ve ritüeller konu edinilmiştir. Kitabın “Kazak At Kültüründe Dil ve Kimlik” başlıklı son makalesinde ise Kazak millî bilincinin en önemli etnik özelliklerinden birinin at kültürü olduğu hususuna vurgu yapılmaktadır. Aynı makale daha sonra 2015 yılında *Bilig* dergisinin 75. sayısında tekrar yayımlanmıştır.

Schilling, U. (2013), *Sattel, Koffer und Gewehr Wörter und Sachen bei den kasachischen Nomaden der Westmongolei, Dissertation zur Erlangung des Grades eines Doktors der Philosophie, am Fachbereich Geschichts- und Kulturwissenschaften der Freien Universität Berlin, Berlin.*

Bu doktora tezi Batı Moğolistan’da konuşulan Kazakçanın söz varlığını konu edinmektedir. Tezin danışmanlığını Claus Schönig ile Jens Peter Laut yürütmüştür. Toplam beş bölümden oluşan araştırmanın giriş bölümünde tezin yapısı, yöntemi, saha araştırması hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Araştırmanın ikinci bölümünde Moğolistan’ın Bayan-Ölgiy bölgesindeki Kazaklar tanıtılarak Moğolistan Kazaklarının tarihçesi, yaşam tarzı, dil durumu değerlendirilmiştir. Tezin en geniş bölümü olan üçüncü bölümünde maddi kültür öğelerini içeren söz varlığı ele alınmıştır. Bu bölümde söz varlığı çadır, mobilya ve tekstil, mutfak gereçleri, gündelik eşyalar, teknik ekipman, hayvancılıkla ilgili gereçler ve giyim alt başlıkları etrafında tasnif edilerek verilmiştir. Çalışmanın hayvancılıkla ilgili gereçler kısmında Kazakça at koşum takımlarıyla ilgili olarak *awızdıq, ayıl, şider, şılbr, er, jeli, jügen, noqta, ömildirik, öre, qanjığa, quyısqa, qaptal, qamşı, tizgin, saǵaldırıq, taǵa, suwlıq, toqım, tusamis, üzeñgi* gibi sözler tarihî ve modern Türk yazı dilleriyle karşılaştırılarak incelenmiştir. Tezin dördüncü bölümünü sonuç, beşinci bölümünü ise kaynakça oluşturmaktadır.

Wood, P. [i drugiye] (2013), *Loşadi. Bol'shaya entsiklopediya, (Perevodçik: O. M. Nevskoy), İzdatel'stvo AST, Moskva.*

Başlığı “Atlar, Büyük Ansiklopedi” olarak Türkçeye çevrilebilecek bu eser daha ziyade atçılık ve binicilikle ilgili bilgileri barındırmaktadır. Eser atlara davranış biçimleri, atın bakımı, atların teçhizatı, binicilik ve atı yönetme, binicilik için gerekli egzersizler, huzursuz bir atı sakinleştirme gibi alt başlıklardan oluşmaktadır. Eserin 71-89. sayfaları arası koşum takımlarına ayrılmıştır. Bu bölümde gem, dizgin, eyer kullanımı ile ilgili bilgiler çeşitli görsellerle dikkatlere sunulmuştur. İngilizceden bir çeviri olan bu çalışma Rusçaya O. M. Nevskoy tarafından tercüme edilmiştir.

Asanbayev, T.Ş., Vahitov, J.J. (2014), *Jilkı şaruwaşılıǵı qımız jäne etin öndirüw tehnologiyası, Kereküw, Pavlodar.*

Eser, at yetiştiriciliği ve at ürünleri ile ilgili genel bilgiler içermektedir. Çalışmanın ilk bölümünde at yetiştiriciliği konusuna kısaca değinildikten sonra atın kökeni ve at ırkları hakkında bilgiler sunulmuştur. Daha sonra atın boy ve kilo ölçümünde dikkat edilecek hususlar, atın vücut bölümleri, atın eğitimi ve yetiştirilmesi, atın süt veriminin iyileştirilmesi, kımız üretimi, atlarda üreme, atlı sporlar, at yetiştirmede yeni yönelimler ve atın bakımı gibi konular ele alınmıştır. Eserin 70-74. sayfaları arasında bazı koşum takımları ile at arabası hakkında kısa açıklamalar yer almaktadır.

Äziyeva, A. (2014), “Er-turman äbzelderi”, *Düstür*, 4 (35), s. 50-53.

Makalede at koşum takımı ve onu oluşturan parçalar *tebingi, üzengi, üzengi bağ, jügen, kuskun, ayıl* gibi unsurlar üzerinde durulmuş ve bunların açıklamalarına yer verilmiştir. Bununla birlikte çalışmada şair Därkembay Şoqparulı'nın at koşum takımlarıyla ilgili olarak kaleme aldığı bir şiiri de bulunmaktadır.

Djobulayev, K. (2014), “Er-turman qazaq qolöneriniñ bir salası (Erşi M. Danişpanovtın is-täjiriybesi boyınşa”, *Qazaqstan arheologiyası men etnonogiyası ğılımınıñ özehti mäseleleri men damuw bolaşaǵı attı Äl-farabi atındaǵı Qazaq ultıq universitetiniñ 80 jıldıǵı ayasında halıqaralıq ğılımıy-täjiriybelik konferentsiya materiıaldarı içinde s. 263-274, Qazaq universiteti, Almatı.*

Çalışma uluslararası bir sempozyumda sunulmuş bir bildiridir. Söz konusu bildiride eyer ustası M. Danişpanov'un evindeki atölyesinde kullandığı malzemeler ile eyer yapım yöntemleri hakkında bilgiler bulunmaktadır. Çalışmada ayrıca *jeldik, terlik, kiyiz toqım, bilğarı toqım, tebingi, taralǵı, ayıl, qanjiǵa, pıstan* gibi koşum takımlarının ve bazı eyer türlerinin kısa tanımlarına da yer verilmiştir. Buna ek olarak eyer ustası Danişpanov'un eyer yapımında ve biçimlendirmede kullandığı araç gereçlerle ilgili bilgiler ile Danişpanov tarafından yapılan koşum takımlarının fotoğrafları da sunulmuştur.

Toqtabay, A. (2015), *Türki halıqtarınıñ jılqı mädeniyeti, Ğılım baspası, Astana.*

Türk halklarının at kültürü konusunu ele alan eser üç ana bölümden oluşmaktadır. Eserin “Türk Atlarının Kökeni” başlığını taşıyan birinci bölümünde at ve atıcılıkla ilgili olarak Botay yerleşim alanındaki eski buluntular hakkında bilgi verilmiş; Saka, Hun, Eski Türk ve Kıpçak gibi

tarihî dönemlerde Türklerde at ve atçılık konusu değerlendirilmiştir. Eserin ikinci bölümünde Türk boylarının at koşum takımı yapma sanatı ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Bu bölümde at koşum takımlarıyla ilgili görsellere de yer verilmiştir. Eserin üçüncü ve son bölümü Türk halklarının at cinsleriyle ilgilidir. Bu bölümde Kazak, Kırgız, Altay, Hakas, Tuva ve Anadolu atları ile Ahalteke, Yomut, Karabayar gibi at cinsleri hakkında bilgiler sunulmuştur.

Şağırbayev, M., Sapatayev, S. (2018), “Er-toqım genezisine qatıstı keybir мәseleler (Tawlı Altay jäne Berel qorımdarınıñ materiyalдарı boyınша)”, *Äl-farabi atındağı Qazaq ultıq universiteti habarşı tarih seriyası, 1 (88), s. 211-220.*

Makalede özellikle Kazakistan’ın doğu bölgelerinde yapılmış arkeolojik kazı çalışmalarında bulunan ve bölgenin müzelerinde sergilenen eyer takımlarının yapımların özellikleri, eyerlerin yapısı, süslemeleri ile bunların Kazakistan’ın farklı bölgelerindeki eyerlerle karşılaştırılması üzerinde durulmaktadır.

Besetayev, B.B. (2019), “Şıǵıs Qazaqstanınıñ erte köşpeliler dāwiriniñ at äbzelderi”, *Jaña materiyalдар jäne arheologiyalıq zerttew ädistemesi attı taqırıpta S.M. Aqınjanovtıñ tuwǵanına 80 jıl toluwına oray Arheologiya: Ötkeni, bügini, bolaşağı birinşi halıqaralıq jas ǵalımdardıñ ǵılımiy-ädistemelik konferentsiya materiyalдарı içinde s. 55-61, Qazaq universiteti, Almatı.*

Bu bildiride de Kazakistan’ın doğu bölgelerindeki kurganlarda bulunan at koşum takımları ele alınmıştır. Çalışma genelinde İskit dönemine ait Pazırık kurganında bulunan eyer, gem gibi koşum takımları değerlendirilmiştir.

Qayratulı, B. (2019), *Qazaqtıñ atbegilik öneri, Nur-Sultan.*

Bu kitap, Kazakistan’da atçılık konusuyla ilgili yapılmış en güncel yayınlardan biridir. Kitap beş ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde atın genetik yapısı, sinir sistemi, hareket sistemi gibi konulara değinilmiştir. İkinci bölümde atın organları konu edinilmiştir. Bu bölümde ayrıca hızlı koşabilen atı teşhis etme yollarıyla bu konuda bazı uzmanların görüşlerine de yer verilmiştir. Üçüncü bölümde at besleme ve at yetiştiriciliği konusu ele alınmıştır. Çalışmanın dördüncü bölümünde bazı at koşum takımları incelenmiştir. Kitabın son bölümü ise at hastalıkları ve tedavi yollarıyla ilgilidir.

Kazakistan’da at kültürü, at yetiştiriciliği ve atçılık terminolojisi konularında yapılmış çalışmalarla ilgili geniş kaynakça için bk. Kabadayı 2020a, s. 563-576. Kazakça dil bilgisi ve dil bilimi konularındaki diğer çalışmalarla ilgili geniş kaynakça için ise bk. Jankowski 2015, s. 9-87.

TÜRKLERDE AT VE AT KÜLTÜRÜ

Türklerde At

Araştırmalar atın kökenini yaklaşık 75 milyon yıl geriye götürmekte ve ana vatanının Kuzey Amerika olduğunu göstermektedir. Günümüzdeki atların atası olarak kabul edilen *equus*'un Bering Boğazı'nı geçerek Amerika'dan Avrasya'ya göçünün yaklaşık 3 milyon yıl önce gerçekleştiği düşünülmektedir. At ile insanın serüveninin başladığı yer Avrasya'dır (Bahar 2017, s. 2). Kazakistan'ın batısında MÖ ikinci bin yılın ortalarından itibaren at mezarlarının kalıntıları izlenmektedir. Bu kalıntılardaki kemik analizleri eski dönemlerde Avrasya bozkırlarındaki atçılık ve at yetiştiriciliği hakkında fikir vermektedir (Äjiğali 2002, s. 414). Nesterov, Orta Asya'da at yetiştiriciliği konusunda merkezî olarak Fergana ve Huttal bölgelerinin ön plana çıktığını ifade etmektedir (1990, s. 19).

At, göçebe uygarlıkların gelişimini sağlayan hayvanların başında gelmektedir. Eski göçebe topluluklar ürettikleri bilgiyi, beceriyi atın hareketiyle birbirine taşımışlardır. İnsanoğlu, at aracılığıyla ürettiklerini değiştirme, geliştirme ve sosyo-kültürel alışveriş imkânını yakalamıştır. At, konargöçer bir topluluğun siyasi ve iktisadi açıdan yükselmesinde önemli bir işleve sahip olmuştur (Belek 2015, s. 113-114). Türklerin dünya medeniyetine kazandırdığı iki önemli unsurdan birinin at, diğerininse demir olduğu söylenebilir (Gömeç 2016, s. 821). Bu bağlamda Türk maddi kültürünün temelini atın ehlileştirilmesi ve demirin kullanılması oluşturmaktadır. Bozkır kültürünün temelinde de at yer almaktadır. Avrasya bozkırlarında hüküm sürmüş Türk milletinin tarihi aynı zamanda at ve atçılığın da tarihidir. Atın evcilleştirilmesi hiç şüphesiz tarıma bağlı hayvancılığın gelişmesini de beraberinde getirmiştir.

Çınar, Türk kültür tarihinde atın salt bir binek hayvanı olarak değil, aynı zamanda ekonomik değer olarak da önemli bir role sahip olduğunu, Türklerin hayatında ticari bir meta olarak da vücut bulduğunu ve zamanla bir kült hâlini kazandığını hatta savaş düzeninin bile at donlarına göre kurulduğunu ifade etmiş böylece atın çağının en ileri iletişim aracı olarak değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamıştır (2013, s. 628). Türkler en eski zamanlarda dahi at yetiştiriciliği konusuyla ön plana çıkmışlardır. Çeşitli zamanlarda yapılan törenlerde binicilikle yarışlara özel bir anlam yüklenmiş, at tanrılara sunulan kurban olarak kutsal bir değer kazanmıştır. Kazakistan'ın çeşitli bölgelerinde Köktürkler döneminden kaldığı düşünülen kaya resimlerinde atların gem, dizgin, üzengi, eyer, kayışlara takılan tokalara varıncaya değin çeşitli koşum takımlarıyla birlikte tasvir edilmesi atlara atfedilen bu değeri gözler önüne sermektedir. Koşum takımlarıyla birlikte tasvir edilen bu kaya resimlerinin en erken döneme ait örnekleri Tepsey'de tespit edilmiştir (İbekeyeva 2015, s. 388).

Eski Türklerin at ile yakınlığı *Köktürk Yazıtları*’nda açık bir şekilde ifade edilmektedir. Arkeolojik kazılardan elde edilen veriler, Köktürk süvarilerinin atlarıyla birlikte gömüldüklerini göstermektedir (Sertkaya 1995, s. 28). Eski Türklerde alpların bindikleri atlar kahramanlar kadar zaferlere ortak olurdu ve onlar gibi unvan alırdı. Hatta ölüm hâlinde özel merasimle defnedilirdi. Söz gelimi Köl Tigin’in bindiği atlardan “Ak Tadık-Çur” adını taşıyanın Çur unvanı, Tarduş beylerinin başçısının unvanı; “Boz İşbara Yamtar” adını taşıyanın İşbara’sı da Tarduş kağanının adı idi. Bu durum daha VII. yüzyılda Türk devlet hayatında at kültürünün Türk onomastiği ile belirli bir bağ kurduğunu göstermesi bakımından önemlidir (Caferoğlu 1953, s. 204). Bununla birlikte Eski Türklerde doğu yönü kök (mavi, yeşil), güney yönü kıızıl, batı yönü ak, kuzey yönü ise kara renkleriyle ifade edilmekteydi. Köl Tigin’in bindiği atların renklerinin doğuya doğru yapılan seferde doru ve kula, güneye yapılan seferde kula ve doru, batıya yapılan seferde ak, kuzeye yapılan seferde ise yağız renkte olması bu hususla örtüşmektedir (Sertkaya 1995, s. 30). Ayrıca eski dönemlerde Türk atları ait oldukları boyun damgasını da taşımaktaydı. Bazı sanat eserlerinde Hunlara ait süvari atlarının kuyrukları kesilmiş veya düğümlemiş olarak tasvir edilmiştir. Eski Türklerden kalma sanat eserlerindeki at tasvirlerinin çoğunda kuyruklar düğümlemişdir. Bu gelenek *Irk Bitig*’de atın kuyruğunun atın eğitimi için bağlandığı izlenimi verilerek şöyle anlatılmaktadır: *Tığ atın kudrukun tığüp tiğret, yazıg kodu...* (Altın renkli doru atın kuyruğunu düğümleyip sür, bağından koparmalı...)

Kaşgarî de savaşa başlamadan önce atın kuyruğunun bağlandığını derlediği şu dizelerde dile getirmiştir:

Kudruk katı tığdümüz
Tengrig öküş ögdümüz
Kemşip atı teğdimiz
Aldap yana kaçtımız

(Kuyruğu iyice bağladık, Tanrı’yı pek çok övdük. Dizginleri çekip atı mahmuzladık, aldatıp yana kaçtık.)

Yukarıdaki dizelerde tasvir edilen bu sahne, tarihî kaynakların belirttiğine göre Malazgirt Meydan Muharebesi’nde Selçuklu Türkleri tarafından gerçekleştirilmiştir (Esin 2004, s. 283).

Türklerin oluşturduğu kültür ve medeniyetin ilk döneminde at, merkezî bir rol oynamıştır. Atın binek hayvanı olarak ehlileştirilmesi, süratli ve pratik oluşu geniş ufuklara hükmetme fikrini güçlendirmiştir. Atın ehlileştirilmesi insanlara hareket özgürlüğü sağlamış, birbirinden habersiz yaşayan insan topluluklarının ilişki kurmalarına vesile olmuş, böylece kültür alışverişlerinin yaygınlaşmasına, medeniyetlerin gelişmesine etki eden bir

varlık olarak tarihteki yerini almıştır. Türkler tarafından yetiştirilen at, bütün kültüre yön veren önemli bir etken olmuştur (Şahin 2005, s. 174). Türk bozkır kültüründe ekonomi hayvancılığa dayalıdır. Türk sosyal ve kültürel hayatında olduğu gibi hayvancılıkta da at çok önemli bir yere sahip olmuştur (Kafesoğlu 1987, s. 105). Eski Uygur sivil belgelerindeki verilere göre at, Uygurların Çin’e sattığı ürünlerin başında gelmekteydi. Bunun yanı sıra Eski Uygurlarda at, posta teşkilatında ve vergi ödeme aracı olarak kullanıldığı gibi cezai yaptırımlarda da bir çeşit meta olarak kullanılmıştır (Veli 2022, s. 74).

Eski Türk mitolojisinde at, dinî törenlerde gökyüzüne çıkılan veya kurban olarak sunulan bir hayvan olarak ön plana çıkmaktadır. Şaman davulu da hemen hemen her zaman at olarak nitelendirilmiştir. At, göğe çıkma olanağı sağladığı için çoğu kere kanatlı olarak tasavvur edilmiştir. Türklerle ilgili birçok efsane, destan ve hikâyede de at, sahibinin yakın dostu ve en değerli varlığıdır (Çoruhlu 2002, s. 141). Atın gök kökenli olduğu ve göğe benzediği yolundaki düşünce milattan önceki dönemde bile bozkırda yaygın olan bir düşüncedir. On iki hayvanlı takvimde at ayı haziran ayına, yani güneşin en yüksek noktada bulunduğu zamana denk gelmektedir. Turfan metinlerinde de at resimleri maviye, yani göğün rengine boyanmıştır (Roux 2011, s. 35).

Türklerde at ve at kültürü konusuna ek olarak Nesterov, Orta Asya’daki Orta Çağ mezarlarında çok sayıda at iskeleti bulunmasına rağmen 1920 ve 1930’lu yıllarda bulunan münferit örnekler dışında tam anlamıyla sistematik bir çalışmanın yapılmadığını, bu nedenle bozkır kültüründe at ırklarının ayrıntılı bir biçimde karakterize edilebilmesi ve atların kültürel, etnografik özelliklerinin yeniden yapılandırılabilmesi için sistematik çalışmalarla parametrik analizlerin yapılma gerekliliğine vurgu yapmıştır (1990, s. 38).

Eski Türklerde At Koşum Takımları

Koş, *koşma* sözleri Eski Türklerde ordu düzeni ve devlet teşkilatında önemli bir yer tutmaktaydı. Türklerde *koşdaş* “arkadaş”, *koş*, *koşu*, *koşun* “birlik, topluluk”, *koşulma* ise “vasallık ve bağlılık” demektir. Eski Türklerde ve Anadolu’da *koş* sözü “çift” demektir. Anadolu’nun bazı yörelerinde kağının dingilinden öküzün koşulacağı yere kadar uzatılan ince ve uzun sırık için de *koşu* denmektedir. Yine Anadolu’nun bazı yerlerinde üç yaşından büyük çift sürmeye hazır mandalara *koşum* veya *koşu mandası* adı verilmektedir. Görüldüğü gibi *koşum* sözü yalnızca bir araba konusu değil, aynı zamanda ziraatla da ilgili bir sözdür (Ögel 1978, s. 415).

Bozkır kültüründe at ile ilgili en büyük yenilik binit ve koşum takımlarının muhtemelen MÖ bininci yıllarda icat edilmesidir. Bu yenilik ile

at kontrol altına alınmış ve çok hızlı hareket etme kabiliyeti kazanmıştır (Koçak 2015, s. 62). Türk kültüründe atlar, yük ve iş hayvanı olmaktan çok binek hayvanı olarak kullanılmıştır. Eski dönemlerde at Türk'ün binit, deve yükleti olmuştur. İlk zamanlarda ata eversiz binilmişse de bu durum uzun sürmemiş, kontrolü elde tutmak, biniciyi rahat ettirmek gibi sebeplerle at koşumlarına ihtiyaç duyulmuştur. Türklerin kullandıkları binit ve koşum takımları genellikle hafif donatımlı olmuş, atın süratini engelleyici unsurların bulunmamasına dikkat edilmiştir (Çınar 1993, s. 35).

Clauson, Eski Türkçede binicilik ve at koşum takımlarıyla ilgili oldukça geniş bir söz varlığının bulunduğunu belirtmektedir (1965, s. 163). Özellikle Türk dilinin ilk sözlüğü olan *Divânü Lügati't-Türk* at koşum takımları açısından zengin söz varlığını barındırması yönüyle dikkat çekmektedir. Bu eserde en sık karşılaşılan koşum takımı eyer (*edher*) olmakla birlikte eyerin ucuna *ömzük*, bağına *kök*, yastığına *köpçük*, kaşına *yalığ*, heybesine *mançuk*, göğüs kayışına *kömüldürük*, atın terini emmesi için altına serilen keçeyle *terlik*, kolan halkasına geçirilen kayışa *otgun*, üzengi kayışına ise *kısmak* denildiği kayıtlıdır. Çınar, DLT'deki bu sözlerin varlığının Türklerin atı binit olarak iyi bir şekilde kullandıklarını göstermenin yanı sıra Türk el sanatlarının gelişmişliğine ve usta saraçların varlığına da işaret ettiğini belirtmektedir (2013, s. 634). Doerfer de bozkır göçebe kültürleri için atın çok eski zamanlardan beri önde gelen bir canlı olduğunu vurgulayarak gerek Türkçe gerekse de Moğolcada hiçbir hayvan için at kadar zengin bir terminoloji geliştirilmediğini, bu dillerde saraçlık ve koşum takımları için zengin bir söz varlığının bulunduğunu ifade ederek 'kamçı' gibi bazı sözlerin Avrupa dillerine bile girmiş olduğunu dile getirmektedir (1995, s. 211).

Altay'da İskit dönemine ait kurganlarda bulunan atların genellikle eyerli olduğu tespit edilmiştir. Bu döneme ait Pazırık kurganındaki eyerlerde eyer yastığı da bulunmaktadır. Eyer kaşları ön, arka ve iç kısmından kalın kemerlerle yastıklara bağlanmıştır. Eyerin etrafı sarkan kordonlarla ve püsküllerle süslenmiştir. İskit döneminden kalma gemlerin hem bronz hem de demirden yapılma örnekleri günümüze ulaşmıştır. Bu dönemde dizgin yapımında deri kemerler kullanılmıştır. Lokot köyü civarında, Aley Irmağı kıyısındaki kurgandan elde edilen demir üzengi, Altay'daki en eski demir üzengi özelliğini taşımaktadır. Altay'daki Ob Irmağı çevresinde de kamçı kalıntılarına rastlanmıştır. Ancak İskit döneminden kalma kurganlarda nal veya nal yerine kullanılabilecek herhangi bir ize rastlanmamıştır. Bu durum o dönemde henüz nal kullanılmadığını da düşündürmektedir (Toraman 2018, s. 228-244).

Altay'da Hun dönemine ait yeteri kadar arkeolojik kazı henüz yapılmamıştır (Toraman 2018, s. 245). Köktürk dönemine ait kurganlarda ise

bütün olarak tek parça hâlinde bir eyer bulunamamıştır. Buna rağmen ele geçen kalıntılar eyerin şekli, yapım tekniği hakkında bir fikir vermektedir. Eyerin kaşları ile iskeletini oluşturan ağaçlar kavislidir ve arka kaş ile ön kaş neredeyse aynı yüksekliktedir (Toraman 2018, s. 258). Orhon bölgesinde bulunan eyerler de bütün olmadıkları için Köktürk dönemi eyerleri hakkında pek sağlıklı bilgi verememektedir. Bunlar içerisinde yalnızca Kudırge'de bulunan eyerin ön kaşı ve eyere ait küçük süsler bir fikir vermesi açısından dikkate değerdir. Buradaki eyerin arka ucu kuyruğa kuskun olarak takılabilmekte, ön tarafında ise yüksekçe duran bir eyer kaşı bulunmaktaydı. Bu tip eyerler Sasani ve Çin eyerlerinden ayrılmaktadır (Ögel 1984, s. 162). Bu eyerin kaşı, şekil bakımından bugünkü Kazak eyerlerini andırmaktadır. Altaylardaki Köktürk petroglifinde de ön ve arka kaşları yüksek Türk eyerinin kendine özgü biçimleri görülmektedir. Doğu Türkistan'da eyer kaşı olarak aynı adı taşıyan yeşim taşı bazen hükümdarların veya soylu kişilerin kuş başı biçiminde olan eyerlerinin süslemesinde kullanılmaktaydı. Gömüldürük, kuskun gibi kayışlar da erken dönemlerden beri Türk at tasvirlerinde görülmektedir. Bununla birlikte Kaşgarî, atın gövdesini ahşap eyerin basıncından korumak için bir eyer altı örtüsü (*içlik*) kullanıldığını kaydetmiştir (Esin 2004, s. 285).

Kurganlarda bulunan Köktürk dönemi dizginleri ise aynı zamanda sahibinin sosyal statüsünü ve maddi durumunu da göstermektedir. Toplumdaki statüsü yüksek kişilerin kurganlarındaki atların üzerinde bulunan dizginler genellikle gösterişlidir ve gümüş ya da altınla süslenmiştir (Toraman 2018, s. 266). Hudyakov da, Eski Türklerin farklı türlerde dizgin kullandıklarını belirtmiştir. Araştırmacı, yaldızlı ve gümüş işlemeli dizginlerin Eski Türklerden kalma değerli koşum takımları arasında yer aldığını kaydetmiş, o dönemde bu tarz dizginlerin iyi bir atın fiyatıyla hemen hemen eş değer olduğunu ifade etmiştir (2007, s. 148).

Köktürk devrinde Altaylarda bulunan at gemlerinin hepsinin ortası eklemli, uçları ise halka şeklinde kıvrımlıdır. Köktürk devrine ait üzengi tipleri ise üzengi demirinin yuvarlakça bükülmesiyle elde edilen halka delikli üzengiler, kayış bağlanan yeri küçük veya büyük tabla hâlinde olanlar olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır (Ögel 1984, s. 162). Köktürk dönemi kurganlarında bulunan kamçılarının sapları genellikle küre şeklindedir ve temel maddelerini boynuz, kemik, kemer, deri ve ağaç oluşturmaktadır (Toraman 2018, s. 276).

Eski Türklerde süvari atlarına zırh giydirildiği de bilinmektedir. *Köl Tigin Yazıtı*'nda ancak yüz ok zırhını deldikten sonra ölen *kedimli at* (giyimli at) anılmaktadır. Uygur süvari atlarına da maske takılmaktaydı. Altay petroglifinde de maskeli süvari atı tasvir edilmiştir (Esin 2004, s. 283).

Atın konargöçer yaşamın vazgeçilmez bir unsuru olarak ön plana çıktığı Kuman/Kıpçak ordusu ağırlıklı olarak atlı askerlerden oluşmaktaydı. Taylar küçük yaşlardan başlanarak çok iyi bir eğitimden geçirilmekteydi. Özellikle savaşlarda atın sağladığı hız paha biçilmez bir kıymete sahipti. Bu nedenle Kıpçaklarda da at koşum takımlarına büyük önem verilmiştir. Özellikle eyerin yapısı binicinin at üstünde rahat edebilmesi için tasarlanmıştır. Kuman/Kıpçak eyerlerinde de atın sırtına zarar vermemesi için eyerin altına bir keçe yerleştirilmekteydi. Bunun altında atın terini çeken ayrı bir örtü ve eyer yastığı bulunmaktaydı. Bununla birlikte 13. yüzyılda Kıpçakların kullandıkları üzengiler geniş bir ayaklığa sahipti. Bu, binicinin geri dönüp ok atması gerekebileceği durumlar için güvenlik açısından katkı sağlayıcı bir özellikti. Görsellik katmak amacıyla atların boyunlarına *monçuk* adı verilen değerli taşlar ya da arslan tırnağı türünden nesneler takılmaktaydı. Atlar otlatılırken kaçmamaları için ise ayaklarına *kişen* adı verilen köstek takılmaktaydı. Arkeolojik kazılardan elde edilen bilgiye göre Kıpçaklar iki halkalı gem kullanırken Peçeneklerinki tek çubuktan oluşmaktaydı. Özellikle kadınların sahip olduğu atlarda hafif, askerlerin kullandıkları atlarda ise sert gem kullanılmaktaydı. Bu durum sol tarafın kontrolüne izin vermekte, bu sayede sağ tarafta kamçı ve silah taşınabilmekteydi. Aynı zamanda bir savaş aleti de olan kamçı, atın idaresine yardımcı bir araç olarak kullanılmaktaydı (Çandarlı Şahin 2019, s. 183-186).

Eyer ve Üzenginin Türk Kültür Tarihindeki Yeri

Atın evcilleştirilme süreci son yıllarda yapılan arkeolojik kazılarda elde edilen bilgiler ışığında yaklaşık bin yıl daha gerilere götürülmüştür. Atın ehlileştirilmesinden sonra at koşumlarıyla ilgili ilk bulgulara Ukrayna Sretny Stog-Dereivka ve Kazakistan Botay'da rastlanmaktadır. MÖ 2500'lere tarihlendirilen bu bulgular arasında kemikten yapılmış gem ile eyer bulunmaktadır (Anthony 2007, s. 203; Bahar 2017, s. 3). Kazakistan'ın kuzeyinde MÖ 2500'lü yıllarda Bakır Çağı'nda oluşan "Botay" kültür insanların büyük yerleşim birimlerinde yaşadıkları ortaya çıkmıştır. Botay halkı atı hem binek hayvanı olarak kullanmış hem de eti ve sütü için beslemişlerdir. Bu süreç henüz iletişim, ulaşım ve savaş dönemlerinin başlamasından çok öncedir. Ancak atın evcilleştirilmesi ulaşım, haberleşme ve savaş yöntemlerini tamamen değiştirmiştir. Arkeolog Viktor Fedoroviç Zaybert tarafından 1980 yılında başlatılan ve günümüze kadar da sürdürülen Botay kültür alanında yapılan kazılar sırasında yapılan organik kalıntı analizleri, yağ asitleri analizleri ve toprak kaplarda bulunan kısrak sütü kalıntıları atların sütlerinin kullanıldığı yönünde kanıtlar elde edilmesini sağlamıştır. Ancak bu atların neslinin tükendiği ve bugüne kadar bilinen at ırklarından çok farklı bir at ırkının bu bölgede yetiştirildiği anlaşılmaktadır.

Böylelikle bilinen en eski evcil atların Botay kültüründe bulunduğu gözlenmiştir. Yapılan araştırmalarda bölge insanların henüz avcı ve toplayıcı iken atlı bir kültür sahibi oldukları görülmektedir. Böylelikle atın evcilleştirme sürecinin tarıma dayalı olmadığı kanıtlanmış olmaktadır.⁵

Dünya tarihinde insanoğlunun atı evcilleştirmesi kadar eyer takımını bulması da çok önemli bir buluş olmuştur. Hatta denilebilir ki üzengi ve eyerin icadı, teknoloji tarihinde bir devrim niteliğindedir ve en az tekerleğin icadı kadar önemlidir. Atlı göçebe kültürünün bir zorunluluğu olarak ortaya çıkmış bu iki öge, süvarilerin at üzerindeki hareket kabiliyetlerini arttırmış ve savaşlarda vuruş gücünü kuvvetlendirmiştir (Kahraman 2017, s. 459). Eyer takımının ortaya çıkışıyla ilgili Orta Asya halkları arasında dolaşan birçok menkıbe bulunmaktadır. Fakat eyer, Köktürkler ve Avarlardan önce Xiongnular döneminde bilinmekteydi. Gerek üzengi gerekse de eyer, Orta Asya bozkırlarında vücut bulmuş ve dünya tarihinin şekillenmesinde önemli rol üstlenmiş gereçlerdir.

Avrasya'nın eski halklarından biri olan İskitlerin eyer ve binit takımlarının yapımında genellikle yumuşak deri kullanılmıştır. Pazırık kurganında bulunan eyer takımında kolan, gömüldürük ve kuskun kayışının bulunması bu görüşü doğrular niteliktedir. Avrupa'ya göç eden İskitler ise kuskun kayışını hiç kullanmamışlardır. Orta Asya'daki arkeolojik çalışmalarda bulunan ve Hunlardan kalmış olabileceği düşünülen ağaçtan yapılma eyerlerin ön ve arka kaşı bulunmaktadır (Toqtabay 2010b, s. 157). Türk tipi eyerde ön ve arka kaşın bulunması savaşlarda askerlere büyük üstünlük sağlamış, kaş sayesinde eyer üstünde sabit kalabilen askerin düşmana vurduğu darbeler daha ölümcül olabilmektedir (Kahraman 2017, s. 460).

Atlının yayaya üstünlüğü tarihte ilk defa, atlı vahşi Alaman kabilelerin MS 378'de Roma'nın yaya ordusunu yenmesinde görülmüştür. Bununla birlikte eyerin üstündeki atlı her zaman yenememiş, zaman zaman da yenilmiştir. Atlının mutlak üstünlüğü *üzengi* denilen aletin icadıyla ve bunun yayılmasıyla başlamıştır (Tekin 2001, s. 71). Metal olmayan üzenginin ilk defa ne zaman kullanıldığı kesinlik kazanmamış olmakla birlikte metal üzenginin bir Türk icadı olduğuna dair kuvvetli deliller mevcuttur. Bilhassa Köktürklerin erken döneminden itibaren kullanılmaya başlandığı bilinmektedir (Kahraman 2017, s. 459). Batılı araştırmacılardan

⁵ <https://www.atveinsan.com/at-ne-zaman-ve-nasil-evcillestirildi-m464645.html> (Erişim Tarihi 02.12.2019).

Detaylı bilgi için bk. S. V. Zaharov (2010), “K voprosu o proishojdenii Botayskoy kul'turi”. *Vestnik Arheologii, Antropologii i Etnografii*, 1 (12), s. 49-58.

Peter Golden ve Andras Rona-Tas, metal üzeninin ilk defa Köktürkler tarafından kullanıldığını ileri sürmüşlerdir (Kahraman 2017, s. 462; Tekin 2001, s. 71). Şinasi Tekin, arkeolojik buluntuların her zaman tek başına yeterli olmadığını, bir şeyin kesin ispatı için dil verilerinden de yararlanılması gerektiğini vurgulayarak *üzengi* sözünün etimolojisi üzerinde durmuş ve bu kelimenin Türk dili asıllı olduğunu ortaya koymuştur (Tekin 2001, s. 72). Eski Yunan ve Roma’da ise büyük şehirlerde at binebilmek için yol kenarlarına konulmuş büyük taşlar bulunmaktadır. Bu durum, o dönem Avrupa’ında üzeninin kullanılmadığına işaret etmektedir. Bizans ise VI-VII. yüzyıllarda Avarlar aracılığıyla üzenlikle tanışmıştır (Toqtabay 2010b, s. 158). Bozkır kültürünün bir parçası haline gelen üzenlik; Avarlar, Hazarlar, Kumanlar gibi Avrasya atlı göçebelerinden Bizans’a, oradan da Araplara geçmiştir. Kurganlarda ortaya çıkarılan IV-V. yüzyıllardan kalma Moğol ve Türklere ait üzenlik örneklerinin birbirinden keskin çizgilerle ayrılabilen bir farkı bulunmamaktadır (Toqtabay 2010b, s. 161). Avrasya bozkırlarında ortaya çıkan üzenlik, Batı dünyasında yüzlerce yıl sonra fark edilmiştir. Bu nedenle İskit, Hun ve Köktürkler üzenlik sayesinde savaşlarda düşmanlarına büyük bir üstünlük kurmayı başarmışlardır.

Üzenlikli eyerin yapılmaya başlanması da kültür tarihi açısından bir yenilik olarak kabul edilebilir. Öyle ki Lynn White, üzeninin derebeylik (feodalizm) döneminin başlamasına doğrudan etki ettiğine dair bir fikir dahi öne sürmüştür (1962, s. 28-29). Savaşlarda üzenlik ve eyer kullanımının bir faydası, atlı okçuluk taktiklerini geliştirmiş olmasıdır. Atın dörtlüyle koştuğu sırada savaşçının üzenlik ve eyer olmadan dengesini sağlayarak ok atışı yapması oldukça zordur. Üzenlik ve eyer kullanımı savaşçı askerin at üzerindeyken ok atışı yapmasına imkân sağlamıştır (Kahraman 2017, s. 460). Üzeninin savaşçıya sağladığı bu özel durum düşmanı karşısında manevra yeteneğini arttırmıştır. Düşmana saldırıp sonra yenilmiş izlenimi vermesine geri çekilme ve o esnada düşmana taciz okları atmak suretiyle onu istediği alana çekip yok etme olarak bilinen “turan taktiği” savaş stratejisinin temelinde de üzenlik yer almaktadır (Bahar 2017, s. 3).

Sümer, Türk eyerinin altın üzenlikli, altın veya gümüş işlemeli ve kıymetli taşlarla süslenmiş en güzel örneklerinin çeşitli Avrupa müzelerinde görüldüğünü, ne yazık ki bunlardan bir tanesine bile Türk müzelerinde rastlanmadığını ifade etmektedir (1983, s. V).

Kazaklarda At ve At Koşum Takımları

Atlı göçebe kültürünü yaşam tarzı olarak benimseyen Kazak Türklerinde iktisadi hayatın temelini hayvancılık oluşturmuştur. Atı sadece bir ulaşım aracı olarak görmeyen Kazak toplumunda at, her zaman önemini

korumuştur. Bu nedenle atın Kazak sanatında, gelenek göreneklerinde ve de mutfağında yoğun bir biçimde yer alması hiç de şaşırtıcı değildir. Kazak Türkleri için at, aynı zamanda kültürel mirasın bir parçasıdır. Mitoloji ve efsanelerde de atla ilgili hususlar ön plana çıkmaktadır. Söz gelimi Kazak mitolojisinde atın yaratıcısı Kambar Ata kabul edilmektedir. Nuh Peygamberin gemisi Kazıkurt Dağı'na geldiğinde bu gemiden karaya ilk ayak basan Kambar Ata olmuştur. Kazak efsanelerine göre ise at, rüzgârdan yaratılmıştır. Atın rüzgârdan yaratılmış olması, Göktenrı'ya bağlılığın bir ifadesi olarak kabul edilmiştir (İbirayev 1995, s. 320).

At, kültürel yaşamda olduğu kadar Kazak mutfağında da önemli bir konuma sahiptir. Orta Asya'da hâkim olan göçebe yaşam tarzının bir sonucu olarak ortaya çıkan protein ağırlıklı beslenme Kazak mutfağının da ana eksenini oluşturmaktadır. At, sığır ve koyun etiyle yapılan etli yemekler Kazak mutfağının önemli bir bölümünü teşkil etmektedir. At eti, kazı karta (at sucuğu) ve at sütünden elde edilen içecek olan kımız, Kazakistan'ın kış aylarındaki zorlu hava koşullarında hayatta kalmaya yardımcı olan besinler olması yönüyle ön plana çıkmaktadır. Diğer geniş getiren hayvanlara kıyasla at etinin doymuş yağ oranı düşük, doymamış yağ oranı ise yüksektir. Ayrıca aminoasitler, mineraller ve vitaminler açısından da zengin ve besleyicidir (Sarbassova 2013, s. 12). Bu nedenlerle Kazakistan'da at ve at ürünleri temel besin kaynakları arasında yer almaktadır.

Eski zamanlardan beri bir Türk yurdu olan Kazakistan, bozkır kültürüyle ilgili birçok unsuru barındırmaktadır. Bozkır kültürünü oluşturan unsurların başında da at gelmektedir. Kazakistan'da gerçekleştirilen arkeolojik kazılardan elde edilen buluntular, bozkır kültürünün ne kadar köklü ve zengin olduğunu gözler önüne sermektedir. Kazakistan coğrafyasında Hun ve Köktürklerle ait bazı buluntulara rastlanmaktadır. Bunlar arasında yer alan at koşumları, buluntuların dikkate değer bir kısmını oluşturmaktadır. Kazakistan coğrafyasındaki en eski at koşum takımları, Orta Kazakistan'ın Atasu çevresindeki Aq-Mustafa höyüğü ve Qarağandı eyaletinin Ulıtaw ilçesine bağlı Taldısay kurganında bulunan gemler ile Doğu Kazakistan bölgesinin İzmaylovka kurganında bulunan iki halkalı gemdir (Terekbayeva 2012, s. 155). Kazakistan'ın doğusu Bronz çağıının son zamanlarında İrtiş boyları ile Semireçi kültürünün etkisi altına girmişti. Bu bölgenin MÖ V-VI. yüzyıl ile Hun dönemine ait buluntuları Altay'daki buluntulara benzerlik göstermekteydi. Kazakistan'ın güneyindeki Çangal bölgesinde bulunan eserler de MÖ III-II. yüzyıllarda bölgenin Hazar Denizi'nin kuzeyindeki Sarmat kültürüyle sıkı ilişkisinin bulunduğunu göstermektedir. İskit kültürü Batı ve Güney Kazakistan kültürünün şekillenmesinde önemli bir rol oynamış, Doğu Kazakistan ise Hun kültürünün etkisinde gelişmiştir. Özellikle Omsk ve İrtiş havzası buluntuları arasında yer alan kemik ok uçları ve zırhlar bu iddiayı destekler niteliktedir.

Hun çağının sonlarına doğru Kazakistan'da Türk kültürü karakterinin kendini göstermeye başladığı söylenilebilir (Ögel 1984, s. 77). Kazakistan'ın Sarıg, Balasagun ve Yakalıg şehirleri ise Köktürkler dönemine ait buluntularla ön plana çıkmaktadır. Bu buluntular arasında ise Tırgeş paraları, bronz bilezikler, çeşitli kaplar, ok uçları ve üzengiler, çeşitli at koşumları yer almaktadır. Kazakistan coğrafyası, Köktürk Devleti'nin batı kanadını oluşturmaktaydı. Bu nedenle Köktürk çağına ait Kazakistan buluntuları Altay Dağları kültürleriyle yakın ilişkiler göstermekteydi (Ögel 1984, s. 172).

At koşum takımlarını kendine özgü yöntemlerle yapıp ortaya çıkarma hususu Kazak halkının çok eski dönemlere dayanan ekonomik ve sosyal ilişkileri ile de doğrudan bağlantılıdır. Konu etnografya açısından araştırıldığında bu hususu da göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Eski dönemlerde hayvancılıkla uğraşan ve konargöçer bir halk olan Kazak Türkleri için temel ulaşım aracı at olmuştur. Bu nedenle Kazak halkı, at koşum takımlarına ayrı bir önem vermiştir (Arğınbayev 1969a, s. 171). At koşumları arasında ise en çok gem ve eyere önem verilmiştir. At satıldığında bu iki koşum takımı satılmazdı. Bu gelenek Kazakistan'da hâlâ devam etmektedir (Bayteliyeva 2014, s. 200). Kazakistan coğrafyası oldukça geniş, halk sayısı ise az olduğu için zamanla neredeyse her bir bölgede koşum takımlarının yapımında yerel özellikler görülmeye başlanmıştır. Bu durum eyer yapımında da kendini göstermektedir. Bu nedenle yapım yöntemine ve yerel özellikleri barındırmasına bağlı olarak eyer, *Qazaq eri*, *şoşaqbaz er*, *üyrekbas er* gibi türlere ayrılmaktadır (Arğınbayev 2013, s. 201).

Ata takılan ilk binit takımı *noqta* olarak adlandırılan yulardır. *Noqta*, tek veya çift kat kayıştan, deriden veya yün ipten elde edilebilmektedir. Yöntemine göre dikilerek elde edilen iple yapılabildiği, örülerek yapılabildiği *örme noqta*, bağlanılarak yapılabildiği *tüyme noqta* adı verilmektedir (Älimbay t.b. 2013, s. 525). Bu yularla atın ilk idaresi yapılmaktadır. Binek atının yuları çoğunlukla çıkarılmaz. Yular takılan at, genellikle çadırın veya evin önünde bulunan *at ağaş* adı verilen direğe bağlanmaktadır. Bu direğe *mama ağaş* veya *qazıq* da denilmektedir. At sahibi, atını direğe bağladıktan sonra *at dorba* veya *jemdorba* adı verilen yem torbasına atın yemini koyarak atını burada beslemektedir. Atın kaçmasını engellemek amacıyla ayaklarının bağlanmasında ise *kisen*, *tusamis*, *şider* gibi kösteklerden yararlanılmaktadır.

Binici *jügen* adı verilen başlık sayesinde atı idare edebilmektedir. *Jügen*, sadece at binildiğinde takılmakta, diğer zamanlarda ata *noqta* adı verilen yular bağlanmaktadır. Bu başlıkta *awızdıq* olarak adlandırılan gem takılı olduğundan bu parça atın beslenmesine, su içmesine engel olabilmektedir. *Jügen*; *awızdıq*, *suwlıq*, *jaqtaw*, *keñsirik*, *sağaldırıq*, *jelkelik*, *tizgin* adı verilen esas parçalar ile *kekildik*, *qasqalıq*, *şılbur*, *şawjay* adı verilen

ek parçalardan oluşmaktadır. *Tizgin*, geme bağlı olduğundan atı sağa sola hareket ettirmek ya da dizgini geriye doğru çekerek durdurmak mümkündür. Atı bir yere bağlamak gerektiğinde dizgin bağlama işlevinde kullanılmamakta, atı bağlamada yulardan faydalanılmaktadır.

Kazaklarda at koşum takımlarının en önemli ve asıl ögesi eyer olarak kabul edilmektedir. At eyerlenirken atın sırtına ilk olarak *terlik* adı verilen bir keçe konulmaktadır. Adından da anlaşılacağı üzere bu keçenin asıl görevi atın terini emmektir. Daha sonra bunun üstüne *işkilik*, onun üstüne de *toqım* adı verilen teğelti serilmekte, sonra da atın sırtına eyer konulmaktadır. Eyerin üstüne de *at köpşik* olarak adlandırılan eyer minderleri konulmaktadır. Eyer, *ayıl* olarak adlandırılan uzun ve enli kolan kayışı ile ata bağlanmaktadır. Ön tarafı yuvarlak biçimde olan *qazaq eri* (Kazak eyeri) Kazaklar arasında en yaygın kullanılan eyer türüdür. *Qazaq eri* asıl iskeleti oluşturan bölümlerine göre *oyma er*, *qurandı er*, *aqbas er*, *aşamay er* olarak tasnif edilmektedir (Babalıqulı 1987, s. 259). Mahiyetine ve amacına göre Kazak eyerleri *äyel eri*, *erkek eri*, *bala er*, *bäyge atının eri*, *asaw eri*, *kökpar eri* şeklinde de sınıflandırılmaktadır. Erkeklerle özgü eyerin iskeleti küçük ve basit, parçaları ince ve sağlam, süsü azdır. Kadınlara özgü eyer ise mercan, altın veya gümüş işlemeli, iskeleti büyük ve gösterişlidir (Arğınbayev 2013, s. 202). Radloff, *Sibiry'a'dan* adlı eserinde Kazak eyerlerinin en kıymetlisinin gümüş işlemeli eyerler olduğunu belirterek fakir kadınların dizginlerinde bile gümüşten süsler bulunduğunu, göç esnasında kadınların eyer örtülerinin kızıl (*qızıl manat ~ qızıl maqpal*) renkte olduğunu, genç kadınların göç esnasında eyerin önüne beşikle çocuklarını yerleştirdiklerini ifade etmektedir (1956, s. 458). Çocuklar için kullanılan eyere ise *aşamay er* adı verilmektedir. Eyer türleri yapıldığı malzemenin türüne göre de *ağaş er* (tahta) ve *bilğari er* (deri) olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır (Sänik - Zeynollağızı 2016, s. 241). Eyerin geriye doğru kaymaması için atın göğsünden aşırılarak *ömildirik* adı verilen gömüldürük kayışı, kuyruğu altından ise *quyısқан* adı verilen kuskun kayışı kolanlara bağlanmaktadır. Binici *üzeñgi* aracılığıyla ata binebilmekte ve at üzerindeyken de denge kurabilmektedir. Atı hareket ettirmek için ise *qamşı* adı verilen kırbaçtan yararlanılmaktadır.

KAZAKLAR, KAZAKİSTAN VE KAZAKÇA

Kazak Etnonimi

Kaynaklarda ‘Kazak’ adının ortaya çıkışıyla ilgili farklı görüşler mevcuttur. ‘Kazak’ sözü bir kaynakta ilk kez 1343 yılında Halil bin Muhammed bin Yusuf el-Konevî adlı Konyalı bir Türk tarafından yazılmış veya istinsah edilmiş Memlûk Kıpçak Türkçesine ait bir sözlük ve gramer olan *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türki ve Acemî ve Mugalî*’de “evsiz, barksız” anlamıyla tanıklanmaktadır (Toparlı vd. 2000, s. 115). Topluluk ismi olarak ise ilk defa 1534 tarihli Rusça bir metinde ‘Kazak’ adına rastlanmıştır (Koç ve Doğan 2004, s. 2).

‘Kazak’ adının nasıl ve ne zaman ortaya çıktığı konusunda ileri sürülen görüşler Moldabayeveva’nın konuyla ilgili lisansüstü çalışmasında üç grupta toplanmıştır. Bunlardan ilki Kazak adının XV. yüzyılda Janıbek ve Kerey’in öncülüğünde Ebulhayr’a başkaldırarak Doğu Kıpçak bozkırlarından batıdaki Yedisu ve Çu Nehri bölgesine göç eden kavimlere verildiği görüşüdür. “Kendi ilinden ayrılan, kopan, kaçanlar” anlamındaki söz sonradan Kazakların adı olmuştur. Bir diğer görüşe göre ‘Kazak’ kelimesi, Eski Çin kayıtlarındaki “Wu’sun” kelimesinden ses değişimiyle ortaya çıkmıştır. Son görüş ise bu adın tarihi kaynaklardaki varlığını çok eski devirlere götürür ve *Taïñ Sülalesi Tarihi*’nde “kasa, hasa” olarak geçtiği yönündedir (Moldabayeveva 2000, s. 16-17).

N. İ. Godekov, Kazak sözünün oluşumunu *kaz+zag* biçiminde açıklayarak kelimenin “karga, bozkır kuşları” anlamında olduğunu mecaz anlamı olarak ise “bozkır insanı” anlamına geldiğini ifade etmiştir (Doğan 2021, s. 15). Ramstedt, ‘Kazak’ sözüyle Moğolca “khasag-tergen” (at arabası / taşıma) arasında bir bağ kurmaya çalışmıştır. Bu görüş Semenov tarafından da desteklenmiştir (Kömekov 2007a, s. 47). Menges, ‘Kazak’ sözünü “erkin, kendi kendini bilen kişi” olarak anlamlandırırken Barthold ise “maceralı bir hayat arayışı içinde olan kişi ya da grup” biçiminde anlamlandırmıştır (Kalkan 2006, s. 59-60).

Samoyloviç tarafından kaleme alınan “Kazak Kelimesi Hakkında” başlıklı makalede kelimenin kökeniyle ilgili ileri sürülen çeşitli görüşlere yer verilmiştir. Buna göre Falev, kelimenin *kaz-* ‘serseri dolaşmak, evsiz yurtsuz, başıboş gezmek’ fiilinden türemiş olduğunu öne sürmüştür. Vámbéry, *az-* ‘yolu kaybetmek’ fiilinin önceki şeklinin *kaz-* olması gerektiğini ve bu ilk anlamın ince ünlülü *kez-* / *gez-* fiilinde muhafaza edildiğini ileri sürmüştür. Samoyloviç ise, kelimenin Kıpçak lehçesine özgü belirli bir fonetik şekilde ortaya çıkışının XI. yüzyıldan önce olmadığını söylemiş, ‘Kazak’ adının sosyal bir terimden kavim adına dönüştüğünü ifade etmiştir (1957, s. 96-104).

Yudin, *Yenisey Yazıtları*'nda geçen '*kazgakım oğlım*' ifadesinden yola çıkarak kelimenin eski şeklinin *kazgak* biçiminde olduğunu ileri sürmüştür. Ancak bu görüş fazla destek bulmamıştır (Kömekov 2007a, s. 48). Togan'a göre 'Kazak' adlandırması ilk zamanlarda sadece sultanlara mahsus bir ad iken sonradan bir topluluğa ad olmuştur (1981, s. 37).

Kalkan'a göre 'Kazak' kelimesi *kas* 'göl' ve *ok* 'boy' sözlerinin birleşimiyle oluşmuştur (2006, s. 64). Siyasi ve etnik bir anlam içermeyen 'Kazak' kelimesi, kendi halkından veya kabilesinden yahut beyinden koparak maceraperest bir hayat yaşamak zorunda kalan başıboş kişi demektir. Rusçada da bu kelime aynı anlamda kullanılmıştır. Ruslar, belli bir mesleği ve evi olmayan, başına buyruk, avare dolaşan insanlara ve sahipsiz tarım işçilerine 'Kazak' demişlerdir (Klyashtorny ve Sultanov 2013, s. 256).

'Kazak' adıyla ilgili olarak araştırmacıların bir fikir birliğine varamadıkları görülmektedir. Kelimenin oluşumu ve anlamlarıyla ilgili farklı görüşleri bir arada görebilmek için bk. Özkan Nalbant 2021, s. 11-19.

Altınordu ve Timur Devletlerinin dağılmasından sonra Kazak Türklerinin siyasi bir birlik olarak XV. yüzyılda tarih sahnesindeki yerlerini aldıkları söylenebilir.

Kazak Hanlığı

Kazaklara ait bir devletin tarihini XV. yüzyılın ikinci yarısında kurulmuş olan Kazak Hanlığına bağlamak mümkündür. Hanlığın kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Muhammed Haydar Duğlat'ın *Tarih-i Reşidî* adlı eserinde Kazak Hanlığının kuruluşu 1466 senesi ile tarihlendirilmiştir. Doğu bilimci Sultanov ise Kazak Hanlığının kuruluşunu Özbek Hanlığı'ndaki hanedanlığın el değiştirdiği 1470 yılıyla ilişkilendirmektedir (Kömekov 2007b, s. 60). Kalkan'a göre kuruluş tarihini içeren en yakın dönem 1460-1462 yıllarıdır (2006, s. 142). Bu konudaki yazılı belgelerin eksikliği sebebiyle Kazak Hanlığının kuruluşu ve siyasi gelişimi yeterince aydınlığa kavuşmuş değildir.⁶

Kazak Hanlığının kurulup şekillenmesinde XV. yüzyılın ikinci yarısında parçalanarak yıkılan Özbek Hanlığı ve Moğolistan'ın iç siyasi yapısı oldukça önem arz etmektedir (Doğan ve Erdoğan 2017, s. 75). Kazak etnik birliğinin oluşumuna ise Kıpçakların, Moğolistan'da Dulatların ve Nogay Ordası'nda Mangıtların katkıda bulunduğu bilinmektedir. Bunun yanı sıra bazı Türk kökenli boylarla Moğol oldukları hâlde sonradan Türkleşen

⁶ Kazak halkının oluşumuyla ilgili konulardan biri de "Alaş, Altı Alaş" kavramlarıdır. Bu konudaki tartışmalar için bk. Doğan 2021, s. 23-25.

boyların da bu konuda önemli bir role sahip olduklarını söylemek mümkündür. Ayrıca Naymanlar ile Kereylerin Altay bölgesinden hareket ederek Kazakistan'ın doğu bölgelerine yerleşip siyasi idarenin tesisinde rol oynadıkları ve Kazak halkının etnik oluşumunu etkiledikleri görülmektedir (Kalkan 2006, s. 137).

Kazaklar, XV. yüzyılın ikinci yarısında Altınordu ve Timur Devletlerinin parçalanmasından sonra teşekkül etmiş bir Türk boyu olsalar da Kazak adı altında toplanmadan önce de çeşitli Türk devletlerinin bünyesinde varlık göstermişlerdir. Kazakları meydana getiren Türk boyları, Altınordu Devleti'nin parçalanmasıyla yerine kurulan hanlıklardan Özbek Hanlığının idaresinde bulunmuşlar ve Özbek adıyla anılmışlardır. 1428-1462 yılları arasında bu hanlığın başında bulunan Ebulhayr Han'ın Doğu Moğolları karşısında uğradığı yenilgiyle otoritesinin zayıflaması sonucunda Kerey ve Janıbek Hanlar Ebulhayr Han'ın idaresinden ayrılarak Doğu Çağatay Devleti Hanı II. Esen Buga'nın himayesine girmişlerdir. Bu iki sultana ve onlara bağlı olan boylara "hür ve serbest yaşamayı seven, maceraperest, asi" anlamlarına gelen *Kazak* adı verilmiş ve böylece Kazak adıyla anılan bir Türk boyu meydana gelmiştir (Tamir 2002, s. 649).

Kazak Hanlığı kurulduğunda önce yaşça büyük olan Kerey, han olmuştur. Ardından Janıbek hanlık tahtına geçip devleti yönetmiştir. Dolayısıyla Kazak Türklerinin ilk hanları Kerey ve Janıbek hanlardır. Hanlığın başkenti, Hoca Ahmet Yesevî'nin türbesinin bulunduğu Yesi (Türkistan) idi (İsmail 2002, s. 49-50). Başlangıçta himayelerinde 200 bin kişilik bir Türk topluluğu olsa da Kazak Hanlığının kurulmasının ardından Çu Irmağı havzasına komşu olan bölgelerde yaşayan diğer Türk boyları da Kazaklara karışmış ve böylece nüfusları artmıştır. Kazakların zamanla güçlenmesi Özbek Hanı Ebulhayr Han'ın Kazaklara düşman olmasına sebep olmuş ve bu düşmanlık karşısında Kazak Hanlığı Moğolistan'daki Çağatay Hanlığı ile ittifak yapmıştır. Ancak Ebulhayr Han'ın Kazaklar üzerine düzenlediği sefer sırasında ölmesi üzerine Özbek Hanlığı içinde çıkan mücadeleler ve karışıklıklarla Özbek Hanlığına bağlı bazı boylar da Kazaklara katılmıştır (Tamir 2002, s. 649-650). Kazaklar, ilk olarak Batı Yedisu, Çu ve Talas bölgelerini kontrol altına almışlardır. Hanlık, merkezî ve Güney Kazakistan'dan göç edip gelen Kazaklarla bölgenin yerli sakinlerini kaynaştırmıştır (Doğan ve Erdoğan 2017, s. 79).

Kerey ve Janıbek Hanlardan sonra Burındık Han (1480-1511) Kazak Hanlığının hâkimiyetini devralmıştır. Bu dönemde Burındık Han Sozak, Sıganak, Savran gibi şehirleri kendi sınırları içine dâhil etmiştir (İsmail 2002, s. 50). Kazak Hanlığı en büyük gücüne Janıbek'in oğlu Kasım Han (1512-1523) zamanında ulaşmıştır. Moğol istilasından sonra Kazakistan coğrafyasındaki bütün Kazak boyları ilk kez bir devlet yönetimi altında

birleşmiş, Kasım Han'ın tebaası yaklaşık bir milyon kişiye kadar ulaşmıştır. Bu dönemde Muskovit (Moskova) Devleti ile de elçilik düzeyinde ilişkiler başlamıştır (Kömekov 2007b, s. 60). Kasım Han döneminde hanlığın sınırları batıda Yayık, güneydoğu ve doğuda İli ile Karatal Nehirleri bölgesine kadar ulaşmıştır. Kasım Han döneminden sonra Kazaklar Küçük Cüz, Orta Cüz ve Ulu Cüz olmak üzere üç parçaya ayrılırlar. Kasım Han'dan sonra yerine oğlu Mamaş (Kamaş) geçmiş, fakat kısa bir süre sonra bir mücadele sırasında ölmüştür. Mamaş Han öldükten sonra Kazak Hanlığında karışıklıklar yaşanmıştır. 1524 yılında Janıbek'in oğlu Tahir Han tahta geçmiştir. Tahir Han döneminde Kasım Han'ın kurduğu merkezî idare bozulmuş ve Kazaklar yeniden cüzler etrafında birleşmişlerdir (Doğan ve Erdoğan 2017, s. 92). Bu dönemde Mangıt ve Özbek saldırıları artınca Tahir Han Moğolistan'a göç etmiştir. Tahir Han'ın ölümünden sonra kardeşi Buydaş Han (1532-1557) hanlık yönetimini devralmıştır (Kalkan 2006, s. 146). Bu dönemde Tahir Han zamanında kurulan Kazak-Kırgız ittifakı devam ettirilmiştir. Kazak Hanları içinde en uzun süre hanlık yapan kişi Kasım Han'ın oğlu ve Janıbek Han'ın torunu olan Haknazar Han'dır. Hâkimiyeti 42 yıl sürmüştür. Haknazar Han döneminde Moğolları meydana getiren kabilelerin bir kısmı ve onlara ait topraklar Kazak Hanlığı hâkimiyetine girmiştir. Böylece Nogay topluluğuna ait çok sayıda sözlü edebiyat ürünü ve *Kırk Batır Destanı* gibi önemli bir destan Kazak kültür ve edebiyat hayatına kazandırılmıştır. Haknazar Han'ın ölümünden sonra yerine Şıgay (Sıgay) Han geçmiştir. Kazak Hanlığının ikinci yükseliş dönemi Şıgay Han'ın oğlu Tevekkel Han zamanında yaşanmıştır (Doğan ve Erdoğan 2017, s. 94-95). 1586 yılında Tevekkel Han, Türkistan'daki bazı şehirleri ele geçirmiş ve Taşkent'i almaya çalışmıştır. 1586'dan 1594'e kadar olan süreçte Haknazar'ın oğullarıyla olan taht mücadelesinde hanlık otoritesini sağlamlaştırmaya çalışmıştır. Ne var ki XVII. yüzyılda Kazak topraklarındaki iç siyaset istikrara kavuşamamış ve Kazak Hanlığı gittikçe parçalanmıştır. Tavke Han döneminde (1680-1718) Kırgız ve Başkurtlarla ittifak yapılması Cungarların Kazak topraklarına saldırılarını geçici olarak durdurmuştur. Tavke Han, dağılmaya yüz tutmuş hanlığı ayakta tutmaya çalışmış, onun döneminde hanlığın hukuki düzeni ile devlet yapısının temel prensiplerini ortaya koyan ve *Jeti Jargı* (Yedi Yargı) olarak adlandırılan kanun nizamnamesi hazırlanmıştır (Pişçulina 2013, s. 219-222). 1710-1718 yılları arasında Cungarların (Kalmukların) Kazak topraklarına saldırıları yaygınlaşmıştır. Bunun üzerine Tavke Han, Kazak beylerini bir araya toplayarak bir kurultay düzenlemiş ve Cungar tehdidine karşı savaş kararı almıştır. Bu kurultayda Kazak ordusunun başkomutanlığına Bögenbay Batır getirilmiş, Bögenbay komutasındaki Kazak ordusu 1710-1711 yıllarında Cungarlara karşı başarılı mücadeleler vermiştir (Kalan 2011, s. 141).

Kazak hanlarının XVI. yüzyıl başlarında takip ettikleri dış politikanın ana çizgisi, Sırderya civarındaki şehirlerin ele geçirilmesi idi. Bu durum Kazakların batı ve güneydoğu sınırlarındaki komşularla olan ilişkilerini belirlemektedir (Doğan 2019, s. 25). Kazak hanları 1599 yılında Cuncarların (Kalmukların) sıkıştırmasıyla Çu Irmağı havzasını bırakarak Taşkent ve civarındaki kalelere sığınmışlardır. Kazaklar, 1723 yılındaki ikinci bir Kalmuk bozgununa kadar bu bölgeye yerleşmiş ve bölge halkını da ziraate alıştırmaya çalışmışlardır (Togan 1981, s. 37).

Çarlık Rusyası'nın 1552'de Kazan, 1556'da Astarhan Hanlıklarını ve Güney Sibiry'a'yı işgal etmesi, Kazakistan'ın Rusya'ya ilhakını hızlandırmıştır. Cuncar saldırılarının artmasıyla önce 1731'de Küçük Cüz, 1740'ta Orta Cüz, 1742'de de Ulu Cüz Rusya'dan koruma talep etmiştir (Koç ve Doğan 2004, s. 4). Küçük Cüz'ün büyük bir bölümü, Orta Cüz'ün ise bazı bölgeleri Rus egemenliğini kendi istekleriyle kabul etmiştir. Rusya'nın 1730'ların başında başlayan Kazakistan'ı ilhakı XIX. yüzyılın sonlarına doğru tamamlanmış, 1848 yılı itibarıyla Rusya, Kazak topraklarını bütünüyle esaret altına almıştır. Bununla beraber 1822'de Orta Cüz'de, 1824'te ise Küçük Cüz'de hanlık sisteminin kaldırılmasıyla 1460'larda tarih sahnesine çıkan Kazak Hanlığı fiilen sona ermiştir (Yorulmaz 2013, s. 281).

1854 yılında Verni (Almatı) şehrini alan Ruslar, buraya büyük kaleler inşa etmişlerdir. Rus yayılmacılığına karşı özellikle Küçük Cüz Kazaklarında silahlı ayaklanmalar baş göstermiştir. Bu ayaklanmalar Sırım Batır, Karatay Sultan, Arıngazı Sultan, Mahambet, Eset Batır, Kenesarı Navruzbay önderliğinde gerçekleşmiştir (Koç ve Doğan 2004, s. 4).

1917 yılındaki Bolşevik İhtilali'nden sonra Alihan Bökeyhan liderliğinde kurulan Alaş Orda Muhtar Hükümeti, Sovyet Rusya'dan tam özerklik talebinde bulunmuştur (Kabadayı 2017, s. 29). 26 Ağustos 1920'de Kırgız Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adıyla yarı bağımsız bir statü kazanan Kazakistan, 15 Haziran 1925'te Kazak Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, 5 Aralık 1936'da Kazakistan Sovyet Cumhuriyeti adını almıştır (Koç ve Doğan 2004, s. 4).

Kazakistan SSC Komünist Partisi Merkez Komitesinin Birinci Sekreterlik görevini yürüten Dinmuhammet Konayev'in görevden alınıp yerine Rus asıllı Kolbin'in getirilmesiyle 16 Aralık 1986 tarihinde patlak veren ünlü Jeltoqsan (Aralık) Olayları, Sovyetler Birliği'nin çöküşünü hızlandırdığı gibi bağımsızlık yolunda Kazakistan'ı ve diğer Orta Asya Türk topluluklarını da cesaretlendirmiştir (İsmail 2002, s. 112). Üniversite öğrencilerinin önderlik ettiği ve yaklaşık 300 bin kişinin katıldığı bu protesto gösterileri kanlı bir şekilde bastırılrsa da nihayet 16 Aralık 1991 tarihinde Kazakistan Cumhuriyeti bağımsızlığına kavuşmuştur. Kazakistan'ın Sovyetlerden kopan diğer cumhuriyetlerden ayrılan belirleyici bir özelliği

bulunmaktadır: Egemen etni ülkede mutlak çoğunluğa sahip değildir. Ülkenin kuzey ve kuzeydoğu bölgesinde önemli bir nüfusa sahip Rus dilli topluluklar yaşamaktadır. Kazakistan'ın bu özelliği neden Aralık 1991'de bağımsızlığını en son ilan eden ülke olduğunu açıklamaktadır (Roy 2016, s. 187).

Kazakistan

Kazakistan, 46 - 87° doğu boylamları ve 40 - 56° kuzey enlemleri arasında yer alan Orta Asya'nın geniş bozkırları ile eski Tük yurdu olan Altaylara kadar uzanan bir alanı kapsamaktadır. Ülkenin doğu ve güneydoğusundaki dağlık alan bir tarafa bırakılırsa büyük kısmı ova ve bozkırdan oluşmaktadır (Saray 2022, s. 11). Coğrafi olarak Kazakistan, Orta Asya'nın kuzeyinde ve Avrasya'nın merkezinde yer almaktadır. Ülke, kuzeyde Rusya Federasyonu, güneyde Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan ve doğuda Çin ile komşudur. Ülkenin batısında ise Hazar Denizi bulunmaktadır. Toprak büyüklüğü bakımından dünyada dokuzuncu sırada bulunan Kazakistan'ın yüzölçümü 2.724.900 km²'dir (Avcu ve Zholdasbekova 2018, s. 119).

16 Aralık 1991 tarihinde Sovyetler Birliği'nden ayrılan ve bağımsızlığını ilan eden Kazakistan Cumhuriyeti'nin başkenti Astana şehridir. Ülkenin ilk cumhurbaşkanı Nursultan Äbişulı Nazarbayev'dir. Kazakistan'da devlet dili Kazakça olmakla birlikte Rusça da resmî dil statüsüne sahiptir. Kazakistan'ın para birimi *tenge*'dir.

23 Ağustos 2023 tarihli verilere göre ülkenin güncel nüfusu 19.899.377⁷ olsa da Kazakistan'da nüfusun tamamının Kazaklardan oluşmadığı ve Kazakistan dışında da ciddi bir Kazak nüfusunun bulunduğu bilinmektedir. Başta Rusya ve Çin olmak üzere, Moğolistan, Özbekistan, İran ve Türkiye'de de Kazaklar yaşamaktadır. Kazakistan'ın önemli özelliklerinden biri de çok sayıda etnik grubun bir arada yaşadığı bir ülke olmasıdır. Ülkede yaşayan 130 etnik grubun %67,47'sini Kazaklar, %19,76'sını Ruslar, geriye kalan %12,77'sini Ukraynalılar, Özbekler, Uygurlar, Tatarlar, Almanlar, Koreliler ve Ahıska Türkleri oluşturmaktadır (Avcu ve Zholdasbekova 2018, s. 120). Kazakistan ekonomisi tarım ve hayvancılık ile petrol ve doğal gaz üretimine dayanmaktadır. Kazakistan, yer altı kaynakları bakımından zengin bir ülke konumundadır.

⁷ Bu bilgi <https://stat.gov.kz/> adresinden alınmıştır (Erişim Tarihi 23.08.2023).

Kazakça

Türkçenin çağdaş Kıpçak kolunda yer alan ve bir yazı dili olan Kazakça, farklı zamanlarda çeşitli bilim adamlarının tasnif denemeleri içinde yer almıştır. Türk lehçelerinin tasnif tecrübelerinden toplu olarak ilk bahseden İ. N. Berezin olmuştur (Arat 1987, s. 71). Johann Christoph Adelung, 1806'da dünya dillerinin sistemi üzerinde dururken gramer ve lügat hususiyetlerini göz önüne alarak Türkçeye de değinmiş ve Türk lehçelerini tasnif etmeye çalışmıştır. Aynı malzeme daha sonra yeğeni Friedrich Adelung tarafından da ele alınmıştır. Bu tasnifte Türk lehçelerinin dil hususiyetlerinden ziyade kavim isimlerine göre sıralandığı görülmektedir. Tasnifte Kazakçanın “Kuzey Tatarları, Asıl Tatarlar” grubu içerisinde Kırgız başlığı altında değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Asya kavimlerini bir tasnife tabi tutan H. J. von Klaproth, 1823 tarihli çalışmasında 14 Türk boyuna ve 23 Türk lehçesinin de sözlük malzemesine yer vermiştir. Bu tasnifte Kazaklardan “Kazağ” olarak bahsedilmektedir. Adriano Balbi, 1826 tarihli *Atlas ethnographique du globe* başlıklı çalışmasında Kazakçadan “Kazak, Kaysak” olarak bahsetmiştir. İlya Nikolayaviç Berezin, *Recherches sur les dialectes musulmans. Système des dialectes turcs* (Kazan, 1848) adlı çalışmasının “Tatar veya Kuzey Grubu” başlığı altında Kıpçak grubu lehçelerine yer vermiştir. Wilhelm Radloff, *Phonetik der nördlichen Türksprachen* (Leipzig, 1882-1883) adlı çalışmasında Türk lehçelerini ses hususiyetlerine göre tasnif etmiştir. Radloff'un tasnifinde Kazakçaya, “Kazak-Kırgız Şivesi” başlığı altında yer verilmiştir. Hermann Vámbéry, *Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Beziehungen* (Leipzig, 1885) adlı çalışmasında Kazakçayı “Orta Asya Türkleri” başlığı altında ele alırken Nikolay Fedoroviç Katanov, 1894'teki çalışmasında “Doğu Grubu” içinde değerlendirmiştir. Fedor Evgeneviç Korş, *Klassifikatsiya turetskih plemen po yazıkam* (Moskova, 1910) adlı çalışmasında Kazakçayı “Kuzey Grubu” altında ele almıştır. Macar Türkolog Julius Németh, *Türkische Grammatik* (Berlin-Leipzig, 1917) adlı çalışmasında Türk lehçelerini *s grubu* ve *y grubu* olmak üzere iki gruba ayırmıştır. Buna göre Kazakça, *y grubu* içinde yer almaktadır. Altayist Ramstedt'in tasnifinde Kazakça, “Batı Grubu” başlığı altında ele alınmıştır. A. Samayloviç, 1922'deki çalışmasında Radloff ve Korş'un tasnifini birleştirmiş ve Kazakçayı “Tav Grubu” başlığı altında değerlendirmiştir. Samayloviç'in lehçe tasnifi oldukça detaylıdır. Martti Räsänen, *Materialien zur Lautgeschichte der Türkischen Sprachen* (Helsinki, 1949) adlı çalışmasında Türk lehçelerini ses özelliklerine göre tasnif etmeye çalışmış, Kazakçaya “Kuzeybatı Grubu” bölümünde yer vermiştir. N. A. Baskakov ise *K voprosu o klassifikatsii turkskih yazıkov* (1952) adlı çalışmasında Kazakçayı “Kıpçak-Nogay” bölümünde ele almıştır (Arat 1987, s. 69-149). Reşit Rahmeti Arat ise, önceki tasnif denemelerini

değerlendirmiş, eksikliklerine rağmen Türk lehçelerinin asıl tasnifinin Radloff ile başladığını vurgulamıştır. Arat'ın tasnifine göre Kazakça, “Tav Grubu”nda (*ayak, tav, tavlı, kalğan*) yer almaktadır (1987, s. 146).

Johannes Benzing, Batı Türkçesi (Kıpçak-Kuman lehçeleri) başlığı altında ele aldığı Kazakçayı “Aral-Hazar Grubu” içinde Kırgızca, Karakalpakça ve Nogayca ile birlikte değerlendirmiştir (1959, s. 2-3). Ayrıca Kazakçanın XIX. yüzyılın ikinci yarısından beri yazı dili olduğunu, Karakalpakça ve Nogaycanın ise Bolşevik İhtilali’nden sonra yazı dili hâline geldiğini belirtmiştir. Karl Heinrich Menges ise Kazakçayı “Kuzeybatı veya Kıpçak” bölümü altındaki Aral-Hazar lehçeleri içinde değerlendirmiştir (1959, s. 6). Menges’e göre Aral-Hazar grubu lehçeleri içinde Kazakçayla birlikte Karakalpakça, Nogayca, Kırgızca ve Farsça etkisinde kalmamış Kıpçak Özbekçesi yer almaktadır.

Nicholas Poppe ise *Introduction to Altaic Languages* (Wiesbaden, 1965) başlıklı çalışmasında Kazakçayı “Kıpçak Grubu” içinde ele almıştır. Bu tasnifte Poppe, Karakalpakçayı Kazakçanın bir diyalekti olarak değerlendirmiştir (2018, s. 75). İran coğrafyasında konuşulan Halaççayı keşfederek bu lehçenin arkaik özellikler taşıyan bir Türk diyalekti olduğunu ortaya koyan Gerhard Doerfer, *Khalaj Materials* (Bloomington, 1971) adlı çalışmasında Türk lehçelerini “Çuvaş veya Bolgar Grubu, Güneybatı veya Oğuz Grubu, Kuzeybatı veya Kıpçak Grubu, Güneydoğu veya Uygur Grubu, Kuzey veya Güney Sibiryası Grubu, Yakutça, Halaçça” olmak üzere yedi başlık altında tasnif etmiştir. Doerfer, Kazakçayı “Kuzeybatı veya Kıpçak Grubu” içinde değerlendirmiştir (1971, s. 175).

Talât Tekin, kendinden önce yapılan lehçe tasniflerini de değerlendirdiği makalesinde Türk lehçelerini dilsel ölçütlere göre 12 gruba ayırarak değerlendirmiştir. Kıpçak grubuna giren lehçeleri tasnif etmek için Genel Türkçe /o/ ve /ş/ seslerinin durumunu ölçüt alan Tekin’in tasnifinde Kazakça, “tawlı veya Kıpçak Grubu” başlığı altında *qos- alt grubu* içerisinde yer almaktadır. Tekin’e göre bu gruba giren diğer lehçeler Karakalpakça, Nogayca ve Karaycanın Haliç diyalektidir (1989, s. 164).

András Róna-Tas, *An Introduction to Turkology* (Szeged, 1991) adlı çalışmasında Kazakçayı “Kıpçak ya da Kuzeybatı Grubu” başlığı altında ‘Doğu ya da Aral-Hazar Kıpçakçası’ içinde ele almıştır (1991, s. 31).

Lars Johanson ise Türk lehçelerini “Güneybatı (Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Gagavuzca, Türkmence), Kuzeybatı (Kazakça, Karakalpakça, Nogayca, Kırgızca, Kazan Tatarcası, Başkurtça, Kırım Tatarcası, Kumukça, Karaçay Malkarca, Karayca), Güneydoğu (Özbekçe, Uygurca), Kuzeydoğu (Yakutça, Altayca, Hakasça, Tuvaca, Şorca, Tofaca)

ve Çuvaşça” olarak tasnif etmiş, Kazakçayı Kuzeybatı grubu içinde değerlendirmiştir (1998, s. 87).

Mustafa Öner, coğrafi olarak Kuzeybatı, tarihî ve kavmî olarak Kıpçak biçiminde adlandırılan Türk lehçelerini Karadeniz-Hazar Bölgesi (Karayca, Kırım Tatarcası, Karaçay Malkarca, Kumukça), İdil-Ural Bölgesi (Tatarca, Başkurtça), Aral-Hazar Bölgesi (Kazakça, Karakalpakça, Nogayca, Kırgızca) şeklinde vermiştir (1998, s. XXIII).

Türk lehçelerini tasnif etmeye çalışan Türkologlardan biri de Claus Schönig’dır. Schönig, Ana Türkçe /d/ sesinin /y/ olarak değiştiği tüm Türk lehçelerini “Merkezî Türkçe”, merkezî olmayanları ise “Kıyı Türkçesi” içerisinde değerlendirmiştir. Merkezî Türkçeyi “Oğuz, Kıpçak ve Güneydoğu” olmak üzere üç grupta toplayan Schönig, Kazakçayı Merkez Kıpçakçası alt grubuna dâhil etmiştir (2013, s. 223).

Tarihî Kıpçak Türkçesinin bir devamı ve çağdaş Kıpçak lehçelerinden biri olan Kazakça, Aral-Hazar bölgesinde konuşulmaktadır. XIX. yüzyılda yazı dili hâlini alan Kazakça, farklı alfabelerle yazılmıştır.

Doğu Türklüğünün ortak yazı dili Çağatayca yerine, İliminskiy’nin başlattığı Türk ağızlarının her birini yazı dili hâline getirme projesinin neticesinde Kazak yazı dilinin ilk eserleri Arap alfabesiyle Kazan, Orenburg, Ufa, St. Petersburg gibi şehirlerde basılmaya başlanmış ve Kazakça 1929 yılına kadar Arap alfabesiyle, 1929-1940 yılları arasında ise Latin alfabesiyle yazılmıştır. 1940’tan günümüze ise Kiril alfabesiyle yazılagelmektedir. Kazakistan, 12 Nisan 2017 tarihinde kurucu cumhurbaşkanı Nursultan Äbişulı Nazarbayev’in *Egemen Kazakistan* gazetesinde yayımlanan *Bolaşaqqa Bağdar: Ruhani Janğıruw* (Geleceğe Doğru Yol: Manevi Canlanma) başlıklı makalesinde çizilen yol haritası gereği Latin alfabesine geçme kararı almıştır. Kazakistan’da 2018 yılından başlanarak 2031 yılına değin kademeli şekilde Latin alfabesine geçiş planlanmaktadır.

KAZAKÇA AT KOŞUM TAKIMLARI SÖZ VARLIĞI

I. ATLA İLGİLİ ARAÇ VE GEREÇLER

1.1. At Boyunluğu

1.1.1. ajırǵı /ажырғы

[< *aqır*- (→ Моғ. *acira*-) + (-ǵı)]

Bu söz Kazakçanın söz varlığını büyük ölçüde barındıran önemli ve hacimli sözlüklerden *Qazaq Ądebiy Tiliniñ Sözdigi* (QETS), *Qazaq Tiliniñ Sözdigi* (QTS) ile *Qazaq Sözdigi*'nde (QS) řu şekilde tanımlanmaktadır: “1. Çok binilme neticesinde sırtında yara oluşan atın başını arkaya doǵru bükmemesi için boynuna baǵlanan tahta parça, 2. (eski ve mecaz) Cezalı ve tutsak kişinin boynuna ve kollarına takılan aǵaç kelepçe; pranga” (QETS-1 2011, s. 107; Januzaqov 2008, s. 19; Váli t.b. 2013, s. 33).

Kelimenin ikinci anlamı, Kazakçanın aǵız sözlüǵü olan *Qazaq Tiliniñ Aymaqtıq Sözdigi*'nde (QTAS) Semey oblısının (eyaletinin) Urjar ve Aygöz ilçelerinden derlenmiştir (Qaliyev t.b. 2005, s. 21). Bayınqol Qaliyev tarafından hazırlanan *Qazaq Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi*'nde (QTTS) ise bu kelime *ajırıq* maddesi ile birleştirilmiştir: *ajırıq ~ ajırǵı* (2014, s. 14).

Ayubay Quralulı tarafından hazırlanan *Qazaq Dástürli Mädeniyetiniñ Entsiklopediyalıq Sözdigi* (QDMES) ile *Qazaq Dástürli Mädeniyetiniñ Anıqtamalıǵı* (QDMA) başlıklı eserlerde bu sözün bazen *jawır aǵař* şeklinde de ifade edildiǵi vurgulanmaktadır. Özellikle yaz günlerinde omzunda veya sırtındaki yaraya konan sineǵi uzaklaştırmak isteyen at, yarasını çenesi ile kavlayabilmektedir. Bu açık yaranın iltihaplanmaması için atın boynuna *ajırǵı* adı verilen tahta bir parça takılmaktadır. Bu tahta parça, atın boynunun hareket kapasitesini kısıtladıǵı için yaranın daha fazla büyümesini de engellemektedir (Quralulı 1997, s. 222; Quralulı 1998, s. 43).

Qazaqtıñ Etnografıyalıq Kategoriyalar, Uǵımdar men Atawlarınıñ Dástürli Jıyesi başlıklı etnografya ansiklopedisinin ikinci cildinde bu söz *jawır aǵař*, *keskek*, *moyın aǵař*, *moyınsa* kelimeleriyle birlikte ele alınmıştır (Älimbay t.b. 2012a, s. 259). Söz konusu ansiklopedide *ajırǵı*'nın Kazakistan'ın doğusunda *keskek*, güneyinde *moyın aǵař*, batı ve kuzey taraflarında *moyınsa* şeklinde adlandırıldıǵı ifade edilmektedir.

Türkçede kelime başı /y/ sesinin Kazakçada /j/ olması karakteristik bir ses denkliliğidir. Koç ve Doǵan, /y/ > /j/ deǵiřiminin Kazakçada ilk hecede olmakla birlikte bilhassa konuşma dilinde söz içinde de görüldüǵünü söylemekte ve *uyım* > *ujım* “teşkilat”, *ayıras-* > *ajıras-* “ayrılmak” örneklerini sıralamaktadır (2004, s. 169). Oysa Kazakçada /j/ ünsüzünün

kelime içi veya sonunda kullanılması genellikle o kelimenin alıntı olduğunu göstermektedir. Özellikle *ajıra-*, *ajıras-* fiilleri için, söz içi /y/ > /j/ değişiminin olması tartışmaya açıktır; çünkü *ajıra-* fiili Kazakçaya Moğolcadan geçmiştir. Moğolca da bu fiili Eski Türkçe *adır-* biçiminden alıntılanmıştır. Bununla birlikte Kazakçanın söz varlığında *ayır-* “ayırarak, bölmek” fiili de yer almaktadır.

ET *adır-* fiili ile bu tabandan türeyen biçimlerin tarihî Türk lehçeleri ile çağdaş Kıpçak lehçelerindeki görünümü ise şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *adır-* “разделять” [ayırarak] (Nadelyayev [i drugiye] 1969, s. 15), *adar-* ~ *adır-* “ayırarak” (Caferoğlu 1968, s. 3), **Harezm** *adır-* “ayırarak” (Ünlü 2012, s. 27) ~ *ay(i)r-* “ayırarak, yarmak; ayırt etmek, tefrik etmek” (Ünlü 2012, s. 65), **Kıpçak** *ayır-* “ayırarak; arasını açmak; kesmek, bölmek; uzaklaştırmak” (Toparlı vd. 2007, s. 18), **Çağ.** *ayır-* “ayırarak, koparmak, uzaklaştırmak” (Ünlü 2013, s. 77).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *acıra-* “ayrılmak, ayrı düşmek; mahrum olmak” (Yudahin 1998, s. 4), **KTat.** *ayırğıç* “делитель” [bölen, bölücü] (Useinov 2007, s. 321), **Kkalp.** *ayırğış* “разделяющий” [ayırarak] (Baskakov 1958, s. 30), **Başk.** *ayırğıs* “ayırıcı, karışık ya da birleşik şeyleri ayırmaya yarayan düzenek” (Özşahin 2011, s. 351), **Tat.** *ayır-* “bölmek, ayırmak; uzaklaştırmak; fark etmek; boşanmak” (Öner 2009, s. 31), **KMalk.** *ayır-* “ayırarak” (Tavkul 2000, s. 101), **Kum.** *ayır-* “быть отделённым; лишаться” [ayrılmak; kaybetmek] (Bammatov 1969, s. 33), **Nog.** *ayır-* “разделять” [ayırarak] (Baskakov 1963, s. 31), **Kar.** *ayır-* “разделять, отделять” [ayırarak] (Baskakov 1974, s. 52).

Kaz. *ajırğı* ile benzer yapıda olan KTat. *ayırğıç*, Kkalp. *ayırğış*, Başk. *ayırğıs* örneklerinde kelime kökünün *ayır-* fiili olduğu açıktır. Taranan sözlüklerden hareketle *ajırğı* sözünün koşum takımlarıyla ilgili anlamı yalnızca Kazakçada bulunmaktadır.

Räsänen, ET *adır-* ile Moğ. *acıra-* arasında bir denklik kurmuştur (1969, s. 6). Clauson, ET *adır-* fiilinin Moğolcaya *acıra-* biçiminde geçerek anlam değiştirdiğini söylemiştir. Clauson’a göre Kırg. *acıra-* ve Kaz. *ajıra-* fiilleri Moğolcadan alıntıdır (1972, s. 66). Sevortyan, *ayır-* fiilinin tarihî ve modern lehçelerdeki biçimini sıralayarak kökünün **ay-* olabileceğini söylemiştir (1974, s. 114). Erdal’a göre ET *adın* “farklı”, *adığ* “ayık”, *adıl* “kusursuz”, *adın-* “ayılmak” sözleri aynı tabanı paylaşmakta, kelime kökünün **ad-* mı yoksa **adı-* mı olduğu hususu bir belirsizlik taşımaktadır (1991, s. 535). Talât Tekin ise ünlü uzunluklarını gerekçe gösterip Erdal’ın

birleştirdiği sözlerin birbirinden farklı olduğunu savunarak bu görüşe karşı çıkmıştır. Tekin'e göre ET *ağır-* ile Moğ. *acira-* fiilleri denk olabilir (2013, s. 362). Gülensoy, fiilin eskicil şeklinin ET *adru-* “ayırarak, seçmek” olduğunu belirtmiş ve farazi **hağır-* şeklini vermiştir (2007, s. 94). Ünal, *Klasik Moğolca Söz Varlığında Türkçe Kökenli Kelimeler ve Türkçe-Moğolca Ses Denklikleri* başlıklı doktora tezinde “ilerlemek, (bir yere) gitmek, (bir yerde) bir süre kalmak, (yüce kişiler için) geri çekilmek” anlamlarındaki Moğ. *acira-* fiilinin ET *adru-* fiilinden alıntılandığını vurgulamış ve Moğ. *acira-* fiil kökünün *Mukaddimetü'l-Edep*'te *aci-* “ayrılmak” şeklinde tanıklandığını belirtmiştir (2016, s. 47).

Bu açıklamalara ek olarak Kazakçada *ajıra-* “bölünmek, parçalanmak; ayrılmak”, *ajıras-* “ayrılmak; boşanmak” (Koç vd. 2003, s. 27) ve *ayır-* “ayırarak, bölmek; bir bütünden bir parçayı herhangi bir amaçla bir tarafa ayırıp koymak; nifak çıkarmak; kurtarmak; kayırmak; fark etmek, teşhis etmek” (Koç vd. 2003, s. 33) fiillerinin bir arada kullanımı da *ajıra-* (< ET *ağır-*) biçiminin Moğolcadan alıntılandığını göstermektedir.

Buna göre Kazakça *ajırğı* sözünün kökü Moğolcadan alıntılanan *ajıra-* fiilidir. Bu fiile alet adları da yapan *-GI* fiilden isim yapma eki getirilerek *ajırğı* sözü türetilmiş, fiilin sonundaki *-a* ünlüsü orta hece ünlüsünün vurgusuzluğu dolayısıyla düşmüştür.

1.1.2. moyinsa ~ moyın ağaş /мойынса ~ мойын ағаш

[< *boyun* + (+sa)]

“Çok binme neticesinde sırtında yara oluşan atın başını arkaya doğru bükmemesi için boynuna bağlanan tahta parça; *ajırğı*” (QETS-11 2011, s. 264; Vâli t.b. 2013, s. 936).

Kazakçada bu sözün ayrıca “omuza alınıp uçlarına yük asılan kısa sırık; çiğindirir” anlamı da bulunmaktadır (Januzaqov 2008, s. 597).

Anadolu ağızlarının söz varlığında *boyunsalık* biçimi bulunan söz, şu anlamları barındırmaktadır: “1. Hayvanın boynu altından geçen gеме ve yulara takılı ip, 2. Boyun atkısı, 3. Hamut” (TDK 1965, s. 748). Bundan farklı bir anlamda olmak üzere *boyunsa* sözü Türkmencenin ağızlarında ise “попона” [at örtüsü] anlamında kullanılmaktadır (Tenişev 2001, s. 547).

Kelime tabanı lehçelerde şu şekilde görülmektedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *boyun* “boyun” ~ *boyunduruğ* “boyunduruk” (Atalay 1986, s. 105-106), **Harezmi** *boyun* “1. Boyun, 2. Kul, köle” ~ *boyunduruğ* “boyunduruk” (Ünlü 2012, s. 108), **Kıpçak** *boyın* ~ *boyun* “boyun” ~

boyunduruk “boyunduruk” (Toparlı vd. 2007, s. 35), **Çağ.** *boyun ~ moyun* “boyun” (Ünlü 2013, s. 165; 768).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *moyunturuk* “boyunduruk” (Yudahin 1998, s. 571), **Kkalp.** *moyındırıq* “ярмо” [boyunduruk] (Baskakov 1958, s. 462), **Başk.** *boyondorok* “bağlılık, boyunduruk” (Özşahin 2011, s. 677), **Tat.** *boyendırık* “boyunduruk” (Ganiyev vd. 1997, s. 53), **KMalk.** *boyunsha* “öküzleri kağıya bağlayan boyunduruk” (Tavkul 2000, s. 127), **Kum.** *boyunsa* “boyunduruk” (Pekacar 2011, s. 80), **Nog.** *moysa* “ярмо” [boyunduruk] (Baskakov 1963, s. 225), **Kar.** *boyunsa* “boyunduruk” (Çulha 2006, s. 54).

Tarihî lehçelerde *boyun* tabanından +*dırık* ekiyle türetilen sözlerde ‘boyunduruk’ anlamının sağlandığı görülmektedir. Kırgızca, Karakalpakça, Başkurtça ve Tatarca gibi çağdaş Kıpçak lehçelerinde tarihî lehçelerdeki biçim korunurken Kazakça, Kumukça, Nogayca ve Karaycada *boyun* tabanına +*sa* eki eklenmek suretiyle söz konusu anlam elde edilmiştir.

Doerfer, *boyun* sözünün *burun*, *taban*, *erin*, *alın*, *karın* örneklerinde olduğu gibi organ adları yapan -*n* ekiyle türetildiğini söylemiştir (1965, s. 194). QTQES’de *moyın* sözünün yapısı *moy* + *ın* şeklinde açıklanmıştır. Sondaki +*ın* ekinin küçültme eki veya iyelik eki olduğu hakkında görüşlerin bulunduğu belirtilmiştir (Isqarov t.b. 1966, s. 145). Räsänen, *boyun* kelimesinin etimolojisinde **boñ* ~ **moñ* biçimlerinden yola çıkmış ve Moğ. *moyinoğ* ‘wamme’ [gerdan] ~ Tun. *moñgo(n)* ‘hals’ [boyun] ~ Kor. *moñe* ‘kummet’ [hamut] denkliklerini sıralamıştır (1969, s. 80). Clauson, kelimenin tarihî lehçelerdeki biçimlerine değinmiştir (1972, s. 386). ESTY’de kelimenin eskicil şekli olarak değerlendirilen *buñ* biçiminin Tatarcanın ağızlarında korunduğu dile getirilmiştir (Sevortyan 1978, s. 180). Eren, kelimenin T. *boy* kökünden geldiğini söylemiş, lehçelerdeki *moyun* biçiminin de benzeşme yoluyla oluştuğunu ifade etmiştir (1999, s. 59). Tenişev, *boyunsa* sözünün Türkmencenin ağızlarında “попона” [at örtüsü] anlamında kullanıldığını söylemiştir (2001, s. 547). Tietze kelimenin ET *boyın* biçimini vererek Clauson’u referans göstermekle yetinmiştir (2002, s. 306). EDAL’da T. *boyun* sözü Tun. **moña-n*, Kor. **mja-k*, Jap. **nəmpV* sözleriyle birleştirilmiştir (Starostin et al. 2003, s. 232). Gülensoy, kelimenin etimolojisini < **bōyun* biçiminde asli ünlü uzunluğuyla vermiştir (2007, s. 164). Stachowski, kelimenin Yakutçada iki biçiminin de (*moyın* ~ *mōñ*) bulunduğunu dile getirmiştir (2019, s. 91).

Kelimenin Kaz. *moyın* ismine gelen +*sa* isimden isim yapma ekiyle türetildiği anlaşılmaktadır. İsimden isim türeten +*sa*, +*se* ekinin tarihî Kıpçak Türkçesinde *kolansa* “koltuk altı kokusu” (Toparlı vd. 2007, s. 152), Çağ. *ölügse* “ceset” (Ünlü 2013, s. 874), KMalk. *tamaksa* “bir tür

boyunduruk” (Tavkul 2000, s. 374) gibi başka örnekleri de bulunmaktadır. Räsänen, ekin kökenine değinmeksizin lehçelerdeki bazı örnekleri sıralamakla yetinmiştir (1957, s. 109). Eski Türkçe döneminde karşılaşılmayan bu ekin çağdaş lehçelerde genellikle organ adlarına geldiği görülmektedir. Ek hakkında daha fazla bilgi verebilmek için tarihî ve çağdaş lehçelerden daha çok örnek tespit etmek gerekmektedir. Elbette bu, apayrı bir çalışma konusudur.

1.2. Atın Bakımı ve Temizliği

1.2.1. Kaşağı

1.2.1.1. attaraq /аттарак

[< at, < *targ̃a*- + (-k)]

“Uzun yol gitme ve yük taşıma gibi sebeplerle terlemesi sonucu atın vücudundan çıkan ve tüylerine yapışarak kuruyan tuz kalıntılarını ve tozları atın vücudundan uzaklaştırmak için kullanılan, atın yelesi ile kuyruğunu taramaya yarayan tarak; kaşağı” (QETS-2 2011, s. 125; Vâli t.b. 2013, s. 123).

QETS-2’de iki ayrı madde başı hâlinde verilen *attaraq* sözünün ikinci anlamı *tırma* “tırmık” olarak gösterilmiş ve bu kullanımın ağızlarda görüldüğü belirtilmiştir (2011, s. 125). QTAS’de de bu söz sadece *tırma* biçiminde, “tırmık” anlamıyla yer almaktadır (Qaliyev t.b. 2005, s. 80).

Attaraq eski zamanlarda çoğunlukla yassı ve bütün kemikten veya boynuzdan yapılmaktaydı. Bunun için kemik ortadan ikiye ayrılıp bir ağaç dalına çivilenmektedir. Köşeli tarafı eğe ile bileylenip dış elde edilmektedir. *Attaraq*’ın *qırğış*, *puştı* gibi türleri de mevcuttur (Älimbay t.b. 2011, s. 266).

Taranan kaynaklarda Eski Türkçe döneminde “kaşağı” anlamında kullanılan bir söz tespit edilememiştir; ancak EUTS’de *kinti*- “kaşağılamak” (Caferoğlu 1968, s. 111) ve DLT’de *terle*- “kaşağılamak, ter ve pislikleri gidermek, temizlemek” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014, s. 872) fiillerinin varlığı, bu aletin eski dönemlerden beri kullanıldığını göstermektedir.

Kaz. *taraq* sözünün lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *targ̃ak* “tarak” (Atalay 1986, s. 577), Harezmi *targ̃a*- “taramak, dağıtmak”; *targ̃ak* ~ *tarak* “tarak” (Ünlü 2012, s. 568), Kıpçak *tarak* ~ *tarak* “tarak” (Toparlı vd. 2007, s. 263), Çağ. *tarağ* “tarak, şane” (Ünlü 2013, s. 1081).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *at tarak* “kaşağı” (Aytmatov t.b. 2014, s. 483), **KTat.** *tarak* “1. Гребень [tarak], 2. Чесалка [tarak]” (Useinov 2007, s. 530), **Kkalp.** *taraq* “Гребень” [tarak] (Baskakov 1958, s. 622), **Başk.** *tarak* “tarak” (Özşahin 2011, s. 329), **Tat.** *tarak* “tarak” (Ganiyev, Ahmet’yanov ve Açıkgöz 1997, s. 299). **KMalk.** *tarak* “tarak” (Tavkul 2000, s. 378), **Kum.** *taraq* “1. Tarak, 2. Tırmık” (Pekacar 2011, s. 323), **Nog.** *tarak* “Гребень” [tarak] (Baskakov 1963, s. 335), **Kar.** *tarak* “tarak” (Çulha 2006, s. 105).

Kazakçada “kaşağı” anlamındaki kelime, *at* ve *taraq* sözlerinden oluşmuş bir birleşik sözcüktür. Bu ifadenin aynı anlamda Kırgızcada da kullanıldığı görülmektedir. “Kaşağı” kavramı Tatarca, Karaçay Malkarca ve Nogaycada *kırğıç*; Karaycada *çapa* sözüyle karşılanmaktadır.

Erdal, *tarak* kelimesinin kökünün DLT’de geçen *tar-* ‘dağıtmak, yarmak, ayırmak’ fiili olabileceğine işaret etmektedir (1991, s. 524). Tietze, kelimenin EOT *darak* ‘taranma aleti’ biçimini vermiş, kelimenin ET *targak* şeklinde tanıklandığını belirtmiştir (2002, s. 495). Gülensoy, *tarak* kelimesinin etimolojisini < *tar-(a-)+(ğ)ak* şeklinde vermiştir (2007, s. 860).

Tarak kelimesinin tabanı olan *targa-* ‘taramak, dağıtmak’ fiili, Harezmi Türkçesi eserlerinden *Hüsrev ü Şirin*’de tanıklanmıştır (Ünlü 2012, s. 568). Bu fiil tabanına *-k* fiilden isim yapma eki getirilerek sözcük türetilmiştir.

1.2.2. Yem Torbası

1.2.2.1. *at dorba* ~ *jemdorba* / *ат дорба* ~ *жемдорба*

[< *at*, < Far. *tōbra*]

“Ata yem vermek için kullanılan küçük torba, heybe; yem torbası” (Januzaqov 2008, s. 64; Qaliyev 2014, s. 65).

QETS ve QS’de bu söz madde başı olarak yer almamaktadır. *Qazaqtıñ Etnografiyalıq Kategoriyalar, Uğımдар мен Атауларынñ Dästürli Jüyesi* başlıklı eserde *jemdorba* sözü bu ifadenin eş anlamlısı olarak gösterilmiştir (Älimbay t.b. 2011, s. 260).

Yapımında kalın pamuklu kumaş veya keçe kullanılabilir. Yem torbasını atın başına göre ayarlayabilmek için torbaya dikilmiş bir bağ bulunmaktadır (Nurğaliyev 1990, s. 33). Bu bağın uzunluğu ya da kısalığını ayarlamaya yardımcı olan gereç ise *ayılbas*’tır (Sänik - Zeynollağızı 2016, s. 240). Heybe, içine yem konularak atın ensesine asılmaktadır (Qayratulı 2019, s. 283).

Tonlu ön damak yarı ünlüsünün tonlu diş damak sızıcısına dönüşmesi, yani kelime başı *y > j* değişimi Kazakça için karakteristik bir ses değişimidir. Kaz. *jem* sözü, Eski Türkçe döneminden beri görülmektedir. Kelime DLT’de *yem* “azık, yemek; baharat” (Atalay 1986, s. 771) biçim ve anlamıyla yer almaktadır. Kelime kökünün *ye-* fiili olduğu açıktır.

Kaz. *dorba* sözünün lehçelerdeki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Harezmi *tobra* “torba” (Ünlü 2012, s. 597), **Kıpçak** *tobra* ~ *tohra* ~ *topra* ~ *torba* ~ *torva* ~ *toyra* “torba; yem torbası” (Toparlı vd. 2007, s. 278-280-281) ~ **CC** *topra* “Reitsack” (Grønbech 1942, s. 249), **Çağ.** *tobra* “torba” (Ünlü 2013, s. 1139).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *dorbo* “baştık” [torba] (Yudahin 1998, s. 311), **KTat.** *torba* “мешок” [çuval, torba] (Useinov 2007, s. 127), **Kkalp.** *dorba* “сума, мешок, торба” [çanta, torba] (Baskakov 1958, s. 176), **Başk.** *durba* “torba” (Özşahin 2011, s. 359); *torba* ~ *turbı* ~ *turpışa* “atın kafasına geçirilen ve beslemek için kullanılan yem torbası” (Özşahin 2011, s. 407; 410; 499), **Tat.** *torba* “atın yem torbası” (Öner 2009, s. 286), **KMalk.** *dorba* “торба” [torba, yem torbası] (Akbayev 2011, s. 88), **Nog.** *torba* “торба, мешочек” [torba] ~ *at torba* “походная торба для лошади” [at için yem torbası] (Baskakov 1963, s. 358), **Kar.** *dorba* “торба” [torba] ~ *torba* “мешок” [torba] (Baskakov 1974, s. 179; 539).

Tarama yapılan çağdaş Kıpçak sözlüklerinde Kaz. *dorba* sözü yalnızca Kumukçada tanıklanamamıştır. Bu kelimenin Türk lehçeleri aracılığıyla Rusçaya *морба* (torba) olarak geçtiği anlaşılmaktadır. Kırg. *dorbo* varyantında ikinci hecede yuvarlak bir ses olan /o/’nun görülmesi, Kırgızcanın karakteristik özelliği dudak çekimiyle ilgilidir. Ayrıca Kırgızcanın söz varlığında ‘yem torbası’ kavramını karşılayan bir de *cem başlık* (Çokotegin 2014, s. 25) sözü bulunmaktadır. Kazakçanın yanı sıra bu kavramın *at* sözüyle birlikte kullanıldığı tek Kıpçak lehçesi Nogaycadır. İlk hecede *o > u* değişimi Tatar, Başkurt ve kısmen Çuvaşça için belirgin bir ses özelliğidir (Karaağaç 2015, s. 144). Başk. *durba* ~ *turbı* ~ *turpışa* şekilleri bu özelliği kanıtlarken Tat. *torba* biçimi bu sözün Rusça üzerinden bir geri alıntı olabileceğini düşündürmektedir. Bu kurala göre kelimenin Tatarcanın söz varlığında da **turba* ~ **durba* şekilleriyle bulunması gerekirdi.

Doerfer, kelimenin geçtiği Farsça kaynakların daha eski tarihli olduğunu öne sürmüş ve metatezli T. *torba* biçiminin ikincil olduğunu belirterek kelime kökeninin Farsçada aranması gerektiğine işaret etmiştir (1965, s. 594). Räsänen, Trkm. *törba* ‘cyma’ [torba, heybe] biçimini verdiği

kelimenin Rusçaya *морба* olarak geçtiğini belirtmiştir (1969, s. 490). Eren, tarihî Kıpçakçada görülen, Zajaczkowski'nin verdiği *toyra* biçiminin muhtemel bir yazım yanlışı olduğunu söylemiş ve < Far. *tōbra* 'a huntsman's bag; the nosebag of a horse' [avcı torbası; atın yem torbası]; < Hintçe *tōbra* 'bag' [torba, çuval; çanta] şekillerini vererek kelimenin Türkçeye bu dillerden alıntılandığını dile getirmiştir (1999, s. 414). Gülensoy, kelimenin etimolojisini < **tor* 'ağ' + *ba(ğ)* 'bağ, düğüm' yapısıyla vermiş ve kökeninin Türkçe olduğunu ileri sürmüştür (2007, s. 918). Sertkaya, "Torba Kelimesi Kökeni Üzerine Görüşler" başlıklı makalesinde Gülensoy'un etimolojisine karşı çıkmış ve kelimenin Farsçadan Türkçeye geçerek XIV-XV. yüzyıllarda Farsçadaki biçimiyle *tobra* şeklinde kullanıldığını, XV. yüzyıldan itibaren iki ses olayı birden geçirerek *torva* şeklinde Türkçeleştiğini belirtmiştir. Sertkaya'ya göre kelimedeki metatezin sebebi, Türkçede *r* sesiyle kelime başlatmama kuralının kelime içinde de *r* sesiyle hece başlatmama şeklinde gerçekleşmesidir. Bu yüzden ikinci hece başındaki *r* sesi, ilk hecenin sonuna çekilmiş ve kelime *torba* biçimini almıştır (2011, s. 496). Bunun üzerine Gülensoy, "Torba Kelimesi ve Torbalamak Fiili Üzerine" başlıklı makalesiyle Sertkaya'ya cevap vermiş, etimoloji sözlüğündeki görüşlerini Anadolu ağızları ve Sibir grubu Türk lehçelerinden kanıtlarla desteklemeye çalışmıştır (2012, s. 369). Tietze de kelime kökeninin < Far. *tōbra* olduğunu söylemiştir (2019a, s. 249).

1.2.3. Nal

1.2.3.1. bügeşek /бүгешек

[< *bük-* + (-ecek)]

"Atın ayağına nal çakılırken bacağının bükülüp bağlandığı ağaç" (QETS-4 2011, s. 26; Vâli t.b. 2013, s. 281; Qaliyev t.b. 2005, s. 162).

QTAS'de bu sözün Kazakistan'ın Kökşetaw eyaletinin Qızıltuw ilçesinden derlendiği bilgisine yer verilmiştir (Qaliyev t.b. 2005, s. 162).

Tarama yapılan lehçe kaynaklarında bu söz tanıklanmamıştır; ancak kelime kökünün lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *bük-* "bükmek" (Caferoğlu 1968, s. 56), **Harezmi** *bük-* "bükmek, dürmek" (Ünlü 2012, s. 115), **Kıpçak** *bük-* "bükmek, eğmek" (Toparlı vd. 2007, s. 39), **Çağ.** *bük-* "bükmek, eğmek" (Ünlü 2013, s. 179).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *bük-* "bükmek" (Yudahin 1998, s. 153), **KTat.** *bük-* "сгибать" [bükmek] (Useinov 2007, s. 354), **Kkalp.** *bük-* "сгибать" [bükmek]

(Baskakov 1958, s. 126), **Başk.** *bög-* “bükme, eğme” (Özşahin 2011, s. 1029), **Tat.** *bök-* “bükme, eğme” (Öner 2009, s. 46), **KMalk.** *bük-* “eğme, bükme, döndürme” (Tavkul 2000, s. 132), **Kum.** *bük-* “гнуть, сгибать” [eğme, bükme] (Bammatov 1969, s. 88), **Nog.** *bük-* “гнуть, сгибать” [eğme, bükme] (Baskakov 1963, s. 91), **Kar.** *bik-* “гнуть, сгибать” [eğme, bükme] (Baskakov 1974, s. 117).

Bu sözlük birimi, çağdaş Kıpçak lehçeleri arasında yalnızca Kazakçanın söz varlığında yer almaktadır.

1.2.3.2. *şegelik* ~ *şegeköz* / *шегелік* ~ *шегекөз*

[< *çeke* + (+lik)]

“Nalın üzerindeki çivi çakılan delikler” (Väli t.b. 2013, s. 1401).

Buna *batqı* da denilmektedir (Väli t.b. 2013, s. 205; Älimbay t.b. 2014, s. 316). Eyerin kaşlarını kaltağa sağlamlaştırmak için çivi çakılan deliklere de *şegelik* adı verilmektedir (Qayratulı 2019, s. 265). Kaz. *şege*, “çivi” anlamındadır (Koç vd. 2003, s. 635).

Kelime tabanının lehçelerdeki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Harezmi *çeke* “çivi, mih” (Ünlü 2012, s. 133), **Çağ.** *çeke* “pek küçük bir şey” (Ünlü 2013, s. 235).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *çege* “çivi” (Yudahin 1998, s. 258), **Kkalp.** *şege* “гвоздь” [çivi] (Baskakov 1958, s. 732), **Başk.** *sige* “kama, dingil çivisi” (Özşahin 2011, s. 396), **Tat.** *çige* “kama, dingil çivisi” (Öner 2009, s. 66), **KMalk.** *çüy* “çivi” (Tavkul 2000, s. 180), **Kum.** *çüy* “1. Çivi, 2. Kama çivi, dingil çivisi” (Pekacar 2011, s. 108), **Nog.** *şüy* “гвоздь” [çivi] (Baskakov 1963, s. 418).

Başkurtça, Hakasça ve Yakutça gibi Türk lehçelerinde ön ses durumundaki tonsuz diş-damak ünsüzü /ç/ sesi, tonsuz diş sızıcısı /s/’ye dönüşmektedir (Karaağaç 2015, s. 160). Bu nedenle ilk olarak Harezmi Türkçesi döneminde *çeke* biçiminde tanıklanan söz, Başk. *sige* biçimini almıştır. Kazakçada ise ç > ş ses değişimi neticesinde *şege* biçiminde görülmektedir.

Eren; Kırg. *çege*, Kaz. ve Kkalp. *şege* biçimleriyle TT *çivi* arasındaki yakınlığın düşündürücü olduğunu söylemiştir (1999, s. 95). Gülensoy; Kırg. *çege*, Kaz. ve Kkalp. *şege*, Nog. *şüy*, Az. *çiv*, Trkm. *çüy* sözleriyle TT *çivi* (*çıbık* > *çıbı* > *çıwı* > *çıvı* > *çivi*) sözünü birleştirmiştir (2007, s. 245). Kaz.

şegelik sözü, *şege* ‘çivi’ ismine +*lik* isimden isim yapma eki getirilerek türetilmiştir. Kaz. *şegeköz* ise *şege* ‘çivi’ ve *köz* ‘göz’ sözlerinin birleşimiyle oluşturulmuştur.

1.2.3.3. tağa /tağa

[< Moğ. *taxa*]

“Atın toynağına çakılan, hilal şeklinde demirden elde edilen parça; nal” (QETS-13 2011, s. 600; Januzaqov 2008, s. 771; Väli t.b. 2013, s. 1204).

Nal, kullanıldığı mevsime göre *qıstıq tağa* (kışlık nal) ve *jazdıq tağa* (yazlık nal) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Kışlık nalın kar ve buzda kaymaması için altında tanecikli pürüzleri bulunmaktadır. Nalın bu pürüzlerine *emşek* adı verilmektedir. Buna bağlı olarak bu tür kışlık nala *bürşik tağa*, *emşek tağa* da denilmektedir. Nalın çivi çakılan deliğine ise *şegeköz*, *şegelik* veya *batqı* adı verilmektedir (Nurgaliyev 1990, s. 34). Kazakçada *tağası* sözü ise “nabant” anlamına gelmektedir (Januzaqov 2008, s. 772).

Yerde kar, buz olmadığı zamanlarda atın toynağına taş batmaması için *jaydaq (jaypaq) tağa* adı verilen nal türünden faydalanılmaktadır. Bu nal türü, *emşek tağa* adı verilen türden daha basittir ve kenarlarında yalnızca dört adet çivi deliği bulunmaktadır. *Jaypaq tağa* adı verilen nal, taşlı bölgelerde atın toynağını korumaktadır; ancak dağlık arazi için elverişsizdir. Çünkü bu nal türünde *emşek* adı verilen pürüzler bulunmadığından dağ yamacında yetişen otlar atın ayağının kaymasına sebep olabilmektedir. Atın ayağına çakılıp sonra çıkarılan nal, aşınmamış ve eskimemişse tekrar kullanılmaya imkân vermektedir. Bu nal türüne de *qasañ tağa* adı verilmektedir (Älimbay t.b. 2014, s. 316). Kazakçanın söz varlığında bulunan *asıl temir atqa tağa bolmas* (kaliteli demir ata nal olmaz) atasözünde kıymetli bir nesnenin gelişigüzel heba edilmemesi gerektiği *tağa* “nal” sözü kullanılarak vurgulanmak istenmiştir (Gürsu 2009, s. 1123).

Kelimenin lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Kıpçak *tağa* “nal” (Toparlı vd. 2007, s. 18), **Çağ.** *tağa* ~ *tākā* “at nalı, nal” (Ünlü 2013, s. 1066).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *taka* “nal” (Çokotegin 2014, s. 66), **Kkalp.** *tağa* “подкова” [nal] (Baskakov 1958, s. 609), **Başk.** *dağa* “nal, at nalı; ayakkabının ökçesi”

(Özşahin 2011, s. 358), **Tat. dağa** “at nalı” (Öner 2009, s. 71), **Nog. taga** “подкова” [nal] (Baskakov 1963, s. 325).

Räsänen, kelimeyi Moğ. *taqa* ‘hufeisen’ [at nalı], Manç. *taḡan* sözleriyle birleştirmiştir (1969, s. 456). Lessing sözlüğünde kelimenin Moğolca şekli *taxa* ‘horseshoe’ [nal] biçimindedir (1960, s. 788). EDAL’da kelimenin farazi biçimi **t’ēk’o* ‘bottom, foundation’ [alt, temel] sözünden Tun. **texēn*, Moğ. **taka*, T. *tēk* olarak verilmiştir (Starostin et al. 2003, s. 1413). Nugteren de Proto-Moğolca için **taka* “horseshoe” [nal] biçimini tasarlamıştır (2011, s. 510). Kelimenin Kazakçaya Moğolcadan geçtiği anlaşılmaktadır.

1.2.3.3.1. tağala- /тағала-

[< Moğ. *taxa* + (+la-)]

“Atın toynağına nal çakmak” (Januzaqov 2008, s. 771; Vâli t.b. 2013, s. 1204).

Kazakçada bu fiil, *tağa qaq-* veya *tağa soq-* şeklinde de ifade edilmektedir.

Genellikle bu işlem dağlık ve taşlık bölgelerde atın ayağına bir şey batmaması için yapılmaktadır. Kışları uzun yola gidecek atın toynağına nal çakmaya özen gösterilmiştir. Kazak geleneklerinde nal çakmayla ilgili bir batıl inanç da bulunmaktadır: Salı günü uğursuz olarak nitelendirilmiş; pazartesi, çarşamba ve cumartesi günleri atın ayağına nal çakmak uğur sayılmıştır. Şayet nal çakma işlemi salı günü yapılırsa çivinin atın toynağını yaralayacağına inanılmaktadır. Nal çakma işlemi, nal çakılacak ayağa bir ip bağlanılarak gerçekleştirilmektedir (Älimbay t.b. 2011, s. 248). Kazakçada batıl inanış, *ırım* ya da *ırım sırım* olarak adlandırılmaktadır.

1.2.3.3.2. emşek tağa /емшек таға

[< *em-* + (-ecek), < Moğ. *taxa*]

“Atın ayağının kaymaması için özel olarak üretilen ve sivri pürüzleri bulunan nal” (Qaliyev 2014, s. 172).

Bu sözlük birimi, tarama yapılan sözlüklerden yalnızca QTTS’de madde başında yer almaktadır. Bu nal türüne *bürşik tağa* da denilmektedir (Älimbay t.b. 2014, s. 316). *Emşek tağa*’nın yapımında nalın önündeki iki uca ve arkasındaki topuğa çıkıntılar eklenmektedir. Bu nal türü, uzun yol giden atlarla kışın binilen atlarda kullanılmaktadır (Älimbay t.b. 2012a, s. 49).

Kazakçada *emşek*, “göğüs, meme” anlamındadır (Koç vd. 2003, s. 139). Göğsün vücuttaki çıkıntı olması gibi nalın üzerindeki çıkıntılar da bu yönüyle göğse benzetilmiş ve *emşek tağa* adlandırması yapılmış olmalıdır. Gülensoy, *emçek* sözünün etimolojisini < *em-cek* biçiminde vermiştir (2007, s. 330).

1.3. At Örtüsü

1.3.1. at jabuw /ат жабуу

[< *at*, < *yap-* + (-{1}ğ)]

“Ata örtülen örtü” (QETS-2 2011, s. 70; Januzaqov 2008, s. 64; Quralulı 1997, s. 223; Väli t.b. 2013, s. 116).

Ayrıca ata örtülen işlemeli örtüye *jamşı*, soğuktan korumak amacıyla at arabasının üstüne örtülen örtüye de *jabuw* denmektedir (Quralulı 1997, s. 226). *Qazaqtıñ Etnografıyalıq Kategoriyalar, Uğımdar men Atawlarınıñ Dästürli Jıyesı* başlıklı eserin ikinci cildinde *jabuwdıq* sözü *at jabuw* sözünün eş anlamlısı olarak gösterilmiştir (Älimbay t.b. 2012a, s. 134). QTS’de *at jabuw* karşılığı olarak verilen *öpşin* sözünün arkaik olduğu kaydedilmiştir (Januzaqov 2008, s. 657). QS’de “at örtüsü” anlamına gelen *ürtik* sözünün yerel bir kullanım olduğu belirtilmiştir (Väli t.b. 2013, s. 1352).

Ata örtülen örtü, Kazakistan’ın Jambıl eyaletinin Şuw ilçesinde *jalpoş*, Qızılorda’nın Aral bölgesinde *jalpoz*, daha küçük örtü *jeldikşe*, Qostanay eyaletinde *jalpuwış* (Qaliyev t.b. 2005, s. 230; 256), Kazakistan’ın doğu bölgelerinde ise *jawıq* olarak adlandırılırken Karakalpakistan’da yaşayan Kazaklar tarafından *jalpınşaq* şeklinde adlandırılmaktadır (Qaliyev t.b. 2005, s. 231; 248).

Eski zamanlarda atın bu örtüsü bir zenginlik ve refah göstergesi olmuştur. *At jabuw*’un diğer binit ve koşum takımlarından farkı, ona farklı hayvanların veya başka bir atın kuyruğunun da takılabilir olmasıdır. Savaş zamanlarında yenilen taraf için *bayrağıñdı jabuw ettim; tuwıñdı jabuw ettim* şeklindeki mecazlı kullanım bununla ilgilidir. Yani düşman bayrağının atın örtüsü olarak kullanılması söz konusudur. Kazaklarda özellikle yarışa katılan atları nazardan korumak için atı boynundan kuyruğuna kadar *kejim* adı verilen geniş bir örtü ile giydirme geleneği vardır. Üzeri işlemeli ve desenli bir örtü olan *kejim* aynı zamanda atları soğuktan da korumaktadır. Bu örtünün keçeden elde edilen ve *sawırşa* adı verilen bir türü de bulunmaktadır (Älimbay t.b. 2011, s. 261).

Kaz. *jabuw* kelimesinin tarihî ve modern lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *yapıġ* ~ *yapuk* ‘with a wide range of meanings; Trkm. covered’ [geniş bir anlam yelpazesi bulunmaktadır; Trkm. örtülü] (Clauson 1972, s. 873), **Harezmi** *yapuġ* “örtü, çeki” ~ *yapuk* “kapalı, kapanmış” ~ *yapun-* “örtünmek” (Ünlü 2012, s. 661), **Kıpçak** *yap-* ~ *yab-* “örtmek, kapamak” ~ *yabuk* ~ *yabov* “örtü, baş örtüsü” (Toparlı vd. 2007, s. 305; Grønbech 1942, s. 109), **Çağ.** *yapuġ* ~ *yapuk* “gelinlerin yüzlerine yapıştırdıkları süs, yağmurluk, aba, çul” (Ünlü 2013, s. 1230).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *at cabuu* “at örtüsü” (Aytmatov t.b. 2014, s. 444), **Kkalp.** *cabuv* “попона” [örtü] ~ *at cabuv* “попона для лошади” [at için örtü] (Baskakov 1958, s. 205), **Başk.** *at yabıvı* “попона” [at örtüsü] (Ahmerov [i drugiye] 1958, s. 713), **Tat.** *yabık* “kapalı, örtülü” (Öner 2009, s. 323), **KMalk.** *cabuv* “örtü” (Tavkul 2000, s. 134) ~ *at kübe* “войлочное покрывало” [keçe örtü] (Akbaev 2011, s. 87).

ET *yapıġ* > Kaz. *jabuw* biçiminde son ses durumundaki tonlu arka damak patlayıcısı, dudak yarı ünlüsüne dönüşmüştür ve bu, Kıpçak lehçeleri için düzenli bir ses değişikliğidir. Kelime başındaki *y* > *j* değişimi ise Kazakça için karakteristiktir. Tarihî Kıpçakçadaki *yabov* ‘decke, hülle’ varyantı *Codex Cumanicus*’ta tanıklanmıştır (Grønbech 1942, s. 109).

Clauson çeşitli anlamları bulunan bu kelimenin *yap-* fiilinden geldiğini, Eski Uygurcanın Budizm terminolojisinde ‘attachment’ [bağlılık] anlamında olduğunu, kelimenin çağdaş Türkmencede *yapık* ‘covered’ [örtülü] biçimiyle yaşadığını belirtmiştir (1972, s. 873). Eren de *yapık* sözünün T. *yap-* ‘örtmek’ kökünden geldiğini, kelimenin Orta Türkçede *yabı* biçiminde ‘eyerin üstüne ve altına konan keçe, eyer örtüsü’ anlamıyla geçtiğini ve Kaşgârlı Mahmut’a göre bu verinin Çiğilce olduğunu söylemiştir (1999, s. 442). Gülensoy kelimenin etimolojisini *y(>c, ç, j)a(>o)p-ı(i/u/ü)+k* şeklinde vermiştir (2007, s. 1063).

1.3.2. dedege /дедеге

[< Moğ. *daghagan* ?]

“Hızlı koşan yarış atına yaz mevsimlerinde örtülen örtü” (Qaliyev 2014, s. 156).

Kelime, tarama yapılan sözlüklerden yalnızca QTTS’de yer almaktadır.

Eren, *yapağı* ‘ilkbaharda kırkılan koyun tüyü’ kelimesinin etimolojisinde bu sözü **yapa-* ‘örtmek’ + *-gu* ekiyle açıklamakta ve diyalektlerde at yavrusunun da *yabağı* ~ *yabağa* (> *jabağı*, *jabağa*, *çabağa*) gibi isimlerle adlandırıldığını, diyalektlerde taya verilen bu adların Moğolcada *dağagan* olarak geçtiğini ifade etmektedir (1999, s. 441).

Fonetik olarak izah edilmese de Kaz. *dedege* sözünün Moğ. *daaga* ~ *daghagan* ile anlamsal ilişki bakımından yakınlık göstermesi, bu sözün kökeninin Moğolcada aranması gerektiğini düşündürmektedir. *Moğolcanın Etimoloji Sözlüğü*’nde kelime şu şekilde açıklanmıştır: Moğ. *daaga* ‘foal’ [tay] ~ Eski Moğ. *daghagan* ~ ET **yapak* (Rajki 2006, s. 16).

Kelime, taranan tarihî ve çağdaş Kıpçak lehçeleri sözlüklerinde tanıklanmamıştır.

1.3.3. *kejim* /кежим

[< *kādim* ‘giyim, kuşam; elbise’ (→ Moğ. *kecim* ~ *hecim*)]

“Nakışla işlenen, üstünde desenleri bulunan süslü ve gösterişli, ata örtülen örtü; *at jabuw*” (QETS-7 2011, s. 523; Januzaqov 2008, s. 374; Vâli t.b. 2013, s. 616; Qaliyev t.b. 2005, s. 309).

Qazaq Âdebiy Tiliniñ Sözdigi ile *Qazaq Sözdigi*’nde bu sözün arkaik olduğu belirtilmiştir (QETS-7 2011, s. 523; Vâli t.b. 2013, s. 616). Eski zamanlarda özellikle savaşlarda *kejim*, at zırhı olarak da kullanılmıştır (Älimbay t.b. 2012b, s. 36). Seyisler genellikle atı diğer bakıcılardan gizlemek ya da nazardan korumak amacıyla bu örtüyü kullanmışlardır. Eyerin arka kaltağından başlayıp kuskun kayışına kadar olan daha küçük *kejim* türleri de mevcuttur (Qayratulı 2019, s. 280).

Kaz. *kejim* sözü Moğ. *kecim*’den bir alıntıdır. Bu alıntının da kaynağı ET *kedim* ‘giyim’ sözüdür. Tarama yapılan lehçe kaynaklarında bu söz şöyle tanıklanmıştır:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *kedim* “giyim, kuşam” (Şirin User 2009, s. 526) ~ *kādim* “giysi, (törenlik) elbise, giyim” (Wilkens 2021, s. 353), **Harezmi** *kedim* “giyim, giyecek” (Ünlü 2012, s. 304), **Kıpçak CC** *keyit* “kleider, kleidung” [elbise, giysi] (Grønbech 1942, s. 136) ~ *kēyit* “giyecek, elbise” (Argunşah ve Güner 2015, s. 738), **Çağ.** *keygü* ~ *kiyik* ~ *kiysi* “giyecek, elbise” (Ünlü 2013, s. 617-641-642) ~ *kiçimlik at* (Ölmez 2008, s. 337).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *keeçim* “1. Oyanın bir parçasını teşkil eden şerittir ki atın boynuna geçirilir, 2. Örtü, çul” (Yudahin 1998, s. 430).

Kazakça ve Kırgızca dışındaki çağdaş Kıpçak lehçelerinin tarama yapılan kaynaklarında ‘at örtüsü’ anlamındaki bu söz tespit edilememiştir. Kelimenin Budagov’ sözlüğünün ikinci cildinde *kecim* ~ *kecin* ~ *keçim*⁸ biçimlerinde Farsça ve Türkçe kaydıyla yer alması dikkat çekicidir (1871, s. 117). Radloff sözlüğünde ise bu söz Kazakça kaydıyla *kejim* ~ *kezim* “die Pferdedecke” [at battaniyesi] şeklinde yer almaktadır (1899, s. 1184).

Sartqojaulı, *Orhon Yazıtları*’nda geçen *kedimlig torug at*⁹ ifadesindeki *kedim* sözünün ET *ḍ* > Kaz. *j* değişimine bağlı olarak Kazakçada *kejim* olması gerektiğini, bu kelimeyi Malov ile Clauson’un *одежда* [giyim, giysi] şeklinde anlamlandırmalarının yanlış olduğunu söylemiştir (2012, s. 138). Birçok araştırmacı tarafından ‘giyimli’, Berta tarafından ‘zırhlı’ olarak anlamlandırılan ET *kedimlig* sözünün Şirin User tarafından ‘teçhizatlı, donanımlı’ olarak anlamlandırılması gerektiği teklif edilmiştir (2009, s. 58). Şirin User’e göre Köl Tigin’in bindiği *kedimlig torug* at zırhlı olsaydı, bu ata ok isabet etmez ve at orada ölmezdi. Erdal da *Şine Usu* yazıtında tekrar görülen *beş yüz kädimlig yadag* cümlesindeki askerî bağlamdan hareketle kelimenin anlamını ‘zırh’ olarak yorumlamıştır (1991, s. 153).

Söz başında ET *ḍ* > Kaz. *j* değişimi Kazakça için kurallı bir ses değişimidir. Oysa Kazakçada söz içinde veya sonunda görülen /j/ sesi o kelimenin alıntı olduğunu göstermektedir (Koç ve Doğan 2004, s. 45). Bu kurala göre Sartqojaulı’nın iddia ettiği ET *kedim* > Kaz. *kejim* denkliği doğru olamaz. Çünkü bu denklik söz başında geçerlidir. O hâlde Kaz. *kejim*, alıntı bir söz olmalıdır. *Moğolca - Kazakça Sözlük*’te arkaik kaydıyla verilen *hecim* sözü ‘kejim, toqım’ [at örtüsü, teğelti] şeklinde açıklanmıştır (Bazılhan 1984, s. 652). Doerfer, Moğ. *kecim* ‘Satteldecke’ [eyer örtüsü] sözünün ET *kedim* (von *ked-* ‘bekleiden’) kelimesinden alıntı olduğunu belirtmiştir (1963, s. 104). Räsänen de *käcim* ‘Kriegskleidung, Panzer’ [savaş kıyafeti, zırh] sözünü Moğ. *kecim* ‘Schabracke, Pferdedecke’ [eyer örtüsü, at örtüsü] sözüyle ilişkilendirmiştir (1969, s. 246). Tuna, sözcüğün Osmanlıcadaki biçimlerini sıralamış (1972, s. 228), Schönig de kelimenin Osmanlıcada “savaşta atların ve insanların giydiği zırh” anlamında olduğunu söylemiştir (2000, s. 123). ESTY’de Eski Türkçe kökenli bu kelimenin Moğolcadan Farsçaya *kegim* olarak geçtiği, Sibir grubu Türk lehçeleri aracılığıyla da

8 n. *тыр. кечим, кечим, кечим*

⁹ Köl Tigin Yazıtı, Doğu yüzü, 33. Satır.

Ruşçada *kiçim* biçiminde görüldüğü ifade edilmiştir (Levitskaya [i drugiye] 1997, s. 19). Tenişev, Moğolca kökenli olduğunu vurguladığı bu sözün Osmanlı yazı dilinde *geçim* ‘род военной одежды’ [bir tür askeri kıyafet] anlamıyla korunduğunu söylemiştir (2001, s. 546). Ünal da bu kelimenin Klasik Moğolcada *kecim* ‘eyer kumaşı, keçe, haşe’ biçiminde olduğunu ve Eski Türkçe *kādim* ‘giyim, kuşam; elbise’ sözünden alıntılandığını belirtmiştir (2016, s. 388). Ölmez, yazıtlardan sonra karşılaşılmayan ET *kādimlig* tabanının Moğolcaya geçen biçimi olan *kecim* ile Çağatayca dönemi eserlerinden *Mecālisü’n-Nefāyis*’te *kiçimlik at* sözünde ortaya çıktığını belirtmiştir (2008, s. 337). Kazakçada özellikle alıntı kelimelerde gırtlak ünsüzü *h*, bazen *k*’ye dönüşebilmektedir. Burada sıralanan dilsel verilerden hareketle Kaz. *kejim*’in Moğolcadan alıntılanan *kecim* > *hecim* sözü olduğu söylenebilir. Moğ. *kecim* sözünün kaynağı da ET *kādim*’dir. *Bāburnāme*’de *keyim kecim* “saddle cloth, horse armor” [eyer örtüsü, at zırhı] (Kincses-Nagy 2018, s. 130) biçiminde tanıklanan Türkçe ve Moğolca sözler, Türkmencede *geyim gecim* ‘üst baş, giyim, giysi, elbise’ ikilemesinde kalıplaşmıştır (Tekin vd. 1995, s. 255).

Buna ek olarak Köktürkçe *kedimlig torug at* ifadesindeki *kedim* sözünün anlamı ‘zırh’ değil de ‘at örtüsü’ olarak yorumlanabilir. Atın Köl Tigin’e ait olduğu düşünüldüğünde bu atın örtüsünün işlemeli, desenli ve gösterişli bir görüntüye sahip olması gerekir.

1.3.4. qarınsa /қарынса

[< *qarın* + (+sa)]

“At sineklerinin atları ısırmaması için atın gövdesine geçirilen örtü” (QETS-9 2011, s. 408; Vāli t.b. 2013, s. 771; Koç vd. 2003, s. 297).

QETS ile QS’de bu sözün yerel bir kullanım olduğu belirtilmiştir. QTAS’de bu sözün Qızılorda eyaletinin Aral, Qarmaqşı, Sırdariya ve Şiyeli bölgelerinde kullanıldığı kayıtlıdır (Qaliyev t.b. 2005, s. 398). Daha çok yazları sıcak geçen bölgelerde kullanılmaktadır (Älimbay t.b. 2012b, s. 499). Bu örtünün öncelikli olarak atın karın bölgesini koruma amacıyla yapıldığı anlaşılmaktadır.

Kelime tabanının lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *qarın* “karın” (Caferoğlu 1968, s. 168; Wilkens 2021, s. 337), Harezmi *qarın* “karın, mide, göbek, kuşak” (Ünlü 2012, s. 291), Kıpçak *qarın* “karın” (Toparlı vd. 2007, s. 128), Çağ. *qarın* “karın, göbek” (Ünlü 2013, s. 586).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *karın* “1. Karın, mide, kursak, 2. Tulum” (Yudahin 1998, s. 409), **KTat.** *karın* “живот” [karın] (Useinov 2007, s. 419), **Kkalp.** *qarınsa* “набрюшник (привязываемый к животу лошади для охраны от насекомых)” [(haşerelerden korunması için atın karnından bağlanan) karınlık] (Baskakov 1958, s. 382), **Başk.** *karın* “karın” (Özşahin 2011, s. 206), **Tat.** *karın* “karın; mide” (Öner 2009, s. 159), **KMalk.** *karın* “karın” (Tavkul 2000, s. 245), **Kum.** *karın* “утроба” [karın] (Bammatov 1969, s. 194), **Nog.** *karınsa* “набрюшник (привязывается к животу лошади для защиты от насекомых)” [karınlık (haşerelerden korunması için atın karnına bağlanır)] (Baskakov 1963, s. 152), **Kar.** *karın* “живот, утроба” [karın] (Baskakov 1974, s. 295).

Tarihî Türk lehçelerinde kelimenin at koşum takımlarıyla ilgili ‘at örtüsü’ anlamı tespit edilememiştir. Sözcüğün Kazakçadaki anlamının çağdaş Kıpçak lehçelerinden Karakalpakça ile Nogaycada da bulunduğu görülmektedir.

Doerfer, *karın* sözünün *burun*, *taban*, *erin*, *alın*, *boyun* örneklerinde olduğu gibi organ adları yapan *-n* ekiyle türetildiği görüşünü öne sürmüştür (1965, s. 194). Räsänen, *karın* kelimesinin lehçelerdeki biçimlerini sıralamıştır (1969, s. 238). Clauson, “belly, abdomen” [göbek, karın] olarak anlamını verdiği kelimenin kökeni hakkında bir fikir belirtmemiştir (1972, s. 661). Eren, *karın* sözünün kökünün bilinmediğini söylemiş, Şçerbak’ın kelimeyi *karı-* fiil köküyle ilişkilendirdiğini aktarmıştır (1999, s. 214). ESTY’de Altayistlerin *T. karın* sözüyle Moğ. *qarbin* biçimini karşılaştırdıkları ifade edilmiş, ayrıca *karın* sözüyle *kazı* ‘atın karın bölgesindeki yağ’ sözü arasında genetik bir bağ olup olamayacağı hususu da tartışılmıştır (Levitskaya [i drugiye] 1997, s. 321). EDAL’da *T. karın* sözü Moğ. *qarbin*, Tun. **kerimuk*, Jap. **kara(n)ta*, Kor. **kari* sözleriyle birleştirilmiştir (Starostin et al. 2003, s. 669). Gülensoy’a göre kelimenin etimolojisi < *kar* ‘omuz, kolun üst kısmı’ + {*ı*}n biçimindedir (2007, s. 469). Stachowski, *karın* ile ilgili yapılan etimolojileri tartışılır bulmuştur (2019, s. 205).

T. karın sözünün etimolojisiyle ilgili araştırmacılar arasında bir görüş birliğinin sağlanmadığı görülmektedir. Kaz. *qarınsa* sözünün sonundaki *+sa* eki ise ilgi çekicidir. “Çok binme neticesinde sırtında yara oluşan atın başını arkaya doğru bükmemesi için boynuna bağlanan tahta parça” (QETS-11 2011, s. 264) anlamındaki Kaz. *moyınsa* sözü de organ adına eklenen *+sa* ekiyle türetilmiştir. Anadolu ağızlarında *boyunsalık* (TDK 1965, s. 748) biçiminde karşılaşılan bu söz, Türkmencenin ağızlarında ise anlam değişikliğiyle *boyunsa* “попона” [at örtüsü] (Tenişev 2001, s. 547)

şeklinde görülmektedir. Semantik ve morfolojik açıdan organ adlarıyla oluşturulan Kaz. *qarınsa* ~ Trkm. *boyunsa* paralelliği dikkat çekmektedir.

1.3.5. öpşin /өпшін

[< Moğ. *öbci(n)*]

“At üzerine örtülen bir örtü; *at jabuw*” (Januzaqov 2008, s. 657).

Kelime, tarama yapılan sözlüklerden yalnızca QTS’de madde başında yer almaktadır. Bu sözlükte kelimenin arkaik bir söz olduğu da vurgulanmıştır.

Bu sözlük birimi, Anadolu ağızlarının söz varlığında *öpçin* biçimiyle “1. Siper (İzmir ve köyleri, Balıkesir), 2. Zırh (İzmir ve köyleri)” anlamlarında yer almaktadır (TDK 1977, s. 3343).

Tarihî Türk Lehçelerinde

Çağ. *öbçin* ~ *öpçin* “cebe, zırh” (Ünlü 2013, s. 871; 876).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *üpçün* “1. Karakuşun ayaklarına giydirilen kılıf, 2. (Destanlarda) Savaş giyimlerinden birinin adı” (Yudahin 1998, s. 796), **Başk.** *öpsön* “süslenip bezenerek yapılan eyer örtüsü” (Özşahin 2011, s. 734).

Räsänen, kelimenin ‘panzer’ [zırh] anlamını vermiş ve kökeninin Moğolca olduğunu söylemiştir (1969, s. 363). Lessing, Moğ. *öbci* sözünün “completely covered by armor” [tamamen zırhla kaplı] anlamını vermiştir (1960, s. 627). Tenişev de kelimenin Moğolca bir alıntı olduğunu belirtmiştir (2001, s. 545). Kincses-Nagy ise kelimenin Türkçeye Moğol fütuhatından sonra geçtiğini kaydetmiştir (2018, s. 159).

1.4. Bağlar

1.4.1. Yular

1.4.1.1. noqta /ноқта

[< Moğ. *nogtu*]

“Gemi (Kaz. *awızdıq*) bulunmayan, *jügen*’e benzer, atın başına takılan koşum takımı; yular” (QETS-11 2011, s. 564; Vâli t.b. 2013, s. 979; Januzaqov 2008, s. 618).

Kazakistan’ın batı bölgesindeki Aqtöbe, Atıraw (eski adı Gur’ev) eyaletleri ile Mañğıstaw gibi yerleşim yerlerinde atın boyun, boğaz kısmı anlamındaki *sağaq* sözü *noqta* yerine kullanılmaktadır (Qaliyev t.b. 2005, s. 570).

Tek kat veya çift kat kayıştan, deriden veya yün ipten elde edilebilen *noqta*; atı bağlamada, otlatmada, yedeğe alıp götürmede kullanılmaktadır. *Noqta* olarak adlandırılan bu yulara takılan kayışın veya dizginin birbirine dolanmaması için *aylansoq* denilen kalın halkalı bir demirden yararlanılmaktadır. *Aylansoq*, özellikle Moğolistan Kazaklarında yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu parça, yular ve dizginin birbirine dolanarak atın atağına takılmasını engellemektedir (Toqtabay 2015, s. 70). Yöntemine göre dikilerek elde edilen iple yapılarına *ızba noqta*, örülerek yapılarına *örme noqta*, bağlanılarak yapılarına *tüyme noqta* adı verilmektedir. *Noqta* adı verilen yularda tıpkı *jügen* kayışındaki gibi iki *jaqtaw*, *keñsirik* (*murındıq*), *sağaldırıq*, *töbeldirik* (*şekelik*) bulunmaktadır. Sadece *suwlıq*, *awızdıq* ve *tizgin* bulunmamaktadır. *Noqta* kayışının atın kamçı vurulan bölümünden başlayıp ensesine doğru uzanan uzun bölümüne *jelkelik* adı verilmektedir. *Noqta*, *jügen*’den çok önceleri kullanılmıştır. Eski dönemlerde Kazaklar arasında at satıldığında *noqta* veya *jügen*, atı satın alan kişiye verilmeyip saklanmıştır. Bununla birlikte Kazak geleneklerinde bir cenaze yemeğinde kesilip ikram edilen *tul atın*¹⁰ *noqta*’sı atın kanının akıtıldığı çukura gömülmede veya yakılmaktadır (Älimbay t.b. 2013, s. 525). Bir Kazak vefat ettiğinde vefat eden kişinin eyeri ters çevrilerek atın üstüne konulur, üzerine kıyafetleri ve *malaqay* şapkası da yerleştirildikten sonra yuları vefat eden kişinin çadırına bağlanır. Matem şarkıları eşliğinde atın kuyruğu kesilir. Kuyruğu kesilen bu at da *tul at* sayılır ve bu ata artık kimse binmez. Eğer kişi yolculuk esnasında vefat etmişse atı ters çevrilmiş eyerle çadırına getirilir, yelesi ve kuyruğu ancak eve döndükten sonra kesilir (Radloff 1956, s. 460).

Kelimenin tarama yapılan lehçe kaynaklarındaki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Kıpçak CC *noqta* “Halfter” [yular] (Grønbech 1942, s. 172).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *nokto* “yular” (Aytmatov t.b. 2014, s. 445), **Kkalp.** *noqta* “недоуздок” [yular] (Baskakov 1958, s. 483), **Başk.** *nuқта* “ağızlıksız yular” (Özşahin 2011, s. 389), **Tat.** *nuқта* “at gibi binek hayvanlara gemsiz bağlanan

¹⁰ Vefat eden kişinin hayattayken bindiği ve vefatının seneidevriyesinde verilen ölü aşında kesilen ata Kazakçada *tul at* denilmektedir. Kazak geleneklerine göre ölen kişi için kesilen *tul atın* kafatası, yelesi ve kuyruğu vefat eden kişinin kabrine konulur (Sänik - Zeynollakızı 2016, s. 536).

yular” (Öner 2009, s. 204), **KMalk. nohta** “yular” (Tavkul 2000, s. 306; Akbayev 2011, s. 88), **Kum. noqta** “yular” (Pekacar 2011, s. 209), **Nog. nokta** “недоуздок” [yular] (Baskakov 1963, s. 237).

Budagov’ sözlüğünün ikinci cildinde Tatarca kaydıyla *nohta ~ nohta ~ nohta* biçimlerinde “недоуздокъ, обротъ” [yular] anlamıyla (1871, s. 295) bulunan sözcük, Radloff sözlüğünde Kazakça, Şorca, Sagayca, Koybalca, Kumanca ve Çağatayca kaydıyla yer almaktadır (1905, s. 693). Räsänen, bu kelimenin Moğ. *nohta* ‘halfter’ [yular] sözünden alıntılandığını dile getirmiştir (1969, s. 354). Ramstedt ise Moğ. *nohta ~ nogtu* sözünün Çince’den (< *luñtū*) geldiğini ifade etmiştir. Ramstedt’in görüşünü aktaran Eren de bu kanıdadır (1999, s. 458). Doerfer, Moğ. *nohta* sözünün fonetik nedenlerden dolayı Çin. *luñtū* sözüyle ilişkilendirilemeyeceğini ifade etmiştir (1963, s. 518). Clauson, T. *yular* sözünün yalnızca kuzeydoğu grubundan Tuvacada *çular*, güneybatı grubundan Osmanlıcada ise *yular* biçiminde olduğunu, Azerbaycan Türkçesi ve Türkmence dâhil diğer bütün lehçelerde bu sözün Moğ. *nohta* ile yer değiştirdiğini dile getirmiştir (1972, s. 932). Tuna, DLT’de tanıklanan T. *yogda* “devenin bir tutam hâlindeki uzun ense kılları” sözü ile Moğ. *nogtu* “yular” sözlerini birleştirmiş, Moğ. *nogosun* < **nuñarsun* “yün, kıl” ve T. *yuñ* “yün, kıl, tüy” sözlerini karşılaştırmıştır (1972, s. 234-235). ESTY’de de kelimenin Moğolca bir alıntı olduğu bilgisi yinelenmiştir (Levitskaya [i drugiye] 2003, s. 106). Csáki, Volga Kıpçak lehçelerinde yer alan Moğ. *nohta* sözünün ön sesinde *n-* bulunması ve kelimenin atçılık terminolojisiyle ilgisinden dolayı Moğolca bir alıntı olduğunun altını çizmiştir (2006, s. 164). Knüppel de ‘halfter’ [yular] olarak anlamlandığı sözcüğün Moğolca biçimlerine yer vermiştir (2009, s. 355).

Lessing’in Moğolca sözlüğünde *nogtu* ‘halter’ [yular] (1960, s. 588) biçimi bulunan kelimenin diğer Moğol dillerindeki görünümü şu şekildedir: Kalm. *nokto*, Buryatça *nokta*, Ordosça *noG’t’o*, Halha Moğ. *nokt* (Tuna 1972, s. 234).

Anadolu sahasında bu kavram *yular* olarak adlandırılmaktayken çağdaş Kıpçak lehçelerinde Moğolca kökenli *nohta* sözünün kullanıldığı görülmektedir.

1.4.1.1.1. **noqtala- /ноқтала-**

[< Moğ. *nogtu* + (+la-)]

“Atın başına *noqta* kayışı takmak; yular takmak” (QETS-11 2011, s. 566; Vâli t.b. 2013, s. 980; Koç vd. 2003, s. 402).

Sözlüklerde bu fiilden dönüşlülük ekiyle genişletilen *noqtalan-* fiiline de madde başı olarak yer verildiği görülmektedir.

Csáki, *noqtala-* fiilinin *noqta* sözüyle aynı anda ödünç alınıp alınmadığına ya da Moğolca ile çağdaş Kıpçak lehçelerinde bu fiilin birbirinden bağımsız gelişip gelişmediğine dair karar verilebilecek bir ölçütün bulunmadığını belirtmiştir (2006, s. 164).

1.4.1.1.2. *noqta baw* /ноқта бай

[< Moğ. *nogtu*, < *ba-* + (-ğ)]

“*Noqta* adı verilen yuların bağı” (Qaliyev 2014, s. 446).

Tarama yapılan sözlüklerden yalnızca QTTS’de bu söz madde başında yer almaktadır.

Sümer, Anadolu ağızlarında ise *iltar* (*yıltar* > *yultar*) sözünün yular sapı anlamında kullanıldığını ifade etmiştir (1983, s. 56).

1.4.1.1.3. *noqta-jip* /ноқта-жип

[< Moğ. *nogtu*, < *yip*]

“*Noqta*, *arqan* (urgan) gibi binit takımı” (QETS-11 2011, s. 566; Vâli t.b. 2013, s. 980). QTTS’de ise “*noqta*’ya takılan ip” şeklinde tanımlanmıştır (Qaliyev 2014, s. 446).

Tarama yapılan sözlüklerden QTTS, QETS ile QS’de bu ifade madde başında yer almaktadır.

1.4.1.1.4. *noqta-jügen* /ноқта-жүген

[< Moğ. *nogtu*, < *yügün*]

“*Noqta* ve *jügen* gibi gemsiz binit takımı” (QETS-11 2011, s. 565; Vâli t.b. 2013, s. 980).

Bu sözlük birimi tarama yapılan diğer sözlüklerde madde başında yer almamaktadır. Sadece QETS ile QS’de bu söze madde başı olarak yer verilmiştir.

1.4.1.1.5. *qur noqta* /құр ноқта

[< *qur*, < Moğ. *nogtu*]

“Kaz. *qulın* (TT *kulun*) olarak adlandırılan altı aylık at yavrusunun başına geçirilen ve yumuşak olması için de *qur* adı verilen ipten yapılan yular” (Väli t.b. 2013, s. 846; Quralulı 1997, s. 230).

DLT’de *kur* sözü “kuşak, kemer” anlamlarıyla tanıklanmaktadır (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014, s. 747).

1.4.1.2. *şılav* /шылау

[< Moğ. *cılav*]

“Atın başındaki *jügen* kayışının yuları” (Januzaqov 2008, s. 932; Väli t.b. 2013, s. 1436).

QS’de bu kelimenin arkaik bir söz olduğu belirtilmiştir (Väli t.b. 2013, s. 1436). KTTTS’de ise kelimenin anlamı “dizgin” olarak verilmiştir (Koç vd. 2003, s. 653). Kazakçada *şılav* sözü dizgin anlamında değil, yular anlamında kullanılmaktadır.

Anadolu’da Iğdır, Kars yöresi ağızlarının söz varlığında *cılav* “at yuları” (TDK 1968, s. 907) biçimi bulunan kelimenin tarama yapılan lehçe kaynaklarındaki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Harezmi *şılavda*- “gemlemek, gemini çekip hayvana yön vermek” (Ünlü 2012, s. 136), **Çağ.** *şılav* “dizgin” (Ünlü 2013, s. 245).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *cıloo* “yular, dizgin” (Yudahin 1998, s. 210), **Kkalp.** *cılav* “повод” [dizgin] (Baskakov 1958, s. 274).

Tarihî Türk lehçelerinden Harezmi Türkçesinde bu tabandan türetilmiş *şılavda*- fiilinin bulunduğu görülmektedir.

Doerfer, kelimenin Moğolcadan Türkçeye ve Mançucaya geçtiğini söylemiş, kelimeyi Tun. *dil* “baş”, *dilawun* “vergi”, *diluga* “yular” sözcükleriyle karşılaştırmış ve Ana Moğolca **ciluga* biçimini tasarlamıştır (1963, s. 297). Eren, diyalektlerin bir bölümünde ‘dizgin’ anlamında Moğolca kökenli *cılav* sözünün kullanıldığını belirtmiştir (1999, s. 116). Tietze, *cılav* sözünün ‘at yuları, dizgin’ anlamını vermiş ve kelimenin Moğolca bir alıntı olduğunu ifade etmiştir (2002, s. 368). Kincses-Nagy, kelimenin 14. yüzyıldan önceki Türkçe tarihî kaynaklarda tanıklanmadığını dile getirmiş (2018, s. 126); ancak Harezmi Türkçesi dönemi eserlerinden *Muhabbet-nâme*’de geçen *şılavda*- “gemlemek, gemini çekip hayvana yön vermek” fiilini gözden kaçırmıştır.

Sözcük, Eski Moğolcada *jilo'a ~ jilu'a* “dizgin”, Kalm. *džola* “dizgin”, Buryatça *coloo* “dizgin, yular”, Ordosça *džilō* “dizgin, yular” biçimlerindedir (Ölmez 2016, s. 140).

1.4.1.3. şılbur /шылбыр

[< Moğ. *çilbugur*]

“Atı bir yere bağlamak için *noqta* veya *jügen*’in *suwlıq*’ına bağlanan ve kıldan yapılmış ince ip ya da düz kayış; yular” (QETS-15 2011, s. 546; Vâli t.b. 2013, s. 1436; Januzaqov 2008, s. 933).

Söz, Tawlı Qoşağaş bölgesinde *şılbur* biçimindedir (Qaliyev t.b. 2005, s. 780). Kazakçada *şılbur* (*uşın*) *berdi* ifadesi “yardım etti” anlamında kullanılmaktadır (Januzaqov 2008, s. 933).

Bu yular, yaklaşık iki veya iki buçuk kulaç uzunluğundadır. *Şılbur*, genellikle koyun, keçi yününden ya da at kılından elde edilmektedir. Yapıldığı malzemeye bağlı olarak *qayıs şılbur*, *qıl şılbur*, *jip şılbur* gibi isimler alabilmektedir. *Şılbur*, *jügen* kayışının *suwlıq*’ına bağlanmaktadır (Âlimbay t.b. 2014, s. 737). Kullanımda her ne kadar *qıl şılbur* yaygınlık kazanmışsa da bazı durumlarda deriden elde edilen *qayıs şılbur* da kullanılmaktadır. Sağlam bir *qayıs şılbur*, geyik ya da ceylanın boyun derisinden yapılmaktadır. Bu malzemelerden elde edilen bir yuları at koparamamaktadır. *Şılbur*, atı elle yürütmek veya bir yere bağlamak amacıyla kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra atı kamçılama da *şılbur*’dan faydalanılmaktadır (Babalıqulı 1987, s. 271).

Anadolu ağızlarında *çılbur ~ cılbur ~ cılbir* “hayvanların yular başlığının çene altındaki halkasına bağlanan ip veya takılan zincir” (TDK 1968, s. 1171) biçimlerinde görülen kelimenin lehçelerdeki görünümü ise şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Harezmi *çibilger* “çılbur, yulara geçirilen ip” (Ünlü 2012, s. 137), **Çağ.** *çibilger* “bit (of a bridle)” (Sertkaya 1987, s. 270) ~ *çılbur* “yular, yular sapı” (Ünlü 2013, s. 245).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *çılbur* “yular” (Aytmatov t.b. 2014, s. 445; Çokotegin 2014, s. 87), **Kkalp.** *şılbur* “повод” [dizgin] (Baskakov 1958, s. 748), **Başk.** *sılbur* “zincir, köstek; kıldan örülen ince ip” (Özşahin 2011, s. 395), **Tat.** *çılbur* “zincir, pranga, bukağı” (Öner 2009, s. 66), **Nog.** *şılbur* “повод” [dizgin]

(Baskakov 1963, s. 421). Sözcüğün diğer çağdaş Türk yazı dillerindeki biçimleri için bk. Barutçu Özönder 1996, s. 89.

Doerfer, kelimenin Moğ. *čilbugur* biçiminde olduğunu ve Türkçeye Moğolcadan geçtiğini belirtmiştir. Kelime, Türkçeden de Rusçaya *чeмбур* (çembur) biçimiyle geçmiştir (1963, s. 310). Räsänen de ‘Pferdeleine’ [at yuları] olarak anlamlandırdığı kelimenin Moğolca kökenli olduğunu vurgulamıştır (1969, s. 108). Tuna, Osmanlıcada da tanıklanan bu kelimenin Moğolcada *čilbur* ~ *čilbugur* şeklinde iki biçiminin görüldüğünü söylemiş, kökünün Evenkicedeki *dil* “baş” kelimesine bağlanabileceğini düşünmüştür. Bu durumda *cil* yerine *čil*’in görülmesinin açıklanmaya muhtaç olduğunu da belirtmiştir (1976, s. 289-290). Tekin ise baştaki /ç/ sesinin bu değişime imkân vermeyeceği ve anlamsal olarak da bir bağlantı kurulamayacağını söyleyerek Tuna’nın bu görüşüne karşı çıkmıştır. Tekin’e göre bu söz, fiilden isim yapan -*gur/-gür* ekiyle türetilmiştir ve sözcük, Moğ. *çiliyi*- “uzatmak” ve Tun. *çilu*- “çekmek” fiilleriyle ilgili olmalıdır (2003b, s. 145-146). Nurmağambetov, eski dönemlerde yuların yün, kıl gibi gereçlerden yapıldığına dikkat çekerek *şılbur* sözünün etimolojisini ET *çübür* ~ Çağ. *çubur* “kıl, koyun ve keçi yünü” sözüyle ilişkilendirmiş ve bunun Kaz. *jün-jibir* “kıl yün” ikilemesinde korunduğunu söylemiştir (1994, s. 298). Araştırmacının bu düşüncesi tartışmaya açıktır. Eren, *čilbir* sözünün Farsça ve Rusçaya Türkçe aracılığıyla geçtiğini dile getirmiştir (1999, s. 89). Tietze, *čilbir* sözünü ‘yular’ olarak anlamlandırmıştır (2002, s. 440). Csáki ise modern Kıpçak lehçelerine ödünçlenmeden önce, kelimenin Orta Moğolca biçimindeki -*ugu*- hecesinin -*ü*- şeklinde geliştiğini ifade etmiştir (2006, s. 79). Kaçalın, kelimenin Moğol dillerindeki *şibilger*, *şibülger* “at yuları, dizgin” biçimlerini (2011, s. 925); Ölmez de kelimenin Çağatayca sözlüklerdeki şekillerini sıralayıp Moğolcadaki görünümünü vermiştir (2017, s. 518). Kincses-Nagy, kelimenin Türkçeye Moğol fütuhatından sonra geçtiğini kaydetmiştir (2018, s. 82).

1.4.2. Kement

1.4.2.1. буғалық /бұғалық

[< *buk- + (-a) + (-ğı) + (+lık)]

“Huysuz at veya deveyi yakalamak için kullanılan kement” (QETS-3 2011, s. 624; Januzaqov 2008, s. 148; Vâli t.b. 2013, s. 266; Qaliyev 2014, s. 127).

Bu kemendin yuvarlak kısmına *ilmek* adı verilmektedir (Quralılı 1997, s. 234). Kıl, kendir ya da urgandan yapılmaktadır ve uzunluğu 12 veya

15 kulaç civarındadır (Sänik - Zeynollağızı 2016, s. 240). Kement, uzun bir sırığa bağlanırsa *qurıq* elde edilmiş olur (Nurğaliyev 1990, s. 33).

Kelimenin tarihî lehçelerle çağdaş Kıpçak lehçelerindeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *boқағу* ~ *bukağı* “bukağı, köstek, bağ” (Nadelyayev [i drugiye] 1969, s. 112), **Harezmi** *buқағу* ~ *bukav* “bukağı, köstek, pranga, kelepçe” ~ *bukağıluğ* “bukağılı, bağı” (Ünlü 2012, s. 111), **Kıpçak** *buқағу* ~ *buğav* ~ *buğavı* ~ *bukavuv* ~ *buvavı* “bukağı, zincir” (Toparlı vd. 2007, s. 37), **Çağ.** *bukağ* “halka, ayak bağı” ~ *bukağula-* “bukağılamak, bağlamak” (Ünlü 2013, s. 171).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *bogoo* “bukağı, pranga” (Yudahin 1998, s. 125), **Kkalp.** *buğav* “оковы, кандалы” [köstek, pranga] (Baskakov 1958, s. 119), **Başk.** *biğav* “tutsak veya suçlulara takılan kelepçe, pranga” (Özşahin 2011, s. 354), **Tat.** *boğav* “1. Bukağı, pranga, 2. Bağlı olma, esaret” (Öner 2009, s. 44), **KMalk.** *bugov* “kelepçe, boyun ya da ayağa takılan demir kelepçe” (Tavkul 2000, s. 129), **Kum.** *buğav* “кандалы, оковы, цепи” [pranga, köstek, zincir] (Bammatov 1969, s. 83; Pekacar 2011, s. 82), **Nog.** *buğav* “кандалы, оковы, цепи” [pranga, köstek, zincir] (Baskakov 1963, s. 88), **Kar.** *bugov* “1. Узда, уздечка [dizgin], 2. Цепь; кандалы [zincir, pranga]” (Baskakov 1974, s. 136).

ET *buқағу* biçiminin çağdaş Kıpçak lehçelerinde *biğav* ~ *boğav* ~ *buğav* ~ *bugov* gibi varyantları görülürken Kazakçada kelimenin +*lık* eki almış olması dikkat çekicidir. Kazakçada başka bir sözlük birimi olan *buğaw* kelimesi “kelepçe; esaret, tutsaklık” (Koç vd. 2003, s. 96) anlamlarında olduğu için *buğalıq* “kement” sözü türetilmiş olmalıdır.

Doerfer, kelimenin Türkçeden Moğolcaya *buha*’u ‘schandkragen’ biçimiyle geçtiğini ifade etmiştir. Araştırmacıya göre Macarca ile bazı Balkan dillerinde ‘ketten, fessel’ [zincir, pranga] anlamındaki türevler de T. *buқағу* ile bağlantılıdır (1965, s. 278). Räsänen, bu kelimenin çağdaş lehçelerin çoğunda ‘fessel’ [pranga], Kazakçada ise “schlinge zum einfangen wilder tiere” [vahşi hayvanları yakalamak için kullanılan kement] anlamında olduğuna vurgu yapmıştır (1969, s. 87). Egorov, Çuv. *нăяв* (pwyav) [halat] sözünün etimolojisini açıklarken ET *buқағу* ile ilişki kurmuş ve modern lehçelerdeki ‘bağ’ ile ilgili türevleri *ba-* ‘bağlamak’ fiil köküyle birleştirmiştir (1964, s. 152). Sevortyan ise bu düşünceye karşı çıkarak Çuv. *нăяв* (pwyav) [halat] kelimesiyle bahsedilen türevler arasında bir ilişki kurulamayacağını söylemiş ve ET *buқағу* kelimesinin kökünün *bog-*

‘связывать’ [bağlamak] olabileceğine işaret etmiştir. Sevortyan’a göre bu kelimenin yapısı **boğ-av* (< **boğ-ağ*) biçimindedir (1978, s. 249). Clauson kelime tabanını **buka-* olarak vermiş ve sözcüğün tarihî lehçelerdeki seyrine değinmiştir (1972, s. 314). Tietze, *bukağılık* sözünü “at ayağının dar olan alt tarafı (bukağının vurulduğu kısım)” biçiminde tanımlamış, kelimenin etimolojisi hakkındaysa bir yorum yapmamıştır (2002, s. 321). Gülensoy, kelimenin yapısını **buk-* ‘bükmek, kıvrırmak’ + *(-a-)* + *(-ğı)* olarak açıklamıştır (2007, s. 178).

1.4.2.1.1. buğalıqta- /бұғалықта-

[< **buk-* + *(-a-)* + *(-ğı)* + *(+lık)* + *(+ta-)*]

“Huysuz ata kement atmak” (QETS-3 2011, s. 625; Januzaqov 2008, s. 148; Văli t.b. 2013, s. 266).

1.4.2.1.2. buğalıqtı /бұғалықты

[< **buk-* + *(-a-)* + *(-ğı)* + *(+lık)* + *(+tı)*]

“Kement atılmış, boynunda kement olan (at)” (QETS-3 2011, s. 625; Januzaqov 2008, s. 148; Văli t.b. 2013, s. 266).

1.4.2.1.3. buğalıqşı /бұғалықшы

[< **buk-* + *(-a-)* + *(-ğı)* + *(+lık)* + *(+şı)*]

“Huysuz ata kement atan kişi” (Qaliyev 2014, s. 127).

Bu kelime tarama yapılan sözlüklerden sadece QTTS’de madde başında yer almaktadır.

1.4.2.2. qalbağay /қалбағай

[< Moğ. *halbagan*]

“Kement; *buğalıq*” (QETS-9 2011, s. 130; Văli t.b. 2013, s. 741; Januzaqov 2008, s. 462).

Kelimenin Kazakçada gagası kaşığa benzer bir leylek türü olan “kaşıklı balıkçıl” (Lat. *platalea*) gibi başka bir anlamı daha bulunmaktadır. Ayrıca bu tabandan türeyen *qalbağayla-* “sevinçten ne yapacağını bilememek” fiili de Kazakçanın söz varlığında yer almaktadır (QETS-9 2011, s. 130). Lessing de sözlüğünde Moğ. *halbagan* sözünü tanımlarken

“spoon; spoonbill” [kaşık; kaşıklı balıkçıl] anlamına yer vermiştir (1960, s. 917). Moğolca bir alıntı olan bu söz, Kazakçadaki ‘kement’ anlamını kaşığa şekilce benzerliği dolayısıyla kazanmış olmalıdır.

Tarihî lehçeler ile çağdaş Kıpçak lehçelerinin tarama yapılan kaynaklarında bu söz tanıklanmamıştır.

1.4.2.3. qurıq /құрық

[< *uқruқ*]

“Atları yakalamakta kullanılan, ucuna ip bağlanmış, kayın ağacından yapılan uzun sırık” (QETS-9 2011, s. 70; Vâli t.b. 2013, s. 735).

Bu sıırğa *qayıñ qurıq* da denilmektedir. Atı *qurıq* ile yakalama işine *qurıq sal-* adı verilmektedir (Älimbay t.b. 2013, s. 126). Kazakçanın söz varlığında yer alan *sözdi sözben usta, qasağandı qurıqpen usta* (sözü sözle tut, kaçan atı *qurıq* ile tut) atasözünde bu kemendin fonksiyonuna değinilmiştir (Gürsu 2009, s. 333).

Kelimenin lehçelerdeki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *uқruқ* “kement” (Atalay 1986, s. 687), **Kıpçak** *oқruқ* “kement” (Toparlı vd. 2007, s. 204), **Çağ.** *uruқ* “köstek” (Ünlü 2013, s. 1187).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *ukuruk* “kaçan atı yakalamak için kullanılan alet” (Aytmatov t.b. 2014, s. 437), **Başk.** *қороқ* “kement” (Özşahin 2011, s. 382), **Tat.** *korık* “ucuna ilmik takılıp düşman askerini, at vb. hayvanları tutup düşürmeye yarayan sırık” (Ganiyev vd. 1997, s. 168), **KMalk.** *kuruk* “ip; sırık” (Tavkul 2000, s. 282).

İlk olarak DLT’deki *tağığ uқruқın egmes teñizni қayғуқın бүгmes* “ulu dağ kementle eğilmez, denizin ötü kayıkla kesilmez” (Atalay 1985, s. 100) atasözünde geçen kelime, Batı Türkçesinde *oқruғ* “kement” (Dilçin 1983, s. 161) biçiminde tanıklanmıştır. ET *uқruқ* > Kaz. *qurıq* biçiminden hareketle kelime başında ünlü düşmesinin (apheresis) olduğunu söylemek mümkündür. Çağdaş Kıpçak lehçeleri arasında fonetik açıdan Eski Türkçedeki biçime en yakın görünen Kırgızca şekilde ise orta hecede ünlü türemesinin olduğu görülmektedir. Kelimenin Başkurtçada *қороқ* biçiminde yuvarlaklaşması ise dikkat çekicidir.

Doerfer, kelimenin Türk lehçelerinde *uruқ, oқruқ ~ oқuruқ ve қuruқ* olmak üzere üç varyantının görüldüğünü, sonuncu biçimin muhtemelen

okuruq'tan kısaldığını dile getirmiştir. Yak. *oğur* 'organ' biçiminden hareketle *okuruq* kelimesinin sonundaki -k ekinin küçültme eki olabileceğini söyleyen Doerfer'e göre Moğ. *urğa* biçimi Türkçeden bir alıntıdır. Doerfer, aynı zamanda kelimenin Türk lehçelerinden Rusçaya da *укрюк* (ukryuk) biçiminde geçtiğini belirtmiştir (1965, s. 87-88). Lessing, Moğ. *urğa* sözünü "a long wooden pole with a loop on the end used to catch horses" [atları yakalamakta kullanılan, ucu ilmekli, tahtadan yapılmış uzun sırık] olarak tanımlamıştır (1960, s. 881). Räsänen, kelimenin Çuv. *ukrëk*, Yak. *oğur* ~ *oğuruk* biçimlerini verdikten sonra kelimeyi Moğ. *urğa* ~ *uraqa* ve Tun. *ukurga* ~ *okurga* sözleriyle birleştirmiştir (1969, s. 360). Clauson, kelimenin tarihî ve modern lehçelerdeki şekillerini sıralamakla yetinmiş, etimolojisi hakkında ise bir fikir belirtmemiştir (1972, s. 90). Sevortyan, Menges'in bu kelimeyi *ok* 'ok' + *uruk* şeklinde izah etmeye çalıştığını aktarmıştır (1974, s. 585). Eren, Kaz. *qurıq*'ın ET *ukruk* biçiminin başındaki ünlü düşmesiyle oluştuğunu söylemiştir (1999, s. 424). Mankeyeva, kelimenin *sırıq* sözünden anoloji yoluyla oluşmuş olabileceğini belirterek *qur+ıq* etimolojisini vermiştir (2008, s. 45). Ünal, Klasik Moğolca *urğa* ~ *uyurğa* "kement" ile Mac. *hurok* (< **kuruk* < **ukuruk* ?) "ilmekli tuzak, sapan, kement, ilmik" biçimleri arasında bağlantı kurmuştur (2016, s. 735). Kelimenin etimolojisi hakkında araştırmacılar arasında görüş farklılıkları olduğunu söylemek mümkündür.

1.4.2.4. şalma /шалма

[< *çal-* + (-ma)]

"Fırlatma yöntemiyle kaçan atı yakalamak için kullanılan kement; *buğalıq*" (QETS-15 2011, s. 226; Januzaqov 2008, s. 899; Văli t.b. 2013, s. 1386).

Buna *şalma arqan* da denilmektedir. Uzunluğu genellikle beş veya altı kulacı bulan *şalma*'nın yapımında kıldan elde edilmiş organ veya dilimlenmiş deri kayış kullanılmaktadır. Dilimlenmiş deri kayıştan yapılan *şalma*'nın kıl urgandan farkı, bir ucunda bağlı bir köprünün bulunmasıdır. Bu kement, koşmakta olan atı yakalamak için kullanılmaktadır. Bazı avcılar kurt ve kartal gibi yırtıcı hayvanların yakalanmasında da *şalma*'dan yararlanmaktadır (Älimbay t.b. 2014, s. 651).

Batı Türkçesinde *şalma* ~ *şelme* "yazma, çember de denilen başörtüsü ve sarık" (Dilçin 1983, s. 50) biçiminde tanıklanan kelimenin lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Harezmi *çalma* “sarık” (Ünlü 2012, s. 131), **Kıpçak** *çalma* “sarık” (Uğurlu 1984, s. 136) ~ **CC** *çalma* “başörtüsü, tülbent” (Argunşah ve Güner 2015, s. 455), **Çağ.** *çalma* “sarık” (Ünlü 2013, s. 226).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *çalma* “ip, kement” (Aytmatov t.b. 2014, s. 437; Çokotegin 2014, s. 81), **Başk.** *salma* “sarık” (Özşahin 2011, s. 325), **Tat.** *çalma* “sarık” (Öner 2009, s. 61), **KMalk.** *çalma* “sarık” (Tavkul 2000, s. 168), **Kum.** *çalma* “чалма, тюпбан” [sarık, başörtüsü] (Bammatov 1969, s. 353), **Nog.** *şalma* “чалма” [sarık] (Baskakov 1963, s. 403), **Kar.** *tsalma* “чалма” [sarık] (Baskakov 1974, s. 612).

Kelime, tarihî lehçelerde ‘başörtüsü, sarık’ anlamıyla kullanılmıştır. Bu anlamın Kazakça ve Kırgızca dışındaki çağdaş Kıpçak lehçelerinde devam ettiği görülmektedir. Kazakça ile Kırgızcada bu söz, ‘kement’ anlamını kazanmıştır. Schilling, kelimenin Tuvacada da ‘kement’ anlamında kullanıldığını belirtmiştir (2013, s. 122).

Kelime *çalma* biçimiyle Radloff sözlüğünün üçüncü cildinde Osmanlıca, Kırım Tatarca, Kazan Tatarca ve Karayca kaydıyla “der Turban” [türban] anlamıyla, Altayca ve Teleütçe kaydıyla da “die Schlinge zum Fangen der Pferde” [atları yakalamak için kement] anlamıyla yer almaktadır (1905, s. 1892). Räsänen, *çalma* sözünün etimolojisini < T. *çal-* ‘umwinden’ [sarmak, dolaştırmak] + *-ma* eki olarak açıklamış ve kelimenin Türkçeden Moğolcaya geçtiğini belirtmiştir (1969, s. 97). Doerfer, büyük olasılıkla Türkçe kökenli olduğuna vurgu yaptığı kelimenin Türkçeden Moğolcaya *çalma*, Rusçaya *çalma*, Balkan dillerinden Makedoncaya *çealma*, Rumenceye *celma*, Kafkas dillerinden Çeçenceye *çalba* biçiminde geçtiğini söylemiştir (1975, s. 317). Clauson, *çal-* fiilinden türetildiğini belirttiği kelimenin anlamsal olarak lehçelere göre farklılık arz ettiğini ve en yaygın biçimde tarihî ve çağdaş lehçelerde ‘gübre, başörtüsü ve kement’ anlamlarıyla karşılaşıldığını ifade etmiştir (1972, s. 420). Tietze, kelime kökünün *çal-* ‘sarmak’ fiili olduğunu söylemiştir (2002, s. 403). Gülensoy da kelimenin yapısını < *çal-ma* şeklinde izah etmiştir (2007, s. 215).

1.4.2.4.1. şalmala- /шалмала-

[< *çal-* + (-ma) + (+la-)]

“Eğitilmemiş ata kement atmak” (QETS-15 2011, s. 227; Januzaqov 2008, s. 899; Vâli t.b. 2013, s. 1387; Koç vd. 2003, s. 625).

1.4.2.4.2. *şalmaşı* ~ *şalmager* /шалмашы ~ шалмагер

[< *çal-* + (-ma) + (+şı)]

“Huysuz, kaçan atın boynuna kement atan kimse” (QETS-15 2011, s. 227; Januzaqov 2008, s. 899; Vâli t.b. 2013, s. 1387).

QETS ile QS’de *şalmager* sözü madde başında yer almaktadır. At bakıcısı, kaçan atı ucuna ip bağlanmış uzun sırık *qurıq* ile yakalayınca *şalmaşı* olarak adlandırılmaz. *Şalmaşı*’lık yetenek ve cesaret isteyen bir sanattır (Âlimbay t.b. 2014, s. 651). Qaydar, Kazak millî oyunlarından *şalma tastaw* ile *şalmaşı*’lık sanatına çocukların küçük yaşta başladıklarını belirtmektedir. Bu oyuna göre çocuklar, daire şeklindeki urganı fırlatarak yere çakılmış kazıktan geçirmeye çalışmaktadırlar. Urganı en çok geçiren, oyunun galibi sayılmaktadır (2013a, s. 305).

Kaz. *şalmager* sözündeki +*ger* eki, meslek ve uğraşı adları yapan Farsça kökenli bir yapım ekidir.

1.4.3. Atı Bağlama

1.4.3.1. at ağaş /ат араш

[< *at*, < **t* ‘orman’ + (+ğaç)]

“At bağlanılan direk” (Vâli t.b. 2013, s. 118).

Bu sözlük birimi QDMES’de ayrı; QS, QTAS ile QTTS’de bitişik yazılmıştır. Kazakçada *mama ağaş* ve *qazıq* sözleri de at bağlanılan direği ifade etmektedir (Koç vd. 2003, s. 366). Bunun yanı sıra QS’de atı bağlamak için kullanılan direğin *dere* olarak adlandırıldığı da kayıtlıdır (Vâli t.b. 2013, s. 366).

Bu sözden hareketle benzetim yoluyla türetilen ve Kazakistan’ın batısındaki Mañğıstaw bölgesi ağzında kullanılan *atağaşday* sözü zayıf ve uzun boylu kişileri anlatmak için kullanılmaktadır (Qaliyev t.b. 2005, s. 76). Atları bağlamak için iki kazığa gerilerek takılmış urgana Kazakçada *jeli* ~ *jeli arqan* denmektedir (Quralulı 1997, s. 227; Koç vd. 2003, s. 173).

Uzaklaşmaması için at, kazığa bağlanmaktadır. Türk destanlarında kazık; yer, gök ve suyu temsil etmektedir. Kazık, Yakut (Saha) Türklerinde ise hayat ağacını sembolize etmektedir. Yakutlarda hayat ağacının tepesi yukarıyı (gök), kökleri aşağıyı (yer) ifade etmektedir. Tuva destanında kahramanlardan birinin yarısı altın yarısı gümüşle bezenmiş demir kazığı vardır. Türkiye Türkçesindeki *dünyaya kazık çakmak* deyiminin yaşamla ilgili olduğu düşünülürse hayat ağacı inancıyla paralel bir bağ kurulabilir. Kazak kozmogonisinde de gökyüzünün kazığının Kutup Yıldızı (Demir

Kazık) olduğu inancı hâkimdir. Bu yıldıza bağlı olan gökyüzünde iki yıldız vardır ve bu yıldızları iki at çekmektedir: Akboz at, Kökboz at (Çınar 1996, s. 106). Görüldüğü gibi kazık (Kaz. *qazıq*), Türk evren telakkisinde bir misyona sahiptir.

Bu yapıdaki T. *ağaç* > Kaz. *ağaş* sözüyle ilgili olarak Räsänen, T. *ağaç* sözünün etimolojisini **añaç* biçiminde göstermiştir (1969, s. 7). Erdal, T. *ağaç* etimolojisini < **ī* ‘orman’ + (+*ğaç*) ‘küçültme eki’ şeklinde açıklamıştır (1991, s. 84). Tekin ise kelimenin rekonstrüksiyonunu < AT. **hīğaç* olarak vermiştir (2013, s. 315). Gülensoy da *ağaç* kelimesinin etimolojisini < *ığaç* olarak vermiş ve kelimenin çağdaş lehçelerdeki şekillerini sıralamıştır (2007, s. 51). Bu kelimenin söz başında y türemesinin olduğu *yığaç* biçimi de tarihî metinlerde görülmektedir.

Kaz. *qazıq* sözünün ise tarihî Türk lehçelerindeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *kazğuk* “kazık” (Caferoğlu 1968, s. 173), Harezmi *kazuk* “kazık” (Ünlü 2012, s. 302), Kıpçak *kazık* ~ *kazuk* “kazık” (Toparlı vd. 2007, s. 135), Çağ. *kazug* ~ *kazuk* “kazık, ucu sivri sopa, çubuk” (Ünlü 2013, s. 602).

Kelime kökünün T. *kaz-* fiilinden geldiği açıktır. Eren, ET *kazğuk* sözünün etimolojisini < *kaz-* + *-ğuk* şeklinde vermiştir (1999, s. 224).

Genellikle çadır önünde bulunan ve atların bağlandığı direk anlamı veren sözlerin çağdaş Kıpçak lehçelerindeki görünümü şu şekildedir:

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *mamı* “at bağlanan direk” (Aytmatov t.b. 2014, s. 486) ~ *kadoo* “at bağlanacak kazık” (Yudahin 1998, s. 383), Kkalp. *bağana* “столб (перед юртой для привязывания коней)” [(çadırın önünde atları bağlamak için) direk] (Baskakov 1958, s. 75), Başk. *torğalık* ~ *beylegés* “at bağlamak için kullanılan kalas” (Özşahin 2011, s. 423; 504), Tat. *bağana* “1. Dik vaziyette yere çakılan ağaç direk, 2. Kapı pervazı, 3. Uzun boylu kimse” (Öner 2009, s. 33), KMalk. *bagana* “kalın direk” (Tavkul 2000, s. 108), Kum. *bag’ana* “столб” [direk] ~ *at kazık* “коновязь” [at bağlanan kazık] (Bammatov 1969, s. 57; 179), Nog. *bagana* “столб; подпорк колонна” [direk; destek sütunu] (Baskakov 1963, s. 64), Kar. *bag’ana* “столб, шест в юрте” [direk, çadır direği] (Baskakov 1974, s. 95).

Görüldüğü gibi çağdaş Kıpçak lehçelerinde ‘atların bağlandığı direk’ için birbirinden farklı sözler kullanılmaktadır. Bunlar içinde Kırg. *mamı* ~ Kaz. *mama* paralelliği göze çarpmaktadır. Kıpçak lehçelerinin çoğunda bu anlamda kullanılan *bağana* ~ *bagana*, Kazakçanın söz varlığında

baqan “ucu çatal olan uzun direk” (Koç vd. 2003, s. 74) ve *bağana* “direk, sütun” (Koç vd. 2003, s. 71) şeklinde yer almaktadır.

Csáki, Moğol yazı dilinde tanıklanan *bagana* “direk, sütun” sözünün Moğolca konuşulan bölgelerde yaygın olarak kullanıldığını ancak Türkçe tarihî kaynaklarda tanıklanmadığını vurgulayarak kelimenin Moğolca kökenli olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca kelimenin Mançuca ile Fin-Ugor dillerine de geçtiğini belirtmiştir (2006, s. 46).

1.4.3.2. at bekit- /ат бекит-

[< *at*, < *bekü*- + (-t-)]

“Binek atın konuşlandığı mekândan fazla uzaklaşmaması veya atı hırsızlardan korumak için atın hareketini kısıtlamak amacıyla ayaklarını kayış, urgan veya zincirle bağlamak” (Älimbay t.b. 2011, s. 242).

Bu söz, tarama yapılan sözlüklerde madde başı olarak yer almamaktadır. Sadece *Qazaqtıñ Etnografıyalıq Kategoriyalar, Uğımdar men Atawlarınıñ Dästürli Jüyesi* başlıklı ansiklopedinin ilk cildinde bu ifadeye rastlanmıştır. Kazakçada *at bekit*- eylemi atın ayaklarına bağlanan materyale göre *arqandaw, kisendew, tusaw, şiderlew, şadır öre, örelew, üş buttaw* gibi sözlerle de ifade edilmektedir (Älimbay t.b. 2011, s. 242).

Kaz. *bekit*- fiilinin Türk lehçelerindeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *bekü*- “быть крепким” [güçlü olmak] (Nadelyayev [i drugiye] 1969, s. 93), *beküt*- “sağlamlaştırmak” (Atalay 1986, s. 81) ~ *beki*- “sağlamlaşmak” (Arat 1979, s. 72), **Harezmi** *berki*- “sağlamlaşmak, sağlamlaştırmak, kapatmak, kilitlemek” ~ *berkit*- “sağlamlaştırmak, bağlamak, kapatmak, kilitlemek; sağlamca bağlama” (Ünlü 2012, s. 91), **Kıpçak** **CC** *berkit*- “befestigen, stärken”, ‘fortificare’ [sabitlemek, güçlendirmek] (Grønbech 1942, s. 56), **Çağ.** *birkit*- ~ *bèrkit*- “sağlamlaştırmak, istihkâm etmek; bağlamak” (Ünlü 2013, s. 152).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *bekit*- “1. Saklamak, kilitlemek, 2. Tahkim etmek, pekitmek, 3. Tasdik etmek” (Yudahin 1998, s. 105), **KTat.** *pekit*- “прикрепить” [tutturmak, saptamak] (Useinov 2007, s. 215), **Kkalp.** *bekit*- “1. Закрывать, запира́ть [kapatmak, kilitlemek], 2. Утвержда́ть, ратифици́ровать [onaylamak, teyit etmek]” (Baskakov 1958, s. 97), **Tat.** *bèrkèt*- “1. Bağlamak; bağlayarak, yapıştırarak tutturmak, 2. Netice almak, 3. Başarmaya niyetlenmek, kesin karar vermek” (Öner 2009, s. 40), **KMalk.**

begit- “kapatmak, sıkılaştırmak, sağlamlaştırmak” (Tavkul 2000, s. 117), **Kum.** *begit-* “1. Закрывать, запирасть [kapatmak, kilitlemek], 2. Укреплять [güçlendirmek], 3. Заверять [temin etmek, tasdik etmek]” (Bammatov 1969, s. 69), **Nog.** *berkit-* ~ *begit-* “1. Укреплять [güçlendirmek], 2. Утверждать [teyit etmek]” (Baskakov 1963, s. 78), **Kar.** *begeyt-* “1. Укреплять [güçlendirmek], 2. Исправлять, чинить [düzeltmek, tamir etmek]” ~ *berkit-* “укреплять” [güçlendirmek] (Baskakov 1974, s. 146; 151).

Fiilin kökü Uyg. *bäk* “sağlam, pek, berk, sert” (Caferoğlu 1968, s. 38) ismine kadar götürülebilir. Kaz. *bekit-*’in Kırg. ve Kkalp.’da aynı biçimde olduğu; KMalk. ve Kum. lehçelerinde ise fiilin bünyesindeki /k/ sesinin iki ünlü arasında kalarak tonlulaştığı görülmektedir. Öztürk, Karaycada fiiller konusuyla ilgili hazırladığı doktora tezinde bu fiile KTat. ile Başk. lehçelerinde rastlanmadığını söylemiştir (2015, s. 103). Oysa KTat.’da kelime başı *b* > *p* değişimi neticesinde bu fiilin *pekit-* varyantı görülmektedir. Başkurtçanın tarama yapılan sözlüklerinde bu fiil madde başında tespit edilememiştir; ancak Başk. *hüz bërket-* “anlaşmak, karşılıklı söz vermek” (Özşahin 2011, s. 529) ifadesinde bu fiile rastlanmaktadır.

Clauson, kelime köküyle ilgili olarak Uyg. *kutrulmakdın beküdeçi* ‘confirmed by salvation’ örneğini vermiş, TTurf. V 24, 67 ve 77’de *beküt-* okumasının yanlış olduğunu vurgulamıştır (1972, s. 325). Erdal, kelime yapısının *bäk+ü-* veya **bäkü-r-* biçimlerinden biri olabileceğini söylemiştir (1991, s. 312). Tietze, *berki-* fiilinin yapısını *berk* ‘sağlam’ + (+i-) şeklinde değerlendirmiş, +i- eki için Räsänen’i (1957, s. 144) tanık göstermiştir (2002, s. 246). Nişanyan, fiilin kökünün T. *berk* ‘pek, güçlü’ olduğunu, bunun belki daha da geriye bir **be-* fiil köküne kadar götürülebileceğini söylemiş, *berk* kelimesinin Eski Uygurcaya özgü bir varyant iken Dil Devrimi çerçevesinde Türkiye Türkçesinin söz varlığına dâhil edildiğini belirtmiştir (2003, s. 94). Gülensoy ise kelimeyi **berk+i-t-* ‘sağlamlaştırmak, kilitlemek’ biçiminde ele almıştır (2007, s. 127).

1.4.3.3. *balaq* /*балак*

[< *bağ* +(+la-) + (-k)]

“Atın uzaklaşmaması için ayağına bağlanan bukağının uç kısmı” (Väli t.b. 2013, s. 182; Januzaqov 2008, s. 104; Quralulı 1997, s. 224).

Kazakçada bukağının uçlarına *balaq*, uzun kısmına ise *oqpan* denilmektedir. QTS’de bu sözün “pantolon paçası” ve “dağın eteği” anlamları da verilmiştir (Januzaqov 2008, s. 104).

Tarihî lehçelerden yalnızca Çağataycada tanıklanan kelimenin ÇTS’de şu anlamı bulunmaktadır:

Çağ. balak “iç donun aşağı kısmı, paçası; yalın ayak” (Ünlü 2013, s. 98).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *bagalak* ~ *bagelek* “donun alt kısmı, paça” (Yudahin 1998, s. 78), **KTat.** *balak* “штанина, брючина” [pantolon paçası] (Useinov 2007, s. 342), **Kkalp.** *balak* “нижняя часть штанов” [pantolonun altı] (Baskakov 1958, s. 81), **Başk.** *balak* “pantolon gibi kıyafetlerin paçası” (Özşahin 2011, s. 304), **Tat.** *balak* “pantolon paçası” (Öner 2009, s. 34), **KMalk.** *balak* “ayağın taban kısmı” (Tavkul 2000, s. 109), **Kum.** *balak* “нижняя часть брюк” [pantolonun altı] (Bammatov 1969, s. 61), **Nog.** *balak* “1. Штанина [paça], 2. Лопаточка [spatula]” (Baskakov 1963, s. 68), **Kar.** *balak* “штанина” [pantolon paçası] (Baskakov 1974, s. 100).

Radloff’un sözlüğünde Kırgızca kaydıyla verilen *bagalak* sözünün “das hosenbein” [pantolon paçası] anlamı yer almaktadır (1911, s. 1449). Yudahin’in hazırladığı sözlükte bu kelime *bagalak* ~ *bagelek* biçimiyle “donun alt kısmı, paça” olarak tanımlanmıştır (1998, s. 78). Radloff, *balak* sözünü de “der untere theil der hose” [pantolon paçası] biçiminde vermiştir (1911, s. 1492). Kır. *bagalak* ile Kaz. *balaq* sözleri arasında semantik bir bağ olduğu açıktır. Doerfer, fonetik gerekçelerle kelimenin köken olarak Türkçe olduğunu belirtmiş ve kelimenin Farsçaya Türkçeden geçtiğini dile getirmiştir (1965, s. 312). Räsänen, *balak* kelimesinin Osmanlıca, Kazan Tatarcası, Kazakça ve Türkmencede “hosenbein” [pantolon paçası]; Karaçay Malkarcada “fusssohle” [ayak tabanı] anlamında olduğunu söylemiş, etimolojisine değinmemiştir (1969, s. 59). Sevortyan, kelimenin Kırgızca varyantı olan *bagalak* etimolojisinin diğer lehçelerden ayrı düşünülmesi gerektiğini ifade etmiştir (1978, s. 51). Gülensoy, DS’de “donun, pantolonun paçası” anlamıyla geçen *balak* sözünün etimolojisini < *bağ+la-k* biçiminde vermiştir (2007, s. 108). Ginatullin ise kelime kökünü Kaz. *babal* ‘balbal taşı’ ve *balapan* ‘civciv’ sözleriyle birleştirmiştir (2017, s. 105). Ancak araştırmacının bu etimolojisi tartışmaya açıktır.

Kelimenin Kazakçadaki “pantolon paçası” temel anlamı göz önüne alındığında atın ayak bileklerine bağlanan bukağının ucuna da bu anlamın verildiği düşünülebilir. Atın ayaklarının bağlanma işlemine ise Kazakçada *at bekit-* denilmektedir.

1.4.3.4. бүкпе /бүкпе

[< *bük-* + (-pe)]

“Asi kısarak sağılırken hareket kapasitesini kısıtlamak ve sağımı kolaylaştırmak için ön bacağı bükülerek dizine giydirilen kayıştan veya yünden yapılan kelepçe” (QETS-4 2011, s. 39; Vâli t.b. 2013, s. 283).

Bükpe’nin asi develer için kullanılarına da *tizejip* adı verilmektedir (Älimbay t.b. 2011, s. 561). Bu işlem sırasında atın bacağı büküldüğü için böyle bir isimlendirme yapılmış olmalıdır.

Kelime, bu anlamıyla tarihî ve çağdaş lehçelerde tespit edilememiştir; ancak kelime kökünün lehçelerdeki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *bük-* “bükmek” (Caferoğlu 1968, s. 56; Wilkens 2021, s. 212), **Harezmi** *bük-* “bükmek, dürmek” (Ünlü 2012, s. 115), **Kıpçak** *bük-* “bükmek, eğmek” (Toparlı vd. 2007, s. 39), **Çağ.** *bük-* “bükmek, eğmek” (Ünlü 2013, s. 179).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *bük-* “bükmek, kıvrırmak” (Yudahin 1998, s. 153), **KTat.** *bük-* “сгибать” [bükmek, eğmek] (Useinov 2007, s. 354), **Kkalp.** *bük-* “сгибать, перегибать” [bükmek, katlamak] (Baskakov 1958, s. 126), **Başk.** *bög-* “bükmek, eğmek” (Özşahin 2011, s. 1029), **Tat.** *bög-* “bükmek, eğmek” (Öner 2009, s. 46), **KMalk.** *bük-* “bükmek, eğmek, döndürmek” (Tavkul 2000, s. 132), **Kum.** *bük-* “гнуть” [bükmek] (Bammatov 1969, s. 88), **Nog.** *büg-* “сгибать” [bükmek] (Baskakov 1963, s. 91), **Kar.** *bük-* “гнуть, сгибать” [eğmek, bükmek] (Baskakov 1974, s. 154).

Gülensoy, *bük-* fiilinin etimolojisini < **bü-k-* şeklinde vermiştir (2007, s. 192). Anadolu ağızlarında da *bükme* sözünün “bir tür börek; hayvanları kısırlandırma; arasına ipek ipliği katılarak el tezgâhında dokunan çamaşırlık bez” gibi çeşitli anlamları bulunmaktadır (TDK 1965, s. 817).

1.4.3.5. jeli /жәлі

[< Moğ. *cele*]

“Tayları bağlamak için iki kazığa gerilerek takılmış urgan” (Vâli t.b. 2013, s. 499; Quralulı 1998, s. 43; Koç vd. 2003, s. 173).

Bu anlamının dışında kelimenin “çadırın iskeletini oluşturan çubuklardan her biri; bir şeyin gidişatı; elektrik, telefon hattı; esas, temel” anlamları da bulunmaktadır (Koç vd. 2003, s. 173).

Halk arasında buna *jelibaw* da denilmektedir. *Jeli*’nin uzunluğu, bağlanacak hayvan sayısına göre değişmektedir. Tayların bağlandığı ipe

qulın jelisi de denilmektedir. Bununla birlikte birkaç farklı bağlama yöntemi bulunmaktadır. Kazaklar arasında *jeli* ipliyle ilgili bazı batıl inançlar da bulunmaktadır. Söz gelimi *jeli* ipinin üstünden atlamak ya da ipe basmak uygun bir davranış biçimi olarak kabul görülmeyip yasaklanmıştır. Aynı zamanda bu ipi başka birine vermenin mutluluk ve bereketi kaçıracağına inanılmaktadır (Älimbay t.b. 2012a, s. 298).

Anadolu ağızlarının söz varlığında *cele* “1. Kuş yakalamak için at kılından veya iplikten yapılmış tuzak, 2. At kılından veya iplikten yapılmış ilmik” (TDK 1968, s. 877) biçiminde tanıklanan bu sözlük biriminin tarihî lehçeler ile çağdaş Kıpçak lehçelerindeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *yalu ~ yelü* “tayları bağlamak için kullanılan ip, örk” (Atalay 1986, s. 737; Clauson 1972, s. 919), **Çağ.** *cêli* “düşman yurdundan çıkarılan esirlerin boynuna taktıkları demirden halka” (Ünlü 2013, s. 196).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *cele* “tayları bağlamak için gerilmiş urgan” (Çokotegin 2014, s. 24), **Kkalp.** *celle* “силок из конского волоса (для ловли птиц)” [(kuşları yakalamak için) at kılından yapılmış ilmikli kapan] (Baskakov 1958, s. 244).

Kelimenin Karakalpakçada çift ünsüzlü olması dikkat çekicidir. Kelime, Budagov’ sözlüğünde Kırgızca ve Altayca kaydıyla *celi* (جلى) “kazıklarla yere çakılmış halat” biçiminde yer almaktadır (1869, s. 440). Radloff sözlüğünün dördüncü cildinde Kazakça kaydıyla *jälä* biçiminde verilen sözcük “der zwischen zwei Pfosten ausgespannte Strick, an dem die Füllen befestigt werden” [tayların bağlı olduğu iki direk arasına gerilen halat] biçiminde anlamlandırılmıştır (1911, s. 78). Räsänen, ‘langer Strick’ [uzun halat] anlamını verdiği kelimenin Moğolca bir alıntı olduğunu söylemiştir (1969, s. 125). ESTY’de kelimenin DLT’deki *yelü* biçimiyle ilişkisi değerlendirilmiştir (Levitskaya [i drugiye] 1989, s. 21). Clauson ise DLT’deki *yelü* biçimini ‘hapax legomenon’ olarak yorumlamış, kökünün *yel-* fiili olabileceğini ancak bu fiille anlamsal bir bağ kurmanın zor olduğunu dile getirmiştir (1972, s. 919).

1.4.3.6. kisen /кисен

[< *kişe-* + (-n)]

“Demirden yapılmış, atın ayaklarına vurulan ortası zincirli köstek, bukağı” (QETS-8 2011, s. 647; Vâli t.b. 2013, s. 717; Januzaqov 2008, s. 441). “Atın ayaklarına takılan zincirli ve kilitli bukağı” (Aytbayeva 2007, s. 73).

Sözlüklerde arkaik bir söz olduğu belirtilen *kisen*, yukarıda belirtilen anlamının dışında suçlulara takılan “pranga, kelepçe” anlamına da sahiptir. Bu tabandan türetilen *kisendew*, *kisendewli*, *kisendi*, *kisendey* kelimeleri de sözlüklerde ayrı birer madde başı olarak yer almaktadır (Vâli t.b. 2013, s. 717).

Atın bacağına yara oluşturmaması için demirden elde edilen bu kösteğin içine keçe konulmaktadır. Bu keçe, aynı zamanda bilhassa soğuk günlerde atın köstekli bacağının üşümesini de engellemektedir. İki demir kelepçeden oluşan *kisen*’in atın sağ ayağına takılan kısmında küçük bir demir toka bulunmaktadır. Bu toka aracılığıyla ortadaki zincir, iki ucu birbirine bağlanmaktadır. Atın sol ayağına takılan çift kanatlı bölümün birbiriyle kesişen ucunda ise bir kilit bulunmaktadır. Ayağına köstek vurulan at, eğer uzun yol giderse ayağında yara oluşabilmektedir. Kösteğin sebep olduğu bu yaraya Kazakçada *kisen qağuw* denilmektedir (Älimbay t.b. 2012b, s. 332).

Kelimenin tarihî Türk lehçeleri ile çağdaş Kıpçak lehçelerindeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *kişân* “оковы” [pranga] (Nadelyayev [i drugiye] 1969, s. 310) ~ *kişân* “zincir, bağ, (atlarda) ön bacak zinciri, uçkur” (Wilkins 2021, s. 385), **Harezmi** *kişen* “köstek” ~ *kişen ur-* “köstek takmak, kösteklemek” (Ünlü 2012, s. 330), **Kıpçak** *kişen* “köstek, ayakbağı” (Toparlı vd. 2007, s. 150) ~ **CC** *kişen* “köstek, bukağı” (Güner 2016, s. 1554), **Çağ.** *kişen* “zencir, pây-bend, boga, işkil” (Durgut 1995, s. 542).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Nog. *kisen* “zincir”, **Tat.** *kişen* “bukağı”, **Kkalp.** *kisen* “zincir”, **Kırg.** *kişen* “bukağı, kelepçe; atın ön ayaklarına vurulan demir köstek”, **KMalk.** *kişen* “bukağı, köstek” (Eren 1999, s. 246). **Kum.** *kişen* “1. Путы; 2. кандалы, оковы; цепи” [pranga; köstek, zincir] (Bammatov 1969, s. 168).

Başkurtça, Kırım Tatarcası, Karayca gibi Modern Kıpçak lehçelerinin tarama yapılan sözlüklerinde bu söze rastlanmamıştır. Kelime, Tuv. *kijen* biçimindedir (Peemot 2021, s. 166).

İlk olarak Eski Uygur metinlerinde tanıklanan “köstek, bukağı” anlamındaki *kişân* sözü, genel Türkçede /ş/lerin Kazakçada /s/ye evrilmesiyle Kaz. *kisen* hâlini almıştır. Clauson ile Eren, Orta Türkçe döneminde kelimenin *kişen* “köstek” olarak geçtiğini ve kelime kökünün *kişe-* “bağlamak, kösteklemek” fiili olduğunu ifade etmişlerdir (Clauson 1972, s. 754; Eren 1999, s. 246). Erdal, kelimenin sonundaki *-n* ekiyle ilgili, bu eki alan kelimelerin genellikle geçişli fiillerde nesne, geçişsizlerde özne

konumunda olduğunu; bu nedenle de ekin ‘ergative’¹¹ (eşışlevsel) şeklinde adlandırılan kelimeler yaptığını belirtmiş, *kişä-* “atın ayağına köstek vurmak” fiilinin DLT ile KB’de yaklaşık on kez geçtiğini ifade ederek *-n* ekini alan kelimeler içinde bu fiilin bir düzensizlik oluşturduğuna dikkat çekmiştir (1991, s. 305). Nurmağambetov da kelime kökünü DTS’deki *kişe-* “bağlamak” fiiliyle somutlaştırmış, kelimenin sonundaki *-n* ekinin fiilden isim yaptığını belirtmiştir (1994, s. 144). Gülensoy kelimeyi *ki(>e)ş(>s,z)-en* biçiminde izah etmiştir (2007, s. 528). Güner, tarihî Kıpçak dil yadigârlarından *Codex Cumanicus*’taki eşya adlarıyla ilgili makalesinde kelimenin yapısını *< kişe- “atı kösteklemek” + -n* şeklinde açıklamıştır (2016, s. 1554).

1.4.3.6.1. *kisende-* /*кисенде-*

[*< kişe- + (-n) + (+de-)*]

“Köstek takmak, zincire vurmak” (QETS-8 2011, s. 647; Vâli t.b. 2013, s. 717; Januzaqov 2008, s. 441).

Bununla birlikte “durdurmak”, bu fiilin kazandığı mecaz anlamdır. Bu fiil tabanından çatı ekleriyle genişletilen *kisendel-*, *kisendet-* fiillerine de sözlükte madde başı olarak yer verilmiştir (Vâli t.b. 2013, s. 717).

Gülensoy, “kösteklemek” anlamını verdiği *kişenle-* fiilinin etimolojisini *< kişe-n+le-* biçiminde açıklamıştır (2007, s. 528).

1.4.3.7. *künde ~ kürde* /*күнде ~ күрде*

[*< Far. kunde*]

“Huysuz, asi kırsağı sağarken tepmemesi için arka ayaklarından birinin dirseğinden eğilerek boynuna bağlanan ip” (Quralulı 1997, s. 228).

Bu işe *künde-* ~ *kürde-* adı verilmektedir. Kelimenin lehçelerdeki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Çağ. *künde* “suçluların el ve ayaklarına vurdukları bağ” (Ünlü 2013, s. 683).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kkalp. *künde* “coxa” [karasaban] (Baskakov 1958, s. 345).

¹¹ Yapı itibarıyla hem geçişli hem de geçişsiz olarak kullanılabilen fiiller.

Yeni Tarama Sözlüğü'nde *künde* sözü "1. Doğan kuşunun ayaklarına bağlanan kayış, bukağı, 2. Ava alışkın doğanın üzerinde oturduğu ağaç" (Dilçin 1983, s. 150) şeklinde yer almaktadır. Farsça kökenli (*kunde* کنده) kelimenin Kazakçadaki bu anlamı diğer lehçelerde tespit edilememiştir. Kaz. *kürde* biçimi ise muhtemelen ağızlarda yaşamaktadır.

1.4.3.8. küzew jip /күзеу жип

[< *küz* + (+e-) + (-w), < *yip*]

"At tımar edilirken bir ucu atın arka ayaklarından birini kaldıran, diğer ucu da atın boynuna takılan ip" (Quralulı 1997, s. 228).

Bu söz, Kazakçanın tarama yapılan diğer sözlüklerinde madde başı olarak yer almamaktadır. *Küzew* ve *jip* sözlerinden oluşan bu sözlük birimi, tarama yapılan tarihî lehçe kaynaklarında tanıklanmamıştır.

Kaz. *küze-* fiilinin çağdaş Kıpçak lehçelerindeki görünümü şu şekildedir:

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *küzö-* "kırkmak (kuyruğu, yeleyi)" (Yudahin 1998, s. 546), **Başk.** *köze-* "1. Tay ya da sıpaların baharda kuyruğunu kısaltmak, 2. Uçlarını kesmek, tıraş etmek" (Özşahin 2011, s. 1219), **Nog.** *küze-* "стричь" [kırkmak] (Baskakov 1963, s. 191).

"Kırkmak" anlamında bir *küze-* fiili tarihî lehçelerde tanıklanmamıştır. DLT'de geçen *küze-* fiili ise "sonbaharı geçirmek" anlamındadır (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014, s. 759). Clauson, DLT'deki bu örneğin bir 'hapax legomenon' olduğunu söylemiştir (1972, s. 757). Bu sözlük biriminin ikinci unsuru olan Kaz. *jip* 'ip' sözü, Eski Türkçede *yip* 'ip, iplik' (Caferoğlu 1968, s. 297) biçiminde tanıklanmaktadır. Bu sözde kelime başı *y* > *j* ses değişimi görülmektedir.

Budagov', *küz* 'sonbahar' maddesi içinde incelediği bu fiilin Kırg. *küzö-*¹² biçimini vermiş ve tayların kuyruğunun ya da yelesinin ilkbaharda; koyunların yünlerinin ise sonbahardan önce kesildiğine vurgu yaparak bu fiili "kırkmak" anlamıyla ilişkilendirmiştir (1871, s. 152). Bu düşünceye dayanılarak ESTY'de *küze-* fiilinin *küz* 'sonbahar' isminden türetildiği söylenmiştir (Levitskaya [i drugiye] 1997, s. 130). Kazakçada da *küze-* fiili "kırkmak, tıraş etmek" anlamlarındadır (Koç vd. 2003, s. 254). Muhtemelen

güz mevsiminde tımar edilen atın hareket kapasitesini kısıtlayan bu yöntemde kullanılan ipe *küzew jip* adı verilmiş olmalıdır.

1.4.3.9. öre /öpe

[< Moğ. *örüge*]

“Atın kaçmasını önlemek için bir ucu atın ön sağ ayağına, diğer ucu arka sol ayağına bağlanan ip veya zincir; bukağı, köstek” (QETS-12 2011, s. 190; Januzaqov 2008, s. 657; Vâli t.b. 2013, s. 1036).

Sözcük, QTTS’de *öre jip* şeklinde yer almaktadır (Qaliyev 2014, s. 466). Ayağına bukağı takılmış ata *örelwli* (Januzaqov 2008, s. 657; Vâli t.b. 2013, s. 1036) ya da *örelî* (Qaliyev 2014, s. 466) denilmektedir. Türkmenistan’daki Kazaklar ise *öreköstek* şeklinde adlandırmaktadırlar (Qaliyev t.b. 2005, s. 548).

Atın ayaklarına bağlanan bukağının iki ucuna *balaq*, aradaki uzun kısma ise *oqpan* adı verilmektedir. *Öre*’nin *şider*’den farkı, *öre*’de atın sadece bir ayağına *balaq* bağlanırken *şider*’de ön iki ayağa da *balaq* bağlanmasıdır. Uzunluğu yaklaşık 55-60 cm olan *oqpan*, demir zincirden, kayıştan ya da kıl ipten elde edilmektedir. *Öre*, atın hareket kapasitesini geçici olarak kısıtlamak için kullanılan bir araçtır. Benzer şekilde, farklı durumlarda atı tedavi etmek amacıyla *şider* ile birlikte de kullanılmaktadır. *Öre*’nin *şadır öre*, *şap öre* gibi türleri bulunmaktadır (Älimbay t.b. 2014, s. 49; Sänik - Zeynollağızı 2016, s. 243).

Anadolu’da otlatırken kaçmaması için atın ayaklarına takılan ipe *köstek* adı verilmektedir. Bununla birlikte atın bir bacağına uzun bir ip bağlanmakta ve ipin ucundaki kazık da bir yere çakılmaktadır. Böylece atın otlanma sahası belirlenmektedir. Bağlanan bu sonuncu ipe *örk* denilmektedir. Genellikle demir olan ucundaki kazığa ise bazı bölgelerde *sikke* denmektedir (Sümer 1983, s. 71).

Kelimenin lehçelerdeki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Kıpçak *öre ~ örü* “ayakta dik durmak anlamını bildirir” ~ *öre tur-* “ayağa kalkmak, ayakta durmak” (Toparlı vd. 2007, s. 211), **Çağ.** *öre* “at kösteği” (Ünlü 2013, s. 876).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *öröö* “atın ön ayağını art ayağına bağlamak için olan köstek” (Yudahin 1998, s. 615), **Başk.** *ürele-* “atın ön ayaklarından birini arka ayaklarına kösteklemek” (Özşahin 2011, s. 1465).

Kelime Budagov’ sözlüğünde Çağ. *öre* (1869, s. 129), Radloff sözlüğünde ise Kaz. *öre* ve Kırg. *örö* biçiminde yer almaktadır. (1893, s. 1218; 1220). Başkurtçadaki *ürele-* fiilinden hareketle **üre* “köstek” sözünün bu lehçenin söz varlığında yer alabileceğini söylemek mümkündür. Räsänen, kelimenin Moğ. *örüge* “die Fussfesseln des Pferdes” [atın prangaları] biçiminden bir alıntı olduğunu ifade etmiştir (1969, s. 375). Nugteren, kelimenin kökeni için **hö.r-* “to weave” [örmek] biçimini tasarlamıştır (2011, s. 475). Schilling ise kelimenin Orta Moğolcada *örügel* şeklinde olduğunu Kaz. *öre* biçiminin daha sonraki bir dönemde Batı Moğolcadan ödünçlenmiş olabileceğini düşünmüştür (2013, s. 136).

1.4.3.9.1. *örele-* /*өреле-*

[< Moğ. *örüge* + (+le-)]

“Atın ayağına *öre* adı verilen bukağı takmak; köstek vurmak” (QETS-12 2011, s. 192; Januzaqov 2008, s. 657; Vâli t.b. 2013, s. 1036).

Sözlükte bu tabandan genişletilen *örelen-* fiili ile *örelenüw*, *örelew* isimlerine de madde başında yer verilmiştir (Vâli t.b. 2013, s. 1036).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *örölö-* “köstek vurmak” (Aytmatov t.b. 2014, s. 439), **Başk.** *ürele-* “atın ön ayaklarından birini arka ayaklarına kösteklemek” (Özşahin 2011, s. 1465).

1.4.3.10. *şider* /*шідер*

[< Moğ. *çödör*]

“Atın ön iki ayağı ile arka bir ayağına bağlanan ip; bukağı, köstek” (QETS-15 2011, s. 610; Januzaqov 2008, s. 938).

Bu tabandan türetilen *şiderli*, *şidersiz* sözlerine de sözlükte madde başı olarak yer verilmiştir (Vâli t.b. 2013, s. 1445). Kazakçada *şider saldı* ifadesi “serbest bırakmamak, özgürlüğünü kısıtlamak” anlamında kullanılmaktadır (Januzaqov 2008, s. 938).

Şider’in atın ayaklarına bağlanan ve *balaq* adı verilen üç ucu bulunmaktadır. Bunun ön iki ayağa bağlanan kısmına *tusaw*, diğer ucuna ise *oqpan* denilmektedir. *Balaq*, *öre*’de atın öndeki tek ayağına bağlanırken *şider*’de ön iki ayağa da bağlanmaktadır. *Şider* kıl yünden, kayıştan ya da zincirden yapılabilir. At, *şider* ile bağlanırken ön ayakları bileğinden arka ayağı ise dizinden bağlanmaktadır. *Şider*’in *oqpan* adı verilen bölümü

genellikle kayıştan bazen de zincirden yapılmaktadır (Quralulı 1997, s. 234). Yapıldığı malzemeye ve yapılış şekline göre *örme şider*, *tüyme şider*, *qayıs şider*, *ızba şider*, *qıl şider*, *şınjırlı şider* gibi isimler almaktadır. *Şider*, otlanırken atın uzaklaşmasını engellemek için kullanılmaktadır (Älimbay t.b. 2014, s. 750).

Kelimenin taranan lehçe kaynaklarındaki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Çağ. çide ~ *çider* “die Fussfesseln der Pferde” [at kösteği] (Radloff 1905, s. 2144).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. çider “kayış köstek, bukağı” (Aytmatov t.b. 2014, s. 439), **Kkalp. şider** “ремённые пути” [kayışlı köstek] (Baskakov 1958, s. 736).

Radloff sözlüğünde Çağatayca kaydıyla verilen kelime, Anadolu ağızlarının söz varlığında *çideri* “at kösteği” biçimiyle yer almaktadır (TDK 1968, s. 1204). Kelimenin aslı Moğ. *çödör* biçimidir. Bu söz, Kalm. *çodr* şeklindedir (Lessing 1960, s. 178). Räsänen de kelimenin Moğolca bir alıntı olduğunu ifade etmiştir (1969, s. 110). Schilling, kelimenin Türk ve Moğol dillerindeki biçimlerini verdikten sonra Tof. *şüdür* formunun muhtemelen Bur. *şider* biçiminden bir alıntı olduğunu ifade etmiştir (2013, s. 123).

1.4.3.10.1. şiderle- /шідерле-

[< Moğ. *çödör* + (+le-)]

“Atın ayağına *şider* adı verilen köstek takmak” (QETS-15 2011, s. 611; Januzaqov 2008, s. 938).

Bu fiilden türetilen *şiderlen-*, *şiderlet-* fiillerine de sözlükte madde başı olarak yer verilmiştir (Väli t.b. 2013, s. 1445).

Moğolcadan alıntılanan *çödör* ismi Kazakçanın ses yapısına uydurularak *şider* biçimini almış ve Türk dilinin en işlek isimden fiil yapma eklerinden olan +*LA-* ekini almak suretiyle *şider+le-* fiili türetilmiştir.

1.4.3.10.2. şiderlik /шідерлік

[< Moğ. *çödör* + (+lik)]

“Atın bacağına köstek takılan yer” (Januzaqov 2008, s. 938; Väli t.b. 2013, s. 1445).

Kelime *şider* sözüne *+lik* isimden isim yapma eki getirilerek türetilmiş ve “atın bacağına köstek takılan yer” anlamını kazanmıştır. Kazakçada *d’li* ve *t’li* şekilleri de bulunan bu ek, yer bildirdiği gibi eşya ve alet adları, soyut adlar, meslek ve uğraşı adları da türetmektedir. *Qazaqıstan+dıq* ‘Kazakistanlı’, *memleket+tik* ‘devlete ait’ örneklerinde olduğu gibi aitlik de bildirmektedir (Koç ve Doğan 2004, s. 186).

1.4.3.11. tusa- ~ tusawla- /тұса- ~ тұсаула-

[< *tuş* + (+a-)]

“Atın ön ayaklarını iple veya kayışla bağlamak” (Januzaqov 2008, s. 826; Vâli t.b. 2013, s. 1290).

Kaz. *tusawla-* fiilinin yapısı < *tus+a-w+la-* şeklinde açıklanabilir.

1.4.3.11.1. tusaw ~ tusamıs /тұсая ~ тұсамыс

[< *tuş* + (+a-) + (-w)]

“Atın uzağa gitmemesi için ön iki ayağına bağlanan ip veya kayış; bukağı, köstek” (Januzaqov 2008, s. 826; Vâli t.b. 2013, s. 1290).

Sözlüklerde bu tabandan türeyen *tusawlı*, *tusawlıq*, *tusawsız* gibi sözlere de madde başı olarak yer verilmiştir (Vâli t.b. 2013, s. 1290). Kayıştan örülen bukağıya *örme tusamıs*, ipten elde edilene ise *tusaw jip* denilmektedir. Kayıştan yapılan *örme tusamıs*’ın iki ucunda bir çeşit mandal bulunmaktadır (Älimbay t.b. 2014, s. 510).

Kazak geleneklerinde yürümeye yeni başlayan çocuğun düzgün yürümesi için ayaklarına bağlanan ipin saygın biri tarafından kesilmesi törenine *tusawkeser* adı verilmektedir. Bununla birlikte yeni çıkan bir kitabın tanıtım toplantısında kitaplara bağlanan kurdelenin makasla kesilme töreni de aynı isimle adlandırılmaktadır. Kazaklarda çocuklarla ilgili gelenek ve uygulamalar içinde yer alan *tusawkeser toyu*¹³, çocuğun büyümesi ve ilk adımını atmasıyla ilişkilidir. Çocuk ilk adımını attığında düzenlenen toyda çocuğun ayağına bağlanan ipin kesilmesiyle uygulama gerçekleştirilmektedir. Kazaklar arasında *tusawkeser* geleneğinde çocuğun ayağına ip bağlanarak kesilmesinin temelinde iki düşünce yatmaktadır: Bunlardan birincisine göre *tusaw* kesmek, çocuğun aydınlık bir geleceğe adım atması ve hayırlı bir ömür sürmesini dilemeyi ifade etmekte, ikincisi ise Kazak çocuğu sözleri işitip anlayarak söylenenleri yapmaya başladığı

¹³ Anadolu’da bu geleneğe *duşak* (*dussah*) *kesme* adı verilmektedir (TDK 1969, s. 1609).

zamandan itibaren arsızlık, hırsızlık, zorbalık gibi kötü davranışlardan uzak durma temennilerini taşımaktadır (Kınacı 2017, s. 144).

Anadolu ağızlarında *duşak* ~ *dıvşak* ~ *doşak* ~ *durşak* ~ *duşşak* ~ *düşak* (TDK 1969, s. 1609) biçimlerinde görülen bu kelime ve kelime tabanının taranan lehçe kaynaklarındaki görünümü aşağıdaki gibidir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *tuşağ* ~ *tuşağı* “köstek, at ayağına vurulan bukağı” (Atalay 1986, s. 660; Beysenova 1997, s. 53), **Harezmi** *tuşa-* “bir yerde sabit kılmak, kösteklemek” (Ünlü 2012, s. 607), **Kıpçak** *tuşak* ~ *tuşar* “ata vurulan ayak bağı” (Toparlı vd. 2007, s. 285), **Çağ.** *tuşak* ~ *tuşancıl* “bağ, köstek” (Ünlü 2013, s. 1164).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *tuşamış* ~ *tuşoo* “köstek” (Aytmatov t.b. 2014, s. 438), **Kkalp.** *tusaw* “путы” [köstek] (Baskakov 1958, s. 656), **Başk.** *tışav* “путы” [köstek] (Ahmerov [i drugiye] 1958, s. 563), **Tat.** *tışav* “ata takılan ayak bağı, tuşak, bukağı” (Öner 2009, s. 280), **Nog.** *tısav* “путы” [köstek] (Baskakov 1963, s. 376).

Bu sözün Eski Türkçe döneminden beri kullanıldığı göze çarpmaktadır. Çağataycada tanımlanan *tuşancıl* biçimi dikkat çekicidir. Bununla birlikte Kaz. *tusamis* ve Kırg. *tuşamış* sözlerinin aynı tabandan türeyen biçimler olduğu görülmektedir.

Kelime Budagov’ sözlüğünde Tat. *tuşav*, Çağ. *tuşağ* ~ *tuşak*, Kaz. *tusav* biçiminde (1869, s. 396), Radloff sözlüğünde ise Kaz. *tusamis* ~ *tusav* (*tusa*+v) “Fussfesseln für die Vorderfüsse der Pferde” [atların ön ayakları için köstek] kaydıyla yer almaktadır (1905, s. 1500). Egorov, kelimenin Çuv. *тăлă* (twlw) ‘конские пути’ [at kösteği] biçiminde olduğunu ifade etmiştir (1964, s. 235). Türkçe ve Çuvaşça arasındaki en belirgin ses denkliklerinden olan T. /ş/ ~ Çuv. /l/ denkliği, bu kelimeye göze çarpmaktadır. Räsänen, kelimenin çağdaş lehçelerdeki şekillerini sıralamış ve Kalm. *tuşi*, Tun. *tūsa* biçimlerinin Türkçeden alıntı olduğunu ifade etmiştir (1969, s. 502). Clauson, ET *tuşa-* ‘to hobble (a horse, etc.)’ [(bir ata vb.) köstek vurmak] fiilinin *tuş* isminden türediğini ve Tuv. *duja-*, Trkm. *duşa-* biçiminde yaşadığını belirtmiş; ET *tuşağı* sözünün ise bir ‘hapax legomenon’ olduğunu dile getirmiştir (1972, s. 561-562). ESTY’de kelimenin Türk lehçelerindeki biçimlerine yer verilmiş ve kökünün *tuş* ‘пряжка’ [toka] ismi olduğu ifade edilmiştir (Sevortyan 1980, s. 306). Eren, *tuşak* sözünün etimolojisini < *tuşa-* ‘kösteklemek’ + *-k* eki olarak açıklamış ve kelimenin Türkçeden Moğolcaya *tuşağa* biçiminde geçtiğini belirtmiştir (1999, s. 124). Tietze, kelimenin sonundaki ekin nomen instrumenti yapan *-ak* eki olduğunu söylemiştir

(2002, s. 599). Gülensoy, *duşak* ‘köstek’ sözünün etimolojisini < *tuş*+*a-k* olarak açıklamıştır (2007, s. 308).

DLT’de tanıklanan *tuş* sözü, ‘kemer kayışlarının ucuna takılan altın ve gümüş toka’ anlamındadır (Atalay 1986, s. 659). Bu sözün ET *tuşaq* > Kaz. *tusaw* kelimesinin kökü olduğu söylenebilir.

1.5. Süs Parçaları

1.5.1. attumar /аттұмар

[< *at*, < Ar. *ṭūmār*]

“Nazar değmemesi için atın boynuna takılan muska, nazarlık” (Qaliyev 2014, s. 66).

Bu sözlük birimi, tarama yapılan sözlüklerden sadece QTTS’de yer almaktadır. *Tumar*, “muska, nazarlık”, kişiyi ya da hayvanları kötülüklerden koruması için takılan, çoğu zaman da süs amacıyla kullanılan bir eşyadır. Çoğu zaman *tumar*, din görevlilerine okutulmaktadır. Kazak toplumunda nazar değmemesi için binek ata, yeni doğan deve yavrusuna (Kaz. *bota*), atın altı aya kadar olan yavrusuna (Kaz. *qulın*) *attumar* takılması gelenek hâlini almıştır (Kenjeahmetulı 2013, s. 331). Türkiye Türkçesinde buna *gerdanlık* veya *nazarlık* adı verilmektedir. Türkler, birçok millet gibi, nazara yani göz değmesine inanan bir topluluktur. Ata göz değmemesi için de atın boynuna bir gerdanlık (nazarlık) takılmaktadır. Gerdanlığın diğer bir unsuru muskadır. Muskalar üçgen şeklinde olup üzeri deri ile kaplıdır (Sümer 1983, s. 60).

Bu sözlük birimi lehçelerde şu şekilde görülmektedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Harezmi *tumār* “muska, tomar” (Ünlü 2012, s. 606), **Çağ.** *ṭūmār* “tomar, dürülmüş nesne” (Ünlü 2013, s. 1159).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *attumar* “muska, nazarlık” (Çokotegin 2014, s. 72), **Kkalp.** *tumar* “талисман, амулет” [tılsım, muska] (Baskakov 1958, s. 654), **Nog.** *tımar* “амулет” [muska] (Baskakov 1963, s. 374).

DLT’de “atın boynuna takılan değerli taş, muska gibi şeylere” *monçuq* adı verildiği kayıtlıdır (Atalay 1986, s. 413). Arapça kökenli *tumar* sözü Kazakçada “muska, nazarlık, tılsım” (Koç vd. 2003, s. 554) anlamlarındadır. Kaz. *attumar*, ‘at muskası’ anlamına gelmektedir.

1.5.2. *bawırlıq ~ bawırdaq /бауырлық ~ бауырдақ*

[< *bağır* + (+lıq)]

“Eyer, kamçı vb. koşum takımlarına takılan yassı kayış” (QETS-3 2011, s. 137; Vâli t.b. 2013, s. 209; Januzaqov 2008, s. 117).

QTAS’de ikinci bir anlam olarak “kamçı sapına süs amacıyla sarılmış kayış” anlamı yer almaktadır (Qaliyev t.b. 2005, s. 131).

Bazen sapına bakır dolanarak da kamçı süslenmektedir. Buna *jez bawırdaq qamşı* adı verilmektedir. Kazak halk şiirinin *bir qamşım bar qolımda / jez bawırlıq jar jar* (bir kamçım var elimde / bakırdan *bawırlıq* yar yar) dizelerinde görüldüğü gibi buna *bawırlıq* da denmektedir (Älimbay t.b. 2011, s. 442).

KTTTS’de bu kelimeyle kökteş olan *bawırda-* fiilinin anlamlarından biri olarak “atı bağrından kamçılama” verilmiştir (Koç vd. 2003, s. 83). Keykin’in sözlüğünde ise bu kelimeye *bawırdaq* biçiminde yer verilmiştir (2006, s. 207).

Kelime tabanının lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *bağır* “1. Печень [karaciğer], 2. Живот, брюхо [karın, kursak], 3. Сердце [yürek]” (Nadelyayev [i drugie] 1969, s. 78); *bağır ~ bağar* “1. Karaciğer, göğüs, 2. Bir ilaç, 3. Sevgili, akraba, 4. Karın” (Caferoğlu 1968, s. 31), **Harezmi** *bağ(ı)r* “bağır, göğüs, ciğer” (Ünlü 2012, s. 73), **Kıpçak** *bağır* “yayın uçları; göğüs, ciğer; her şeyin içi veya önü” (Toparlı vd. 2007, s. 21), **Çağ.** *bağır* “yürek, göğüs, ciğer” ~ *bağırdaқ* “beşikteki bebekle sardıkları bent” ~ *bağırлық* “yürekli” (Ünlü 2013, s. 91).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *boor* “karaciğer” (Yudahin 1998, s. 129), **KTat.** *bagır* “1. Внутренности” [iç organlar], 2. Сердце [yürek]” (Useinov 2007, s. 340), **Kkalp.** *bavır* “1. Печень [karaciğer], 2. брюшная часть (животных) [hayvanların karın kısmı]” (Baskakov 1958, s. 92), **Başk.** *bavır* “1. Bağır, döş, karın, 2. Hayvanların kursağı, 3. Nesil, soy”; *bavırғалық ~ bavırлық* “atların bağrının altından iki yana doğru uzatılarak bağlanan bağ” (Özşahin 2011, s. 199; 353), **Tat.** *bavır* “karaciğer” ~ *bavırғалық* “bağırılık, eyerde karın kayışı” (Ganiyev vd. 1997, s. 41), **KMalk.** *bavur* “karaciğer, bağır, sine” (Tavkul 2000, s. 114), **Kum.** *bavur* “печень” [karaciğer] (Bammatov 1969, s. 57), **Nog.** *bavır* “печень” [karaciğer] (Baskakov 1963, s. 64), **Kar.** *bavur* “1. Печень [karaciğer], 2. Почка [böbrek]” (Baskakov 1974, s. 94).

Kaz. *bawır* tabanından türetilen sözlerin Kazakçadan başka Başkurtça ve Tatarcada da at koşum takımlarıyla ilgili bir anlamının bulunduğu görülmektedir. Eski Türkçe döneminden beri kullanılan *bağır* > *bawır* isim tabanına +*lık* eki getirilerek sözcük türetilmiştir.

Clauson, karaciğerin duyguların kaynağı olduğu inancı dolayısıyla ET *bağır*'ın 'karaciğer' anlamının metaforik olduğunu ifade etmiştir (1972, s. 317). Sevortyan, kelimenin YUyg. *béghir* varyantından yola çıkarak kelime kökünün **bağ-* ~ **beg-* fiili olabileceğini söylemiştir (1978, s. 19). Tietze, kelimenin Eski Türkçeden beri kullanıldığını söyleyerek sözcüğü 'ciğer, bağırsak gibi vücut boşluklarında bulunan organların ortak adı' biçiminde tanımlamıştır (2002, s. 185). Gülensoy, Anadolu'da *bağır* ile yapılan birleşik fiil ve deyimleri sıralamıştır (2007, s. 102).

1.5.3. bürkenşik şege /бүркеншік шеге

[< Moğ. *bürke-* + (-n-) + (-şik), < *çeke*]

“Eyere çakılan ve başı işlemeli olan çivi” (Qaliyev 2014, s. 133).

Bu söz, tarama yapılan sözlüklerden sadece QTTS'de yer almaktadır. Kazakçada *bürkenşik* “kapüşon, başlık”; *şege* ise “çivi” anlamlarındadır (Koç vd. 2003, s. 101; 635). Eyerin gösterişli ve güzel görünmesi için kullanılmaktadır.

Kaz. *bürkenşik* sözünün tabanı Moğ. *bürke-* ~ *bürkü-* “to grow or become cloudy; to cover, cover up; to envelop, obscure” [büyümek veya bulutlu olmak; örtmek, kapamak; sarmak, gizlemek] (Lessing 1960, s. 150) fiili olmalıdır. Kazakçanın da söz varlığında yer alan *bürke-* fiili “örtmek, bürümek, kapamak, sarmak; gizlemek, örtbas etmek” (Koç vd. 2003, s. 101) gibi anlamlar barındırmaktadır. T. *bürü-* “örtmek, sarmak, kaplamak” ile Moğ. *bürke-* ~ *bürkü-* paralelliği dikkat çekmektedir (Sevortyan 1978, s. 298).

Bu sözlük biriminin at koşum takımlarıyla ilgili ‘eyer çivisi’ anlamı, tarama yapılan tarihî ve çağdaş lehçe kaynaklarında tespit edilememiştir.

Kaz. *şege* için bk. *şegeköz* ~ *şegelik*.

1.5.4. kespe /кеспе

[< *kes-* + (-pe)]

“Eyer takımına aralıklarla çakılan parlak metallerin adı” (Qaliyev 2014, s. 264).

Kelimenin eyer takımıyla ilgili anlamı tarama yapılan sözlüklerden yalnızca QTTS’de tespit edilmiştir. Tarama yapılan diğer sözlüklerde kelime bu anlamıyla değil, bir yemek adı olan “erişte” anlamıyla yer almaktadır (Januzaqov 2008, s. 391).

Kelime kökünün lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *kes-* “to cut, cut off” [kesmek] (Clauson 1972, s. 748), **Harezm** *kes-* ~ *kis-* “kesmek, kırmak, tıraş etmek, terk etmek” (Ünlü 2012, s. 311; 329), **Kıpçak** *kes-* ~ *kis-* “kesmek” (Toparlı vd. 2007, s. 140; 150), **Çağ.** *kes-* ~ *kēs-* ~ *kis-* “kesmek, biçmek, koparmak, budamak” (Ünlü 2013, s. 613; 638).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *kes-* “kesmek, kesip ayırmak” ~ *kesme* “erişte” (Yudahin 1998, s. 442; 444), **KTat.** *kes-* “резать” [kesmek] (Useinov 2007, s. 401), **Kkalp.** *kes-* “резать” [kesmek] ~ *kespe* “обрезок, кусок” [(kesilmiş) parça, lokma] (Baskakov 1958, s. 316; 318), **Başk.** *kis-* “kesmek, biçmek” (Özşahin 2011, s. 1199), **Tat.** *kis-* “kesmek, biçmek” (Öner 2009, s. 136), **KMalk.** *kes-* “kesmek” ~ *kesek* “parça” (Tavkul 2000, s. 256), **Kum.** *ges-* “резать, отрезать” [kesmek, kesip atmak] (Bammatov 1969, s. 98), **Nog.** *kes-* “резать, отрезать” [kesmek, kesip atmak] (Baskakov 1963, s. 163), **Kar.** *kes-* “kesmek” (Çulha 2006, s. 76).

Taranan kaynaklardan hareketle *kespe* sözünün at koşumlarıyla ilgili anlamının yalnızca Kazakçada bulunduğunu söylemek mümkündür. Kelime, *kes-* fiil köküne *-pe* fiilden isim yapma eki getirilerek türetilmiştir. Bu ek, Kazakçada ünlülerden ve *l, r, w, y* ünsüzlerinden sonra *-ma, -me; m, n, ñ, z, j* tonlu ünsüzlerinden sonra *-ba, -be;* tonsuz ünsüzlerden sonra da *-pa, -pe* biçimindedir (Isqaqov 1991, s. 153).

1.5.5. *salpınşaq* /салпыншақ

[< Moğ. *salba-ñ* + (+şaq)]

“Binit ve koşum takımının *quyısқан, saǵaldırıq, ömildirik* gibi kayışlarında işlenmiş, desenli ve sallanarak duran süs parçaları, püskül” (QETS-12 2011, s. 608; Januzaqov 2008, s. 703; Vâli t.b. 2013, s. 1106).

Salpınşaq, at koşum takımlarına görsellik ve güzellik katmak için takılan saçaklardır (Kenjeahmetulı 2012, s. 242).

Tarama yapılan tarihî lehçe kaynaklarında kelimenin at koşum takımlarında kullanılan ‘püskül’ anlamı tespit edilememiştir. Kelime tabanının çağdaş Kıpçak lehçelerindeki görünümü şöyledir:

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *salpañda-* “sallanmak” (Yudahin 1998, s. 634), **Kkalp.** *salbıraq* “болтающийся” [sarkan] (Baskakov 1958, s. 560), **Başk.** *halbıra-* “sarkık olmak” (Özşahin 2011, s. 351), **Tat.** *salpı* “sarkık, düşük” (Öner 2009, s. 228), **KMalk.** *salpı* “sarkık, sönük” (Tavkul 2000, s. 328), **Nog.** *salpı* “отвислый” [sarkık] (Baskakov 1963, s. 285).

Çağdaş Kıpçak lehçeleri arasında kelimenin ‘binit ve koşum takımlarında kullanılan püskül’ anlamının yalnızca Kazakçada bulunduğu tespit edilmiştir. Ayrıca Kazakçada *salbıra-*, *salpañda-*, *salpiy-*, *salpılda-* fiilleri “sarmak, sarkık durmak, sallanmak”; *salpı* ise “sarkık, sarmış” (Koç vd. 2003, s. 462; 464) anlamlarındadır. Koşum takımının kayışlarına süs için eklenen ve sarkık duran bu parçanın söz konusu kelimelerle bağlantılı olduğu açıktır. Kelimenin sonundaki +*şaq* eki ise *qulınşaq* “sevimli küçük tay”, *şınaşaq* “serçe parmak”, *kelinşek* “yeni gelin”, *jarıqşaq* “çatlak, kırık” (Isqaqov 1991, s. 160) örneklerinde olduğu gibi küçültme ve sevgi ifade eden sözler yanında kalıcı nesne adları da yapmaktadır.

Radloff sözlüğünde ‘welk’ [sarkık] olarak anlamlandırılan *salpı* sözünün *sal+pı* biçiminde verilmesi düşündürücüdür (1911, s. 373). Ramstedt, Kalm. *salba-ñ* “herabhängend” [sarkık] sözünün Kırg. *salpañ*; Alt., Tel., Şor. *salbıq* biçimlerini vermiştir (1935, s. 310). Räsänen de kelime tabanının Moğolca bir alıntı olduğunu belirtmiş, bazı modern lehçelerdeki biçimleri sıralamıştır (1969, s. 398). ESTY’de *salpı* ‘sarkık’ sözünün kökeninin **sal-* olabileceği, bu kökten Türkçe ve Moğolcada çok sayıda söz türetildiği ifade edilmiştir (Levitskaya [i drugıye] 2003, s. 198).

1.5.6. sıldırmaq /сылдырмақ

[< *sıldır* + (+a-) + (-maq)]

“Koşum takımlarından *erşik* ya da *şiliya*’ya görsellik katmak amacıyla takılan küçük zillere verilen isim” (Kenjeahmetulı 2013, s. 306).

Kazakçanın tarama yapılan sözlüklerinde kelimenin yalnızca ‘zil’ anlamı bulunmaktadır (Väli t.b. 2013, s. 1190).

Kelimenin lehçelerdeki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Kıpçak *şınkırt* “şingirtı, şingirdama” (Toparlı vd. 2007, s. 252), **Çağ.** *şingırak* “çingırak” (Ünlü 2013, s. 984).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *şıldırak* “çingırak” (Yudahin 1998, s. 685), **KTat.** *şakırdavuk* “погремушка” [çingırak] (Useinov 2007, s. 597), **Kkalp.** *sıldırlavıq* “погремушка” [çingırak] (Baskakov 1958, s. 603), **Başk.** *şıñğıлдақ* “pirinçten yapılmış küçük çingırak, çan” ~ *şıltırak* “zil” (Özşahin 2011, s. 395; 400), **Tat.** *şaltıravık* “çingırak” (Ganiyev vd. 1997, s. 409).

Kazakçada *sıldır* “şırıltı, şingirtı, hışırtı”, *sıldıra-* “şingirdamak, şırıldamak” (Koç vd. 2003, s. 502) anlamlarındadır. Kelimenin yansıma bir tabandan türetildiği görülmektedir. Kelimede vurgusuz orta hece ünlüsü düşmüştür.

1.5.7. *şıtıra* /шытыра

[< ? *şıtıra*]

“Eyer takımına takılan gümüş süs parçaları” (Väli t.b. 2013, s. 1445; Januzaqov 2008, s. 938).

Kıyafetlere, kemerlere, kadın başlıklarına takılan süslere de bu isim verilmektedir. Süslemelerde nadiren altın da kullanılmaktadır. Gümüşe şekil vermeye yarayan alete ise *şıtıra qalıp* denilmektedir (Älimbay t.b. 2014, s. 750).

Kökene tespit edilemeyen bu sözlük birimi, tarihî lehçeler ile çağdaş Kıpçak lehçelerinin tarama yapılan kaynaklarında tanıklanmamıştır. Kelimenin yansıma kökenli olabileceği ihtimali de göz önünde tutulmalıdır.

1.5.8. *tarbaq* /тарбақ

[< Moğ. *tarbaga(n)*]

“Eyerin ön kaşında bulunan ve atın toynağına benzeyen gümüşle kaplanmış demir süs parçası” (QETS-13 2011, s. 736; Väli t.b. 2013, s. 1220).

QETS-13’te söz konusu anlamın yerel bir kullanım olduğu vurgulanmıştır (2011, s. 736). Bunun dışında QTAS’de kelimenin “kertenkele” anlamının da bulunduğu belirtilmiştir. Bu anlam, Kazakistan’ın Atraw eyaletinin Esbol ilçesinden derlenmiştir (Qaliyev t.b. 2005, s. 649).

Eski dönemlerde eyer ustaları bu süs parçasını çoğunlukla *qurandı* er adı verilen eyer türünde kullanmışlardır. Buna bağlı olarak eskiden *qurandı* eyerin ön kaşına da *tarbaq* denilmekteydi. Günümüzde ise bu kavram *erdiñ aldiñğı qası* (eyerin ön kaşı) şeklinde adlandırılmaktadır (Älimbay t.b. 2014, s. 351).

Kelimenin lehçelerdeki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Çağ. tarbaq “sıçan yuvası, fare deliği, sıçan” (Ünlü 2013, s. 1081).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. tarbagay “растопыренный, раскоряченный” [yayılmış, uçları ayrılmış] (Yudahin 1985, s. 208), **Kkalp. tarbağan** “тапбаған” [dağ faresi] (Baskakov 1958, s. 622), **Başk. tarbaq** “uçları ayrılmış, saçaklanmış, saçaklı, püsküllü” (Özşahin 2011, s. 1726), **Tat. tarbagan** “тапбаған, сурок” [dağ faresi] (Denisova 1966, s. 518), **Nog. tarbagan** “тапбаған, сурок” [dağ faresi] (Baskakov 1963, s. 336).

Çağdaş Kıpçak lehçeleri arasında kelimenin ‘eyerin ön kaşındaki süs parçası’ anlamının yalnızca Kazakçada bulunduğu görülmektedir. Kaz. *tarbiy-* fiili “arasını açmak, aralamak” anlamındadır (Koç vd. 2003, s. 522). Eyerin ön kaşında bulunan bu süs parçasının da arası açık olduğundan kelime bu fiille de ilişkilendirilebilir.

Räsänen, “Murmeltier” [dağ faresi] anlamını verdiği kelimenin Moğolca bir alıntı olduğunu söylemiştir (1969, s. 463).

1.5.9. üzbe /үзбе

[< üz- + (-be)]

“1. Zincir gibi nesnelerin halkaları; bakla, 2. *Jügen* kayışının gem ile birleşen bölümünde ve *suwlıq*’ta görülen demirden yapılmış küçük süsler” (Januzaqov 2008, s. 865).

Bu sözlük birimi, tarama yapılan sözlüklerden QTS’de yer almaktadır. *Üzbe*, binit ve koşum takımının gösterişi ve güzel görünümü için yapılan süslerdir. Genellikle atın *jügen*, *quyısқан*, *ömildirik* gibi kayışlarında bu süslemelere rastlanılmaktadır. *Jügen* kayışının ise genellikle *miylıq* (*kekildik*) ve *keñsirik* olarak adlandırılan bölümlerine takılmaktadır. Buna *üzbeli jügen* de denilmektedir. *Ömildirik* kayışına takıldığında güzel görünüm elde etmek amacıyla boğaz kısmına bir veya iki *salpınşaq üzbe* yerleştirilmektedir (Älimbay t.b. 2014, s. 594).

Tarihî lehçeler ile çağdaş Kıpçak lehçelerinin tarama yapılan kaynaklarında bu söz tanıklanmamıştır. ‘Binit takımlarına takılan küçük süs’ anlamı göz önüne alındığında kelime kökünün T. *üz-* “kesmek, koparmak” (Atalay 1986, s. 720) fiili olduğu söylenebilir.

1.5.9.1. üzbele- /үзбеле-

[< *üz-* + (-be) + (+le-)]

“İşlemek, nakışlamak, bezemek” (Januzaqov 2008, s. 865).

II. BİNİT TAKIMLARI

2.1. Eyer Takımı

2.1.1. at-äbzel /ат-әбзел

[< *at*, < *äbzel* (← Far. *abzal*)]

“Atın binit ve koşum takımları” (Väli t.b. 2013, s. 119; Quralulı 1997, s. 223).

At binmede kullanılan eyer, gem, dizgin, üzengi gibi araç gereçlerin genel adı (Kenjeahmetulı 2012, s. 241). QDMES’de arkaik olduğu belirtilen *at-anjam* sözü de bu kavramı karşılamaktadır (Quralulı 1997, s. 223). Bununla birlikte Kazakçada *at-turman*, *at-sayman*, *at-qural* sözleri de binit ve koşum takımları anlamına gelmektedir (Quralulı 1997, s. 223; Väli t.b. 2013, s. 122).

Beken Qayratulı, konuyla ilgili kitabında at koşum takımlarını *er-turman* (eyer takımı), *er-toqım* (eyerin keçe parçaları), *ayıl-turman* (kayışlar), *at äbzelderi* (koşum takımları) ve *qosımşa qural-jabdıqtar* (yardımcı araç gereçler) olmak üzere beş başlıkta ele almıştır (2019, s. 264). Kitabın *er-turman* bölümünde eyer, kaltak, kaş gibi eyerin iskeletindeki kısımlar ele alınmıştır. *Er-toqım* bölümünde eyer yastığı, eyerin altına serilen keçe parçalar, *ayıl-turman* bölümünde kolan gibi kayış parçalar, *at äbzelderi* bölümünde at başlığı, gem, dizgin gibi unsurlar, *qosımşa qural-jabdıqtar* bölümünde de kamçı, köstek gibi yardımcı unsurlar üzerinde durulmuştur.

Kazakçaya Farsçadan giren *äbzel* ~ *abzal* ~ *abzel* (Väli t.b. 2013, s. 147; Quralulı 1997, s. 224) sözü tek başına kullanıldığında da aynı anlamı karşılamaktadır. Bu kökten türetilmiş *äbzelde*-, *äbzelden*-, *äbzeldet*-, *äbzelsiz*, *äbzelhana*, *äbzelşi* (Väli t.b. 2013, s. 147) kelimeleri de Kazakçanın söz varlığında bulunmaktadır.

Bu sözlük birimi taranan tarihî kaynaklarda tanıklanmamıştır.

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *at cabdik* “at teçhizatı, binit takımı” (Aytmatov t.b. 2014, s. 444) ~ *abzel* “1. Koşum (takımı), 2. Teçhizat” (Yudahin 1998, s. 3), **KMalk.** *at kerek* “atın koşum takımı” (Tavkul 2000, s. 93), **Kkalp.** *änjam* “снаряжение” [teçhizat], *er-abzal* “сбруя” [koşum takımı] (Baskakov 1958, s. 72; 195), **Tat.** *cigem* “koşum takımı” (Ganiyev vd. 1997, s. 482), **Başk.** *äpsen* “сбруя для седлания лошади” [at için koşum takımı] (Ahmerov [i drugiye] 1958, s. 699).

Far. *äbzel* ~ *abzal* ~ *abzel* sözünün ‘at koşum takımları’ anlamıyla Çağdaş Kıpçak lehçelerinden Kazakça, Karakalpakça, Başkurtça ve Kırgızcada kullanıldığı tespit edilmiştir.

2.1.2. **at-sayman /ат-сайман**

[< *at*, < Kaz. *sayman*]

“At ve onunla ilgili eyer, hamut gibi gereçler; binit ve koşum takımları” (Väli t.b. 2013, s. 122; Januzaqov 2008, s. 68; Quralulı 2007, s. 57).

QS’de aynı anlamda olan ve ağızlarda kullanıldığı belirtilen *at-qural* sözüne de ayrı bir madde başı olarak yer verilmiştir (Väli t.b. 2013, s. 122). Bununla birlikte *at-qural* sözü, ağız sözlüğü olan QTAS’de ve tarama yapılan diğer sözlüklerde yer almamaktadır.

Bu sözlük biriminde “araç, alet, malzeme, teçhizat” (Koç vd. 2003, s. 460) anlamlarındaki *sayman* sözü Kazakçada *er-sayman* “eyer takımı” (Koç vd. 2003, s. 143), *kölik-sayman* “araba ve parçaları” (Koç vd. 2003, s. 246), *qaruw-sayman* “silah ve parçaları” (Koç vd. 2003, s. 296), *qural-sayman* “alet, edevat; savaş için gerekli olan teçhizat” (Koç vd. 2003, s. 337), *sawıt-sayman* “silah ve zırh takımı” (Koç vd. 2003, s. 473), *soqa-sayman* “saban, pulluk takımı” (Koç vd. 2003, s. 485) gibi ikilemelerde kullanılmaktadır.

Taranan tarihî kaynaklarda tanıklanamayan Kaz. *sayman* sözünün çağdaş Kıpçak lehçelerindeki görünümü şöyledir:

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *şayman* “tesisat, teçhizat, levazım, malzeme” (Yudahin 1998, s. 682), **Kkalp.** *sayman* “оборудование” [ekipman] ~ *attıñ saymanları say* “сбруя в порядке” [atın koşum takımları hazır] (Baskakov 1958, s. 556-557), **Başk.** *havıt-hayman* “kapacak, çanak çömlek” ~ *sayman* “1. Kapacak, 2. Süs eşyası, züccaciye” (Özşahin 2011, s. 2282).

Kıpçak lehçeleri içerisinde kelimenin Başkurtçada hem *hayman* hem *sayman* biçiminin görülmesi dikkat çekicidir. Başkurtçada /s/ foneminin /h/’ye dönüşmesi düzenli bir değişiktir; ancak kelimenin Kırgızcada ş’li biçimde bulunması düşündürücüdür. Tarama yapılan tarihî kaynaklarda tanıklanamayan Kaz. *sayman* sözünün kökeni *say* ‘uygun, hazır’ (Koç vd. 2003, s. 459) ismiyle ilişkilendirilebilir.

2.1.3. at-turman /ат-тұрман

[< at, < turman (← Far. daremen)]

“Atın binit takımları, eyer takımı” (QETS-2 2011, s. 128; Vâli t.b. 2013, s. 123).

Kazak toplumunda kamçı ve bıçağın insanı cin ve şeytanlardan koruduğuna dair bir inanış vardır. Bununla birlikte evin düzenini sağladığına inanılan kazan, çocuk beşiği, yastık, döşek, başlıklar, eyer takımı, ayıl ve üzengi başka birine verilmez. Fakat bazen bir akrabalık göstergesi olarak eyer takımı akrabalar arasında değiştirilebilir (Äjiğali 2005, s. 128). Bu inanış, toplumda binit ve eyer takımının önemini göstermesi bakımından önemlidir.

2.1.4. ayıl-turman /айыл-тұрман

[< ayıl, < turman (← Far. daremen)]

“*Tartpa, ayıl, üzeñgi baw (taralğı), qanjiğa* gibi kayıştan yapılan at koşum takımları” (QETS-1 2011, s. 188; Januzaqov 2008, s. 27; Vâli t.b. 2013, s. 45; Quralulı 1997, s. 223; Quralulı 2007, s. 57).

QTTS ile QTAS’de bu söz madde başı olarak yer almamaktadır. Türlü materyallerden yapılan, eyerin ağaç iskeletine bağlanan birbiriyle ilintili kayış parçaların genel adıdır. Yapılma türlerine ve yapımında kullanılan malzemelere göre *bılğarı ayıl-turman*, *örmeli ayıl-turman*, *tüymeli ayıl-turman*, *qur ayıl-turman*, *ızbalı ayıl-turman* gibi çeşitleri mevcuttur (Älimbay t.b. 2011, s. 100). *Bılğarı ayıl-turman*, işlenmiş deriden yapılmaktadır. Bu türden koşum takımı daha çok düğün, eğlence ve cenaze törenlerine katılırken kullanıldığından genellikle altın, gümüş veya kıymetli taşlarla süslenmektedir. *Örmeli ayıl-turman* işlenmiş sığır derisinden ince şeritler hâlinde dilinerek örülmektedir. Şeritlerin türü kayışın cinsine göre üç şeritten yüz şeride kadar olabilmektedir. Bu koşum takımının yapımı Doğu Türkistan Kazaklarında oldukça gelişmiştir. Bu bölgede *örmeli ayıl-turman*; *taq taspası* (tek sayılı örme), *jup taspası* (çift sayılı örme) ve *özeki örüm* (özlü örüm) şeklinde gruplandırılmaktadır. *Tüymeli ayıl-turman*, kaliteli bir biçimde işlenmiş kayıştan elde edilmektedir. Yapılma yöntemine göre birbirine düğümleme, birbirine geçerek bağlama ve eklemeli düğümleme olmak üzere üç türü bulunmaktadır. *Izbalı ayıl-turman* ise kumaş ya da yün iplikten yapılmakta, at için hafif ve uygun olmaktadır. Bu koşum takımının devenin boyun yününden elde edilen iple yapılan türüne *qurizuw* adı verilmektedir (Toqtabay 2015, s. 69-70).

Bu koşum takımı Kazakçanın kalıp sözlerinde de kendine yer bulmuştur: Kazakçanın söz varlığında bulunan *ayıl-turman tağındı* deyimini “yolculuğa çıkmak için hazırlanma”yı, *ayıl-turmanın tarttı* deyimini ise “sinirlilik, kızgınlık” ifade etmektedir (Bayteliyeva 2007, s. 48). *At üyirin sağınsa artqı ayağın qağınar, er üyirin sağınsa ayıl-turman tağınar* (at, sürüsünü özlerse arka ayağını sallar, yiğit çevresini özlerse atın koşum takımlarını takar) atasözünde ise sıra hasreti çeken kişinin bu durumu davranışlarıyla belli edeceği ifade edilmiştir (Gürsu 2009, s. 668).

Nurmağambetov, “koşum, eyer takımı” anlamındaki *turman* sözünün Far. *daremen* sözünden alıntılandığına işaret etmektedir (1994, s. 278). Kelime, *ayıl* ve *turman* sözlerinden oluşmuş birleşik sözcük yapısındadır.

2.1.5. er-turman ~ er toqım ~ er-sayman /ep-тұрман ~ ep-тоқым ~ ep-сайман

[< *eğer*, < *turman* (← Far. *daremen*)]

“At binmek için gerekli olan araç gereçlerin genel adı; eyer takımı” (Januzaqov 2008, s. 233; Vâli t.b. 2013, s. 422).

Kazakçada aynı kavramı anlatmak için *er-äbzel*, *er-sayman*, *er-toqım*, *at äbzel*, *at jabdıq*, *at sayman*, *at-turman*, *ayıl-turman*, *at anjam* gibi sözler de bulunmaktadır. Kazakçanın ağız sözlüğündeki bilgilere göre Aktöbe’de *qural*, Semey eyaletinin Maqanşı ile Qostanay eyaletinin Fedorov ilçelerinde *izburay* ~ *izbiray* sözleri eyer takımı anlamında kullanılmaktadır (Qaliyev t.b. 2005, s. 441; 738; Vâli t.b. 2013, s. 1449). Karakalpakistan’da ise *er-jügen* sözü kullanılmaktadır (Qaliyev t.b. 2005, s. 215).

Eyer takımına *toqım*, *jeldik*, *terlik*, *tebingi*, *ayıl*, *quyısқан*, *ömildirik*, *üzeңgi*, *jügen*, *tizgin*, *noqta*, *jabuw*, *tusaw*, *şider*, *qamşı* gibi parçalar dâhildir (Quralulı 1997, s. 226). Vefat eden kişinin hayattayken kullandığı, sahibi vefat ettikten sonra geride kalan eyer takımına *qaralı er-turman* adı verilmektedir (Nüsipoqasulı - Japarulı-1, 2011, s. 77).

Eski Kazak yaşamında uzun seferlere çıkan Kazak askerlerinin eyer ve koşum takımlarının sağlam olması âdeta bir zorunluluktur. Eyer takımının kusursuzluğu, bir asker için memleketin güvenliğini sağlamada ön koşullardan biri olarak kabul edilmekteydi. Kazaklar gibi göçebe halklar, uçsuz bucaksız bozkırda hâkimiyet kurabilmek için atlara ve eyer takımlarına son derece önem vermişlerdir (Amangeldi 2008, s. 11).

Eyer takımı, eski zamanlardan günümüze değin göçebe halkların yaşamında önemli bir yer tutmuştur. Eyere *toqım* yapmak ustalık gerektiren

bir iştir. *Toqım* (TT *teğelti*), eyerin atın sırtına batmaması için iki kat hâlinde keçeden yapılan örtüye verilen addır (Koç vd. 2003, s. 541). *Toqım*, genellikle keçeden yapılır ve kenarı çuha, kadife gibi değerli kumaşlarla süslenir; dışı ise deri ile kaplanır. Yapım şekline bağlı olarak *toqım*’ların *kiyiz toqım*, *sırma toqım*, *kömkerme toqım*, *bılğarı toqım* adı verilen türleri bulunmaktadır. *Toqım*’a *tebingi*, *işpek*, *işkilik*, *terlik*, *öñ* gibi parçalar da dâhildir. Genellikle kadın eyeri için hazırlanan *toqım* büyük ve gösterişli, erkek eyeri için hazırlanan ise daha küçük ve gösterişsiz olmaktadır (Älimbay t.b. 2012a, s. 65).

Aytbayeva, çalışmasında eyer takımının Kazakçada *er-toqım*, *er-turman*, *ayıl-turman* gibi ikilemelerle ifade edildiğini vurguladıktan sonra at için gerekli olan binit ve koşum takımlarını iki başlık altında ele almıştır: *Er-turman* ve *at-äbzel*. *Er-turman*’ı kendi içinde yine ikiye ayırıp *er-toqım* ve *ayıl-turman* alt başlıklarında ele almış; *at-äbzel*’i de binit takımları ve koşum takımları şeklinde iki kısımda değerlendirmiştir (2007, s. 68).

Kazakçadaki *er-toqımı jaman dep erdi mazaq qılmañız, ekken eğin jaman dep jerdi mazaq qılmañız* (eyer takımı kötü diye yiğidi alaya almayın, ekilen ekin kötü diye toprağı yermeyin) atasözünde eyer takımı genel bir anlam içermektedir (Gürsu 2009, s. 1125).

Nurmağambetov, Kazakçada *er-turman*, *at-turman*, *ayıl-turman* ikilemelerinde yer alan *turman* sözünün kökeninin Far. *dareman* olduğuna işaret etmektedir (1994, s. 278).

“Eyer takımı” kavramı lehçelerde şu şekillerde adlandırılmıştır:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *ädär* “eyer” (Wilkens 2021, s. 96) ~ *eđär* “седлю” [eyer, eyer takımı] (Nadelyayev [i drugıye] 1969, s. 162), **Kıpçak** (Ar.) *serc* “at takımı” (Toparlı vd. 2007, s. 232), **CC** *sagıt* “at koşum takımı” (Güner 2016, s. 1554), **Çağ.** *éger* ~ *eyer* ~ *iger* “eyer, at takımı” (Ünlü 2013, s. 324-353-512) ~ *imel* “eyer takımı” (Durgut 1995, s. 137) ~ (Far.) *raht* “at takımı” ~ *takım* “at takımı” (Ünlü 2013, s. 909; 1067) ~ *tanba* ~ *haşıl* “at takımı” (Durgut 1995, s. 230; 336).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *eer tokum* “eyer takımı” (Çokotegin 2014, s. 77), **Kkalp.** *er-toqım* ~ *er-turman* “верховая сбруя” [at koşum takımı] (Baskakov 1958, s. 199), **Başk.** *éyer-öpsön* “her türlü koşum takımı, eyer” (Özşahin 2011, s. 361), **Tat.** *cigém* “koşum takımı” (Ganiyev vd. 1997, s. 482), **KMalk.** *at kerek* “atın koşum takımı” (Tavkul 2000, s. 93), **Kum.** *yerturman* “сбруя” [koşum takımı] (Bammatov 1969, s. 133), **Kar.** *kosmak* “запрягание,

сбрыя” [koşum takımı] (Baskakov 1974, s. 334) ~ *ralut* (Far. *raht*’tan) “at takımı, yol levazımı” (Çulha 2006, s. 94).

Tarihî lehçelerin tarama yapılan kaynaklarında çağdaş Kazakçada kullanılan *er-turman*, *er-toqım* gibi sözler tanıklanmamıştır. Tarihî lehçelerdeki *eyer* sözünün hem “eyer” hem de “eyer takımı” kavramlarını karşıladığı düşünülebilir. Ayrıca Türkçe sözlerin yanı sıra Ar. *serc* ve Far. *raht* gibi sözlerin de kullanılmış olması dikkat çekicidir. Çağdaş Kıpçak lehçelerinde ise bu kavramın farklı biçimlerde ifade edildiği görülmektedir.

2.1.6. turman /тұрман

[< *turman* (← Far. *daremen*)]

“Koşum, eyer takımı” (QETS-14 2011, s. 435; Januzaqov 2008, s. 825).

QETS-14’te buradan türetilmiş *turmandı* “eyer takımı var”, *turmansız* “eyer takımı yok” (2011, s. 436) kelimelerine de madde başı olarak yer verilmiştir.

Jügen, noqta, ömildirik, ayıl, şettik, qanjiğa, şider, tusamıs, tizgin, qamşı gibi yedek parçaları yapan ustalara *turmanşı* denilmektedir (Äbdiräsilova 2006, s. 24).

Kazakçada “atı eyerlemek” anlamındaki *ertte-* fiiliyle birlikte *turmanda-* fiili de kullanılmaktadır. Bununla birlikte *turman* sözü *at-turman*, *er-turman*, *ayıl-turman* ikilemelerinde de görülmektedir. Eski dönemlerde Kazak askerlerinin beline bağladıkları çeşitli araç gereçler bulunmaktaydı. Askerler için en gerekli olan teçhizat da Kazakçada 1) eyer takımı, 2) yeme içme için kullanılan gereçler, 3) zırh gibi savaş kıyafetleri, 4) beş silah (ok, mızrak, kılıç, gürz, balta) olmak üzere *tört turman* şeklinde adlandırılmıştır. Buradaki *tört turman* sözüne bağlı olarak Kazakçada savaş için gerekli teçhizatın hazır olduğunu belirten *tört turmanı tügel say* (dört gerecin hepsi hazır) ifadesi ortaya çıkmıştır (Älimbay t.b. 2014, s. 507). Toqtabay ise, *tört turman* sözüyle koşum takımının kastedildiğini, genellikle Kazakistan Kazaklarının *tört turman*, Doğu Türkistan ile Moğolistan’daki Kazakların ise *bes turman* ifadesini kullandıklarını aktarmaktadır. Kazaklarda *turman* sözü, koşum takımı anlamıyla kullanıldığından her ata mahsus koşum takımı yaptırılmasının Kazakların eski geleneklerinden biri olduğunu *Qoblandı Batır* destanında geçen şu dizelerle örneklendirmektedir: *Özine ölşep burıldıñ / altınnan turman qaqtattı* (kır atın kendisine uygun / altından koşum takımı yaptırdı). Toqtabay, koşum takımı anlamıyla *bes turman* olarak eyer, at başlığı, gömüldürük, kuskun ve pıstan kayışının anlaşıldığını, *tört turman* denildiğinde ise pıstan kayışı hariç, diğerlerinin kastedildiğini ifade

etmektedir. Araştırmacı, Kazakçada *tört tülük* (at, sığır, deve, koyun ve keçi) olarak adlandırılan hayvanların Moğolistan Kazakları tarafından *bes tülük* biçiminde adlandırıldığını ve *tört turman - tört tülük*, *bes turman - bes tülük* arasında bir bağ bulunup bulunmadığını sorgulamaktadır (2015, s. 68).

Bu tür ifadelerin yanı sıra bazı kalıp sözlerde de *turman* sözü yer almaktadır. Söz gelimi, Kazakçadaki *atına qaray turmanı*, *eginine qaray qırmanı* (atına göre koşum takımı, ekinine göre harmanı) atasözü, Türkiye Türkçesindeki *Allah dağına göre kar verir* atasözüyle aynı anlama sahiptir (Gürsu 2009, s. 1066).

Tarama yapılan tarihî lehçe kaynaklarında tanıklanmayan bu sözün çağdaş Kıpçak lehçelerindeki görünümü aşağıdaki gibidir:

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *turman* “1. Eyer takımı, 2. Gereçler, tesisat” (Yudahin 1998, s. 762), **Kkalp.** *turman* “верховая сбруя” [at koşum takımı] (Baskakov 1958, s. 655), **Kum.** *turman* “сбруя” [koşum] (Bammatov 1969, s. 323).

Räsänen, ihtiyatlı bir yaklaşımla Kaz. ve Kum. *turman* ‘Pferdegesshirr’ [at koşum takımı] sözünün kökeninin Farsça olabileceğini söylemiştir (1969, s. 501). Nurmağambetov, Kaz. *at-turman*, *er-turman* gibi ikilemelerde görülen *turman* sözünün “koşum, eyer takımı” anlamındaki Far. *daremen* sözünden alıntılandığına işaret etmiştir (1994, s. 278).

2.1.6.1. turmanda- /тұрманда-

[< *turman* (← Far. *daremen*) + (+da-)]

“Eyerlemek, ata eyer takmak” (QETS-14 2011, s. 435; Januzaqov 2008, s. 825).

QETS-14’te bu tabandan türetilmiş *turmandat-* fiiline de yer verilmiştir (2011, s. 436). Kelime, *turman* ismine +*da-* isimden fiil yapma eki getirilerek türetilmiştir.

2.2. Eyer

2.2.1. er ~ eger /ep ~ egep

[< *eğer*]

“Atın sırtına konulan oturmaya yarayan nesne; eyer” (Väli t.b. 2013, s. 417; Quralulı 1997, s. 225).

QS'de *eger* sözünün arkaik olduğu kayıtlıdır (Väli t.b. 2013, s. 396). QTS ile QTTS'de *eger* sözü, “eyer” anlamıyla yer almamaktadır. Kazakçada *er* biçimi daha yaygın olarak kullanılmaktadır. QTAS'de Şımkent eyaletinin Maqtaral ilçesiyle Türkmenistan'da yaşayan Kazaklar arasında *eger* sözünün kullanıldığı ifade edilmiştir (Qaliyev t.b. 2005, s. 208).

Kazaklar diğer binit ve koşum takımlarından ayrı olarak eyere farklı bir değer yüklemişlerdir. Göçebe Kazak toplumunda sadece eyere bakılarak at sahibinin sosyo-ekonomik düzeyi rahatlıkla anlaşılabilmekteydi. Öte yandan eyer yalnızca binicinin konforu için sıradan bir araç değil, aynı zamanda at sağlığını da koruyan bir gereçtir (Bayteliyeva 2007, s. 45). Kazakçanın söz varlığında yer alan *atıñnan ayırılsañ da eriñnen ayırılma* (atından ayrılma da eyerinden ayrılma) atasözünde eyerin Kazak toplumu için ne kadar önemli ve değerli olduğu vurgulanmıştır (Gürsu 2009, s. 1123).

Göçebe halklar arasında çeşitli malzemeler kullanılarak yapılmış farklı eyer türleri bulunmaktadır. Ön tarafı yuvarlak biçimde olan *qazaq eri* (Kazak eyeri) en yaygın kullanılan eyer türüdür. *Qazaq eri* asıl iskeleti oluşturan bölümlerine göre *oyma er*, *qurandı er*, *aqbas er*, *aşamay er* olarak sınıflandırılmaktadır (Babalıqulı 1987, s. 259). Bununla birlikte çeşitli eyer türleri kullanılagelmiştir. Önü ve arkası yuvarlakça gelen, eyerin önü ve arkasındaki çıkıntılı bölümü yani kaşı (Kaz. *qas*) yüksek ve dik olana *qalmaqı er* (*üyrekbas er*); arkası yassı, oturmaya elverişli, sivri başlı eyere *qoqan er*; ön kaşı dik, arka kaşı yuvarlakça olana *sart er*; askerlere mahsus hazırlanan kaşı kısa, boyu uzun olana *oris er* (*äskeri er*); önü ve arkası eğri, ortası yüksekçe olana *süyindik er*; ön kaşı sivri olan Kırgızların eyerine *saru er*; ön kaşı uzunca ve sivri olan İran ve Hindistan kökenli eyere *şoşaqbas er* adı verilmektedir. Belirli bir bölgede yapılan eyer türleri o bölgede yaygın olan *aday er*, *arğın er*, *dulat er*, *kerey er*, *nayman er*, *üysin er* gibi Kazak ruw'larının (boylarının) adıyla da isimlendirilebilmektedir. Eyer türleri yapıldığı malzemenin türüne göre de *ağaş er* (tahta) ve *bılğarı er* (deri) olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır (Älimbay t.b. 2012a, s. 56; Sänik - Zeynollağızı 2016, s. 241). Djobulayev ise çalışmasında Kazak eyer ustası Danışpanov'un yapım yöntemine göre eyeri *qazaq eri*, *qurandı er*, *şoşaq bas er*, *aşamay* ve *äşekeylengen äyelder eri* (süslenmiş kadın eyeri) olmak üzere beş türde tasnif ettiğini belirtmektedir (2014, s. 266).

Toqtabay, en yaygın kullanılan Kazak eyerinin beş parçadan oluşacak şekilde çoğunlukla kayın ağacından yapıldığını ifade ederek konuyla ilgili şu halk şiiri dizelerini vermektedir: ... *Köşkende jılqı aydaymın jiyıştırıp / er qostım bes ağaştan qiyıştırıp* (... Göçerken at biniyorum toparlanarak / eyer yaptım beş ağacı birleştirerek) (2015, s. 64).

Bunlara ek olarak eyerin ön ve arkasındaki çıkıntılı bölüm olan kaşın biçimine göre de eyerler çeşitli türlere ayrılmaktadır:

- a) Eyerin ön kaşının biçimine göre: Kazık gibi sivrice olan eyere *qazıqbas er*; başı ördek gagasına benzeyene *üyrekbas er* denilmektedir.
- b) Eyerin ön ve arka kaşlarının karşılıklı uygunluğuna göre: Eyerin ön ve arka kaşı dik olan türüne *şoşaqbas er*; arka kaşı eğik ve ön kaşı koç boynuzundan yapılan eyer türüne *qoqan er*; başı sivri, arkası yayvan eyer türüne *qandek er*; Kazakistan'ın batı bölgesine özgü başı sivri, arkası yuvarlakça olan eyer türüne *qozıquyırq er*; ön kaşı büyük, simetrik bir şekilde iki parçaya bölünerek yarım daire gibi durana *ayır er*; iki başı da dik olana *balamoğal er* adı verilmektedir. Kazak eyerinin ön kaşı yuvarlakça olanına da *qalşeke er*, *qaptal er* gibi isimler verilmektedir.
- c) Eyerin ön kaşının süslemesine göre: Ön kaşı yüksek, sivrilerek dik gelen ve *qaptal* adı verilen destekleri kemikten yapılabana *aqbas er*; ön kaşı yassı olup kemik ile süslenilenine *sarıqasqa er*; ön ve arka kaşına aynı kemik yapıştırılıp önu gümüşle süslenilenine *bitew er* adı verilmektedir. Önceden Türkistan'da atın sağrı bölümündeki deriden özel bir yöntemle elde edilen mavi renge boyanmış *köksawır* deri ile eyerin ön kaşındaki desteğine uygun *kökbas er* veya *könbas er* şeklinde adlandırılan eyer türüne ayrı bir değer yüklenmiştir.

Bununla birlikte eyer, genel görünüşü ve yapım tekniğine göre dört ana türe ayrılır: *Qazaq eri*, *oyma er*, *qurandı er*, *şoşaqbas er* (Älimbay t.b. 2012a, s. 57).

Mahiyetine ve amacına göre Kazak eyerleri *äyel eri*, *erkek eri*, *bala er*, *bäyge atının eri*, *asaw eri*, *kökpar eri* şeklinde de sınıflandırılmaktadır. Erkekler için özgü eyerin iskeleti küçük ve basit, parçaları ince ve sağlam, süsü azdır. Kadınlara özgü eyer ise mercan, altın veya gümüş işlemeli, iskeleti büyük ve gösterişlidir. Almatı, Qarağandı, Qostanay şehirlerindeki müzelerde sergilenen kadın eyerlerindeki süslemelere bakıldığında eyer ustalarının bütün maharetlerini sergilemeye çalıştıkları ve hiçbir masraftan kaçınmadıkları anlaşılmaktadır (Arğınbayev 2013, s. 202).

Aytbayeva, çalışmasında yapılışına göre *qazaq eri*'ni *qurandı er*, *oyma er*, *aşamay er* şeklinde üç kısımda ele almıştır. Ayrıca eyerin hangi materyal ile süslendiğine göre de *kümis er*, *altın er* şeklinde ikiye ayrıldığını belirtmiştir (2007, s. 68). Maddi açıdan en değerli olanlar da altın veya gümüşle kaplanmış eyerlerdir. Eyer yapımında kullanılan aletler arasında ise balta, kısaç, testere, çekiç, keser, oyma kalemi, delici, içbükey iskarpela, törpü, burgu yer almaktadır. Eyeri gümüşle süslemek için ise demirci körüğü, gümüş kısaç gibi kuyumcu araç gereçlerinden istifade edilmektedir (Toqtabay 2015, s. 64).

Kazakçanın söz varlığında bulunan *eri moyınan ketti* “ekonomik anlamda durumun kötüleşmesi”ni ya da “utanıp sıkılma”yı, *erin bawırına (moyınına) aldı* deyiimi ise “aşırı kızgın olma” durumunu ifade etmektedir (Bayteliyeva 2007, s. 48). *Jaman erden jaydağım jaqsı, jaman qatınnan boydağım jaqsı* (kötü eyere binmektense eyersiz ata binmek iyidir, kötü kadınla evlenmektense bekâr gezmek iyidir) atasözünde de eyerin her zaman iyi, güzel ve sağlam olması gerektiği vurgulanmıştır (Gürsu 2009, s. 336).

Kelimenin lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *ädär* “eyer” (Wilkens 2021, s. 96) ~ *idär* “at eyeri” (Caferoğlu 1968, s. 89) ~ *eđär* “седло” [eyer] (Nadelyayev [i drugiye] 1969, s. 162) ~ *edher* “eyer, hayvan eyeri” (Atalay 1986, s. 167), **Harezmi** *eğer* “eyer” (Ünlü 2012, s. 162), **Kıpçak** *eger* ~ *eğir* ~ *eyer* ~ *iyer* ~ *izer* “eyer” (Toparlı vd. 2007, s. 70-78-117), **Çağ.** *éger* ~ *eyer* ~ *iger* “eyer” (Ünlü 2013, s. 324-353-512).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *eer* ~ *eger* “eyer” (Aytmatov t.b. 2014, s. 440; Yudahin 1998, s. 322; 323), **KTat.** *eger* “седло” [eyer] (Useinov 2007, s. 606), **Kkalp.** *er* “седло” [eyer] (Baskakov 1958, s. 195), **Başk.** *éyer* “eyer, koşum takımı” (Özşahin 2011, s. 361), **Tat.** *iyer* “at eyeri” (Öner 2009, s. 123), **KMalk.** *cer* ~ *iyer* “at eyeri” (Tavkul 2000, s. 149; 231) ~ *at cer* “седло” [eyer] (Akbaev 2011, s. 85), **Kum.** *yer* “седло” [eyer] (Bammatov 1969, s. 133), **Nog.** *iyer* “седло” [eyer] (Baskakov 1963, s. 116), **Kar.** *yer* ~ *eger* ~ *er* “седло” [eyer] (Baskakov 1974, s. 273-653-665).

Kelimenin Çağataycadaki *éger* ~ *iger* şeklinin Kırım Tatarcası, Kırgızca, Karayca, Kazakça gibi bazı çağdaş Kıpçak lehçelerinde devam ettiği görülmektedir. Kelime Tuv. *ezer* biçimindedir (Peemot 2021, s. 166).

Vámbéry, *eger* ~ *iyer* ~ *eyer* kelimesini *ek*, *eg*, *ey* kökleriyle açıklamaya çalışmıştır (1878, s. 29). Egorov, kelimenin Çuv. *yéner* ‘седло’ [eyer] biçimini vermiş ve diğer lehçelerdeki türevlerine değinmiştir (1964, s. 78). Räsänen, ‘Sattel’ [eyer] anlamını verdiği ET *eđär* kelimesinin çağdaş lehçelerdeki şekillerini sıralamıştır (1969, s. 36). Clauson, *eğer* ‘saddle’ [eyer] sözünün tarihî lehçelerdeki durumuna değinerek Çağataycadaki *g*’li *éger* şekline dikkat çekmiştir (1972, s. 63). Sevortyan, kelimenin gelişimini *eyer* > *e:r* > *er* şeklinde açıklamış, Gagavuzcada ise *ye:r* biçiminde görüldüğünü dile getirmiştir. Bununla birlikte Salarcadaki *eñer* ~ *eñir* biçiminin bu yapıdan bağımsız olarak geliştiğini vurgulamış ve Sal. *eñer* ~ *eñir* formunu kelimenin *eger* biçimiyle izah etmeye çalışmıştır (1974, s. 241). Eren, çağdaş lehçelerdeki ‘yük hayvanlarına vurulan semer’

anlamındaki *mırçak* sözüyle *eyer* kelimesi arasındaki ilişkinin karışık olduğunu ifade etmiş, Macarcadaki *nyereg* ‘eyer’ kelimesinin Türk dilinden bir alıntı olduğunu vurgulamıştır (1999, s. 142). Tenişev, ET *edär* sözünün Sal. *eñer*, Çuv. *yéner*, Tuv. *ezer* biçimlerini fonetik açıdan anormal olarak değerlendirmiştir. Çalışmasının “Eyer Çeşitleri” başlıklı kısmı, Türk lehçelerindeki eyer adlandırmalarıyla ilgili verilen bilgiler bakımından dikkate değerdir (2001, s. 539). Schilling, Az. *yəhər* “eyer” biçiminin muhtemelen < **hăyăr* formundan metatez yoluyla ortaya çıktığını söylemiş, kelimenin tarihî ve modern Türk yazı dillerindeki biçimlerini sıralamıştır (2013, s. 127).

2.2.1.1. erle- ~ ertte- /ерле- ~ ертте-

[< *eğer* + (+le-)]

“Atı eyerlemek, ata eyer takmak; eyerlemek” (Januzaqov 2008, s. 232-233).

Kazakçanın söz varlığında *eski dos erttewli atıñ* (eski dost eyerlenmiş atındır) şeklinde atasözü de yer almaktadır (Gürsu 2009, s. 374).

2.2.1.2. er qos- /ер қос-

[< *eğer*, < *koş*-]

“Eyerin parçalarını ayırıp birbiriyle uyumlu hâle getirmek, monte etmek” (Väli t.b. 2013, s. 417). “Eyerin parçalarını ayrı ayrı oyup bir araya getirmek” (Quralulı 1997, s. 226).

Ağaç parçaların birleştirilmesiyle elde edilen *qurandı er*, yaklaşık 18 veya 20 tahta parçadan oluşmaktadır. Bu tip eyer yapımı Kazakistan’ın güneyinde gelişmiştir (Älimbay t.b. 2012a, s. 69). *Er qos-* büyük ustalık isteyen bir iştir. Birkaç tahta parçanın birleşimiyle elde edilen eyerin atın sırtını acıtmaması gerekmektedir. Buna bağlı olarak Kazakçada *altın eriñ atqa batsa, altının al da otqa jaq* (altından yaptığın eyerin atın canını acıtırsa altınını al, ateşte yak; hiçbir işe yaramaz) sözü ortaya çıkmıştır (Kenjeahmetulı 2013, s. 219).

Eski Türkçede *koş-* fiilinin “koşmak, bağlamak, ayırmak; karıştırmak” (Caferoğlu 1968, s. 183) gibi anlamları bulunmaktaydı. *Kaz. er qos-* ifadesinde de fiilin bu anlamlarının devam ettiği görülmektedir.

2.2.1.3. er şap- /ep şan-

[< eğer, < çap-]

“Eyer yapmak” (Quralulı 1997, s. 226; Ąlimbay t.b. 2012a, s. 68).

Er şap-, eyeri ağaçtan bütün hâlinde çıkarmak ya da eyerin asıl bölümünü ortaya koymaktır. Bunun iki yöntemi vardır: Birincisinde usta, eyerin ön kaşını bir ağaçtan, iki kaltağı ile arka kaşını başka bir ağaçtan elde etmekte, daha sonra bu kısımları çivi ile birleştirmektedir. Bu tür eyere bazı bölgelerde *şoşaqbas er* adı verilmektedir. İkinci yöntemde ise eyerin her bir bölümü farklı ağaçlardan elde edilmektedir. Bu yöntem özellikle Jambıl ve Almatı bölgelerinde yaygın olmakla birlikte Kırgız eyer ustaları da zaman zaman bu yönteme başvurmaktadırlar (Nasırov 2010, s. 11).

Tarihî Kıpçak Türkçesinde *çap-* biçimiyle tanıklanan sözcük, “koşmak; atılmak; at koşturmak; vurmak, çarpmak; kılıç vurmak, bir defada hem vurmak hem kesmek; (suda) yüzmek; derisi soyulmak” (Toparlı vd. 2007, s. 46) gibi anlamlar içeren çok anlamlı bir fiildir ve *ç* > *ş* ses değişimine bağlı olarak Kazakçada *şap-* biçimini alan bu fiil, “keskin bir aletle kesmek, biçmek” (Koç vd. 2003, s. 628) anlamını ihtiva etmektedir.

2.2.1.4. erşi /epşi

[< eğer + (+şi)]

“Eyer takımı yapan usta” (QETS-5 2011, s. 374; Januzaqov 2008, s. 233).

Altın, gümüş, kemik ve değerli taşlarla süslenen eyer takımını yapan ustaya sadece *erşi* denmemiş, eyer ustası *zerger* (TT *kuyumcu*; *usta*) olarak da nitelendirilmiştir. Çünkü ustalar eyeri süslerken altın, gümüş ve çeşitli değerli taşları ince bir titizlikle eyere yerleştirmektedirler (Nasırov 2010, s. 10).

Eyer ustasının eyer yaparken kullandığı malzemeler üç kısımda ele alınabilir: Bunlardan ilki eyerin tahta iskeletini yaparken kullandığı testere, balta, çekiç, çapa gibi aletler, ikincisi eyerin yumuşak yerlerini yapmakta kullanılan bıçak, biz, delgi, cetvel; üçüncüsü de deri parçalarına desenler yapmakta kullanılan demir ve tahta kalıplardır (Arğınbayev 1969a, s. 173). Kazak toplumunda eyer ustalarına daima kıymet verilmiştir. Eski zamanlarda şehirlere yakın yerlerde oturan eyer ustaları, eyer takımlarını kendi evlerinde hazırlayıp şehir pazarlarında satmaktaydılar. Eyer takımının tamamını almaya gücü yetmeyenler ise yalnızca eyeri satın almakta, geriye kalan kayış kısımları ise kendileri yapmaktaydı (Arğınbayev 2013, s. 200).

2.2.2. jaydaq /жайдақ

[< *yabıtak*]

“Eyersiz, eyer takımı olmayan” (Januzaqov 2008, s. 248; Vâli t.b. 2013, s. 445).

Kazakçada bu kelimenin “düz, açık; yüzeysel, basit” gibi anlamları da bulunmaktadır (Januzaqov 2008, s. 248; Koç vd. 2003, s. 152). Bununla birlikte Qarağandı eyaletinin Nura ilçesinde kasası bulunmayan at arabasına *jaydaq arba* denilmektedir (Qaliyev t.b. 2005, s. 224). Aynı tür at arabası, Kökşetaw eyaletinin Qızıltuw ilçesinde *düregi* biçiminde adlandırılmaktadır (Qaliyev t.b. 2005, s. 205). Ayrıca sözlükte sözcük türü sıfat olarak gösterilen “eyersiz, eyer takımı olmayan” anlamında bir de *aqjeleñ* sözü bulunmaktadır (Vâli t.b. 2013, s. 53). Kazakçadaki *qurğaq talqan jegendi küldirme, jaydaq atqa mingendi jeldirme* (kuru unla yapılmış bir şey yiyeni güldürme, eyersiz ata bineni koşturma) atasözünde eyersiz ata binmenin zorluğu dile getirilmiştir (Gürsu 2009, s. 299). Bununla birlikte *jaydaq atqa mingendey julqındı* (ağırbaşlı davranmadı) (Keñesbayev 1977, s. 175) deyiminde de *jaydaq* sözü kullanılmaktadır.

Kelime, Anadolu ağızlarında *yayan yalbırdak* “binitsiz ve yalınayak” ikilemesinde görülmektedir (TDK 1979, s. 4209).

Lehçelerde ise bu kelimenin görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *yabıtak* “неоседланный” [eyersiz] (Nadelyayev [i drugiye] 1969, s. 222), *yabıtak* ~ *yapıtak* “çıplak, eyersiz” (Atalay 1986, s. 723), **Harezmi** *yabuldağ* “çıplak, palansız” ~ *yabuldağ mün-* “çıplak binmek, palansız binmek” (Ünlü 2012, s. 650), **Kıpçak** *yaydağ* “eyersiz at binmek” (Uğurlu 1984, s. 285), **Çağ.** *yaydağ* “sade, cevşensiz at” (Durgut 1995, s. 623) ~ *yabu* “beygir, yük atı” (Ünlü 2013, s. 1216).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *caydak* “eyersiz” (Yudahin 1998, s. 322), **Kkalp.** *caydaq* “без седла” [eyersiz] (Baskakov 1958, s. 212), **Başk.** *yayzak* ~ *yalpak* “eyersiz, eyer takılmamış” (Özşahin 2011, s. 1763), **Tat.** *caydağ* “atlı, binici” (Öner 2009, s. 51), **KMalk.** *caydak* “boş, çıplak” ~ *caydak at* “eyersiz, çıplak at” (Tavkul 2000, s. 146), **Kum.** *yaydak* “без седла” [eyersiz] ~ *yaydak atğa minmek* “сесть на лошадь без седла” [ata eyersiz binmek] (Bammatov 1969, s. 387), **Nog.** *yaydak* “без седла” [eyersiz] (Baskakov 1963, s. 457).

DLT’de Çiğilce kaydıyla verilen *yabı* sözü “eyerin üstüne ve altına konan keçe, eyer yastığı” olarak tanımlanmıştır (Atalay 1986, s. 723). Räsänen, sözlüğünde Çağ. *yayda-* ‘auf einem ungesattelten Pferd reiten’

[eyersiz at binmek] fiiline yer vermiş ve bu fiilden Kırg. *cayda-k* ‘ohne Sattel’ [eyersiz] şeklinin türetildiğini, ayrıca kelimenin Moğolcaya *zaydañ* biçiminde geçtiğini ifade etmiştir (1969, s. 179). Lessing’in sözlüğünde de bu kelime Moğ. *zaidang* “without a saddle; unsaddled” [bir eyer olmadan, eyersiz] anlamıyla yer almaktadır (1960, s. 1026). Ünal da sözcüğün Klasik Moğolcada *ca(y)idang* “eyersiz, semersiz” şeklinde görüldüğüne temas ederek kelimeyi ET *yabıtak* ile ilişkilendirmiştir (2016, s. 198). Clauson, ‘of a horse, bare-backed, not saddled’ [sırtı çıplak, eyersiz at] anlamını verdiği ET *yabıtak* kelimesinin belli bir etimolojisinin olmadığını ancak kelimenin Hak. *çabdak*, Tuv. *çavidak* şekillerinde yaşadığını ifade etmiştir (1972, s. 873). ESTY’de Räsänen’in görüşü tekrar edilmiş ve kelime < Çağ. *yayda-* ‘ехать на неоседланном коне’ [eyersiz ata binmek] + (-k) eki şeklinde açıklanmıştır (Levitskaya [i drugiye] 1989, s. 12). Fakat tarama yapılan kaynaklarda burada bahsi geçen Çağ. *yayda-* fiili tespit edilememiştir. Ginatullin, Kaz. *jaydaq* kelimesinin etimolojisini < *jay* ‘basit, karmaşık olmayan, sıradan’ + (+*daq*) eki şeklinde vermiştir (2017, s. 193). Ancak kelimenin tarihî arka planı göz önünde bulundurulmadan yapılan bu açıklama tartışmaya açıktır. Gülensoy, halk ağzında ‘yayan’ sözcüğü ile birlikte kullanılan *yabıldak* sözündeki l’nin sonradan türemiş olduğuna vurgu yapmış ve bu kelimeyi < *yabı* “eyerin üstüne ve altına serilen keçe” + (+*tak*) biçiminde açıklamıştır (2007, s. 1023). Tietze ise *yabı* sözünü “işe yaramaz at, lağar at, iğdiş edilmiş at; erkek at, aygır” şeklinde anlamlandırmıştır (2019b, s. 110).

2.2.2.1. jaydaqta- /жайдақта-

[< *yabıtak* + (+ta-)]

“Eyersiz at binmek” (Januzaqov 2008, s. 248; Vâli t.b. 2013, s. 445).

2.2.3. öñger- /өңгер-

[< *öñ* + (+ger-)]

“Bir şeyi eyerin üstüne enlemesine koyup eyerin önünde tutmak” (QETS-12 2011, s. 173; Vâli t.b. 2013, s. 1034).

Fiilin bundan başka “önüne almak, sahip olmak, çabalamak” (QETS-12 2011, s. 173) anlamları da bulunmaktadır. QETS-12’de bu tabandan türetilen *öñgert-*, *öñgeril-*, *öñgeris-* fiillerine de yer verilmiştir (2011, s. 173-174).

T. *öñ* “ön” isminden türetilmiş bu fiil tarama yapılan tarihî lehçe kaynaklarında tanıklanmamıştır.

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *önğör-* “birini veya bir şeyi önde giden atın üzerinde götürmek; bir şeyi kendinin önüne, eyere koyarak getirmek” (Yudahin 1998, s. 612), **Kkalp.** *öñger-* “везти впередй себя на седло” [eyer önünde taşımak] (Baskakov 1958, s. 511).

DLT’de *ön* “ön, önce” sözü Oğuzca kaydıyla yer almaktadır (Atalay 1986, s. 459). Kazakçada “arka karşıtı, ön” anlamında *aldı* sözü kullanılmaktadır. Oğuzcanın leksik bir unsuru olarak değerlendirilebilecek *ön* sözünün bir Kıpçak lehçesi olan Kazakçada *öñger-* fiilinde korunduğunu söylemek mümkündür. Atın terini emmesi için teğeltinin altına serilen keçeye Kazakistan’ın bazı bölgelerinde *ön* denilmektedir (Aytbayeva 2007, s. 70). Kelime tabanı bu anlam ile de ilişkilendirilebilir. Bu fiil, T. *ön* isim köküne, isimlerden olma ve yapma bildiren, frekansı düşük *+ger-* ekinin getirilmesi suretiyle türetilmiştir. Eski Türkçe döneminden başlanarak kullanılan, bu ekle türetilen ve *Orhon Yazıtları*’nda görülen *içgär-* “bağımlı kılmak”, *taşgar-* “(orduyu sefere) çıkarmak” (Tekin 2003, s. 86), Eski Uygur Türkçesinde tanıklanan *köñülkär-* “düşünmek”, *tüpkär-* “tahkik etmek, aslını araştırmak” (Gabain 1988, s. 49) gibi fiillerin az sayıda örneği mevcuttur. Söz konusu ekin Kazakçada da *esker-* “dikkate almak”, *añgar-* “anlamak”, *teñger-* “eşit görmek, layık bulmak”, *başkar-* “yönetmek”, *keşker-* “akşam olmak, karanlık olmak”, *kutkar-* “kurtarmak” (Baimukhambetova 2019, s. 177) örneklerindeki gibi sınırlı sayıda sözcük türettiği görülmektedir.

2.2.4. toqı- /тоқы-

[< Moğ. *toxu-*]

“Eyerin altına teğelti koymak, eyerlemek” (QETS-14 2011, s. 228; Januzaqov 2008, s. 808; Väli t.b. 2013, s. 1254).

Konuyla ilgili bu anlamın dışında fiilin “yeterince anlamak, öğrenmek” anlamı da bulunmaktadır (Januzaqov 2008, s. 808; Koç vd. 2003, s. 541).

Kazakçanın etimoloji sözlüğünde *toqı-* fiiliyle ilgili şöyle denilmektedir: “Kazakçada *toqı-* fiili, *jawırdı jaba toqıdı* deyiminde ‘eyerlemek’ anlamındadır. Fiil, bu deyim dışında Kazakçada başka bir yerde bu anlamıyla görülmez. Buna mukabil Kırg. ve YUyg.’da ‘eyerlemek’ anlamında *at toqı-* fiili bulunmaktadır. Buradan hareketle fiilin köken itibarıyla Türk lehçelerine ait olduğu söylenebilir. Eyerin altına serilen keçe anlamındaki *toqım* sözü de *toqı-* fiilinden *-m* fiilden isim yapma eki ile türetilmiştir” (İsqaqov t.b. 1966, s. 187). Ancak QTQES’de Türk lehçelerine ait olduğu öne sürülen ‘eyerlemek’ anlamındaki bu fiilin aslında Moğolca

kökenli olduğu iddia edilmektedir. Lessing, Moğ. *toxu*- fiilinin anlamını ‘to saddle; to accuse of a crime’ [eyerlemek; suç işlemek] olarak vermiştir (1960, s. 829). Doerfer de bu fiilin Moğolca kökenli olduğunu vurgulamıştır (1963, s. 273).

Fiilin lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Çağ. toku- “bağlamak, kelepçelemek” (Ünlü 2013, s. 1143).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. toku- “eyerlemek” ~ *at toku-* “atı eyerlemek” (Yudahin 1998, s. 744).

Bu fiilin çağdaş Kıpçak lehçelerinden Kazakça ile Kırgızcanın söz varlığında yer aldığı görülmektedir. Fiilin Çağataycada tanıklanan anlamı ise ‘to accuse of a crime’ [suç işlemek] (Lessing 1960, s. 829) ile ilişkilidir.

Moğolca kökenli bu fiil, T. *toqtı-* ‘dövmek, vurmak; dokumak’ (Atalay 1986, s. 633) fiiliyle karıştırılmamalıdır. Moğolca *toxu-* biçimi zamanla Kazakçanın ses kuralları içinde *toqtı-* biçimini almıştır. Bu nedenle Kazakçada sesçe birbirine benzer iki *toqtı-* fiilinin bulunduğunu söylemek mümkündür. Türkçe kökenli *toqtı-* fiili ise “dokumak, örmek” (Januzaqov 2008, s. 808) anlamındadır. Türkçe ve Moğolca kökenli bu fiillere sözlükte iki ayrı madde başında yer verilmiştir (QETS-14 2011, s. 228).

2.2.4.1. jaba toqtı- /жаба тоқы-

[< *yabı*, < Moğ. *toxu*-]

“Teğeltili (Kaz. *toqtım*) atın arkasını tamamen kapatarak eyerlemek” (Qaliyev 2014, s. 181).

Bu birleşik fiil, tarama yapılan sözlüklerden sadece QTTS’de yer almaktadır. Sirtında yara oluşan atın *müyet* gibi ortası delik keçelerle eyerlenmesi Kazakçada *jaba toquw* sözüyle anlatılmaktadır (Aytbayeva 2007, s. 71). Ayrıca Kazakçada *jawırdı jaba toqtıdı* deyiimi mecazi olarak “eksikliğini gizlemek, saklamak” anlamıyla kullanılmaktadır (Keñesbayev 1977, s. 193).

DLT’de Çiğilce kaydıyla verilen *yabı* sözü “eyerin üstüne ve altına konan keçe, eyer yastığı” olarak tanımlanmıştır (Atalay 1986, s. 723). Anlam ilişkisi göz önüne alındığında bu sözlük biriminin ilk unsuru ET *yabı* > Kaz. *jaba* biçiminde düşünülebilir. ET *yabı* sözü, Kazakçadaki *jawırdı jaba toqtıdı*

deyiminde yaşamaktadır. Kaz. *jaba* sözünün “küçük at” (Vâli t.b. 2013, s. 435) anlamı da bulunmaktadır.

2.3. Eyer Türleri

2.3.1. aşamay er /ашамай ер

[< Moğ. *açimag*, < *eğer*]

“Çocukların ata kolayca binmesi ve at binmeye alışması için hazırlanmış basit bir eyer türü” (QETS-2 2011, s. 258; Vâli t.b. 2013, s. 139; Januzaqov 2008, s. 76; Qaliyev t.b. 2005, s. 89; Qaliyev 2014, s. 69; Quralulı 1997, s. 224).

At binmede kullanılan eyer, gem, üzengi, pantolon, çizme gibi gereçler bozkırlı göçebe Türk yaşamının bir parçası olarak vücuda gelmiştir. Üzengi kullanma, çocuğu *aşamay* adı verilen eyere bindirme, çocuklar için ‘at beşik’ yapma gibi gelenekler bu hayat tarzının tezahürüdür (Toqtabay 2010a, s. 17).

Ağaçtan yapılan *aşamay er*, halk arasında *bala eri* olarak da adlandırılmaktadır. Çocuğun attan düşmemesi için eyerin önü ve arkasındaki dayanağı daha yüksekçe yapılmaktadır. *Aşamay eyere* oturan çocuk, *tepkışek* adı verilen ve çoğunlukla keçeden dikilmiş heybeye ayaklarını sokup bu heybeyi bir nevi üzengi olarak kullanmaktadır (Älimbay t.b. 2011, s. 291). Kazaklarda beş veya altı yaşlarındaki küçük çocukları ata bindirme geleneği bulunmaktadır. Ata ilk defa binen çocuk için düzenlenen törene *aşamayğa mingizüw* veya *aşamay toyı* denilmektedir (Kenjeahmetulı 2013, s. 44). QTTS’de bu törene *toqımsalar* adı verildiği de belirtilmiştir (Qaliyev 2014, s. 577). *Aşamay er*’in önemli parçalarından biri de *qoltırmaş*’tır (Aytbayeva 2007, s. 69). Bu parça sayesinde çocuk kollarını yaslayarak eyer üstünde dengesini sağlayabilmektedir.

Kelime, tarama yapılan tarihî lehçe kaynaklarında tanıklanmamıştır. Bu kavramın çağdaş Kıpçak lehçelerinden Kırgızcada da bulunduğu tespit edilmiştir.

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *ayırmaç eer* “çocuk eyeri” (Aytmatov t.b. 2014, s. 441).

Budagov’, sözlüğünde bu kelimeye “коровье седло”¹⁴ [inek eyeri] anlamıyla yer vermiştir (1869, s. 50). Räsänen, Kaz. *aşamay* sözünü Moğ.

açimag ‘Doppelsack, der über dem Sattel getragen wird’ [eyer üstünde taşınan heybe] sözüyle birleştirmiştir (1969, s. 4). Lessing de Moğ. *açimag* sözünü “saddlebag, a bag for carrying personal belongings” [heybe, kişisel eşyaları taşımak için bir tür çanta] olarak tanımlamıştır (1960, s. 8). Tenişev, kelimenin Moğolca bir ödünçleme olabileceği ihtimali üzerinde durmuş ve Başkurtça ile Tatarcanın diyaletlerinde de bu sözün yer aldığını belirtmiştir (2001, s. 540). Äjiğali, bu eyer türüne *aşamay* denmesinin nedenini, eyer kaşlarının ağacın Kaz. *aşa* adı verilen ‘iki çatallı’ parçasından yapılmasına bağlamaktadır (2005, s. 236). Ginatullin de *aşamay* kelimesinin kökünün *aşa* ismi olduğuna dikkat çekmektedir. Bu isim tabanından +*ma(y)* eki ile bu sözcüğün türetildiğini söylemekte, düşüncesini desteklemek için de TT *düğme* ~ Kaz. *tüyme* örneklerini vermektedir. Ayrıca bu tabanın Kırgızcada da *aça* ‘bir şeyin çatallandığı yer, ikiye ayrılmış’ anlamıyla bulunduğunu ifade etmektedir (2017, s. 89). Kırg. *açakay* sözü de ‘bir nesnenin çatallaştığı yer, ikiye ayrılmış’ anlamındadır (Yudahin 1998, s. 5). Ginatullin’in iddia ettiği gibi Kazakçada +*ma(y)* isimden isim yapma eki bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu kelime türemiş olarak değil, birleşik bir söz olarak düşünülebilir. Kaz. *may*, çok anlamlı bir kelimedir. Sözlükte bu kelimenin etnografik bir kullanımının da bulunduğu belirtilerek ‘taşımaya gücü’ anlamı verilmiştir (Väli t.b. 2013, s. 890). Buradan hareketle Kaz. *aşamay* kelimesinin yapısı, *aşa* ‘çatallı, ikiye ayrılmış’ ve *may* ‘taşımaya gücü’ sözleriyle oluşturulmuş birleşik bir sözcük olarak da değerlendirilebilir. Bu düşünce tartışmaya açık olmakla birlikte şimdilik akla en yakın görüneni Räsänen’in görüşüdür.

2.3.1.1. qoltırmaş /қолтырмаш

[< *kol*, < *tur-* + (-*ma*) + (+*ş*)]

“Çocuk eyeri *aşamay*’ın iki kaşının arasından çocuğun kolunu koyması için geçirilen uzun tahta sırık” (Väli t.b. 2013, s. 810).

Qoltırmaş, çocuğun attan düşmemesini sağlamaktadır. Kazakçada “sırttaki yükü taşıyabilmek için koltuk altından geçirilerek bağlanan ip” de aynı biçimde adlandırılmaktadır (Koç vd. 2003, s. 315).

Bu kelime tarihî lehçelerin tarama yapılan sözlüklerinde tanımlanmamıştır. Çağdaş Kıpçak lehçelerinden yalnızca Kırgızcada bulunan bu kavram şu şekilde tanımlanmıştır:

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *kolturmaş* “çocuk eyerinde yan korkuluklar” (Yudahin 1998, s. 481).

“Çocuğun eyerden düşmemesi için kollarını dayadığı destek” anlamı göz önüne alındığında kelimenin yapısı *kol* ismiyle *tur-* fiilinin birleşimi olarak düşünülebilir.

2.3.2. айықом /айықом

[< *ağru-* + (-k), < *qom*]

“Çok binilme neticesinde atın sırtında yara oluştuğunda kullanılan ortası delik bir eyer türü” (Väli t.b. 2013, s. 46; Quralulı 1997, s. 223).

QDMES’de kelimenin ağızlarda kullanıldığı kayıtlı olup QTS ile QTTS’de bu söz madde başı olarak yer almamaktadır. QTAS’de bu sözün Qızılorda ve Aral bölgesinde *jelqom* şeklinde adlandırıldığı kayıtlıdır (Qaliyev t.b. 2005, s. 32). Ayrıca Talas civarındaki Kazaklar da buna *jelqom* er demektedir; aynı kavram Kökşetaw’da *bir salar*, Aqmola’da *ayır er*, Almatı çevresinde ise *jalpoz* olarak adlandırılmaktadır (Älimbay t.b. 2011, s. 104).

Kazakçada *ayır*, “1. Harmanda sap ve ot toplamada kullanılan uzun saplı çatal, dirgen, 2. Çatal, 3. Bir deve türü, 4. Uçucu yağ üreten çok yıllık bir bitki türü, 5. Çift çatalı” (Väli t.b. 2013, s. 46) anlamlarındadır. Kazakça *qom* ise “1. Devenin hörgücündeki yağ, 2. Deve için keçeden yapılmış eyer”; *qom sal-* “deveyi eyerlemek” (Koç vd. 2003, s. 316) anlamlarındadır. Bu birleşik yapı, *ayır*’ın “dirgen” anlamından hareketle benzetme yoluyla oluşturulmuş olmalıdır. Çünkü bu büyük çatalın arasında da *ayırqom*’da olduğu gibi boşluklar bulunmaktadır.

Kaz. *ayır*’ın tarihî Türk yazı dillerindeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ЕТ *ağruk* “1. Разный, различный [farklı, çeşitli], 2. Выдающийся [seçkin], 3. Избранный [seçilmiş]” (Nadelyayev [i drugiye] 1969, s. 13) ~ *adrok* “farklı, ayrı, hususi, mükemmel” (Wilkens 2021, s. 15), **Harezmi** *ayruk* ~ *ayrıq* “başka, özge, ayrı” (Ünlü 2012, s. 67), **Kıpçak** *ayru* ~ *ayruk* ~ *ayrıq* ~ *eyrik* “1. Çatallanmış, iki çatal olan, 2. Ayrı, başka, farklı, 3. Dağınık, ayrı, 4. Geri dönmez” (Toparlı vd. 2007, s. 18-19), **Çağ.** *ayrı* ~ *ayru* ~ *ayruk* “1. Ayrı, başka, uzak, 2. İki ülgencilik deve, 3. Küçük suç işleyenlerin gerdanlarına taktıkları köstek, 4. Çatal ağaç” (Ünlü 2013, s. 80).

Kelimenin “iki çatalı olan (şey)” anlamı tarihî Kıpçak Türkçesi metinlerinden *Münyetü’l-Guzât*’ta tespit edilmiştir (Uğurlu 1984, s. 108).

Kaz. *ayır*’ın çağdaş Kıpçak yazı dillerindeki görünümü ise şu şekildedir:

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *ayrı* “1. İkiye ayrılan, çatal, 2. Çatal sakallı adam” (Yudahin 1998, s. 70), **KTat.** *ayrı* “отдельный” [ayrı] (Useinov 2007, s. 320), **Kkalp.** *ayrı* “1. Вилы [dirgen, yaba], 2. Развилка [çatal]; *ayrı tüye* “двугорбый верблюд” [çift hörgüçlü deve] (Baskakov 1958, s. 28), **Başk.** *ayırılı* “farklı, ayrılık; ayrılan, çatallanan, iki ya da daha fazlaya ayrılan” (Özşahin 2011, s. 1546), **KMalk.** *ayrı* “1. İkiye ayrılmış, çatal, 2. Zıt, karşıt, 3. Yaba” (Tavkul 2000, s. 103-104), **Kar.** *ayırı* “отдельный” [ayrı] (Baskakov 1974, s. 56).

Tarama yapılan tarihî ve modern Türk yazı dillerinin sözlüklerinde *Kaz. ayırqom*’un “ortası delik bir eyer türü” anlamı tespit edilememiştir. Zira Kazakçada da bu anlam yalnızca ağızlarda bulunmaktadır.

Erdal, ET *adr-ok* ‘farklı, çeşitli’ ve *adru-k* ‘üstün, seçkin’ kelimelerinin birbirinden farklı iki ayrı sözcük olabileceğini söylemektedir (1991, s. 226). Eren, Clauson ile Dmitrieva’nın kelimeyi *ağ-*, *ay-* ‘kesmek’ + *-rık* eki şeklinde değerlendirdiklerini belirttikten sonra Türkçe *ayrık* kelimesinin *ağır-* (> *ayır-*) kökünden geldiğini söylemiştir (1999, s. 29). Gülensoy, Hamilton’un *ağır-* + *-k* ‘edilgenlik ve sonuç bildiren ek’, Räsänen’in < **hadr-uk* biçimindeki değerlendirmelerini vermiş, kendisi ise kelimeyi *adrı* ‘yaba, çatal, çatal değnek’ + *-k* ‘küçültme eki’ biçiminde yorumlamıştır (2007, s. 96). Görüldüğü gibi bu kelimenin etimolojisiyle ilgili olarak bilim adamları arasında bir görüş birliği bulunmamaktadır.

Kaz. qom sözü için bk. *jelqom*.

2.3.3. bejin er /бејин ер

[< Çin. 北京 *beijing*, < *eğer*]

“Önü ve arkası sivri, dışı deri ile kaplanmış Çin’in Pekin şehrinde yapılan eyer türü” (QETS-3 2011, s. 186; Văli t.b. 2013, s. 215).

Bu söz, Doğu Kazakistan bölgesinin Zaysan ilçesinde *bejin* şeklinde kullanılmaktadır (Qaliyev t.b. 2005, s. 136). Üzengisinin ayak konulan taban kısmı oldukça geniş olan bu eyer türünün üzengisi de tahtadan yapılmaktadır. Genellikle eyer siyah renge boyanmakta, içinde ve dışında çiçek desenleri yer almaktadır (Älimbay t.b. 2011, s. 461).

Bejin er ifadesi tarihî lehçeler ile çağdaş Kıpçak lehçelerinde tanıklanmamıştır.

2.3.4. **boqan er /боқан ер**

[< Kaz. *boqan*, < *eğer*]

“Ön tarafı koç boynuzundan yapılan ve arka tarafa doğru eğilen bir eyer türü” (Januzaqov 2008, s. 135; Quraluh 1997, s. 224).

Bu söze QETS, QTTS, QS gibi sözlüklerde yer verilmemiştir. QTAS’de *boqan er* sözü Aqtöbe eyaletinin Jurın ilçesinden derlenmiştir (Qaliyev t.b. 2005, s. 148).

Bu sözlük birimi taranan tarihî ve çağdaş lehçe kaynaklarında tanıklanmamıştır.

2.3.5. **büyrek bet er /бүйрек бет ер**

[< *bögür* + (+ek), < *bet*, < *eğer*]

“Başı böbrek şeklindeki eyer türü” (Qaliyev 2014, s. 132).

Bu sözlük birimi, tarama yapılan sözlüklerden yalnızca QTTS’de yer almaktadır. Bu eyerin ön kaşı ikiye ayrılıp şişirildiği için böbreğe benzetilmektedir (Aytbayeva 2007, s. 69).

Eren, Kaz. *büyrek* (TT *böbrek*) kelimesinin etimolojini < *bögür* + - (e)k ‘küçültme eki’ biçiminde vermiş, Moğ. *bögere* biçiminin Türkçeden alıntılandığını ifade etmiştir (1999, s. 61). *Bet* sözü ise Kazakçada “yüz; bir şeyin üst kısmı; sayfa; tarz, stil” (Koç vd. 2003, s. 88) anlamlarındadır.

Birleşik sözcük yapısında olan bu sözlük birimi, tarihî lehçeler ile çağdaş Kıpçak lehçelerinin tarama yapılan kaynaklarında tanıklanmamıştır.

2.3.6. **jelqom ~ jeltoqım /желқом ~ желтоқым**

[< *yel*, < *qom*]

“1. Sirtında yara oluşan ata eyerin batmaması için kullanılan ve iki tarafında kalın keçe bulunan ortası delik bir eyer türü, 2. Yük taşınması için devenin sırtına konulan kalın keçe” (QETS-6 2011, s. 299; Januzaqov 2008, s. 292; Vâli t.b. 2013, s. 498; Qaliyev t.b. 2005, s. 257).

Kazakçanın ağızlarında *ayır er*, *ayırqom*, *bir salar*, *jalpoz* gibi çeşitli varyantları bulunmaktadır (Qaliyev t.b. 2005, s. 257). Şoybekov, Kazakçanın ağızlarında bu eyer türüne *ayıl er* de denildiğini belirtmektedir (2012, s. 249).

Kaz. *qom* “devenin hörgücündeki yağ; deve için keçeden yapılmış eyer” (Koç vd. 2003, s. 316) sözünün lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *kom* “(develerde) semer” (Wilkens 2021, s. 391) ~ *kom* “deve havudu” (Atalay 1986, s. 342), **Kıpçak** *kum* “semer” (Toparlı vd. 2007, s. 162), **Çağ.** *kom* “teğelti keçesinin parçaları; eyer, eyer örtüsü” (Ünlü 2013, s. 645).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *kom* “havut” (Yudahin 1998, s. 481), **Kkalp.** *qom* “1. Спинной жир (у верблюда) [devenin hörgücündeki yağ], 2. верблюжье вьючное седло [deve eyeri]” (Baskakov 1958, s. 399), **Başk.** *kum* “eyerin başına alttan eklenerek dikilen deri yüzeyli kemer, bağ” (Özşahin 2011, s. 383).

Kaz. *jelqom* sözü tarihî ve çağdaş Kıpçak lehçelerinin tarama yapılan kaynaklarında tanıklanmamıştır. Keçeden yapılmış ve ortası açık *jelqom* sözü, *jel* “yel” ve *qom* “deve eyeri” sözlerinin birleşmesiyle oluşmuştur.

Räsänen, *kōm* ‘Kamelsattel’ [deve eyeri] sözünün Moğolca bir alıntı olduğunu söylemiştir (1969, s. 278). Tenişev de Räsänen ile aynı görüştedir (2001, s. 541). Türkiye Türkçesinin ağızlarında *kom* sözü, “1. Ağıl, 2. Yayla evi, 3. Köy, çiftlik, 4. Küçük tümsek” anlamlarında yaşamaktadır (TDK 1975, s. 2913). Sözcük, DLT’de ‘deve hamudu’ ~ ‘deve semeri’ (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014, s. 726) anlamıyla yer almaktadır. Gülensoy, etimoloji sözlüğünde yer verdiği T. **kon/kom* ‘semer, deve semeri’ maddesinde Eren ve Dankoff’un < Erm. *gom* ‘stable, sheepfold’ açıklamalarına itiraz ederek her iki araştırmacının da DLT’deki *kom* sözcüğünü gözden kaçırdıklarını vurgulamaktadır (2007, s. 536). “Deve eyeri” anlamındaki Kaz. *qom* sözünün DLT’de tanıklanmış olması Gülensoy’u haklı çıkarmaktadır.

Kaz. *jel* ‘yel’ sözü için bk. *jeldik*.

2.3.6.1. *jelqomda-* /желқомда-

[< *yel*, < *qom* + (+da-)]

“Atı *jelqom* ile eyerlemek” (QETS-6 2011, s. 299; Januzaqov 2008, s. 292; Vâli t.b. 2013, s. 498; Qaliyev t.b. 2005, s. 257).

2.3.7. *qalmaqı er* ~ *üyrekbas er* /қалмақы ер ~ үйрекбас ер

[< Moğ. *Qalmaq*, < *eğer*]

“Kalmuk halkına özgü bir eyer türü” (Vâli t.b. 2013, s. 743). “Ön tarafı ördek gagasını andıran bir eyer türü” (Januzaqov 2008, s. 868; Vâli t.b. 2013, s. 1345).

Qalmaqı er veya *üyrekbas er* olarak adlandırılan bu eyer türü genellikle Kazakistan’ın Kökşetaw bölgesinde yaygındır. Eyerin iskeleti dört parça hâlindeki kayın ağacından yapıldıktan sonra birbirine çivilenmektedir. Daha sonra eyerin dışı deri ile kaplanmaktadır. (Arğınbayev 2013, s. 212). Toqtabay, bu eyer türünün özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kazak-Cungar savaşından sonra ortaya çıktığını, zaferle sonuçlanan savaşın ardından ele geçen ganimetler arasında koşum takımlarının da bulunduğunu ve Kazak eyer ustalarının Kalmuk eyerlerini örnek alarak büyük kaşlı eyer yapmaya başladıklarını düşünmektedir. Araştırmacıya göre eyer yapımındaki bu değişiklik ulu Kazak ozanı Abay’ın şiirine şu şekilde yansımıştır: *Qalmaqı qara üzeñgi, biyik qastı er / qanjiğamda baylawlı jipten şider / jarğaq jastıq köpşigim jezdi pıstan / bir kelisti saymanım topqa miner* (Kalmuk tarzı kara üzengi, büyük kaşlı eyer / terkimde bağlı ipten köstek / deriden yastığım, minderim bakırlı pıstan / birbiriyle uyumlu teçhizatım sefere gider) (2015, s. 76).

Bu sözlük biriminin lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Çağ. *qalmaqı* “eyer, binek hayvanlara vurulan eyer” (Ünlü 2013, s. 570).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *kalmak eer* “Kalmuk eyeri” (Belek 2014, s. 19).

Bu sözlük birimi bir Moğol kabilesi olan *Qalmaq* (Kalmuk) ve *er* (eyer) sözleriyle kurulmuş birleşik sözcük yapısındadır.

2.3.8. qazaq eri /қазақ ері

[< *Kazak*, < *eğer* + (i)]

“Eyerin ön ve arkasındaki çıkıntılı bölümü yani kaşları eğik olan oturmaya elverişli eyer türü” (Januzaqov 2008, s. 450; Quralulı 1997, s. 228).

Bu eyer türünün iki kaşı, iki *qaptal*’ı ve orta ağacı olmak üzere beş asıl parçası beş farklı ağaçtan kesilip birleştirilerek yapılmaktadır (Älimbay t.b. 2013, s. 544). *Qazaq eri*’nin orta ağacıyla iki kaltağı kayın ağacının budaksız, düz yerlerinden elde edilmekte, iki kaşının yapımında ise çoğunlukla sert yapıdaki başka ağaçlar tercih edilmektedir (Arğınbayev 1969a, s. 175). Toqtabay, bu eyerin görünüm açısından Türk halkları içinde

en çok Başkurt eyerine benzediğini ifade etmekle birlikte günümüzde Bayan-Ölgiy bölgesindeki eyer ustalarının yaptığı *Kerey* eyeri ile Doğu Türkistan bölgesindeki eyer ustalarının yaptığı *Nayman* eyeri ile temsil edildiğini vurgulamaktadır. *Kerey* eyerinin kaşı büyük, alt kısmı genişçe olup *Nayman* eyerinin ön kaşı daha alçak ve küçükçedir (2015, s. 75).

Tarihî lehçe kaynaklarında tanıklanmayan bu eyer adlandırması, çağdaş Kıpçak lehçelerinden Tatarcanın söz varlığında yer almaktadır:

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Tat. *Kazak iyerë* “казацкое седло” [Kazak eyeri] (Denisova 1966, s. 207).

Temel geçim kaynağı hayvancılığa dayanan göçebe bozkır toplumlarında kendine özgü bir eyer türünün vücut bulması doğal bir durumdur. Kırgızlara özgü *nambaş* (*nan* + *baş*) *eer* ~ *dambaş* (*dan* + *baş*) *eer* “geniş kaşlı Kırgız eyeri” (Yudahin 1998, s. 322) ve Kazaklara özgü *Qazaq eri* isimlendirmeleri bu durumun bir tezahürüdür.

‘Kazak’ etnonimiyle ilgili çeşitli görüşler mevcuttur. Samoyloviç, “Kazak Kelimesi Hakkında” başlıklı makalesinde bu görüşleri özetlemiş ve kelimenin etimolojisini vermiştir (1957, s. 104).

2.3.9. qazıqbas er /қазықбас ер

[< *qaz-* + (-{ı}k), < *baş*, < *eğer*]

“Ön kaşı kaz boynu gibi dik ve sivri duran eyer türü” (QETS-9 2011, s. 21; Vâli t.b. 2013, s. 730; Januzaqov 2008, s. 452). Buna *süyirbas er* de denilmektedir (Durmuş 2011, s. 99).

Bu sözlük birimi tarama yapılan tarihî ve çağdaş lehçe kaynaklarında tespit edilememiştir.

Kaz. *qazıq* sözünün tarihî gelişimi için bk. *at ağaş*.

2.3.10. qoqan er /қоқан ер

[< ? *Hokand*, < *eğer*]

“Ön kaşı dik ve koç boynuzundan yapılan, arka tarafı yassı bir eyer türü” (QETS-9 2011, s. 690; Vâli t.b. 2013, s. 803).

Toqtabay, bu eyerde arka kaşın bulunmadığını, arka tarafın oturak gibi bittiğini ifade etmektedir (2015, s. 76). Bu eyer türünün yapımında genellikle kavak, söğüt gibi yumuşak ağaçlar tercih edilmektedir. Halk

arasında bu eyer türü için *qurandı er*, *buqar er*, *änjän er* gibi adlandırmalar da mevcuttur (Älimbay t.b. 2012b, s. 577). Radloff, *Sibirya'dan* adlı eserinde Hokand eyerinin kadınlar tarafından kullanıldığını, buna *sırlı* veya *sart er* de denildiğini, bu eyerin birbirine yapıştırılmış kayın kabuklarından elde edildiğini ve kemik sedeflerle süslendiğini aktarmaktadır (1956, s. 458). Adından hareketle bu eyerin Özbekistan'ın Hokand şehrine özgü bir eyer türü olduğu anlaşılmaktadır.

Hokand şehri günümüzde Özbekistan sınırları içerisinde bulunan ve kervan yollarının kesiştiği Fergana vadisinin güneybatısında yer alan kadim bir şehirdir. İslam coğrafyacılarının şehrin adını *Huvâkend* biçiminde kaydettiği bilinmektedir. Ancak bu isim zamanla Hokand biçimini almıştır. Kelimenin aslının halk arasında *hûk-kand* (yaban domuzu şehri) şeklinde olduğu söylenmekle birlikte Vámbéry, bu ismin Farsça 'iyi, güzel şehir' manasında *hûb-kand* sözünden geldiğini ifade etmiştir (Konukçu 1998, s. 215). Kelime Özbekçede de tıpkı Kazakçada olduğu gibi 'Kokan' şeklinde telaffuz edilmektedir. Kelimenin kökeniyle ilgili daha farklı görüşler de mevcuttur.

Bu eyer adlandırması, tarihî lehçeler ile çağdaş Kıpçak lehçelerinin tarama yapılan kaynaklarında tanıklanmamıştır.

2.3.11. qozi quyrıq er /қозы құйрық ер

[< *kuzı*, < *kuğruk*, < *eğer*]

"Kazakistan'ın batı bölgesine özgü başı sivri, arkası kuzu kuyruğu gibi yuvarlakça olan eyer türü. Bu eyer genellikle 6-7 ağaç parçadan oluşmaktadır" (Älimbay t.b. 2012a, s. 57).

Eyerin oturulan bölümü (Kaz. *attıq*, *kisilik*, *kersen*) kuzunun kuyruğu gibi yuvarlakça yapılmaktadır (Aytbayeva 2007, s. 69). Bu eyer Kazakistan'ın batısındaki Mañğıstaw bölgesinde yaygın olarak kullanılmıştır. Bazen *aqbas er* veya *šoşaqbas qazaq eri* olarak da adlandırılmaktadır. *Qozi quyrıq er* genellikle çok yumuşak ıhlamur ağacından elde edilmektedir. Bu eyer türünün diğerlerinden ayrılan yönü, *orta ağaş* denilen kısmın bulunmamasıdır. Ayrıca bu eyer, deve derisi ile kaplanmaktadır (Arğınbayev 2013, s. 210).

Bu sözlük birimi, tarihî lehçeler ile çağdaş Kıpçak lehçelerinin tarama yapılan kaynaklarında tanıklanmamıştır. ET *kuzı*, *kuğruk* ve *eğer* sözleri hem tarihî hem de çağdaş lehçelerin söz varlığında yer almaktadır. Ancak üç sözün birleşmesiyle oluşmuş bu sözlük birimi, birleşik söz olarak yalnızca Kazakçada kullanılmaktadır.

2.3.12. qurandı er /құранды ер

[< *kur-* + (-*ğan*) + (+*dı*), < *eğer*]

“Çeşitli ağaç parçaların bir araya getirilmesiyle oluşturulan, ön kaşı koç boynuzundan yapılan bir eyer türü; *qoqan er*” (Väli t.b. 2013, s. 848; Quralulı 1997, s. 230).

Bu eyer türü genellikle Kazakistan’ın güney ve orta bölümlerinde yaygındır. Şımkent bölgesinde bu eyer zaman zaman kadın eyeri anlamına da gelmektedir (Toqtabay 2015, s. 77). Kazak yazar Säbit Muqanov, *Halıq Murası* adlı kitabında Kazak halkının maddi kültür öğeleri içerisinde Kazak çadırı *kiyiz üy*’den sonra en çok at koşum takımlarına önem verildiğini vurgulayarak Kazak eyerini *qurandı* ve *qalmaqı* şeklinde ikiye ayırarak tasnif etmiştir. Yazar, *qurandı* eyerin daha çok kadınlar tarafından tercih edilmesini şu halk şiiri dizeleriyle örneklendirmiştir: *Däyım meniñ mingenim qurandı erim / qurandı erge jarasar burañ belim* (Daima benim bindiğim *qurandı* eyerim / *qurandı* eyere yakışır ince belim) (1974, s. 118-119).

Arğınbayev; Kazakların *qurandı* eyeri, Özbeklerin *qoqan* eyeri, Kırgızların ise *kuşbaş* eyerinin yapılma yöntemi açısından birbirine benzediğini söylemekte, bu nedenle *qurandı er*’in bazı türlerinin *qoqan er*, *anjän er*, *buqar er* (Buhara eyeri) olarak da adlandırıldığına dikkat çekmektedir (2013, s. 210). Her parçası ayrı ayrı yapılıp sonradan birleştirilen bu eyer türünün arka kaşı yuvarlakça ve yassı, ön kaşı ise sivridir (Älimbay t.b. 2013, s. 111). Kazak eyer ustaları bu eyerin yapımında 18-20 ağaç parça kullanırken Özbek ustalar 22-23 parça ağaç kullanmaktadır. *Qurandı er*’in yapımında kavak, iğde, söğüt gibi yumuşak ağaçların sert kısımlarından yararlanılmaktadır (Arğınbayev 2013, s. 207). Bu tür eyerin dışı kösele deri ile kaplanmaktadır (Aytbayeva 2007, s. 69).

Bu eyer adlandırması, tarama yapılan tarihî lehçe kaynaklarında tespit edilememiştir.

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *kurama eer* “birçok ağaç parçanın birleşimiyle yapılan eyer” (Aytmatov t.b. 2014, s. 440).

Bu eyer türünün Kazakça ile birlikte Kırgızcanın söz varlığında da yer aldığı görülmektedir. Kazakçada *qurandı* sözü “birleşik; portatif, seyyar”, *qurama* sözü ise “küçük parçalardan toplanarak yapılan, birleşik; karma” anlamlarındadır (Väli t.b. 2013, s. 848; Koç vd. 2003, s. 337). Çok sayıda ağaç parçanın birleşimiyle yapıldığı için bu isim verilmiş olmalıdır.

Räsänen, T. *kur* ~ *kura-* “aus Lappen zusammennähen, ansticken, zusammenbringen, sammeln” [kumaş parçalarını dikmek, bir araya

getirmek, toplamak] fiilini aynı anlamdaki Moğ. *quri-*, Tun. *hira-*, Fin. *kuro-* fiilleriyle birleştirmiştir (1969, s. 302). Doerfer’e göre bu birleştirme anlamsal sebeplerden dolayı pek güvenilir görünmemektedir (1967, s. 545). ESTY’de Kaz. *qurama* sözü, T. *kur-* fiiliyle ilişkilendirilmiştir (Levitskaya [i drugiye] 2000, s. 158).

DLT’de *kur-* fiilinin “kurmak, germek, toplamak; himaye etmek” anlamları verilmiştir (Atalay 1986, s. 379). Kaz. *qurandı* sözünün kökünün DLT’de tanıklanan “kurmak, toplamak” anlamlı *kur-* fiili olması kuvvetli bir ihtimaldir.

2.3.13. qus bas er /күс бас ер

[< *kuş*, < *baş*, < *eğer*]

“Ön kaşı kuş başına benzeyen bir eyer türü” (Qaliyev 2014, s. 379).

Tarama yapılan sözlüklerden yalnızca QTTS’de bu sözlük birimine yer verilmiştir. Bu eyer türü Kırgızlara özgüdür (Arğınbayev 2013, s. 210).

Tarama yapılan tarihî lehçe kaynaklarında bu sözlük birimi tanıklanmamıştır.

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *kuş baş eer* “ön kaşı kuş başına benzeyen eyer” (Aytmatov t.b. 2014, s. 441); “kaşı ikiye ayrılmış olan Özbek eyeri” (Yudahin 1998, s. 322), **Kkalp.** *qus bas er* “каракалпакское седло” [Karakalpak eyeri] (Baskakov 1958, s. 195).

Bu sözlük birimi birleşik sözcük yapısındadır. Kazakça literatürde Kırgızlara özgü olduğu söylenen bu eyer türünün Kırgızca sözlükte Özbek eyeri, Karakalpakça sözlükte de Karakalpak eyeri olarak tanımlanması dikkat çekicidir.

2.3.14. orıs er /орыс ер

[< Rus. *Rus*, < *eğer*]

“Ruslara özgü, tezgâhta hazırlanan, kaşı kısa ve boyu uzun bir eyer türüdür. Genellikle askerler için hazırlandığından *âskeri er* de denilmektedir” (Keykin 2006, s. 203; Älimbay t.b. 2013, s. 603).

QTTS’de bu eyer türü *jeldirme* maddesi içinde açıklanmıştır (Qaliyev 2014, s. 205). Aynı sözlüğün *soldat er* (asker eyeri) maddesinde de

bu eyer türünün *soldat er*, *oris er*, *jeldirme* olarak üçe ayrıldığı belirtilmiştir (Qaliyev 2014, s. 509).

Bu eyerin teğeltisi (Kaz. *toqım*), kuskunu (Kaz. *quyysqan*) bulunmamakla birlikte iki kolan kayışı (Kaz. *ayıl*, *tartpa*) vardır (Aytbayeva 2007, s. 69). *Oris er*, ilk olarak Rus Çarlığı döneminde ulaklar tarafından kullanılmıştır. *Oris er*'in ön ve arka kaşı genellikle demirden yapılmaktadır. Kazak eyerine göre de daha alçakta olup boyu uzundur. *Oris er*, Kazak bozkırlarında Ruslarla ticaret yapılmaya başlandığı sıralarda diğer eyer türlerinden daha ucuz olduğu için kendine yer bulabilmiştir (Älimbay t.b. 2013, s. 604).

Bu sözlük birimi, tarama yapılan tarihî lehçe kaynaklarında tanıklanmamıştır.

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *orus eer* “Rus Kazaklarının eyeri” (Yudahin 1998, s. 322), **Kkalp.** *rus er* “казацкое седло” [Kazak eyeri] (Baskakov 1958, s. 195), **KMalk.** *orus at cer* “казачье седло” [Kazak eyeri] (Akbayev 2011, s. 87).

Bu sözlük birimi *Oris* (Rus) ve *er* (eyer) sözleriyle kurulmuş birleşik sözcük yapısındadır. Diğer çağdaş Kıpçak lehçelerinin söz varlığında yer alan Rus eyeri ifadesiyle Kazak eyerinin kastedildiği anlaşılmaktadır.

2.3.15. oyma er /oйма er

[< oy- + (-ma), < eğer]

“Eyerin asıl bölümleri (ön ve arka kaşı, iki kaltağı ve orta ağacı) veya bütünü kalın bir ağaçtan tek parça hâlinde kesilip çıkarılan eyer türü” (Qaliyev 2014, s. 450).

Bu sözlük birimi, tarama yapılan sözlüklerden yalnızca QTTS’de madde başında yer almaktadır. Bu eyer türü bazı bölgelerde *oyma qastı er* (Babalıqulı 1987, s. 260), bazen de *ağaç er* şeklinde adlandırılmaktadır (Aytbayeva 2007, s. 69). Äziyeva, konuyla ilgili olarak kaleme aldığı bir makalesinde bu eyer türüne *som er* ya da *bütün tutas şabilğan er* denildiğini de belirtmiştir (2014, s. 50). Toqtabay ise Doğu Türkistan Kazaklarının bu eyeri *şappa er* olarak adlandırdıklarını kaydetmiştir (2015, s. 77). Kazakçada bu eyer türünün farklı biçimlerde adlandırıldığı görülmektedir.

Kazak eyer ustaları eyer yapımında çoğunlukla çeşitli ağaç parçaları birleştirerek eyer yapım yöntemini kullanmakta, *oyma er* türünün yapımında ise tek parça hâlindeki bütün ağaçtan faydalanmaktadırlar. Eyerin *Qazaq eri*, *qurandı er*, *qozıquyırq er*, *oyma er*, *şoşaqbas er* şeklinde sınıflandırılması

eyer ustasının kullandığı yöntemle ilgilidir. Söz gelimi *Qazaq eri*’nin iki kaşı, iki kaltağı ve orta ağacı gibi beş asıl parçası beş farklı ağaçtan kesilip birleştirilerek yapılabilmektedir. *Qurandı er* 18-20 parça ağaçtan, *qozıquyırq er* 6-7 parça ağaçtan, *şoşaqbas er* 4-5 parça ağaçtan kesilip birleştirilerek yapılırken *oyma er* kalın, tek parça ağaçtan yapılmaktadır. Eyeri tek parça hâlindeki bir ağaçtan yapma geleneği Kazakistan’ın Jetisu bölgesinde yaygındır (Älimbay t.b. 2013, s. 544). Durmuş, konuyla ilgili yüksek lisans tezinde *oyma er* türünü “beş parça tahtadan yapılan eyer türü” şeklinde tanımlamıştır (2011, s. 98). Oysa bu eyer türünün özelliği tek parça ağaçtan elde edilmesidir.

Bu eyer adlandırması, tarama yapılan tarihî lehçe kaynaklarında tespit edilememiştir.

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *oymo eer* “bütün bir ağaçtan yapılan eyer” (Aytmatov t.b. 2014, s. 440).

Bu eyer türünün Kazakça ile birlikte Kırgızcanın söz varlığında da yer aldığı görülmektedir. Bu sözlük birimindeki birinci unsur *oy-* ‘oymak, kesmek, delmek’ fiil köküne gelen *-ma* fiilden isim yapma ekiyle türetilmiştir.

2.3.16. şoşaq (bas) er /шошак (бас) ep

[< Kaz. *şoşa- + (-k), < eğer]

“Ön ve arka kaşı sivri olan eyer türü” (QETS-15 2011, s. 407; Vâli t.b. 2013, s. 1417).

Bu eyerin Kazakistan’ın her bölgesinde kendine özgü yapım tekniği yanında adlandırmalarında da farklılıklar göze çarpmaktadır. QETS-15’te açıklamadan sonra şu bilgi yer almaktadır: “Kaşının sivri olma özelliğinden dolayı Kazak eyeri *şoşaqbas er*, *üyrekbas er*, *qurandı er*, *qozı quyırq er*, *qazıqbas er*, *qanbas er* gibi farklı isimler alabilmektedir” (2011, s. 407). Türkmenistan Kazakları *qurandı er* anlamında *şoşaq er* sözünü kullanmaktadırlar (Qaliyev t.b. 2005, s. 761). QTTS’de yerel bir kullanım olduğu belirtildikten sonra, eyerin sivri olan başına *qasaba* denilmesi dolayısıyla bu eyer türünün *qasabalı* biçiminde de isimlendirildiğine vurgu yapılmıştır (Qaliyev 2014, s. 345).

Bu eyer türüne Jambıl eyaletinin güneydoğusu ile Almatı’nın güneyinde daha sık rastlanmaktadır (Arğınbayev 2013, s. 205). Eyer kaşlarının sivrililiğinden dolayı bazı bölgelerde *qoqan er*, *aqbas er* şeklinde de adlandırılmaktadır. Bu eyerin yapımında kayın, gürgen gibi sağlam

ağaçlar kullanılmaktadır. Eyerin sivri olan ön kaşı öne doğru eğri olup arka kaşı biraz daha yüksek yapılmakta, daha sonra eyer ağacı deri ile kaplanmaktadır. Bazen eyerin ön kaşı gümüş, bakır veya kemik gibi gereçlerle süslenmektedir (Älimbay t.b. 2014, s. 718).

Räsänen, etimoloji sözlüğünde Kazakça olduğunu belirttiği *şoşay*-‘kegelförmig sein’ [konik olmak], *şoşa-k* ‘Heuschöber’ [kuru ot yığını] ve *şoşak-bas* ‘der kokandische Sattel’ [Hokand eyeri] sözlerine yer vermiştir (1969, s. 449). Janpeyisov, *şoşaq* sözünün *Abay Jolı* romanında “girişimci, rehber, bilge kişi” anlamlarında kullanıldığını dikkat çekmiştir (1976, s. 99). Eyer kaşının sivri olması dolayısıyla kelimenin kökü **şoşa*- fiili olarak düşünülebilir.

Bu sözlük birimi, tarama yapılan lehçe kaynaklarında tanıklanmamıştır.

2.4. Eyerin Bölümleri

2.4.1. attıq /аттық

[< *at* + (+*ttıq*)]

“Eyer tahtasının iki kaşı ve iki desteğinin arasında kalan deri bölüm” (Väli t.b. 2013, s. 123).

Attıq, eyerin üstünde insanın binip oturduğu yerdir (Durmuş 2011, s. 95). Bazı bölgelerde buna *kisilik* ya da *kersen* de denilmektedir (Aytbayeva 2007, s. 69; İshan 2009, s. 83). Nurgaliyev, eyerin arka kaşına da *kersen* denildiğini belirtmektedir (1990, s. 519).

Kelimenin lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *atlık* “ahır, at ahır” (Wilkins 2021, s. 82), **Harezmi** *atlık* “at bağlanacak yer” (Ünlü 2012, s. 61).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *attık* “рассчитанный на лошадь” [at için tasarlanmış] (Yudahin 1985, s. 81), **Başk.** *atlık* “at ahır, ahır; tavra” (Özşahin 2011, s. 504).

Kelimenin ‘eyer üstünde oturulacak yer’ anlamını Kazakçada kazandığı görülmektedir. Başkurtçadaki *atlık*sa biçimi ise dikkat çekicidir.

Anadolu ağızlarında ise *atlık* ~ *atlıh* sözünün “1. Köy odalarının yanında konuk atlarının bağlandığı ahır, tavla, 2. Boyundurukta öküzün boynunun altına gelen ağaç” (TDK 1963, s. 372) anlamları bulunmaktadır.

2.4.2. *bökter*- /*бөктер*-

[< Moğ. *bögtür*]

“Eyerin arkasına bir şey bağlamak” (QETS-3 2011, s. 538; Januzaqov 2008, s. 141; Vâli t.b. 2013, s. 255).

Kelimenin lehçelerdeki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Çağ. *bögrün* “eyerin altı, boş yer” ~ *bögütle*- “bağlamak” (Ünlü 2013, s. 167).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *böktör*- “eyer kayışına bağlamak” (Yudahin 1998, s. 137), **Kkalp.** *bökter*- “прикрепляться к торокам” [eyer terkisine bağlamak] (Baskakov 1958, s. 116).

Çağataycada tanıklanan *bögrün* ve *bögütle*- sözleri, bu fiilden ayrı düşünülmelidir. Kaz. *bökter*- fiili, çağdaş Kıpçak lehçelerinden Kırgızca ile Karakalpakçanın söz varlığında Kazakçadaki anlamıyla yer almaktadır.

Räsänen, Moğ. *bögtür* ~ *bögtürge* sözlerinden alıntı olduğunu belirttiği kelimenin Kazakça ve Kırgızcada bulunduğunu ifade etmiştir (1969, s. 84). Sevortyan, önceki görüşleri tekrar etmiş ve kelimenin Moğ. *bögtür* “горбатый” [kambur] ~ *bögtürge* “часть спины коня, гдегибаются нижние дуги седла” [atın sırt kısmında eyer kayışının büküldüğü yer] sözlerinden ödünçleme olduğunu yinelemiştir (1978, s. 214). Nurmağambetov’a göre kelimenin kökü Hak. *poğ*- “bağlamak” fiilinde varlığını sürdürmektedir (1994, s. 57). Moğolcada isim türünde olan bir sözün Kazakça, Kırgızca ve Karakalpakçada fiil olarak alıntılanması düşündürücüdür.

2.4.2.1. *böktergi* /*бөктерги*

[< Moğ. *bögtürge*]

“Eyerin arka bölümünde yer alan terkisinde bir şey bağlanılacak yer; *qanjiğa*” (QETS-3 2011, s. 538; Januzaqov 2008, s. 141; Vâli t.b. 2013, s. 255).

QETS ile QS’de bu sözün konuşma dilinde *bökterme* biçiminde olduğu kayıtlıdır (QETS-3 2011, s. 538; Văli t.b. 2013, s. 255). Ağız sözlüğü olan QTAS’de ise *bökterme* sözü yer almamaktadır.

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *böktörgö* “eyer kayışına bağlanan öteberi” (Yudahin 1998, s. 137), **Kkalp.** *böktergi* “притороченная поклажа” [eyer terkisinde yük bağlanılan yer] (Baskakov 1958, s. 116).

Räsänen, kelimenin Moğ. *bögtür* ~ *bögtürge* biçimlerinden alıntı olduğunu belirtmiştir (1969, s. 84). Nurmağambetov, bu sözün Kırg. *böktörgö* biçiminde görüldüğünü ve tabanının *bökter-* fiili olduğunu ifade etmektedir. Ona göre kelime kökünün en eskicil biçimi Hak. *poğ-* “bağlamak” fiilidir. Yak. *törgüü* ise “ince kayış” anlamındadır. Araştırmacı, Kaz. *böktergi*’nin yapısını Sibir grubu Türk lehçeleriyle tanıklamaya çalışmıştır (1994, s. 57).

2.4.2.2. böktergişe /бөктергіше

[< Moğ. *bögtürge* + (+şe)]

“*Böktergi*’ye benzeyen” (QETS-3 2011, s. 538; Văli t.b. 2013, s. 255).

2.4.2.3. bökterindi /бөктерінді

[< *bökter-* (← Moğ. *bögtür*) + (-{i}n-) + (-di)]

“Eyerin terkisine bağlı nesne” (QETS-3 2011, s. 539; Văli t.b. 2013, s. 255).

2.4.2.4. bökterinşek /бөктеріншек

[< *bökter-* (← Moğ. *bögtür*) + (-{i}n-) + (-şek)]

“Eyerin terkisine bağlı küçük bir nesne” (QETS-3 2011, s. 539; Januzaqov 2008, s. 141; Văli t.b. 2013, s. 255).

Kelimenin sonundaki *-şek* fiilden isim yapma eki, *maqtañşaq* ‘övüngen’, *erinşek* ‘eringen’, *qızğañşaq* ‘kıskanç’ örneklerinde olduğu gibi edilgen çatılı fiillere eklenerek işi yapanın niteliğini bildiren sıfatlar da türetmektedir (Koç ve Doğan 2004, s. 197).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *böktörünçök* “eyerin terkisinde silindir şeklinde duran yük” (Çokotegin 2014, s. 19).

2.4.3. *jelkebasar* /желкебасар

[< **yelke*, < *bas-* + (-ar)]

“Eyerin iki tarafındaki tahtaları birleştiren bütün ağaç parça” (Qaliyev 2014, s. 205).

Bu söz, tarama yapılan sözlüklerden QTAS ile QTTS’de madde başında yer almaktadır. QTAS’de bu sözün Çin’deki Kazaklar tarafından kullanıldığına dair bilgi yer almaktadır (Qaliyev t.b. 2005, s. 257).

Kaz. *jelke* sözü için bk. *jelkelik*.

2.4.4. *qanjiğa* /қанжыға

[< Moğ. *ganzaga*]

“Eyerin terkisinde yer alan ve bir şey bağlamak için kullanılan uzun, ince, dört adet kayış; *böktergi*” (QETS-9 2011, s. 234; Januzaqov 2008, s. 472; Vâli t.b. 2013, s. 751), “eyerin terkisi” (Koç vd. 2003, s. 285).

Bilhassa avcılar *qanjiğa*’yı sık kullanmaktadır. Kazakçada *qanjiğa qandı bolsın* şeklinde bir dilek bulunmaktadır. Ava çıkmak üzere olan bir avcı ile karşılaşıldığında söylenen bu dilek, “avlanıp avı *qanjiğa*’ya bağlayın; zafer kazanın” anlamlarına gelmektedir. Eğer avdan dönen bir avcı ile karşılaşırsa Kazak geleneklerine göre *qanjiğa maylansın!* (avın çok olsun!) şeklinde temennide bulunmak gerekmektedir (Älimbay t.b. 2012b, s. 438). Kazakçada *qanjiğada jürdi* deyiimi ise “hep birlikte olma”yı ifade etmektedir (QETS-9 2011, s. 234). Ayrıca Kazakçanın söz varlığında bu sözle ilgili *eki qanjiğa ton saqtaydı, ton jan saqtaydı* (iki terki kürkü korur, kürk insanı korur) ve *qarşığa qanjiğa qızartadı, itelgi etek bılğaydı* (aladoğan eyerin terkisini kızartır, şahin elbisenin eteğini pisletir) atasözleri de yer almaktadır (Gürsu 2009, s. 449; 1125). Kazakçada terki heybesine ise *qorjin* adı verilmektedir.

Kelimenin lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Kıpçak *qançaq* “straps to fasten things to the saddle” [nesneleri eyere bağlamak için kullanılan kayışlar] (Boeschoten 2022, s. 235), **Çağ.** *kancuğa* “büktürme, kancurga” (Ünlü 2013, s. 575).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *kancığa* “eyerin terkisi” (Aytmatov t.b. 2014, s. 443), **Kkalp.** *qancığa* “торока (седла)” [eyer terkisi] (Baskakov 1958, s. 371), **Başk.** *kanyağa* “türli şeyleri bağlamak için eyerin başına takılan iki uçlu kayış, bağ” (Özşahin 2011, s. 377), **KMalk.** *kancığa* “eyer terkisi, eyer kaşının dış tarafı” (Tavkul 2000, s. 241), **Kum.** *kancığa* “торока (седла)” [eyer terkisi] (Bammatov 1969, s. 187), **Nog.** *kancığa* “торока” [terki] (Baskakov 1963, s. 144). Sözcüğün diğer çağdaş Türk yazı dillerindeki biçimleri için bk. Barutçu Özönder 1996, s. 85.

Kincses-Nagy, sözcüğün Türk dilinde ilk olarak Çağatayca döneminde tanıklandığını söylese de (2018, s. 171) kelime, Memlûk Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinden *Et-Tuhfetü 'z-Zekiyye fi 'l-Lûgati 't-Türkiyye*’de geçmektedir (Boeschoten 2022, s. 235). Budagov’ sözlüğünde Tatarca kaydıyla verilen ve ilk kez bu sözlükte Moğ. *ganzaga* ile (1871, s. 27) birleştirilen söz, Radloff sözlüğünde *kancığa* “der Riemen hinter dem Sattel zum Anbinden leichter Sachen” [hafif şeyleri bağlamak için eyerin arkasındaki kayış] biçiminde Kazakça ve Osmanlıca kaydıyla yer almıştır (1899, s. 130). Doerfer, kelimenin Türkçeye Moğolcadan geçtiğini söylemiştir (1963, s. 419). Räsänen de bu görüşe katılmıştır (1969, s. 231). QTQES’de *qanjığa* sözünün Başk. *qan'yaga*, Alt. *qand'baga*, Moğ. *ganzaga*, Kalm. *ganzg'* biçimlerinde görüldüğü ve Türkiye ile Azerbaycan Türkçelerinde bu sözün yerine *terki* sözünün kullanıldığı; Kaz. *qanjığa*’nın Moğolca bir alıntı olabileceği bilgisi kayıtlıdır (Israqov t.b. 1966, s. 116). Janpeyisov, Kazakçada *qanjığağa baylaw* (eyer terkisine bağlamak) birleşik fiilinin bulunduğunu ve bunun eski zamanlardan kalma, avcılıkla ilgili bir yapı olduğunu dile getirmiştir. Eski zamanlarda daha küçük yaştaki avcılar, avlarını saygı gereği daha büyük yaştakilerin terkisine bağlama geleneği bulunmaktaydı. Araştırmacıya göre bu birleşik fiilin ortaya çıkışı, bu gelenekle ilgilidir (1976, s. 108). Tuna, Moğ. *gancuga* biçiminin Moğol dilinin bütün devrelerinde yaygın olduğu hâlde Türk dilinde ilk olarak Çağatayca döneminde görüldüğünü ancak kelimenin her iki dilde de çözülemediğini belirtmiştir. Bununla birlikte *gancu-ga*, *gancu-gan*, *gancu-rga* biçimlerinden hareketle **gancu-* fiilini tasarlamıştır (1976, s. 298). Nurmağambetov da Kaz. *qanjığa* biçiminin Moğ. *ganzaga* biçiminden alıntı olduğunu ifade etmiştir (1994, s. 57). Eren, ‘terki kayışı, terki bağı’ biçiminde anlamlandırdığı *kancığa* ~ *kancuğa* sözcüğünün Moğ. *gancuğa* şeklinde görüldüğünü, sözcüğün *kamçı* ile birleştirilmesinin yanlış olduğunu

ve Moğolcadan veya Türkçeden komşu dillere geçtiğini kaydetmiştir (1999, s. 206). Schönig, kelimenin Osmanlıcada *kancuğa* ~ *kancuka* biçimlerinde görüldüğünü dile getirmiştir (2000, s. 98). Mankeyeva, Kazakçadaki *qanjiğağa bayladı* ve *qanjiğa maylandı* deyimlerine yer vermiş, kelimenin Moğolca kökenli olduğuna dikkat çekmiştir (2008, s. 213).

Lessing’in sözlüğünde “thongs attached to a saddle for tying an object” [bir nesneyi bağlamak için eyere tutturulan kayışlar] (1960, s. 350) biçiminde tanımlanan Moğ. *ganzaga* sözünün Moğol dillerindeki görünümü şu şekildedir: Orta Moğ. *gancuga*, Bur. *ganzaga*, Kalm. *ganzaga*, Manç. *gancuğan* ~ *gancurga* (Tuna 1976, s. 298).

2.4.4.1. qanjiğala- /қанжығала-

[< Moğ. *ganzaga* + (+la-)]

“Eyerin arka bölümündeki *qanjiğa* adı verilen kayışa bir şey asmak; *bökter-*” (QETS-9 2011, s. 235; Vâli t.b. 2013, s. 751; Qaliyev 2014, s. 330).

Bu fiil Radloff sözlüğünde *qancığala-* “hinter der Sattel anbinden” [eyerin arkasına bağlamak] biçiminde Kazakça kaydıyla yer almaktadır (1899, s. 130).

2.4.4.2. qanjiğalıq /қанжығалық

[< Moğ. *ganzaga* + (+lıq)]

“Eyerin *qanjiğa* takılan yerindeki deliklere verilen ad” (QETS-9 2011, s. 235; Vâli t.b. 2013, s. 751).

Eyer kaltağının arka tarafındaki dört delik bu isimle adlandırılmaktadır. Bu deliklere *qanjiğa* ile birlikte *şettik* de bağlanmaktadır. Buraya kuskun kayışı da bağlanabildiği için *quyısqandıq* da denilmektedir (Aytbayeva 2007, s. 69).

2.4.5. qaptal /қаптал

[< Moğ. *qabtasun*]

“Eyerin atın böğrünü acıtmaması için iki yanına konulan tahta destekler, kaltak” (QETS-9 2011, s. 262; Januzaqov 2008, s. 476; Vâli t.b. 2013, s. 754; Koç vd. 2003, s. 288).

QTAS’deki bilgilere göre Taldıqorğan’ın Panfilov ilçesinde ön kaşı yuvarlak, arka kaşı yassı olan Kazak tarzı eyere *qaptal er*; Oral’da ise eyerin

altına serilen keçeye *qaptal* kiyiz adı verilmektedir (Qaliyev t.b. 2005, s. 385).

Eyerin tahta bölümü olan kaltağında üzeniği eyere bağlayan *taralğı* adı verilen kayış ile eyere bir nesne bağlamakta kullanılan *qanjiğa* adı verilen kayış bulunmaktadır. Eyerin ağırlığını taşıyan asıl parça olduğu için *qaptal*, tek parça ve sağlam ağaçlardan yapılmaktadır. Bu sebeple eyer ustaları eyerin yapımında *qaptal*'a ayrı bir önem vermişlerdir (Älimbay t.b. 2012b, s. 447). İyi bir ustanın elinden çıkan *qaptal*, atın sırtında yağır oluşmasını engellemektedir (Qayratulı 2019, s. 265).

Kelime, lehçelerde şu şekilde görülmektedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Kıpçak *kaptal* “at eyerinin iki yan örtüleri” (Toparlı vd. 2007, s. 121), **Çağ.** *kaptal* “yan, taraf, yakın, sağ sol, kapı” (Ünlü 2013, s. 577).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *kaptal* “eyer kaltağı” (Çokotegin 2014, s. 77); “yan; kısım; göğsün yan kısmı, yani atın bögürlerine temas eden kısmı; (atasözü) *kancığanınğ katkanın kaptal bilbeyt at bilet* (terkilerin sertleştiğini kaltak bilmez, at bilir); (deyim) *onğ kaptaldan çık-* (muvaffak olmak, fena durumdan kurtulmak)” (Yudahin 1998, s. 402), **Kkalp.** *qaptal* “бок, боковая часть” [yan, yan kısım] (Baskakov 1958, s. 374), **Başk.** *kaptal* “eyer, kaltak, palan” (Özşahin 2011, s. 378).

DLT’de bu kavramla *ädärlik* “saddletree” [eyer kaltağı] (Dankoff - Kelly 1982, s. 168) ~ *ezer* “qaptal” [kaltak] (Beysenova 1997, s. 52) biçimlerinde karşılaşılmaktadır. Moğolca kökenli *kaptal* kelimesinin tarihî lehçelerden Kıpçak Türkçesi döneminde Türkçeye girmiş olduğu görülmektedir. Türkiye Türkçesinde bu kavram, *kaltak* ‘eyerin tahta bölümü’ sözüyle karşılanmaktadır. Eren, *kaltak* sözünün kökeninin bilinmediğini söylemiştir (1999, s. 203).

Sözcük, Radloff sözlüğünde Kaz. ve Kırg. kaydıyla *qaptal* “die Seitenbretter des Sattels, die an die Seiten des Reittieres gelegt werden” [atın eyerinin yan tahtaları] biçiminde yer almaktadır (1899, s. 427). Ramstedt, Kalm. *xaptasun* ~ Moğ. *qabtasun* sözünün Kırg. *kaptal* ‘seitenbretter des sattels’ [eyerin yan tahtaları] biçiminde görüldüğünü ifade etmiştir (1935, s. 167). ESTY’de de *kaptal* sözünün Moğ. *qabtasun* sözünden bir alıntı olduğu dile getirilmiştir (Levitskaya [i drugiye] 1997, s. 268). Mankeyeva, kelime kökeninin *qap* ismi olabileceğini öne sürmüştür (2008, s. 159). Ancak bu görüş tartışmaya açıktır. Nugteren ise **kaptal* (? **kabtaal*) biçiminin Moğolcanın Dagur lehçesi dışında diğer Moğol lehçelerinde nadir

görüldüğünü, bu biçimin Türk lehçelerinde daha yaygın kullanıldığını ve kelimenin Mançucada *habta* biçimini aldığını belirtmiştir (2011, s. 397).

2.4.5.1. anjıma ~ änjime /анжыма ~ әнжime

[< Moğ. *anzlah*]

“Atın vücudunun yanlarını acıtmaması için iki yanına konulan *qaptal* (TT *kaltak*) adı verilen eyerdeki desteklere yerleştirilen yuvarlak, metalden yapılan halka” (QETS-1 2011, s. 506; Vâli t.b. 2013, s. 84; Quralulı 1997, s. 223).

Bu söz QTS’de “Eyer kaşının önünden gömüldürük, arkasından kuskun kayışı geçirilen halka demir” şeklinde tanımlanmıştır (Januzaqov 2008, s. 47).

QTAS’de Jambıl eyaletinin Şuw ilçesinden derlenen *anjı* sözü “kuskun kayışının bağlandığı demir” (Qaliyev t.b. 2005, s. 61) olarak açıklanmıştır. Durmuş, *Kazak Türkçesinde At ile İlgili Söz Varlığı ve Metinler* başlıklı yüksek lisans tezinde *anjı* sözünü “oyma kaşlı eyerin belağacını yaparken yapıştırmadan, çivilemeden tutturmak için kullanılan kayış” (2011, s. 95) olarak tanımlamıştır. Tarama yapılan sözlüklerde ve diğer kaynaklarda kelimenin böyle bir anlamıyla karşılaşılmamıştır.

Qazaq Tiliniñ Qısqaşa Etimologiyalıq Sözdigi’nde (QTQES) *anjı* sözünün Moğolcadan alıntı bir söz olduğu ve çeşitli Türk lehçelerinde bu sözün farklı varyantlarla kullanılmakta olduğu bilgisi yer almaktadır (Isqaqov t.b. 1966, s. 39). *Moğolca - Kazakça Sözlük*’te de Moğ. *anz* ve *anzlah* sözleri Kaz. *anjı* biçiminde açıklanmıştır (Bazılhan 1984, s. 42).

Tarihî Türk lehçelerinde tanımlanamayan bu kelime, Kazakça dışında çağdaş Kıpçak lehçelerinden Kırgızcada şu anlamda tespit edilmiştir:

Kırg. *ancı*; *eki ancı* “iki ihtimalli, şüpheli” (Yudahin 1998, s. 32).

2.4.6. qas /kac

[< *kaş*]

“Eyerin ön ve arkasındaki çıkıntılı bölüm; kaş” (QETS-9 2011, s. 415; Januzaqov 2008, s. 490; Vâli t.b. 2013, s. 772).

Kazakçada çok anlamlı sözlerden biri olan *qas* sözünün “gözlerin üstündeki kıllar (kaş); düşman; gerçek” gibi başka anlamları da bulunmaktadır (Vâli t.b. 2013, s. 772). QTTS’de *qas* sözünün hemen yanında

qas er maddesine yer verilmiş ve bu sözlük birimi “bir eyer türü, iki kaşlı eyer” şeklinde tanımlanmıştır (Qaliyev 2014, s. 345).

Eyer yapımında en önemli bölümlerden biri de *qas*’tır. Kazak eyerinde ön ve arka kaş bulunmaktadır. Kazakçada eyerin ön tarafı *aldıñğı qası*, arka tarafı ise *artqı qası* şeklinde ifade edilmektedir. Genellikle eyerin ön kaşı daha büyük, arka kaşı ise daha geniştir. Asıl önemli kısım da eyere oturan kişinin beline destek olan bu arka kaştır (İshan 2009, s. 82). Arka kaşın önemi Kazakçada *ayrılar dos erdiñ artqı qasın surar*¹⁵ atasözünde dile getirilmiştir. Kaşın asıl görevi eyere oturan kişinin attan düşmesini engellemektir (Aytbayeva 2007, s. 69). Kazakçanın söz varlığında yer alan *qarağay erge qas bolmas, qız bala elge bas bolmas* (Çam ağacından eyer kaşı olmaz, kız çocuğu memlekete baş olmaz) atasözüne göre eyer kaşının yapımında çam ağacı tercih edilmemektedir. Bazı bölgelerde *qas* yerine *kisilik* sözü de kullanılmaktadır. Eyer kaşının darlığı veya genişliğine, biçimine, kullanılan malzemenin cinsine göre eyer *qazıqbas er, şoşaqbas er, qozıquyırq, bitew er, qandek er* gibi türlere ayrılmaktadır. Eyer kaşının süslenmesinde çoğunlukla gümüş tercih edilmektedir (Älimbay t.b. 2012b, s. 500). Eyerin ön kaşını demirden veya gümüşten elde edilen desenlerle süslemek bazı bölgelerde gelenek hâlini almıştır (Qayratulı 2019, s. 265).

Kelimenin lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *kaş* “kaş; herhangi bir şeyin kıyısı; göz üstündeki kaş” (Atalay 1986, s. 276), **Harezmi** *kaş* “kaş; ön, karşı, karşı taraf, kenar, kıyı” (Ünlü 2012, s. 294), **Kıpçak** *kaş* “eyerin ön ve arkasındaki yükseklikler” (Toparlı vd. 2007, s. 130), **Çağ.** *kaş* “ön, karşı, yan, huzur; kaş” (Ünlü 2013, s. 589).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *kaş* “1. Kaş, 2. Eyer kaşı” (Yudahin 1998, s. 414), **KTat.** *kaş* “1. Бровь [kaş], 2. Лука седла [eyer kaşı]” (Useinov 2007, s. 421), **Kkalp.** *qas* “1. Бровь [kaş], 2. Лука седла [eyer kaşı]” (Baskakov 1958, s. 383), **Başk.** *kaşağa ~ eyer kaşagahı* “передняя лука седла” [ön eyer kaşı] (Ahmerov [i drugiye] 1958, s. 333), **Tat.** *kaş* “седельная лука” [eyer kaşı] (Denisova 1966, s. 244), **KMalk.** *kaş* “Kafkas eyerinin ön ve arkasındaki çıkıntılar” (Tavkul 2000, s. 247), **Kum.** *yerkaş* “лука седла” [eyer kaşı] (Bammatov 1969, s. 133).

¹⁵ Gürsu, Kazakçanın atasözleriyle ilgili hazırladığı doktora tezinde bu atasözünü “ayrılacak dost, yiğidin arkasındaki düşmanı sorar. İnsanlar arasındaki dostluk bağı kopunca birbirlerine kötülük etmekten çekinmezler.” şeklinde Türkiye Türkçesine aktarmıştır (2009, s. 535).

DLT’de “eyer kaşı” anlamında *yalıĝ* (Atalay 1986, s. 735), “eyerin ön ve arka kaşı” anlamındaysa *ömzüük* kelimesi yer almaktadır (Beysenova 1997, s. 52-53). “Kaş” sözünün ise Eski Kıpçakçadan başlanarak “eyer kaşı” anlamında kullanılmaya başlandığı göze çarpmaktadır. İlgili sözlüklerde Başkurtça ile Tatarcada tespit edilen şekillerin diyalektlerde kullanıldığı söylenmiştir. Kelimenin Kumukçada “eyer” sözüyle birlikte kullanıldığı görülmektedir.

Vámbéry, kelimeyi *kay* ~ *kıy* kökleriyle birlikte değerlendirmiştir (1878, s. 68). Räsänen, *kaş* “augenbraue” [kaş] sözünün farazi < **kāl*’ biçimini vermiştir (1969, s. 240). Clauson, ‘gözün üzerinde kemerli bir çizgi oluşturan kısa kıllar, kaş’ temel anlamından hareketle kelimenin “kıyı, kenar” ve buna bağlı “eyer kaşı” metaforik anlamlarını sonradan kazandığını dile getirmiştir (1972, s. 669). EDAL’da bu sözün Tun. **gula*, T. **k(i)āl* ‘edge; eyebrow’ [kenar; kaş] farazi biçimlerine yer verilmiştir (Starostin et al. 2003, s. 555). Gülensoy, kelimenin etimolojisini < **kāş* biçiminde vererek aslı ünlü uzunluğuna işaret etmiştir (2007, s. 473). Stachowski ise Vámbéry’nin etimoloji denemesini kabul edilemez bulmuştur (2019, s. 208).

2.4.7. qasaba /қасаба

[< Kaz. *qasaba*]

“Eyerin sivri olan başı” (QETS-9 2011, s. 416; Januzaqov 2008, s. 490; Vâli t.b. 2013, s. 772).

QETS’de arkaik bir söz olduğu vurgulanmıştır. Bu anlamının dışında sözcüğün “miğferin ucuna takılan tüy, eskiden kadınların giydiği ucu sivri bir tür başlık, çok genç olmayan kısrak” gibi farklı anlamları da bulunmaktadır (Koç vd. 2003, s. 298).

Kelime, Radloff sözlüğünün ikinci cildinde Kazakça kaydıyla *kasaba* “головной платокъ у женщинъ” [kadın başörtüsü] biçiminde yer almaktadır (1899, s. 349).

Bu sözlük birimi, tarihî lehçeler ile çağdaş Kıpçak lehçelerinin tarama yapılan kaynaklarında tanıklanmamıştır.

2.4.8. oqpan /оқпан

[< ? *oqpan*]

“Eyerin altında el sığacak kadar boşluk” (QETS-11 2011, s. 651; Vâli t.b. 2013, s. 994; Januzaqov 2008, s. 628).

Kelimenin bundan başka “çukur, kovuk; namlu deliği; maden ocağındaki tünel” (QETS-11 2011, s. 651; Koç vd. 2003, s. 410) gibi başka anlamları da bulunmaktadır.

Türkmenistan’da yaşayan Kazaklar eyerin ön tarafındaki baş kısmına *oqpan* demektedirler (Qaliyev t.b. 2005, s. 535). QETS-11’de bu sözün konuşma dilinde *oqpana* olduğu belirtilmiştir (2011, s. 652). Aynı zamanda atın uzaklaşmaması için ayağına bağlanan kösteğin uzun kısmına da *oqpan* denilmektedir.

Eyerin *oqpan* adı verilen boşluğu kısa, *qaptal* (TT *kaltak*) adı verilen ağacı da geniş olursa atın sırtında yağır oluşma ihtimali ortaya çıkmaktadır. Bundan dolayı eyer ustaları bu durumu daima göz önünde bulundurmuşlardır. Eski zamanlardaki eyer ustaları, eyerdeki boşluk hesabını eyeri iki eliyle tutup ters çevirerek yüzüne doğru götürüp burnunun *oqpan*’ın altına değip değmemesine göre ayarlamaktaydılar. Ustanın burnu eyerin altına değmiyorsa eyer de atın sırtına değmeyecektir diye düşünmüşlerdir. Şayet eyerin *oqpan*’ı atın sırtına değerse o zaman eyerin iki *qaptal* ağacının altına *jeldik* (*jona*) konulmaktadır. Buna rağmen atın sırtında yağır oluşur ve iyileşmezse de *jelqom* adı verilen eyerden faydalanılmaktadır (Älimbay t.b. 2013, s. 570).

Bu söz, tarama yapılan tarihi lehçe kaynaklarında tanıklanmamıştır.

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kkalp. *oqpan* “яма, углубление в земле” [çukur, yerdeki oyuk] (Baskakov 1958, s. 491).

Kelimenin kökeni tespit edilememiştir.

2.4.9. ortan belağaş /ортан белағаш

[< *ortun*, < *bilik*, < **ɾ* ‘orman’ + (+ğaç)]

“Eyerin ön, arka kaşı ve kaltağıyla kesişen bölümü”. Buna *orta ağaş*, *belağaş*, *beldik ağaş* da denilmektedir (Älimbay t.b. 2013, s. 602).

Qazaqtıñ Etnografiyalıq Kategoriyalar, Uğımdar men Atawlarınıñ Dästürlı Jüyesi adlı ansiklopedide yer alan bu sözlük birimi, tarama yapılan sözlüklerde madde başı olarak yer almamaktadır. Aytbayeva, çalışmasında *belağaş*’ın eyerin asıl bölümlerinden biri olduğunu ve eyerin iki kaşıyla iki kaltağının ortasındaki tahta kısım olduğunu ifade etmektedir (2007, s. 69). Qayratulı da *belağaş*’ın alt tarafının atın sırtına değmemesi gerektiğine vurgu yaparak eyerin bu parçasının yapımında sağlam ağaçlardan faydalandığını ve yeterli sağlamlığı elde etmek için de yapıldığı ağacın tuzlu suda

kaynatıldıktan sonra gölgede kurutulması gerektiğini söylemektedir (2019, s. 265).

Nurmağambetov, Kaz. *ortan* sözünün Moğ. *urtın* ‘uzun’ sözünden bir alıntı olabileceğini söylemiştir (1994, s. 221). Kelimenin tanıklanabilen en eski şekli Eski Uygur Türkçesi dönemi metinlerinde görülen *ortun* “ortanca” (Caferoğlu 1968, s. 143) biçimidir. Clauson, bu sözün ET *ortu* “orta, merkez” sözünden +*n* ekiyle genişlediğini dile getirmiştir (1972, s. 204). Bu söz, çağdaş Kıpçak lehçelerinden Kırgızcada *orton kol* “orta parmak” (Yudahin 1998, s. 600) ifadesinde kalıplaşmış biçimde görülmektedir. Sevortyan da *ortan* sözünün Kazakça ve Kırgızcada görüldüğünü ve kelimenin eskicil olduğunu ifade etmiştir (1974, s. 477).

Kaz. *ortan* ~ *ortan bel* “tam ortası, tam yarısı” (Koç vd. 2003, s. 418) anlamındadır. Bu kısım eyerin tam ortasında bulunduğu için bu adı almış olmalıdır. Sızdıqova, *belağaş* sözünün yapısını < *bilik*+*ağaş* şeklinde açıklamaktadır (2014a, s. 70). Kaz. *bilik* sözü “iki tekerlek arasına konulan kalın demir veya ağaç” şeklinde tanımlanmıştır (QETS-4 2011, s. 128).

Eyerin orta kısmının adı olan Kaz. *ortan belağaş* sözü, tarama yapılan tarihî ve çağdaş lehçe kaynaklarında Kazakçadaki anlamıyla tanıklanmamıştır.

2.4.10. şettik /шеттік

[< *çet* + (+tik)]

“Eyerin ön kenarlarında *ayıl*, *jırım*, *quyısқан* bağlamak için bulunan bölüm, bağlık” (QETS-15 2011, s. 353; Januzaqov 2008, s. 915; Vâli t.b. 2013, s. 1407; Qaliyev 2014, s. 664).

Bu söz, Kazakistan’ın batısındaki Mañğıstaw bölgesinde “gemin uçlarındaki *suwlıq*’ın yerine dikilen deri”, Qostanay eyaletinin Fedorov ilçesinde ise “kolan (Kaz. *ayıl*)” anlamlarında kullanılmaktadır (Qaliyev t.b. 2005, s. 753). Gömüldürük ile kuskun kayışını sağlamlaştırmak için kullanılan eyer kaltağının ön ve arka tarafındaki delikler bu isimle anılmaktadır (Kenjeahmetulı 2012, s. 241).

Kelimenin ve kelime kökünün lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Erm.Kıp. *çek* “граница, край” [sınır, kenar] (Garkavets 2010, s. 375), **Çağ.** *çet* “yaka, taraf, kenar, sınır” (Ünlü 2013, s. 241).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *çet* “kenar, uç” (Yudahin 1998, s. 262), **KTat.** *çet* “край, граница, конец” [kenar, sınır, uç] ~ *çetlik* “окраина” [kenar] (Useinov 2007, s. 582-583), **Kkalp.** *şet* “край, окраина” [kenar] (Baskakov 1958, s. 734), **Tat.** *çit* “1. Kenar, kıyı, 2. Kenar çizgisi, 3. Yan taraf” (Öner 2009, s. 68), **Kum.** *çet* “отдалённый” [uzak] (Bammatov 1969, s. 357), **Nog.** *şet* “край, окраина” [kenar] (Baskakov 1963, s. 411).

Ermeni harfli Kıpçak Türkçesindeki *çek* biçimi dikkat çekicidir. Tarama yapılan kaynaklardan hareketle çağdaş Kıpçak lehçeleri arasında yalnızca Kazakçada kelimenin at koşum takımlarıyla ilgili bir anlamının bulunduğu söylenebilir. Bir kayış bağlama amacıyla kullanılan delikler eyerin kenarında olduğu için ‘kenar, uç’ anlamındaki *şet* sözüne +*lik* isimden isim yapma eki getirilerek bu sözcük türetilmiştir. Ek, Kazakçada ünsüz uyumuna girdiği için bu kelimeye +*tik* biçimini almıştır.

Räsänen, *çet* ‘Ufer, Rand, Ecke’ [kenar, kıyı] anlamını verdiği sözün tarihî ve çağdaş lehçelerdeki biçimlerini sıralamıştır (1969, s. 106). Clauson, *çit* ‘a fence’ [çit] sözünün ünlüsünün başlangıçta /t/ olduğunu, bu sesin daha sonra /i/’ye dönüştüğünü söylemiş ve sözcüğün fiziksel nesneler için ‘sınır, kenar’ anlamında *çet* biçimiyle kullanıldığına değinmiştir (1972, s. 401). Doerfer, *çit* ‘kamıştan veya dikenden yapılmış duvar veya hüğ, çardak’ sözünün *çet* ‘Seite, Rand’ [yan, kenar] sözünden farklı bir sözcük olduğunu belirtmiştir (1967, s. 129). Tietze, *çet* sözünün ‘hudut, kenar’ anlamını vermiştir (2002, s. 432).

2.4.11. Üzengi

2.4.11.1. taralğı /таралғы

[< Моғ. *daruulga*]

“Üzengiyi eyere bağlayan kayış bağ” (QETS-13 2011, s. 727; Januzaqov 2008, s. 784; Văli t.b. 2013, s. 1219).

QTTS’de *taralğı* *baw* şeklindedir (Qaliyev 2014, s. 549). Buna *üzeñgi* *baw* da denilmektedir (Älimbay t.b. 2014, s. 349).

Aytbayeva, *taralğı*’nın *üzeñgi* *baw*’dan farklı olarak kemer gibi bir tokasının bulunduğunu ve üzenginin bacak boyuna göre uzatılıp kısaltılabildiğini ifade etmektedir (2007, s. 72). *Taralğı* adı verilen kayış şu şekilde hazırlanmaktadır: Öncelikle *taspa* adı verilen işlenmiş ve tüysüz deriden elde edilmiş ince kayış dilimlenmektedir. Kesilen bu kayış, iki kat hâlinde bükülerek kapalı tarafına *ayılbas* denilen toka takılmaktadır. Daha sonra çift katlı olan deri uçtan *ayılbas*’ın dili geçirilmektedir. Bu işlemden sonra da uçlarına üzengi bağlanıp eyerin yanındaki tahta desteklere yine

ayılbas aracılığıyla *taralğı* kayışı takılmaktadır. *Taralğı*’ya *ayılbas* adı verilen tokenın takılması, eyer üstündeki kişinin ayağına, bacak boyuna göre üzeninin uzatılıp kısaltılmasını kolaylaştırmaktadır (Älimbay t.b. 2014, s. 349). Uzun veya kısa üzenği kayışıyla olmak üzere at binmenin iki biçimi vardır. Kazakistan, Kırgızistan ve Kafkaslarda genellikle uzun üzenği kayışı kullanılmaktadır. Ordudaki süvari birlikleri ile Kazakistan’ın bazı bölgelerinde ise kısa üzenği kayışı tercih edilmektedir. Kısa üzenği kayışı aracılığıyla at binmeye *jeñil otırs* da denmektedir (Sızdıqov 1976, s. 82).

Tarihî lehçe kaynaklarında tanıklanmayan bu sözün çağdaş Kıpçak lehçelerindeki görünümü şöyledir:

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *taralğı* “üzengi kayışı” (Yudahin 1998, s. 710), **Kkalp.** *taralğı* “путлище” [üzengi demirini eyere bağlayan kayış] (Baskakov 1958, s. 622), **Başk.** *taralğı* “kemer tokası” (Özşahin 2011, s. 329).

Nurmağambetov, *taralğı* sözüyle ilgili şunları söylemektedir: “Kazakça *üzeñgi* sözünün Moğolcadaki karşılığı *ðepөө*, Kalmukçada ise *ðepэ*’dir. Bu sözlerden hareketle Moğ. *ðapyнza* ‘merdiven, basamak’ sözü türetilmiştir. Basamak işlevinden hareketle Kaz. *taralğı* sözünün kökünün Moğolca olduğu ve bu sözün Moğolcadan alıntılandığı söylenebilir: Kaz. *taralğı* < Moğ. *daruulga*” (1994, s. 265). Lessing sözlüğünde *daruulga* sözü, “metal plates with which saddle cushions are attached” [eyer yastıklarının takıldığı madenî levhalar] olarak tanımlanmıştır (1960, s. 234).

Bu sözün Kazakçaya Moğolcadan girdiği anlaşılmaktadır.

2.4.11.2. *tarāq baw* /тапақ бай

[< Moğ. *daruulga*, < *ba-* + (-ğ)]

“Eyer takımı üzenğisinin kayıştan yapılan iki parça bağı” (QETS-13 2011, s. 726; Januzaqov 2008, s. 784; Vâli t.b. 2013, s. 1219).

Sözcük QETS-13’te ayrı, diğer sözlüklerde bitişik yazılmıştır. Anlam ilişkisi düşünüldüğünde bu sözlük biriminin ilk unsuru *taralğı* sözünden kısalmış olsa gerektir. Sözün Kaz. *taralğı baw* biçiminden ortaya çıkmış olabileceği düşünülebilir.

2.4.11.3. *tepkinşek* ~ *tepkişek* /тепкіншек ~ тепкішек

[< *tep-* + (-ki) + (+şek)]

“Küçük çocuğu ata bindirirken kullanılan, eyere bağlanan ve üzengi yerine geçen keçeden yapılmış heybe” (Januzaqov 2008, s. 799; Văli t.b. 2013, s. 1243).

Çocuklar için bir nevi üzengi olan *tepkişek*’in bu anlamının dışında “merdiven, basamak” (Koç vd. 2003, s. 534) anlamı da bulunmaktadır. Sözcük, QTS’de *tepkinşek*, QS’de *tepkişek* biçimindedir.

Kazaklarda beş altı yaşlarındaki küçük çocukları ata bindirme geleneği bulunmaktadır. Buna göre çocuklar için özel olarak hazırlanmış *aşamay* adı verilen eyere ilk defa oturan çocuğun ayakları üzengiye yetişemeyeceği için eyerin üstüne konulan *tepkişek* adı verilen bir heybe kullanılmaktadır (Quralulı 1997, s. 233). Çocuk, attan düşmemek için iki ayağını *aşamay*’ın yanlarındaki heybeye koymaktadır. Genellikle ince keçeden elde edilen *tepkişek*, çocuklar için üzengiden daha güvenlidir. Güzel bir görünüm için heybenin dışına zaman zaman çeşitli süslemeler de eklenmektedir (Ălimbay t.b. 2014, s. 403).

Tarama yapılan tarihî lehçe kaynaklarında çocuklar için kullanılan üzengi anlamındaki bir sözle karşılaşılmamıştır. Ancak kelime tabanı ve bu tabandan türetilmiş sözlerin lehçelerdeki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *tepki* “tepiş, tepme” (Atalay 1986, s. 601), **Çağ.** *depingür ~ dibengü ~ tingü* “eyer perki, üzengi” ~ *tépük* “tepme, ayak ile vurma” (Ünlü 2013, s. 283-292-1131-1111).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *tepkiç* “basamak, merdiven; ustalıkla ve şiddetlice tekme atmasını bilen” (Yudahin 1998, s. 726), **Kkalp.** *tepkiş* “ловко, сильно бьющий ногой” [ustalıkla sert tekme] (Baskakov 1958, s. 636), **Başk.** *tipké* “tepme, tekme hareketi” (Özşahin 2011, s. 855).

Kelimenin çocuklar için kullanılan bir binit takımı anlamının yalnızca Kazakçada bulunduğu görülmektedir. Kazakçada *tepki* “tepiş, tekme”, *tepkile-* “tekmelemek” anlamlarındadır (Koç vd. 2003, s. 534). Kaz. *tepki* tabanına getirilen *+şek* isimden isim yapma ekinin bu sözde bir küçültme fonksiyonu bulunmaktadır.

2.4.11.4. üzeñgi /үзеңгі

[< iz + (+e-) + (-n-) + (-gü)]

“Eyerin iki yanında asılı bulunan ve ata binildiğinde ayakların basılmasına yardımcı olan altı düz demir halka” (QETS-15 2011, s. 16; Vâli t.b. 2013, s. 1343). “Eyerin ayak konulan bölümü” (Januzaqov 2008, s. 866).

QTTS’de konuşma dilinde üzengeye *tebingi* denildiği kayıtlı iken (Qaliyev 2014, s. 562), QTAS’de Afganistan ve İran Kazakları arasında *üzeñgi* sözünün *baspaldaq* “basamak, merdiven” anlamında kullanıldığı bilgisi yer almaktadır (Qaliyev t.b. 2005, s. 705). Keykin, üzeninin ayak tabanı konulan bölümüne *beldir* de denildiğini kaydetmiştir (2006, s. 205).

Üzenge, ata kolay binmek ve at üstünde düşmeden kalabilmek amacıyla kullanılagelmiştir. Özellikle demirden yapılmış üzenge, çok eski bir Türk icadıdır (Quralulı 1997, s. 233). Bazı araştırmacılar üzeninin ortaya çıkma dönemini VI. yüzyılda Doğu Avrupa’ya yayılan eski Türk kültürüyle bağdaştırmaktadırlar (Toqtabay 2010a, s. 24).

Radloff, Kazakların kısa üzenge kullandıklarını ifade etmiştir (1956, s. 457). Üzenge, *üzeñgi baw* (*taralğı*) ve *tabandıq* adı verilen bölümlerden oluşmaktadır. Üzenge, çeşitli deri kayışlardan elde edilen *üzeñgi baw* aracılığıyla eyere bağlanmaktadır. Eyere *üzeñgi baw* adı verilen kayışın bağlanabilmesi için eyerin *qaptal* olarak adlandırılan desteklerinde oyuklar bulunmaktadır. Bu oyuklara *üzeñgilik* adı verilmektedir. Üzenge, yapıldığı materyale göre *ağaş üzeñgi*, *temir üzeñgi*, *qola üzeñgi* biçiminde türlere ayrılmaktadır. *Ağaş üzeñgi*, üzeninin tahtadan yapılan en basit türüdür ve fazla bir ustalık gerektirmemektedir. *Temir üzeñgi* ile *qola üzeñgi* ise ustalar tarafından yapılmaktadır. Bronzdan yapılan *qola üzeñgi*, genellikle güzellik ve gösteriş için kullanılmaktadır (Älimbay t.b. 2014, s. 595). Demirden yapılan üzengeye Kazakçada *qara üzeñgi* de denilmektedir (Äbdiräsilova 2006, s. 24).

Kazakçada *üzeñgi* kelimesiyle ilgili bazı söz kalıpları da bulunmaktadır: Söz gelimi aynı yaştaki akranlar için *üzeñgiles dostar* ifadesi kullanılmaktadır. Bununla birlikte kişinin karakterini ortaya koyan *attan tüsse de üzeñgiden tüspeydi* (yenilgiyi kabullenememek, gururuna dokunduramamak) ve *kisi üyinde üzeñgisi altı qabat, öz üyinde üzenigisi jalañ* (bazı kibirli kişiler maddi güçleri olmadığı hâlde başkasının evinde gösteriş yapmak için olmadık çabalar içine girerler) gibi ifadelerin varlığı bu durumu örneklemiştir (Älimbay t.b. 2014, s. 596).

Kelimenin tarihi ve çağdaş lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *üzengü* “üzengi” (Arat 1979, s. 508) ~ *üzeñü* “српя” [üzengi] (Nadelyayev [i drugiyel] 1969, s. 630), **Harezmi** *üzäñü* “stirrup” [üzengi] (Boeschoten - O’kane 2015, s. 623), **Kıpçak** *üzegü* “üzengi” (Özgür 2002, s.

143) ~ *üzengü* “üzengi” (Uğurlu 1984, s. 276) ~ **CC** *üzeñgi* “steigbügel” [üzengi] (Grønbech 1942, s. 271), **Çağ.** *üzengü* “üzengi” (Ünlü 2013, s. 1200).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *üzöñgü* “üzengi” (Aytmatov t.b. 2014, s. 443), **Kkalp.** *zeñgi* ~ *üzeñgi* “стремя” [üzengi] (Baskakov 1958, s. 282; 687), **Başk.** *özeñgé* “üzengi” (Özşahin 2011, s. 391), **Tat.** *özeñgě* “üzengi” (Öner 2009, s. 214), **KMalk.** *özengi* “üzengi” (Tavkul 2000, s. 319), **Kum.** *özengi* “стремя” [üzengi] (Bammatov 1969, s. 250), **Nog.** *zöñgi* “стремя” [üzengi] (Baskakov 1963, s. 115), **Kar.** *özengi* “стремя” [üzengi] (Baskakov 1974, s. 438).

Kelimenin Kırgızca varyantında singarmonizme bağlı yuvarlaklaşma meydana gelmiştir. Karakalpakça ve Nogaycada kelime başındaki /ü/ sesinin düştüğü göze çarpmaktadır. Başkurtça, Tatarca, Kumukça ve Karayca örneklerde söz başı /ü/ > /ö/ ses değişimi görülmektedir.

Kelime Budagov’ sözlüğünde Osm. *üzengi* ~ *üzengü*, Kaz. *üzeñgü*, Çağ. *üzengü* biçiminde yer almaktadır (1869, s. 134). Kelimenin kökeniyle ilgili olarak Bang, sözcüğün kökünün *üze* ‘üst’ olabileceğini iddia etmiştir (Tekin 2001, s. 75; Gülensoy 2007, s. 1006). Doerfer, kelimenin Türkçeden Samoyetçe, İran, Kafkas ve Balkan dillerine geçtiğini söylemiştir (1965, s. 148). Räsänen, ET *üzäñgü* ‘Steigbügel’ [üzengi] sözünü Moğ. *dörüge* ve Tun. *dürēñki* sözleriyle birleştirmiştir (1969, s. 524). Clauson, kelimenin bugünkü bütün Türk lehçelerinde canlı olduğunu söyleyerek Çuv. *yārana* (ywrana) biçimini vermiştir (1972, s. 289). Sevortyan, kelimenin Moğ. *dörüge* ile birleştirebileceğini dile getirmiştir (1974, s. 625). Eren, T. *üzengi* ~ Moğ. *dörüge* birleşimini doğrulamak için Türk diyalektlerinde **yüzengü* biçiminin ortaya konulması gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca kelimenin Türkçe aracılığıyla komşu dillere geçtiğini de vurgulamıştır (1999, s. 430). Ginatullin, kelimenin kökünü **üze-* ‘подниматься’ [yükselmek, yukarı çıkmak] olarak vermiş, diğer Türk lehçelerindeki ‘merdiven’ anlamına dikkat çekmiştir (2017, s. 496). Janpeyisov, kelimeyi *üzik* ‘çadırın tepesine örtülen keçe’ ~ *üzük* ~ *üzgü* < *üz-* “быть наверху” [üste olmak] + *-gü* sözleriyle birleştirmiştir. Araştırmacıya göre bu sözlerin hepsi yukarıda olmayı bildirir ve *üzengi* de ‘yukarı çıkmaya yarayan alet’ anlamındadır (2018, s. 327). Mankeyeva da bu etimolojiyi desteklemiştir (2008, s. 46).

Şinasi Tekin, konuyla ilgili “Üzengi Kelimesi Nereden Geliyor?” başlıklı çalışmasında kelimenin ilk görüldüğü tarihî metnin *Kutadgu Bilig*’deki şu beyit olduğunu söylemektedir: *kara tapsa begler bedüyür kopar / üzengü bar erse çigen berk kapar* (Halk vazifesini yaparsa beyler büyür, yükselir; üzengi varsa, insan yuları kuvvetli tutar). Bu durumda

kelimenin tanıklanabilen en eski şekli *üzengü* biçimidir (Tekin 2001, s. 76). Tekin, yazısının devamında Eski Uygur Türkçesi eserlerinden *Maytrisimit*'te geçen *ming kigelik tilgenin yarataglag tamga ayasınta izengülükinte begiz belgülig közünür* (Elinin ayasında ve ayağının tabanında [= *izengülükinte*] bin parmaklı tekerlek ile teçhiz edilmiş bir damga açıkça görülmektedir) cümlesindeki *izengülük* (< *iz+e-n-gü+lük*) sözünün 'ayak tabanı' anlamında olduğunu ve *üzengi* kelimesinin ortaya çıkışına kaynaklık ettiğini belirtmektedir (Tekin 2001, s. 78). Tekin'e göre bu durumda kelimenin muhtemelen ilk şekli *izengü* veya *izengülük* idi. Yakutçanın şivelerinde *izäñi*, *izäñe*, *izäñgü* gibi şekillerin varlığı bu düşüncüyü kuvvetlendirmektedir. Ona göre sonradan ön seste yuvarlaklaşma olup *üzengü* şekli ortaya çıkmış olmalıdır.

2.4.11.4.1. üzeñgi baw /үзеңгі бай

[< *iz* + (+e-) + (-n-) + (-gü), < *ba-* + (-ğ)]

“Üzengiye eyere bağlamak için kalın kayıştan veya tabaklanmış iki kat deriden yapılan ve kolan tokası bulunan bağ” (QETS-15 2011, s. 16; Vâli t.b. 2013, s. 1343). “Üzengi ile eyeri bağlayan kayış” (Quralulı 1997, s. 224).

Buna *taralğı* da denmektedir (Älimbay t.b. 2014, s. 349).

Kaz. *üzeñgi baw* ifadesi taranan tarihî kaynaklarda birlikte tanıklanmamış; ancak ayrı ayrı sözler olarak sözlüklerde yer almıştır.

Bu sözlük biriminin çağdaş Kıpçak lehçelerindeki görünümü şöyledir:

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *üzöñgü boo* “üzengi kayışı” (Yudahin 1998, s. 800), **Kkalp.** *üzeñgi bav* “ремень, на который подвешивается к седлу стремя” [eyere asılan üzengi kayışı] (Baskakov 1958, s. 687), **Tat.** *özeñgë qayışı (bavı)* “üzengi kayışı (bağı)” (Ganiyev vd. 1997, s. 466), **KMalk.** *özengi ayıl* “üzengi kayışı” (Tavkul 2000, s. 101), **Nog.** *zöñgi bav* “стременной ремень” [üzengi kayışı] (Baskakov 1963, s. 115).

Bu söz, *üzengi* ve *bağ* sözlerinden oluşmuş birleşik sözcük yapısındadır.

2.4.11.4.2. üzeñgilik /үзеңгілік

[< *iz* + (+e-) + (-n-) + (-gü) + (+lük)]

“Eyerde üzenği takılan yer” (Januzaqov 2008, s. 866). “Eyerde bulunan ve *taralğı* geçirilen ince delik” (Qaliyev 2014, s. 628).

Eyer kaltağının iki tarafında da bulunan bu deliklerden *üzeñgi baw* (*taralğı*) adı verilen bağ geçirilmektedir (Aytbayeva 2007, s. 69).

Şinasi Tekin, bu kelimenin eskicil biçimi olan *üzengülük* sözünün tarihî metinlerden yalnızca Kutb’un *Hüsrev ü Şirin*’inde geçtiğini ve burada kelimenin “merdiven” anlamını kazandığını ifade etmektedir (Tekin 2001, s. 76). Bu eserin söz varlığı üzerine araştırma yapan Nadjip ise eserde geçen *üzengülük* sözünü ‘стрема’ [üzengi] biçiminde anlamlandırmıştır (1979, s. 321).

Günümüz Afganistan ve İran Kazakları da *üzeñgi* sözünü hâlen ‘merdiven, basamak’ anlamında kullanmaktadırlar (Qaliyev t.b. 2005, s. 705). Bununla birlikte Karakalpakçada *zeñgi* sözü de ‘üzengi’ ve ‘merdiven’ anlamlarında kullanılmaktadır (Baskakov 1958, s. 282).

Sümer, eyer kaltağının yan tahtalarının Anadolu ağızlarından Manisa’da *özengilik* olarak adlandırıldığını kaydetmektedir (1983, s. 39).

2.5. Eyer Yastığı

2.5.1. at köpşik /ат көпшік

[< at, < *köp + (+şik)]

“Eyerin üstüne konulan küçük minder, eyer minderi” (Qaliyev 2014, s. 65).

Kiyiz köpşik de denilen (Quralulı 1997, s. 228) bu sözlük birimi; QETS, QTAS ve QS’de madde başı olarak yer almamaktadır.

At köpşik, içine yün konulmuş kumaş, kadife veya deriden yapılabilmektedir. *At köpşik*, *at körpe* ile karıştırılmamalıdır. Eyerin üstüne binicinin tercihinine göre ikisinden biri konulmaktadır. Hem *at köpşik* hem de *at körpe* üst üste konulmamaktadır (Toqtabay 2015, s. 68).

Kaz. *köpşik* sözünün tarama yapılan tarihî kaynaklardaki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ЕТ *köpşik* “седельная подушка” [eyer minderi] (Nadelyayev [i drugiye] 1969, s. 646) ~ *köpşik* “eyerin ön ve arka yastıkları (Oğuzca)” (Atalay 1986, s. 362), **Harezmi** *iyrim* “eyer yastığı” (Ünlü 2012, s. 272), **Kıpçak** *güpçük* “eyer yastığı” (Toparlı vd. 2007, s. 88) ~ *köpçük* “saddle

cloth” [eyer altına konan keçe] (Boeschoten 2022, s. 161), **Çağ.** *köpçik* “eyerin üstüne konulan küçük şilte” (Durgut 1995, s. 522).

Kelime, DLT’de Oğuzca kaydıyla yer almaktadır. Söz başı $k > g$ tonlulaşması, tarihî Oğuzca için karakteristik bir özelliktir ve bu değişme Azerbaycan Türkçesi ile Türkmencede düzenli bir şekildedir. Kelimenin tarihî Kıpçak Türkçesinde *güpçük* olarak yer alması -özellikle Memlük Kıpçakçasındaki Oğuz-Kıpçak katışımı göz önünde bulundurulduğunda- DLT’deki kaydı doğrular niteliktedir. Kelime, Harezm Türkçesi metinlerinde tanıklanmamıştır; ancak HATS’de geçen *iyrim* sözü aynı anlamdadır.

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *köpçük* “eyerde yastık yerini tutan döşek” (Yudahin 1998, s. 505), **KTat.** *eger şil’tesi* “седельная подушка” [eyer yastığı] (Useinov 2007, s. 601), **Kkalp.** *köpşik* “подушка” [yastık] (Baskakov 1958, s. 337), **Başk.** *küpsek* “маленькая подушка” [küçük yastık] (Ahmerov [i drugije] 1958, s. 298), **Tat.** *küpçek* “седельная подушка” [eyer yastığı] (Denisova 1966, s. 339), **KMalk.** *köpçek* “eyer yastığı” (Tavkul 2000, s. 275), **Kum.** *göpçük* “седельная подушка” [eyer yastığı] (Bammatov 1969, s. 103), **Nog.** *köpşik* “подушка седла” [eyer yastığı] (Baskakov 1963, s. 180), **Kar.** *köben* “мягкая пуховая подушка” [yumuşak yünlü yastık] (Baskakov 1974, s. 336).

Çağdaş Kıpçak yazı dillerinde ön ses /k/ korunmakta; ancak Kumukçada bazı sözlerde $k > g$ değişimi görülmektedir. ET *köpçük* > Kum. *göpçük* örneğinde bu durum göze çarpmaktadır. Diğer Kıpçak yazı dillerinde ET *köpçük*’ün varyantları kullanılırken Kırım Tatarcasında *şilte*, Karaycada *köben* sözlerinin kullanılması dikkat çekicidir.

Räsänen, KMalk. *köpçek* ‘der ausgepolsterte vordere und hintere Teil des Sattels’ [eyer yastığının ön ve arka kısmı] anlamıyla verdiği kelimeyi Çuv. *küpçek* ‘nachgeburt’¹⁶ ile ilişkilendirmiştir (1969, s. 291). Clauson, kelimenin ‘eyer yastığı’ anlamını verdikten sonra bazı çağdaş Kıpçak lehçelerindeki şekilleri sıralamış ve *köpen*, *köpsün* ‘minder’ kelimeleriyle anlamsal ilişkiye dikkat çekmiştir (1972, s. 688). DLT’de *köpsün* sözü ‘şilte, minder’ anlamıyla yer almaktadır (Atalay 1986, s. 362). *Этимологический словарь тюркских языков* [Türk Dillerinin Etimolojik Sözlüğü (ESTY)] adlı eserde kelimenin yapısı < **köp* ‘подушка’ [yastık] + *çlk* ‘küçültme eki’ biçiminde verilmiş, *köpçük* ve *köpsün* sözlerinin anlamsal olarak birbirine bağlı olduğu ancak morfolojik olarak açıklanamadığı ifade

¹⁶ Bayram tarafından hazırlanan Çuvaşça sözlükte *küpçik* ‘1. Küçük yastık, 2. Araba, at arabası’ anlamındadır (2019, s. 349).

edilmiştir (Levitskaya [i drugiye] 1997, s. 115). Eren, *köpen* sözünün anlamını ‘deve çulu; yerel ağızlarda kaba kumaş, eski bez, paçavra, kundak bezi, çocuk bezi’ biçiminde vermiş, Kaşgarlı Mahmut’a göre Oğuzların bu sözü *köben* olarak kullandıklarını belirtmiş, kökeninin ise bilinmediğini vurgulamıştır (1999, s. 258). Gülensoy, halk ağzında *köpçek* ‘eyerin içi yün dolu yumuşak yeri’ biçiminde var olan kelimenin yapısını < *köp*- ‘dikmek’ + -*çük* şeklinde açıklamıştır (2007, s. 554).

ET *köpçük* ‘eyer minderi’, *köpsün* ‘şilte, minder’ (Atalay 1986, s. 362) kelimelerinin varlığı bir **köp* isim kökünü düşündürmektedir. Bu nedenle kelimenin yapısı < **köp* + *çlk* biçiminde değerlendirilebilir.

2.5.2. at körpe /ат көрпе

[< *at*, < *körpe*]

“Eyerin üstüne konulan küçük battaniye” (Januzaqov 2008, s. 64; Vâli t.b. 2013, s. 120).

Kazakçanın ağız sözlüğünde bu sözün Karakalpakistan’da “yorgan, battaniye” anlamında kullanıldığı kaydedilmiştir (Qaliyev t.b. 2005, s. 79).

At körpe, arasına koyun veya deve yünü konularak çuha, atlas, kadife ile yüzlenip astarlanarak dikilen bir tür yorgandır. Genellikle uzunluğu iki, eni ise bir metre civarındadır (Toqtabay 2015, s. 68).

Kaz. *körpe* sözünün tarihî lehçelerde koşum takımlarıyla ilgili bir anlamı bulunmamaktadır.

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *körpä* “örtü, zırh” (Wilkens 2021, s. 411) ~ *körpe* “körpe, mevsimi geçtikten sonra çıkan şey, zamanından sonra doğan yeni hayvan” (Atalay 1986, s. 364), Kıpçak *körpe* “süt emen kuzu” (Toparlı vd. 2007, s. 159) ~ CC *körpe* “Lammfell” [kuzu derisi] (Grønbech 1942, s. 155).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *körpöçö* “eyer üzerine konulan battaniye” (Aytmatov t.b. 2014, s. 443), Kkalp. *körpe* “одеяло” [yorgan, battaniye] (Baskakov 1958, s. 339), Başk. *körpese* “döşek yorgani” (Özşahin 2011, s. 340), Tat. *körpe* “1. Kuzu, 2. Pamuk ve yün karıştırılarak doldurulan minder, döşek” (Öner 2009, s. 142), KMalk. *körpe* “iki üç aylık kuzu derisi” (Tavkul 2000, s. 276).

Kelimenin çağdaş Kıpçak lehçelerinden yalnızca Kazakça ile Kırgızcada eyerin üzerine serilen battaniye anlamı bulunmaktadır.

Eren, *körpe* kelimesinin Orta Türkçeden başlanarak kullanıldığını ve Türkçeden komşu dillere geçtiğini belirtmiş, etimolojisi hakkında herhangi bir açıklama yapmamıştır (1999, s. 260). Gülensoy, Kaz. *körpe* ‘yorgan’ sözünü *köpe* ile ilişkilendirmiş ve /r/ sesinin türeme olduğunu söylemiştir (2007, s. 557). ESTY’de kelimenin Türk lehçelerindeki “yeni doğmuş, kuzu derisi ve yastık, battaniye” olmak üzere üç farklı anlamı verilmiştir (Levitskaya [i drugiye] 1997, s. 117). Doerfer, kelimenin lehçelerdeki bu üç anlamını “*Der Bedeutungswandel ist im Tu. also: ‘neugeborenes Tier’ > ‘neugeborenes Lamm’ > ‘Fell, Decke aus dessen Haut’ > ‘Decke, z.B. Steppdecke, allgemein’*” [yeni doğan hayvan > yeni doğmuş kuzu > derisinden yapılan kürk, battaniye] (1967, s. 637) şeklinde sıralamıştır.

2.5.3. jeldik /желдік

[< yel + (+dik)]

“Kalın keçeden yapılan iki parçalı eyer yastığı” (QETS-6 2011, s. 288; Januzaqov 2008, s. 290; Vâli t.b. 2013, s. 497; Qaliyev t.b. 2005, s. 256; Quralı 2007, s. 62).

Bazı eyerlerin altında *oqpan* adı verilen boşluk az olduğundan *jeldik* kullanılmadığı durumlarda atın sırtında yaralar oluşabilmektedir. Bu durumda ata zarar vermemek için *jeldik* kullanılmaktadır (Sânik - Zeynollağızı 2016, s. 241). *Qurandı*, *qozi quyriq* ve *şoşaqbas* türü eyerlerin kaltak hacimleri küçük olduğu için *jeldik* çoğunlukla bu tür eyerlerde kullanılmak üzere yapılmaktadır (Arğınbayev 2013, s. 214).

Kelime tabanının lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *yil* “yel, rüzgâr” (Caferoğlu 1968, s. 296) ~ *yél* “yel, rüzgâr, esinti” (Atalay 1986, s. 769), **Harezmi** *yél* “yel, rüzgâr” (Ünlü 2012, s. 677), **Kıpçak** *yel* “yel, rüzgâr” (Toparlı vd. 2007, s. 318), **Çağ.** *yél* ~ *yil* “yel, rüzgâr” (Ünlü 2013, s. 1246; 1254).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *celdik* “eyer yastığı” (Aytmatov t.b. 2014, s. 442) ~ *cel* “rüzgâr” (Yudahin 1998, s. 198), **KTat.** *yel* “berep” [rüzgâr] (Useinov 2007, s. 372), **Kkalp.** *cel* “berep” [rüzgâr] (Baskakov 1958, s. 242), **Başk.** *yél* “rüzgâr, yer; güçlü tesir, etki” (Özşahin 2011, s. 60), **Tat.** *cil* “yel, rüzgâr” (Öner 2009, s. 55), **KMalk.** *cel* “rüzgâr, yel” (Tavkul 2000, s. 147), **Kum.** *yel* “berep” [rüzgâr] (Bammatov 1969, s. 130), **Nog.** *yel* “berep” [rüzgâr] (Baskakov 1963, s. 104), **Kar.** *yel* “rüzgâr” (Çulha 2006, s. 123).

“Eyer yastığı” anlamındaki Kaz. *jeldik* sözü, çağdaş Kıpçak lehçelerinden Kırgızcada da tespit edilmiştir. Kelime kökünün *jel* (TT *yel*) ile ilişkili olduğu anlaşılmaktadır (Babalıqulı 1987, s. 264). Çünkü bu eyer yastığı, *oqpan* boşluğunun altından rüzgâr girmesi için tasarlanmıştır. Bu sözcük, Kaz. *jel* ‘rüzgâr’ ismine, ünlülerden ve *r*, *w*, *y* ünsüzlerinden sonra *+lıq*, *+lik*; *l*, *m*, *n*, *ñ*, *z*, *j* tonlu ünsüzlerinden sonra *+dıq*, *+dik*; tonsuz ünsüzlerden sonra da *+tıq*, *+tik* biçimini alan (Koç ve Doğan 2004, s. 186) isimden isim yapma eki getirilerek türetilmiştir. Eren, T. *yel* ‘rüzgâr’ kelimesinin Macarcada *szél* biçiminde görüldüğünü kaydetmiştir (1999, s. 448).

2.5.4. jona /жона

[< *yon* + (+a)]

“1. (Qostanay, Amangeldi, Jezqazğan, Oral, Aktöbe) Atın böğrünü acıtmaması için eyer kaltağının (Kaz. *qaptal*) altına serilen eyer yastığı; *jeldik*, 2. (Mañğıstaw, Türkmenistan, Karakalpakistan) Altı keçe, üstü deri eyer takımı, 3. Teğelti (Kaz. *toqım*), 4. (Qızılorda, Aral) Eyerin altına serilen yassı deri” (Qaliyev t.b. 2005, s. 267).

Ayrıca Karakalpakistan’da yaşayan Kazaklar *jona* anlamına gelen *palan*¹⁷ sözünü de kullanmaktadır (Qaliyev t.b. 2005, s. 553). Sözlüklerde yerel bir ifade olduğu belirtilen *jona* sözünün (Januzaqov 2008, s. 308; Vâli t.b. 2013, s. 519) Kazakistan’ın çeşitli bölgelerine göre farklı anlamlar barındırdığı görülmektedir. Toqtabay, “atın sırtını acıtmaması için eyer kaltağı altına katlanarak serilen keçe” anlamındaki *tıǵıldırıq* yerine Kazakistan’ın batı bölgesinde *jona*, Doğu Türkistan Kazakları arasında ise *kepil* *kiyiz* sözünün kullanıldığını ifade etmektedir. *Jona*, atın cidagosunun iki tarafından teğeltinin üstüne sıkıştırılarak konulmaktadır. Araştırmacı *jona*’yı Kazakların kendilerinin yapmadığını, Buhara’dan getirdiklerini belirtmiştir (2015, s. 67-68). Günümüzde ise bunun yerine eyerin alt tarafına tutturulan eyer yastıklarından faydalanılmaktadır.

Kelimenin lehçelerdeki görünümü şöyledir:

¹⁷ Moğolistan’ın Bayan-Ölgiy şehrinde yaşayan Kazak arkadaşım Janarbek Asimkhan, yaşadığı bölgede eyer tahtasının altına serilen keçenin *pişpek* olarak adlandırıldığını söylemiştir. QTAS’de bu bilgi yer almamaktadır. Kazakistan’ın Kökşetaw bölgesinden derlenen *pişpek* sözüne bu sözlükte “ayakkabı tabanı” anlamı verilmiştir (Qaliyev t.b. 2005, s. 565).

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *yonak* “hayvanların semerleri altına konan şey, çul parçası” (Atalay 1986, s. 801), Kıpçak *yüne* “eyer altına konulan keçe” (Toparlı vd. 2007, s. 332), Çağ. *yon* “keçe ve küpçük tekli belleme türü, eyer esbabı” (Durgut 1995, s. 637).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kkalp. *cona* “войлок, подкладываемый под седло” [eyer altına serilen keçe] (Baskakov 1958, s. 256).

Kaz. *jona* sözü çağdaş Kıpçak lehçelerinden Karakalpakçada tespit edilmiştir. Radloff sözlüğünün üçüncü cildinde Çağatayca kaydıyla verilen *yon* sözü “das Sattelkissen” [eyer yastığı] anlamıyla yer almaktadır (1905, s. 417). Räsänen, *yon* ‘Filzunterlage unter dem Sattel’ [eyerin altındaki keçe yastık] sözünü hiçbir yorum yapmadan *yunt* ‘Pferd’ [at] sözüyle birleştirmiştir (1969, s. 211). Clauson, ET *yonak* sözünün kökünün morfolojik olarak ‘a carving’ [oymak] gibi bir anlam içeren *yon-* fiilinden gelmesi gerektiğine, ancak ‘a saddle-pad’ [eyer yastığı] anlamındaki bu kelimeyle anlamsal olarak uyummadığına işaret etmiş ve bu kelimenin Alt. *yonok*, Tuv. *çonak*, Kaz. *jona* şeklinde çağdaş Türk lehçelerinde yaşadığını belirtmiştir (1972, s. 949). Doerfer’e göre Far. *yün* ‘Sattelfilz’ [eyer keçesi] sözü Türkçeden alıntılanmıştır (1975, s. 227). ESTY’de ET *yonak* sözünün Tuvacada *çona-* “положить потник” ~ *çonak* biçimiyle yaşadığına değinilmiş ve kelime kökünün Tuv. **çon* < **yon* ~ **yön* olabileceği ifade edilmiştir (Levitskaya [i drugiye] 1989, s. 222). Tuva Türkçesi Sözlüğü’nde *çonaar* “eyer altına keçe koymak”, *çonak* “eyer altına konulan keçe” olarak tanımlanmıştır (Arıkoğlu ve Kuular 2003, s. 25). Eren, kelimenin *yon* ‘bel, sırt’ kökünden geldiğini belirtmiş, bu kökün aynı anlamla Kırg. *con* şeklinde yaşadığını dile getirmiştir. Eren’e göre *yon* sözünün sonundaki *-a*, tıpkı T. *buğur* ‘erkek deve’ sözü yanında kullanılan *buğra* biçimindeki *-a* gibi bir ektir. Eren, ET *yonak* biçiminin sonundaki *-k*’nin de bir küçültme eki olduğunu söylemiştir (1999, s. 456). Gülensoy, *yon* sözünü < **yo-n+a* biçiminde tahlil etmiştir (2007, s. 1159). Kelimenin yapısı *yon* ‘bel, sırt’ köküne gelen *+a* eki şeklinde düşünülebilir.

2.5.5. pıstan /пыстан

[< Far. *pıstan*]

“Eyerinin üstündeki mindere ön ve arkasından bastırılarak konulan bakır, gümüş işlemeli deri kayış; *pıstan tartpa*” (Väli t.b. 2013, s. 1076; Januzaqov 2008, s. 682).

QS’de bu sözün Farsçadan alıntılandığı kayıtlıdır (Väli t.b. 2013, s. 1076). Eyerin üstündeki *köpşik* ile *at körpe*’yi bastıran bu kayış *tös ayıl* kayışı ile birlikte kullanılmaktadır. Buna bazı yerlerde *bastırma* da denilmektedir (Aytbayeva 2007, s. 70). *Pıstan*, genellikle eyere güzellik katmak amacıyla kullanılmaktadır. Özellikle kadın eyerlerinde altın veya gümüşle süslenmiş desenli *pıstan* kayışları bulunmaktadır (Babalıqulı 1987, s. 274). At minderine ön ve arkadan bastıran ince bir bağ takılmaktadır. Bu bağ *pıstan baw*, *köpşik bastırma*, *körpe bastırma* gibi farklı şekillerde adlandırılmaktadır. *Pıstan* kayışının uzunluğu yaklaşık 80 cm, eni ise yaklaşık 10 cm’dir. *Pıstan* kayışı *ayıldıq pıstan* ve *öttermeli pıstan* olmak üzere iki türe ayrılmaktadır. *Öttermeli pıstan* bazı bölgelerde *qara pıstan* olarak da adlandırılmaktadır. Bu kayış daha çok erkek eyerlerinde tercih edilmektedir. Yapıldığı malzemenin cinsine göre ise *qayıs pıstan*, *bulğarı pıstan*, *altın pıstan* gibi türlere ayrılmaktadır. Genellikle Kazakistan’ın batı bölgelerinde *pıstan* kayışı pek kullanılmamaktadır. Bunun yerine bu bölgede eyer minderinin üstüne basan başı demir tokalı kolan kayışı kullanılmaktadır. *Pıstan* kayışı Kazakistan’ın doğu bölgelerinde daha yaygın olarak tercih edilmektedir. Tuva Türkleri ile Moğollarda ise bu kayış hiç yoktur, onun yerine üçüncü bir kolan kayışı takılmaktadır (Toqtabay 2015, s. 73-74).

Kelime, tarihî lehçelerin tarama yapılan kaynaklarında tanıklanmamıştır.

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *bıştan* “eyerin minderini tutan kayış” (Yudahin 1998, s. 119).

Farsçadan ödünçleme olan bu kelimenin çağdaş Kıpçak lehçelerinden Kazakça ile Kırgızcanın söz varlığında yer aldığı görülmektedir.

2.6. Eyerin Keçe Parçaları

2.6.1. äñji /әнжі

[< Moğ. *anz*]

“Atın sırtında oluşan yaranın ağzı; yaraya kapatılan delikli keçeye de bu ad verilmektedir.” (Quralulı 1997, s. 224).

Atın yarasını mikroplardan korumak için kullanılan keçe parçaya Kazakçada *müyet* de denilmektedir (Väli t.b. 2013, s. 953). QTQES’de *añji* sözünün Moğolcadan alıntı bir söz olduğu söylenmiştir (Isqaqov t.b. 1966, s. 39). *Moğolca - Kazakça Sözlük*’te de Moğ. *anz* kelimesi Kaz. *añji* biçiminde açıklanmıştır (Bazılhan 1984, s. 42).

Kelime bu anlamıyla tarihî ve çağdaş lehçelerde tanıklanmamıştır.

2.6.2. işkilik /ишкiлiк

[< iç + (+ki) + (+lik)]

“Eyerin altına konulan yumuşak keçe; *işpek*” (Januzaqov 2008, s. 954; Qaliyev 2014, s. 697).

İşpek’in altına serilen oldukça yumuşak, büyüklüğü *işpek* ile eşit olan sade bir keçedir. Genellikle sözlüklerde *işpek* ile *işkilik* tanımları aynıdır. Serildiği zaman bu keçenin teğeltinin dışına çıkmaması gerekmektedir. Yumuşak keçeden yapılabildiği gibi zaman zaman deriden de yapıldığı görülebilmektedir. Asıl görevi atın terini emmesidir (Aytbayeva 2007, s. 70).

Kelimenin lehçelerdeki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *içlik* “eyer keçesi, içlik” (Atalay 1986, s. 223), **Harezmi** *içlik* “astar” (Ünlü 2012, s. 249), **Kıpçak** *içlik* “içlik” (Toparlı vd. 2007, s. 106) ~ *içlik* “stuffing of saddle” [eyer içiriği] (Boeschoten 2022, s. 143) ~ *içirgi* “saddle felt” [eyer keçesi] (Boeschoten 2022, s. 144), **Çağ.** *içürgü* “eyer keçesi” (Ünlü 2013, s. 509).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

KMalk. *içirgi* “yatak ya da yorganın içine doldurulan yünler” (Tavkul 2000, s. 227), **Nog.** *şirgi* “войлочная подстилка (кладётся между седлом и потником)” [keçe teğelti (eyer ve terlik arasına yerleştirilir)] (Baskakov 1963, s. 413).

Kelimenin Nogayca biçiminde söz başında bir ünlü düşmesinin (aphaeresis) olduğu anlaşılmaktadır. Beysenova, DLT’de geçen *içlik* sözünü Kazakçaya “iş toqım, terlik” olarak aktarmıştır (1997, s. 52). Atalay çevirisinde bu kelime “eyer keçesi, içlik” şeklindedir (1986, s. 223). Dankoff ve Kelly yayımında *içlik* kelimesi “saddle cloth” [eyer altına konan keçe] (1985, s. 31) olarak anlamlandırılmıştır. Ercilasun ve Akkoyunlu ise kelimeyi “eyerin altına konan örtü” biçiminde anlamlandırmıştır (2014, s. 661). Kelimenin eski şeklinin DLT’de tanıklanan *içlik* sözü olduğu görülmektedir.

2.6.3. işpek /ишпек

[< içmek]

“Teğeltinin (Kaz. *toqım*) altına serilen yumuşak keçe; *işkilik*” (Januzaqov 2008, s. 955; Qaliyev 2014, s. 697). “Eyerin altına *terlik*’ten sonra serilen keçe” (Qaliyev t.b. 2005, s. 796).

Genellikle iki kat keçeden yapıp kenarları dikilmektedir. Bu keçenin önü ve arkası teğeltiye göre iki parmak kadar daha uzundur (Aytbayeva 2007, s. 70). *İşpek*, bazen derisi kahverengi olan bir hayvanın veya erkek keçinin derisinden yapılabildiği gibi bazen de ince bir kumaşın arasına pamuk doldurularak da yapılabilmektedir (Qayratulı 2019, s. 267).

Kelimenin lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *ıçmek* “kuzu derisinden yapılmış olan kürk” ~ *ıçük* “samur, sincap gibi hayvanların derisinden yapılan kürk” (Atalay 1986, s. 224-225), **Harezmi** *ıçmek* “kürk” (Ünlü 2012, s. 249), **Kıpçak CC** *ıçık* “kürk” (Argunşah ve Güner 2015, s. 718), **Çağ** *ıçmek* “kürk, post” (Ünlü 2013, s. 509).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *ıçmek* “teğeltinin altına serilen yumuşak keçe” (Aytmatov t.b. 2014, s. 484).

Räsänen, ET *ıçmek* ‘Widderpelz’ [kürk] sözünün YUyg. *ıçmek* ‘Sattelunterlage’ [eyer altına serilen keçe] anlamı kazandığını ifade etmiştir (1969, s. 169). Clauson, ET *ıçmek* sözünün güneydoğu grubu Türk yazı dillerinde ‘saddle pad’ [eyer yastığı] anlamında kullanıldığını ve *ıçlık* sözünden hareketle kelimenin *ıç* kökü ile bir bağlantısının olabileceğini belirtmiştir (1972, s. 27). Sevortyan, kelimenin **ıç*- fiilinden türetildiğini söylemiş ve *ıçık* ‘kürk’ ile *ıçmek* ‘post’ arasında anlamsal bir bağ kurmaya çalışmıştır (1974, s. 394). Janpeyisov kelime kökünü ET *ıç* olarak vermiştir (2018, s. 237).

2.6.4. jırna /жырна

[< ? *jırna*]

“Atın terini emmesi için teğeltinin altına serilen bir keçe türü, *terlik*” (QETS-6 2011, s. 746).

Tarama yapılan sözlüklerde eyerin altına serilen Kaz. *terlik* anlamındaki bu sözün yerel bir kullanım olduğu kayıtlıdır (QETS-6 2011, s. 746; Quralulı 1997, s. 227; Vâli t.b. 2013, s. 548).

Kökeni tam olarak tespit edilemeyen bu söz, tarama yapılan tarihî ve modern lehçe kaynaklarında tanıklanmamıştır.

2.6.5. müyet /мүйет

[< ? müyet]

“Sirtında yara oluşan atın yarasına eyer altına konulan *işpek* denilen keçenin değmemesi için kullanılan ortası delik, yuvarlak keçe” (Vâli t.b. 2013, s. 953).

Müyet, *terlik* ile *işpek* arasına konulmaktadır (Qaliyev 2014, s. 431). Bazı bölgelerde eyerin altına serilen *işkilik* ya da *işpek* adı verilen keçenin atın yarasına denk gelen yeri yuvarlakça kesilmektedir. Buna *oyma işkilik* ya da *oyma işpek* denilmektedir (Aytbayeva 2007, s. 71). Böylelikle bu keçeler *müyet* vazifesi görmektedir. Bununla birlikte Kazakçada herhangi bir yaranın altına konulan herhangi bir cisme de *müyet* denilmektedir (Babalıqulı 1987, s. 263).

Bu söz, tarama yapılan tarihî lehçe kaynaklarında tanıklanmamıştır.

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Nog. *müyet* “хомутник (подушка, вальком подшитая под клешни хомута) [hamutun altına konulan yastık]” (Baskakov 1963, s. 228), **Tat.** *böyat* “1. Подхомутник [hamut altlığı], 2. Спасательный круг [can simidi]” (Denisova 1966, s. 94).

Tatar теленең этимологик сүзлеге (Tatarcanın Etimoloji Sözlüğü) adlı çalışmada bu kelime ihtiyatlı bir yaklaşımla Mari diliyle¹⁸ ilişkilendirilmiştir (Ähmät'yanov 2015, s. 209). Kelimenin kökeni tespit edilememiştir.

2.6.6. taqım qağar /тақым қағар

[< Moğ. *taqım*, < *kağ-* + (-ar)]

“Ata binildiğinde dizin iç kısmının ata değmemesi için deriden ya da keçeden yapılan nesne” (Januzaqov 2008, s. 776; Vâli t.b. 2013, s. 1209; Quralulı 1997, s. 232).

Kaz. *taqım* sözü “at sırtına oturulduğunda ata değen dizin iç kısmı” (Koç vd. 2003, s. 514) anlamındadır. Kaz. *qağar* ise *künqağar* “güneşlik”

¹⁸ Ural dillerinden biri olan Mari (Çirmiş) dili, Rusya'nın bazı bölgeleriyle Tataristan'da konuşulmaktadır.

(Koç vd. 2003, s. 259), *oqqağar* “çelik yelek” (Koç vd. 2003, s. 410), *toqımqağar* “yolcuya verilen yiyecek, yolluk” (Koç vd. 2003, s. 541), *şıbınqağar* “sineklik” (Koç vd. 2003, s. 650) örneklerinde görüldüğü gibi birleştirme yöntemiyle sözcük türetmede kullanılan bir yapıdır.

Bu sözlük birimi, tarama yapılan tarihî lehçe kaynaklarında tanıklanmamıştır. Bu sözlük biriminin ilk unsurunun çağdaş Kıpçak lehçelerindeki görünümü ise şu şekildedir:

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *takım* “dizin iç yanı” ~ *takımğa bas-* “(atlı hakkında) üzengi kayışı altına koyarak kıstırmak” (Yudahin 1998, s. 698), **Kkalp.** *taqım* “внутренняя сторона коленного сустава” [diz eklemine iç kısmı] (Baskakov 1958, s. 613), **Başk.** *taqım* “but, kalça, uyluk” (Özşahin 2011, s. 213), **Nog.** *takım* “внутренняя сторона коленного сустава” [diz eklemine iç kısmı] (Baskakov 1963, s. 328).

Räsänen; Kaz., Tel., Şor. *taqım* ~ Tat. ve bazı lehçelerinde *tagım* ‘kniekehle’ [dizin iç tarafı] şeklinde görülen sözün Moğolca kökenli olduğunu söylemiştir (1969, s. 457). Lessing’in Moğolca sözlüğünde de *taqım* sözü “the ham, the hollow behind the knee joint” [dizin arka kısmı, diz eklemine arkasındaki çukur bölge] (1960, s. 770) şeklinde tanımlanmıştır.

Bu söz, Moğolca kökenli *taqım* ile Kaz. *qağar* biçiminin birleştirilmesiyle oluşturulmuştur.

2.6.7. tebingi /тебинги

[< *tep-* + (-{i}n-) + (-gi)]

“Eyerin altına konulan keçenin yani teğeltinin (Kaz. *toqım*) kısa geldiği durumlarda ayakkabıyı ve pantolon paçasını koruyan eyer takımının bir parçası” (Januzaqov 2008, s. 794). “Pantolon paçasını atın terinden korumak amacıyla teğeltiye dikilen veya eyere iliştirilen deri parçası” (QETS-14 2011, s. 80; Väli t.b. 2013, s. 1233).

Rusya’nın Orenburg bölgesindeki Kazaklar bu sözü *tebindirik* şeklinde kullanmaktadırlar (Qaliyev t.b. 2005, s. 659).

Bazı *tebingi*’ler desenli, gümüş süslemeli olarak yapılmakta ve eyere görsellik katmaktadır (Aytbayeva 2007, s. 70). *Tebingi*, kalın deriden dikkörtgen şeklinde kesilip içine keçe astar geçirilerek iki parça hâlinde yapılmaktadır. Bağları vasıtasıyla teğeltinin kenarlarına eklenen *tebingi*, boyu kısa teğeltiye bağlanırsa buna *tebingi toqım* adı verilmektedir (Älimbay t.b. 2014, s. 384). Toqtabay, kadın eyerinin *tebingisi* ile erkek eyerinin

tebingisinin birbirinden farklı yapıldığını ifade etmekte, kadın eyerinin *tebingisinin* yumuşak ve işlenmiş deriden astar dikilmek suretiyle oluşturulduğunu, uzunluğunun 64 cm, eninin ise 30-40 cm civarında olduğunu söylemektedir. Erkek eyerinin *tebingisinin* ise kalın, işlenmiş deriden yapıldığını ve uzunluğunun 50 cm, eninin 40 cm civarında olduğunu ifade etmektedir (2015, s. 66-67).

Batı Türkçesinde *depingü ~ depingi ~ depüngü* “hayvanın sırtını incitmemek için eyerin ve palanın altına konulan içi doldurulmuş keçe” (Dilçin 1983, s. 64) biçimiyle karşılaşılan bu sözün tarihî Türk lehçeleriyle çağdaş Kıpçak lehçelerindeki biçimleri aşağıdaki gibidir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Kıpçak *tepengi* “eyer yastığı” (Toparlı vd. 2007, s. 270), **Çağ.** *tapangu ~ tebengü ~ tebingü ~ tepengü* “eyerin etrafı ve kenarı” (Ünlü 2013, s. 1078; 1096; 1111).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *temingi* “üzengi kayışının aşağı kısmı” ~ *teminöör* “eyer tepindirikleri” (Yudahin 1998, s. 724), **Kkalp.** *tebingi* “кожа, накладываемая на потник (предохраняет от загрязнения обуви и брюки наездника)” [teğeltiye eklenen deri (binicinin ayakkabı ve pantolonunu kirlenmeye karşı korur)] (Baskakov 1958, s. 632), **Başk.** *tibéngé* “1. Bazı erkek kuşların ayak kenarlarındaki tırnak, 2. Atı koşturmak amacıyla çizmenin arkasındaki sivri demir, 3. Üzengi bağı altından geçirilen deri” (Özşahin 2011, s. 151), **Tat.** *tibéngě* “atın eyeri altına konulan keçe” (Ganiyev vd. 1997, s. 311), **KMalk.** *tebingi* “at eyerinde üzeninin bağlandığı etek kısmı” (Tavkul 2000, s. 388), **Kum.** *tebingi* “тебене́к” [teğeltiye eklenen keçe veya deri] (Bammatov 1969, s. 309), **Nog.** *tebingi* “тебене́к (кожа по бокам седла)” [eyer kenarlarındaki deri] (Baskakov 1963, s. 342).

Kelimenin Türk lehçeleri aracılığıyla Rusçaya *тебене́к* (tebenek) biçiminde geçtiği anlaşılmaktadır. Kırgızcadaki *temingi* biçimi dikkat çekicidir. Fonetik açıdan diğer çağdaş Kıpçak lehçelerindeki biçimler Kazakçadaki biçime benzemektedir.

Räsänen, Çağ. *tebingü*, Hak. *tebincek* ‘üzengi’ sözlerini T. *tep-‘treten’* [tepmek] fiiliyle ilişkilendirmiştir (1969, s. 474). Tietze, EOT *depüngü* “eyerin altına konulan içi doldurulmuş keçe” sözünün etimolojisini < *depin-* fiilinden nomen concretum yapan *-gü* eki olarak açıklamıştır (2002, s. 525).

2.6.8. terlik /терлік

[< *ter* + (+lik)]

“Atın terini emmesi için teğeltinin (Kaz. *toqım*) altına serilen ve koyun yapağından elde edilen bir keçe türü” (Januzaqov 2008, s. 801; Văli t.b. 2013, s. 1244).

QTAS’taki bilgilere göre Kazakistan’ın doğusundaki Zaysan ilçesinde buna *üşpek* adı verilmektedir (Qaliyev t.b. 2005, s. 712). Aytbayeva, Kazakistan’ın bazı bölgelerinde bu keçeye *öñ* de denildiğini ifade ederken (2007, s. 70) Schilling, Moğolistan Kazaklarının bu keçeyi *öñdik* olarak adlandırdıklarını kaydetmektedir (2013, s. 134).

At eyerlenirken en önce *terlik*, üstüne *işkilik*, onun üstüne de *toqım* serilmekte, *toqım*’ın üstüne ise eyer konulmaktadır. *Terlik*’in asıl görevi atın terini emmesi olduğundan adı da bununla doğrudan ilgilidir. Atın sırtında yara oluşturmaması için *terlik*, ince keçeden elde edilmektedir (Älimbay t.b. 2014, s. 405). *Terlik* bazen kuzu veya oğlak derisinden, yumuşakça işlenmiş ceylan postundan da yapılabilir. Koyunun keçeleşmiş yapağından elde edilmiş olanı *jabağı* şeklinde adlandırılmaktadır (Toqtabay 2015, s. 67).

Kelimenin lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *tärlük* “bir giysinin adı, bir kıyafet parçasının adı” (Wilkens 2021, s. 703) ~ *terlik* “teri çekmesi için eyerin veya palanın altına konulan keçe” (Atalay 1986, s. 603), **Harezmi** *terlik* “gömlek” (Ünlü 2012, s. 585), **Çağ.** *tirlik* “ter örtüsü, teğelti” (Ünlü 2013, s. 1135).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *terdik* “teğelti” (Aytmatov t.b. 2014, s. 442), **Kkalp.** *terlik* “потник” [terlik] (Baskakov 1958, s. 637), **Başk.** *tirlék* “eyerin altına yerleştirilen keçe” (Özşahin 2011, s. 407), **Tat.** *tirlek* “потник (у седла)” [(eyerde) terlik] (Denisova 1966, s. 541), **KMalk.** *terlik* “atın terini alması için eyerin altına konulan örtü” (Tavkul 2000, s. 393), **Kum.** *terlik* “потник (у седла)” [(eyerde) terlik] (Bammatov 1969, s. 312), **Nog.** *terlik* “потник” [terlik] (Baskakov 1963, s. 347).

Eski Türkçe döneminden günümüze değin birçok Türk lehçesinde kullanılmış olan bu binit takımı adının *ter* ismine +*lik* isimden isim yapma eki getirilerek türetildiği görülmektedir.

Doerfer, kelimenin Türkçeden Moğolcaya *terlig*, Arapçaya *tarlik*, Rusçaya *terlik*, Balkan dillerinden Sırpçaya *terluci* ve Rumenceye *tirlic* biçiminde geçtiğini söylemiştir (1965, s. 501). Clauson, *ter* isim kökünden

türediğini belirttiği kelimenin yaşayan çoğu Türk lehçesinde canlı olduğunu vurgulamış ve Tuv. *derlik*, Kırg. *terdik*, Trkm. *derlik* biçimlerini sıralamıştır (1972, s. 546). Eren, *ter* sözünün eski ve yeni diyalektlerde ‘ücret’ anlamında da kullanıldığına dikkat çekmiştir (1999, s. 403). Gülensoy da kelimenin etimolojisini < *ter* + *lik* biçiminde vermiştir (2007, s. 885).

2.6.8.1. *terlikte-* /терлікте-

[< *ter* + (+*lik*) + (+*te-*)]

“Atın sırtına *terlik* adı verilen keçe sermek” (Januzaqov 2008, s. 801).

Bu keçe at eyerlenirken en alttaki katmanı oluşturmaktadır.

2.6.9. *tıǵıldıırq* /тығылдырық

[< Kaz. **tıǵıl* + (+*dırıq*)]

“Eyer kaltağının atın sırtını acıtmaması için, kaltak altına katlanarak serilen keçe” (Qaliyev 2014, s. 606).

Bu söz, tarama yapılan sözlüklerden sadece QTTS’de yer almaktadır. Eyerin atın sırtını acıttığı fark edildiğinde bu keçe eyer kaltağının altına sıkıştırılmaktadır. Buna bazen *kepil* veya *kepil kiyiz* de denilmektedir (Aytbayeva 2007, s. 70). Toqtabay, bu keçenin Kazakistan’ın batı bölgelerinde *jona*, Doğu Türkistan Kazakları arasında ise *kepil kiyiz* olarak adlandırıldığını ifade etmektedir (2015, s. 67).

Kelimenin sonunda yer alan *+dıırq* isimden isim yapma eki göz önünde bulundurulduğunda kelime kökü *tıq-* ‘sokmak’ fiili olarak düşünülebilir. Ancak Kazakçanın söz varlığında **tıǵıl* ismi bulunmamaktadır. Kaz. *tıǵıl-* fiili ise “gizlenmek, saklanmak” (Koç vd. 2003, s. 566) anlamındadır.

Bu sözlük birimi, tarihî lehçeler ile çağdaş Kıpçak lehçelerinin tarama yapılan kaynaklarında tanıklanmamıştır.

2.6.10. *toqım* /тоқым

[< Moğ. *toxum*]

“Atın sırtına eyerin batmaması için serilen dışı iki kat hâlinde keçe veya deri ile kaplanmış eyer takımının örtüsü; teğelti” (QETS-14 2011, s. 229; Januzaqov 2008, s. 808; Vâli t.b. 2013, s. 1255).

QTTS’de konuşma dilinde *toqım* yerine bazen *sırttıq* denildiği kayıtlıdır (Qaliyev 2014, s. 532). *Tebingi* ile birlikte dikilen büyük teğeltiye *olbır toqım* denilmektedir. Bu ifade Kazakistan’ın batısından ve Türkmenistan’da yaşayan Kazaklardan derlenmiştir (Qaliyev t.b. 2005, s. 536). Moğolistan’daki Kazaklar ise dört köşeli büyük teğeltiye *qalbır toqım*¹⁹ adını vermişlerdir (Qaliyev t.b. 2005, s. 376; Toqtabay 2015, s. 66).

Toqım, eyerin ayrılmaz bir parçasıdır. Bu sebeple Kazakçada eyer, *toqım* sözüyle birlikte *er-toqım* şeklinde adlandırılmaktadır. At eyerlenirken ilk önce ince keçeden dokunan *terlik* serilmektedir. *Terlik*’in üstüne daha kalın kumaştan yapılan *işkilik* konulmakta, onun üstüne de *toqım* yerleştirilmektedir. Bazı durumlarda atın sırtı yara olmasın diye *jeldik* adı verilen eyer yastığı da kullanılmaktadır. *Toqım* çoğunlukla keçeden yapılmakta, keçenin erken yıpranmaması için dokumada çeşitli materyaller de bulunmaktadır. Kadınlar için yapılan eyerin *toqım*’ı erkek eyerine göre daha büyüktür ve genellikle çeşitli nakışlarla süsliüdür. Eski zamanlarda maddi durumu iyi olanlar, eyer takımının gösterişli görünmesi için *toqım*’ı kadife, yün gibi daha değerli kumaşlarla süsletmişlerdir. Günlük binilen atların teğeltilerinde ise işleme veya süs görülmez. Yapıldığı malzemeye göre *toqım*; *sırma toqım*, *kiyiz toqım*, *bilğarı toqım*, *kömkerme toqım* gibi isimler almaktadır. Tabaklanmış deri anlamındaki *bilğarı* adı verilen materyalden yapılan *toqım*’ın da *oymalı toqım* ve *tutas bilğarı toqım* olmak üzere iki ayrı türü bulunmaktadır. Bu deri *toqım*’ın üzerine baskı tekniğiyle çeşitli desenler de çizilebilmektedir (Älimbay t.b. 2014, s. 440). Doğu Türkistan Kazaklarında *tebingi* ile *toqım* genellikle birlikte yapılmaktadır. Mañğıstaw bölgesindeki Kazaklar ise işlenmiş deriden yapılmış teğeltiye kalın deriden yapılmış iki kat *tebingi* takmaktadırlar (Toqtabay 2015, s. 67).

Kazakçada *toqım* sözüyle ilgili deyimleşmiş bir ifade de yer almaktadır: *toqımqağar*. Bu söz, eyerin teğeltisi *toqım* ile doğrudan bağlantılıdır ve seyahate çıkan kişiye söylenen “ulaşacağı yere sağ salım gitsin” anlamında temenni bildirmektedir. Seyahate çıkacak olan kişi yola çıkmadan önce bir ziyafet verir. Bu sofrada şiirler, şarkılar söylenmekte, temenniler dile getirilmektedir (Kenjeahmetulı 2013, s. 298).

Kazakçanın söz varlığında yer alan *tuwırılıqtay kiyizden toqım sıqpaptı* (ufacık keçeden eyer takımının örtüsü çıkmaz) atasözüyle “yetersiz kaynaklarla başarılı işler yapılamaz” denilmek suretiyle *toqım*’ın önemine vurgu yapılmıştır (Gürsu 2009, s. 1133).

Kelimenin lehçelerdeki görünümü şöyledir:

¹⁹ Schilling, *qalbır* sözünün kökeninin belirsiz olduğunu ifade etmektedir (2013, s. 136).

Tarihî Türk Lehçelerinde

Çağ. tokum “palan, semer” ~ *tokulğa* “at örtüsü, çul” (Ünlü 2013, s. 1143).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. tokum “1. Teğelti, 2. Süvari takımı” (Yudahin 1998, s. 744), **Kkalp. toqum** “верховая сбруя” [at koşum takımı] (Baskakov 1958, s. 645), **Başk. tuqım** “eyerin altına konulan kilim” (Özşahin 2011, s. 409). Sözcüğün diğer çağdaş Türk yazı dillerindeki biçimleri için bk. Barutçu Özönder 1996, s. 88.

Kelimenin Karakalpakçada daha genel bir anlamda kullanılması dikkat çekicidir. Lessing’in sözlüğünde Moğ. *toxum* sözü “saddle fender made of felt or leather which is attached to the saddle” [eyere bağlı olan, keçe veya deriden yapılmış eyer örtüsü] şeklinde tanımlanmıştır (1960, s. 830). Doerfer’e göre Moğ. *toqu-* fiilinden türetilen *toqum* ‘Filzunterlage unter dem Sattel’ [eyer altındaki keçe] sözü Moğolcadan bir alıntıdır (1963, s. 273). Räsänen, Çağataycada tanıklanan *tokum* ve *tokulğa* sözlerinin kökeninin Moğ. *toqum* ‘Schweisspolster’ [teğelti] olduğunu ifade etmiştir (1969, s. 485). Beysenova, kelime kökünün *toq* ismi olduğunu ileri sürmüştür (1997, s. 89). Eren, çağdaş diyalektlerde ‘eyer örtüsü’ anlamında kullanılan *tokum* sözünün Moğolca bir alıntı olduğunu söylemiştir (1999, s. 79). Tenişev de kelimenin Moğolca bir alıntı olduğunu yinelemiştir (2001, s. 544). Csáki, kelime kökünün Moğ. *toqu-* fiili olabileceğini belirtmiştir (2006, s. 199). Kincses-Nagy ise yalnızca Çağatay dönemi metinlerinde tanıklanan *tokulğa* “at örtüsü, çul” sözünün Türkçede bir hapax olduğunu söylemiştir (2018, s. 215).

Bu görüşlere dayanarak kelimenin Kazakçaya Moğolcadan geçtiğini söylemek mümkündür.

2.6.10.1. toqımda- /тоқымда-

[< Moğ. *toxum* + (+da-)]

“Atın sırtına *toqım* adı verilen teğelti koymak” (QETS-14 2011, s. 230; Januzaqov 2008, s. 808; Vâli t.b. 2013, s. 1255).

2.7. Eyer Kayışları

2.7.1. ayıl /айыл

[< *ayıl*]

“Eyer takımının bir tarafa kayıp gitmemesi için atın karnından dolanarak sırtına bağlanan kayış, kolan; *tartpa*” (QETS-1 2011, s. 187; Januzaqov 2008, s. 27; Vâli t.b. 2013, s. 45).

QS’de madde başı olarak verilen *ayıl-tartpa* sözü için de aynı tanım yapılmıştır (Vâli t.b. 2013, s. 45). Ayrıca sözcüğün QTAS’de *awıl* yani “köy” anlamının da bulunduğu belirtilmiştir (Qaliyev t.b. 2005, s. 31). Yapıldığı nesnenin cinsine veya yapılma yöntemine göre *ayıl*’ın; *qayıs ayıl*, *qur ayıl*, *taspa ayıl*; bulunduğu yer ve görevine göre de *bas (tös) ayıl*, *orta ayıl*, *şap ayıl (şaptaw)* biçiminde adlandırılan türleri bulunmaktadır (Quralulı 1997, s. 222). *Tös ayıl* (döş kolanı) *ker ayıl* veya *töstartpa* olarak da adlandırılmaktadır. *Şap ayıl* (kasık kolanı), *tös ayıl*’dan daha uzundur. *Şap ayıl* (kasık kolanı) eyerin üzerinden, *tös ayıl* (döş kolanı) ise eyer battaniyesi olan *atkörpe*’nin üzerinden sarılmaktadır (Nurğaliyev 1990, s. 33).

Ayıl; *ayılbas*, *alaqan* ve *jırım* adı verilen üç bölümden oluşmaktadır (Aytbayeva 2007, s. 71). Kolana veya eyere bağlanan parça olan *jırım*’ı *ayılbas* adı verilen kolan tokasının devam ettiği yere kadar *alaqan* şeklinde adlandırılan atın karnından dolanan kayışla (Durmuş 2011, s. 94) iki kat sararak ortasından *ayılbas*’ın ucu çıkarılır ve *ayıl*, kayışla birlikte kat kat dikilerek sağlamlaştırılır. Atın vücuduna hasar vermemesi için *alaqan*’ın yumuşak bir materyalden yapılması ve bu kayışların atın vücudunu fazla sıkıması gerekmektedir. Bu durum Kazakçada şu atasözü ile dile getirilmiştir: “*Tös ayıldıñ batqanın iyesi bilmes, at biler; aǵayınıñ qadirin jaqını bilmes, jat biler*” (Kolan kayışının nasıl sıkıldığını sahibi değil, at bilir; akrabanın kıymetini yakını değil, el [başkası] bilir) (Älimbay t.b. 2011, s. 99). *Qazaqtar Ana Tili Äleminde (Etnolingvistikalıq Sözdik)* [QATÄ] başlıklı eserde deveye yük bağlamak için kullanılan kayışlara da *ayıl* denildiği ifade edilmektedir (Qaydar 2013a, s. 301). Bu kayışın uzunluğu genellikle 150-160 cm, eni 8 cm civarındadır (Sänik - Zeynollağızı 2016, s. 240). Sızdıqova, bu sözün Moğolcada da bulunduğunu dile getirmektedir (2014a, s. 26).

“Kolan kayışı” anlamıyla *ayıl* sözü tarihî dönemlerden Memlûk Kıpçakçası ile Çağataycada tanıklanmıştır.

Tarihî Türk Lehçelerinde

Kıpçak *ayıl* “semer kolanı” (Toparlı vd. 2007, s. 18) ~ *ayıl* “saddle girth” [eyer kolanı] (Boeschoten 2022, s. 46), **Çağ.** *ayıl* “Sattelgurt” [eyer kolanı] (Schilling 2013, s. 119).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *basmayıl* “kolan” (Belek 2014, s. 21), **Nog.** *ayıl* “подпруга” [atın karnının altında sıkılmış eyer kemeri] (Baskakov 1963, s. 31), **Tat.** *ayıl*

“eyerî alttan bağlayan kayış, kolan” (Öner 2009, s. 31), **KMalk. ayıl** “1. Toka, 2. Eyerin kolan kayışı” (Tavkul 2000, s. 101), **Kum. ayıl** “подпруга” [kolan] (Bammatov 1969, s. 34), **Kkalp. ayıl** “подпруга” [kolan] (Baskakov 1958, s. 29), **Başk. ayıl** “1. Подпруга [kolan], 2. Пряжка [toka]” (Ahmerov [i drugiye] 1958, s. 26).

Özgür, tarihî Kıpçak metinlerinde tanıklanan bu kelimeye konuyla ilgili çalışmasında yer vermemiştir (2009, s. 894). Kelime, tarihî Kıpçak Türkçesi metinlerden *Et-Tuhfetü 'z-Zekiyye fi 'l-Lügati 't-Türkiyye*’de tanıklanmıştır (Boeschoten 2022, s. 46). Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde ise Moğolca kökenli *tapkur* sözü bu anlamda kullanılmaktaydı (Garkavets 2010, s. 1385). Schönig, *tapkur* sözünün “eyer kolanı, tepengi” anlamıyla Osmanlı Türkçesinde de görüldüğünü belirtmiştir (2009, s. 374).

Görüldüğü gibi *ayıl* sözü çağdaş Kıpçak lehçelerinde “kolan kayışı, kemer tokası” anlamlarıyla varlığını sürdürmektedir. *Derleme Sözlüğü*’ne göre *ayıl*, Anadolu sahasında yalnızca Afyonkarahisar köylerinin ağzında “toka, zincir tokası” anlamıyla barınmaktadır (TDK 1963, s. 418).

Räsänen, kelimenin “sattelgurt” [eyer kolanı] anlamıyla hangi lehçelerde yer aldığını belirttikten sonra Çuvaşça *uyal* “kolan” biçimini vermiştir (1969, s. 11). Schilling de Çuv. *uyal* sözünün muhtemelen Tatarcadan alıntılandığını ifade etmiştir (2013, s. 120). Sevortyan, etimoloji sözlüğünde kelimeyi YUyg. *ulañ ~ oloñ* “kolan” maddesi içinde değerlendirerek *ulañ* sözünün kökünü *ula-* “bağlamak” fiiliyle ilişkilendirmiştir (1974, s. 447). Kelimenin eskicil biçiminin **ağıl* olabileceği düşünülebilir.

2.7.1.1. ayıl-da- /айылда-

[< *ayıl* + (+da-)]

“Kolanı çekip sağlamlaştırmak, kolanı bağlamak” (Väli t.b. 2013, s. 45).

Ayıl ismine +*DA-* isimden fiil yapma eki getirilerek türetilmiştir.

2.7.1.2. ayıldı /айылды

[< *ayıl* + (+dı)]

“*Ayıl* adı verilen kayışı olan, *ayıl*’lı” (Väli t.b. 2013, s. 45).

Kazakçada kelimenin sonundaki sahiplik ve var olma bildiren isimden isim yapma eki, ünlülerden ve *r, w, y* ünsüzlerinden sonra +*h*, +*li*;

l, m, n, ñ, z, j tonlu ünsüzlerinden sonra *+dl, +di*; tonsuz ünsüzlerden sonra da *+tl, +ti* biçimindedir (Isqaqov 1991, s. 173).

2.7.2. **baw /ḡay**

[< *ba-* + (-ḡ)]

“At koşumlarına takılan kayışların genel adı” (Quralulı 1997, s. 224).

Bu anlamın dışında sözlüklerde kelimenin “ip; bağ, bahçe; deste” gibi anlamlarına da yer verilmiştir (Januzaqov 2008, s. 116; Vâli t.b. 2013, s. 207). Kazakçanın sözlüklerinde kelimelerin kökenleri belirtilmemiştir; ancak “bağ, bahçe” anlamının Farsça kökenli olduğunu burada ifade etmek gerekir.

Kaz. *baw* sözünün tarihî ve çağdaş lehçelerdeki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Kök. *ba-* “1. Bağlamak, 2. (Hayvan) bağlamak” (Şirin User 2009, s. 518), **Uyg.** *bağ* “bağ, bent, köstek, zincir, demet” (Caferoğlu 1968, s. 30; Wilkens 2021, s. 136), **Karahanlı** *bağ* “bağ, düğüm, bağlayacak ip” (Arat 1979, s. 52), **Harezmi** *bağ* “bağ, halat, uçkur” (Ata 1997, s. 68)²⁰, **Kıpçak** *bağ* “bağ; kuşak” (Uğurlu 1984, s. 109) ~ *bağla-* “bağlamak, sarmak” (Özgür 2002, s. 112) ~ **CC bav** “fessel, kette” [bağ, zincir] (Grønbech 1942, s. 53), **Çağ.** *bağ* “bağ, düğüm, kemer” (Durgut 1995, s. 152).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *boo* “bağ, demet”; *çolok boo* “alıcı kuş için kullanılan köstek, ayak bağ” (Yudahin 1998, s. 129), **KTat.** *bag* “1. Связь [bağ, bağlantı], 2. Завязка [bağ]” (Useinov 2007, s. 339), **Kkalp.** *bav* “повязка” [bağ] (Baskakov 1958, s. 92), **Başk.** *bav* “bağ, kemer” (Özşahin 2011, s. 304), **Tat.** *bav* “1. Bağ, ip, urgan, 2. Tasma, kayış, 3. Bir bağlık, bir demetlik” (Öner 2009, s. 37), **KMalk.** *bav* “bağ, kayış” (Tavkul 2000, s. 114), **Kum.** *bav* “1. Ремень; ремешок [kemer, kayış], 2. Завязка [bağ]” (Bammatov 1969, s. 57), **Nog.** *bav* “ремешок” [kayış] (Baskakov 1963, s. 64), **Kar.** *bav* “bağ, köstek” (Çulha 2006, s. 51).

ET *bağ* kelimesinin tarihî Kıpçak Türkçesi dil yadigârlarından *Codex Cumanicus*’ta *bav* biçimini aldığı görülmektedir. Çağdaş Kıpçak lehçelerinden Kırgızcada ET *-ağ* ses grubunun büzülmesine bağlı olarak

²⁰ Aynı eserin Boeschoten - O’kane (2015) yayımında *bağ* kelimesi dizinde yer almamaktadır.

ikincil ünlü uzunlukları ortaya çıkmıştır. Son seste ET /ğ/ > /w/ ~ /v/ ses değişimi çağdaş Kıpçak yazı dilleri için düzenli bir değişimdir. Bu lehçeler içinde yalnızca Kırım Tatarcasında kelime, eski biçimini korumuştur. Bu durum, Oğuzca etkisiyle açıklanabilir.

Eren, kelimenin yapısını < *ba-* ‘bağlamak’ + -ğ biçiminde açıklamış ve bu kelimenin Türkçeden Moğolcaya geçtiğini belirtmiştir (1999, s. 32). Şirin User de *ba-* fiil kökünün yazıtlardaki “(hayvan) bağlamak” anlamını vermiştir (2009, s. 339). Bu fiil köküne -g fiilden isim yapma eki getirilerek kelime türetilmiştir.

2.7.3. **beldik /белдік**

[< *bél* + (+dik)]

“1. Deriden yapılmış kemer, kayış, 2. Eyeri karnından dolayarak atın sırtına bağlayan kayış, *tös ayıl*, 3. At arabasının iki tekerini birbirine bağlayan tahta parça” (QETS-3 2011, s. 250; Vâli t.b. 2013, s. 223; Januzaqov 2008, s. 125).

Ayrıca *beldikti*, *beldiksiz* sözlerine de incelenen sözlüklerin ikisinde madde başı olarak yer verilmiştir (QETS-3 2011, s. 251; Vâli t.b. 2013, s. 223).

At, arabaya koşulurken *erşik* aracılığıyla tutturulan bağ da *beldik* şeklinde isimlendirilmektedir (Nurgaliyev 1990, s. 33). Görüldüğü gibi kelimenin at koşum takımlarıyla ilgili birden fazla anlamı bulunmaktadır.

Kelime kökünün tarihî lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *bil* “bel” ~ *bilbağı* “bel bağı, kuşak, kemer” (Caferoğlu 1968, s. 42) ~ *bél* “bel” (Atalay 1986, s. 81), **Harezmi** *bél* “bel” (Ünlü 2012, s. 86), **Kıpçak** *bel* “bel” ~ *bel bağı* “kuşak, kemer” ~ *bellik* “bele bağlanan silahların tümü” (Toparlı vd. 2007, s. 27), **Çağ.** *bél* ~ *bil* “bel” (Ünlü 2013, s. 118).

Kaz. *beldik* sözünün çağdaş Kıpçak lehçelerindeki görünümü ise şöyledir:

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *beldik* “1. Yaşlı kadınların taşıdığı bir nevi fistan, 2. Koçun, koyunlara aşmasına engel olan sargı, 3. Kuşak” (Yudahin 1998, s. 106), **KTat.** *bel'bav* “ремень” [kemer] (Useinov 2007, s. 346), **Kkalp.** *bellik* “хлястик” [kayış] (Baskakov 1958, s. 99), **Başk.** *bilğav* “kuşak, kemer” (Özşahin 2011, s. 2171), **Tat.** *bilbav* “bel kemeri, kayış” (Öner 2009, s. 42),

KMalk. *belibav* “kemer” (Tavkul 2000, s. 118), **Kum.** *belbav* “ремень” [kemer] (Bammatov 1969, s. 70), **Nog.** *belbav* “ремень” [kemer] (Baskakov 1963, s. 76)²¹, **Kar.** *belibav* “пояс” [kuşak] (Baskakov 1974, s. 112).

Derleme Sözlüğü’nde de *béllik* ~ *beltik* sözleri “kuşak, kemer” anlamlarındadır (TDK 1965, s. 606). Kelime, *bel* isim köküne +*lik* isimden isim yapma eki getirilerek türetilmiştir. Kazakçada bu ek, ünlülerden ve *r*, *w*, *y* ünsüzlerinden sonra +*lıq*, +*lik*; *l*, *m*, *n*, *ñ*, *z*, *j* tonlu ünsüzlerinden sonra +*dıq*, +*dik*; tonsuz ünsüzlerden sonra da +*tıq*, +*tik* biçimindedir (Koç ve Doğan 2004, s. 186).

2.7.3.1. beldikte- /белдікте-

[< *bél* + (+dik) + (+te-)]

“*Beldik* adı verilen kayış ile bağlamak; eşyanın ortasından sıkıca sararak bağlamak” (QETS-3 2011, s. 251; Vâli t.b. 2013, s. 223).

2.7.3.2. beldikşe /белдікше

[< *bél* + (+dik) + (+şe)]

“Küçük *beldik*; *beldik* gibi” (QETS-3 2011, s. 251; Vâli t.b. 2013, s. 224).

2.7.4. jırım /жырым

[< **yirim* (→ Moğ. *cirim*)]

“Kolana (Kaz. *ayıl*) veya eyere bağlanan sivri uçlu kayış parça, sıırım” (Januzaqov 2008, s. 335; Vâli t.b. 2013, s. 549; Qaliyev t.b. 2005, s. 282; Qaliyev 2014, s. 229; Koç vd. 2003, s. 194).

Jırım sadece kolan kayışındaki sivri uçlu kayış parça değildir, aynı zamanda eyerin iki kaltağındaki kuskunun uçlarına da bu ad verilmektedir (Qayratulı 2019, s. 273). *Ayıl*, *quyısqañ*, *üzeñgi baw* gibi kayışların *ayılbas* adı verilen kolan tokasından geçen ucu sivri parçasına *jırım* denilmektedir. *Jırım*’ın ön tarafında kolan tokasının dilinin (Kaz. *tilşe*) geçeceği delikler bulunmaktadır. Bu delikler aracılığıyla kayışın boyu uzatılıp kısaltılabilmektedir (Aytbayeva 2007, s. 71). Kayıştan yapılanın her yerinde *tilşe* adı verilen gözler bulunmaktadır. Örgü *jırım*’da ise kayış aralarındaki

²¹ *Nogayca - Rusça Sözlük*’te yer alan *bellik* kelimesi “засов (дверной)” [kapı sürgüsü] olarak anlamlandırılmıştır (Baskakov 1963, s. 77).

delikler bu görevi görmektedir (Toqtabay 2010b, s. 171). *Jırım* da *ayıl* adı verilen kolan kayışının *ayılbas*, *alaqan* gibi asıl bölümlerinden biridir.

Kelimenin lehçelerdeki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *sıdırım* “sırım; Oğuzca deri ip, kayış” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014, s. 817), **Kıpçak** *sirim* “üzengi kayışı, sırım” (Toparlı vd. 2007, s. 237), **Çağ.** *sırım* “sırım, dilim dilim deri” (Ünlü 2013, s. 985).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *cırım* “kısacık ve daracık kayış” ~ *cırırmda*- “(kolan bağlandıktan sonra) küçük kayışlarla pekitmek” (Yudahin 1998, s. 213), **KMalk.** *cırımı* “eyerin kolan bağlanan delikli kayışı” (Tavkul 2000, s. 152).

Kelime, Radloff sözlüğünde Kazakça kaydıyla *cırım* şeklinde “ein kurzer Riemen, der an dem Bauchriemen angenäht ist und der durch die Schnalle gezogen wird” [kolan kayışına dikilen ve tokadan geçen kısa bir kayış] anlamıyla yer almaktadır (1911, s. 121). Räsänen, kelimenin “der Riemen, der durch die Schnalle gezogen wird” [tokadan geçen kayış] anlamını vermiş ve Moğ. *cirim* “kurzer Riemen mit Löchern” [delikli kısa kayış] sözünden alıntı olduğunu ifade etmiştir (1969, s. 127). Clauson, T. *sırım* ~ *sirim* sözünü DLT’deki *sıdırım* sözüyle birleştirmiştir (1972, s. 802). ESTY’de Moğolca kökenli olduğu belirtilen bu kelimenin Rusçanın diyalektlerine *cirim* “седельная подпруга” [eyer kayışı] olarak geçtiği söylenmiştir (Levitskaya [i drugiye] 1989, s. 43). Ünal, Klasik Moğolcanın söz varlığındaki *cirim* “*olung*’un tokalarından geçirilen eyerin sol yanındaki iki deri kayıştan biri” sözünün ET *sıdırım* (DLT, Oğuzca) “sırım, sıyırım, kayış” sözünden bir alıntı olduğunu ifade etmiş ve kelimenin gelişimini şu şekilde göstermiştir: Klasik Moğ. *cirim* < **icirim* < **sicirim* < Moğ. **sidirim* ← ET *sıdırım* (2016, s. 227). Ünal, daha sonraki monografi çalışmasında ise Clauson’un görüşüne karşı çıkarak *sırım* ve *sirim* sözlerinin iki ayrı söz olduğunu ifade etmiş, *sırım* sözünü T. *yirim* ~ *yırım* (S-Türkçesindeki karşılığı **sırım*) ile ilişkilendirmiştir (2023, s. 285). Nugteren ise Moğ. *cirim* “bellyband on the left side of the saddle” [eyerin sol tarafındaki kolan kayışı] sözünü Türkçe **yirim* ~ **yerim* “a single fresh strip of anything” [herhangi bir şeyin şerit biçimindeki parçası] ile birleştirmeye çalışmıştır (2011, s. 389).

2.7.5. qayıs /қайыс

[< *қадыс*]

“Eyer takımlarını yapmakta kullanılan özel işlenmiş hayvan derisi, kayış” (QETS-9 2011, s. 79; Januzaqov 2008, s. 458; Vâli t.b. 2013, s. 737; Koç vd. 2003, s. 277).

Şoybekov, Kazakçanın ağızlarında atın boynuna bağlanan kayışın *alaqayıs* olarak adlandırıldığını söylemektedir (2012, s. 250).

Kelimenin lehçelerdeki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *kadış* “kayış, dizgin ve gem” (Wilkens 2021, s. 318) ~ *kadış* “kayış” (Atalay 1986, s. 249), **Harezmi** *kayış* “kayış; eyer bağı” (Ünlü 2012, s. 300), **Kıpçak** *kayış* “kayış, deri kayış, kemer, kuşak” (Toparlı vd. 2007, s. 133) ~ **CC** *hayış* “Lederriemen” [deri kayış] (Grønbech 1942, s. 99), **Çağ.** *kayış* “kayış” (Clauson 1960, s. 68).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *kayış* “deri kayış” (Çokotegin 2014, s. 31), **KTat.** *kayış* “обработанная кожа; ремень” [işlenmiş deri; kemer] (Useinov 2007, s. 414), **Kkalp.** *qayıs* “ремень” [kemer] (Baskakov 1958, s. 359), **Başk.** *kayış* “kayış, kemer” (Özşahin 2011, s. 318), **Tat.** *kayış* “kayış” (Ganiyev vd. 1997, s. 128), **KMalk.** *kayış* “kayış” (Tavkul 2000, s. 250), **Kum.** *kayış* “ремень” [kemer] (Bammatov 1969, s. 182), **Nog.** *kayıs* “ремень” [kemer] (Baskakov 1963, s. 139), **Kar.** *kayıs* ~ *kayış* “ремень; кожа” [kemer; deri] (Baskakov 1974, s. 285).

Kelimenin Eski Uygur Türkçesi döneminde “dizgin ve gem” anlamıyla da kullanıldığı görülmektedir. ET *kadış* sözünde, tonlu diş-damak patlayıcı /d/ iç sesinin sonraki dönemlerde damak yarı ünlüsüne dönüşüp kelimenin *kayış* biçimini aldığı görülmektedir. Sözcüğün *Codex Cumanicus*’ta *hayış* şeklinde görülmesi dikkat çekicidir.

Doerfer, ET *kadış* sözünün kökünün *kadı-* ‘grob zusammennähen’ [kabaca dikmek] fiili olabileceğini vurguladıktan sonra bu sözcüğün Türkçeden İran dilleriyle bazı Kafkas ve Balkan dillerine geçtiğini söylemiştir (1967, s. 408). Räsänen, *kadış* ‘Lederriemen’ [deri kayış] biçimini verdiği sözün çağdaş lehçelerdeki şekillerini sıralamıştır (1969, s. 219). Clauson ise etimoloji sözlüğünde kelimenin tarihî lehçelerdeki biçimlerini verdikten sonra Sang.’da uzun bir deri şerit ‘tasma’ anlamıyla bulunduğunu ifade etmiştir (1972, s. 607). ESTY’de sözün sonundaki -ş ekinin DLT’de geçen *koğuş* ‘deri’ kelimesinin sonundaki ekte olduğu gibi fiilden isim türettiği belirtilmiştir (Levitskaya [i drugiy] 1997, s. 218). Gülensoy, *kayış* sözünün etimolojisini < **kad-* ‘döndürmek’ + (-{i}ş) eki olarak açıklamıştır (2007, s. 484). Stachowski, Doerfer’in etimolojisini benimsemiştir (2019, s. 212).

2.7.6. qolañ /қолаң

[< *kolan*]

“Atın eyerini bağlamak için göğsünden aşırılarak sıkılan yassı kemer; *tösayıl; tartpa*” (QETS-9 2011, s. 722; Vâli t.b. 2013, s. 807; Qaliyev t.b. 2005, s. 417; Isqaqov t.b. 1966, s. 129).

QETS ve QS’de yerel bir kullanım olduğu ifade edilen *qolañ* sözünün QTAS’de Çin’de yaşayan Kazaklar tarafından kullanıldığı belirtilmiştir. Kazakistan’da *qolañ* yerine *ayıl* sözünün kullanıldığı görülmektedir.

Kolan sözü, “1. Yünden ya da ipekten yapılmış üzeri işli ince kuşak, 2. Kuşakların üstüne gerilen üç santimetre eninde kayış, 3. Kayış, kuşak, kemer” anlamlarıyla Anadolu ağızlarının söz varlığında da yer almaktadır (TDK 1975, s. 2907).

Kelimenin tarama yapılan tarihî ve çağdaş lehçe kaynaklarındaki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *qolan* “поясной ремень; подпруга” [bel kayışı; eyer kemeri] (Nadelyayev [i drugiy] 1969, s. 454) ~ *kolan* “kolan, bağırdağ; yaban eşeği” (Atalay 1986, s. 341), **Harezmi** *qolañ* “kolan” (Ünlü 2012, s. 333), **Kıpçak** *kolān* “yular, eyer kolanı” (Toparlı vd. 2007, s. 152) ~ *qolan* “saddle girth” [eyer kolanı] (Boeschoten 2022, s. 256), **Çağ.** *kolān* “yabanî at; kuşak, kemer; süvari, seyis” (Ünlü 2013, s. 644).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *oloñ* “arka kolan” (Yudahin 1998, s. 590), **Başk.** *ķamut-ķulan* “atı arabaya koşmak için gerekli olan gereçler, hamut aksamı” (Özşahin 2011, s. 2274).

Kelimenin Kırgızca biçiminde baştaki /k/ ünsüzünün düştüğü görülmektedir. Başkurtçada bu söz, *ķamut-ķulan* ikilemesinde kullanılmaktadır.

Kelime, Budagov’ sözlüğünde *qolañ* قولاڭ “подпруга” [kolan] (1871, s. 90) biçiminde madde başında yer almaktayken Radloff sözlüğünde ise *kolag* ‘Bauchriemen (des pferdes)’ [atın karın kayışı] biçimiyle madde başında bulunmaktadır (1899, s. 588). Räsänen, T. *kolan* biçiminin Moğ. *olañ* ‘vorderer Sattelgurt’ [eyerin ön kayışı] ve Kor. *korañ* “fettters, a rope to bind a criminal” [bir suçluyu bağlamak için bir ip, pranga] şeklinde Türkçeden alıntılandığını belirtmiştir (1969, s. 277). *Qazaq Tiliniñ Qısqaşa Etimologiyalıq Sözdigi*’nde kelimenin sadece anlamı verilmiş ve kökenine

dair etimolojik bir izahta bulunulmamıştır (Isqaqov t.b. 1966, s. 129). Clauson, ‘saddle-girth’ [eyer kolanı] anlamını verdiği kelimenin çağdaş lehçelerde bazı fonetik değişikliklerle yaşadığını ifade etmiştir (1972, s. 622). Eren, Moğolca *olang* biçimiyle Bulgarca ve Sırpçadaki *kolan* biçiminin Türkçeden alıntılandığını söylemiştir (1999, s. 250). ESTY’de *kolañ* sözünün < *kol* “kol” + *olañ* “kolan” biçiminde oluşmuş olabileceğine dair bir etimolojiye yer verilmiştir (Levitskaya [i drugiye] 2000, s. 47). Bu görüş tartışmaya açıktır. Ünal da Klasik Moğolca *olong* “üzerinde toka olan sağ taraftaki eyer kayışı” sözünün T. *kolan* “kolan, eyer bağı” sözünden alıntılandığını dile getirmiştir (2016, s. 564).

2.7.7. quyısqañ /құйысқан

[< *kuğurğun*]

“Eyer takımının atın boynuna doğru kayıp gitmemesi için hayvanın kuyruğu altından geçirilerek eyere bağlanan kayış; kuskun” (QETS-10 2011, s. 275; Vâli t.b. 2013, s. 837; Januzaqov 2008, s. 536).

Kuskun kayışı, gömüldürük kayışında olduğu gibi atlı binicinin yokuştan inerken eyer takımının atın boynuna doğru kaymasını önlemek amacıyla kullanılmaktadır. Başka bir ifadeyle gömüldürük kayışı yokuş çıkarken, kuskun kayışı ise yokuştan inerken eyer takımının kaymasını engellemek için kullanılan koşum takımlarındır (Toqtabay 2015, s. 72). *Quyısqañ* kayışı; iki *jaqtaw*, atın *jañbırlıq* adı verilen bölümündeki iki *salpınşaq*, *boqtıq* (*kötendik*) ve *sawır* (*topşı*) *üzbe* şeklinde adlandırılan bölümlerden oluşmaktadır. Bu kayış, eyer kaltağının arka kısmındaki *quyısqañdıq* adı verilen demir halka aracılığıyla eyere bağlanmaktadır. *Quyısqañ*, eyer takımının esas parçalarından biridir. Kuskun yapımında çeşitli malzemeler kullanılmaktadır. Bu malzemeler arasında zaman zaman altın ve gümüşe de yer verilmiştir. Özellikle kadın eyerinin kuskunu daha gösterişli ve süslüdür (Älimbay t.b. 2013, s. 19). Atın beli ile kuyruğu arasındaki sağrısına takılan kayışa *sawır* (*topşı*) *üzbe*, dışkıladığı bölüme denk gelen kayışa *boqtıq*, kuskun kayışındaki püsküllere *salpınşaq* *üzbe*, atın arkasındaki iki tarafına (*jaqtaw*) takılan püsküllere *jañbırlıq* *üzbe* adı verilmektedir (Qayratulı 2019, s. 278). Kuskun kayışının saçaklarının halkalı türü çoğunlukla kadın eyerlerinde kullanılırken *ötkerme* olarak adlandırılan Kazaklara özgü bir düğümle bağlanmış türü ise erkek eyerlerinde görülmektedir (Toqtabay 2015, s. 73). Bununla birlikte yapıldığı malzemeye göre kuskunun, *bılğarı quyısqañ* (deri kuskun), *qur quyısqañ* (ip kuskun), *örmeli quyısqañ* (örgülü kuskun) gibi çeşitleri bulunmaktadır (Aytbayeva 2007, s. 72).

Toqtabay, kuskun kayışının İskit-Sakalar döneminden beri kullanıldığının altını çizerek eski dönemlerde askerî sefere çıkmadan önce kuskun kayışının kısaltılarak atın savaşa hazırlandığını tarihi Kazak destanlarında (Abılayhan) geçen şu dizelerle örneklendirmiştir: *Quyısқанın қысқартып / атты ерлеп болғасын / үйге таман келеді...* (Kuskun kayışını kısaltıp / atı eyerleyip / eve doğru gelir...) (2015, s. 72).

Kazakçanın söz varlığında *quyısқан* bazı deyim ve atasözlerinde de yer almaktadır. Kazakçada *quyısқанға қыстырылды* deyimini “bir şeye gelişigüzel müdahalede bulunmayı”, *quyısқанı берік* sözü “malı ve canı sağlam” olmayla “güvenilir yakını olan kişileri” anlatmaktadır (Bayteliyeva 2007, s. 47). *Шын батыр quyısқансыз ат минер* (gerçek kahraman kuskun kayışı olmadan ata biner) atasözünde ise kuskun kayışının at binmedeki önemine vurgu yapılmıştır (Gürsu 2009, s. 335).

Sözcüğün lehçelerdeki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *kudursugin* “(bir atın) kuyruğu” (Wilkens 2021, s. 419) ~ *kudurgun* “kuskun” (Atalay 1986, s. 374) ~ *kuduzgun* “quyısқан” [kuskun] (Beysenova 1997, s. 52), **Harezmi** *kuyuşkan* “kuskun” (Ünlü 2012, s. 359), **Kıpçak** *kusğun* “atın kuyruğu altından geçirilen kayış” (Toparlı vd. 2007, s. 165) ~ **CC** *kuyuşkan* “atın kuyruğu altından geçirilen kayış, kuskun” (Argunşah ve Güner 2015, s. 519), **Çağ.** *koşkun* ~ *kuşkun* “atın kuyruğuna geçirilen ve eyerin arkasına bağlı olan kayış” (Ünlü 2013, s. 650; 674).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *kuyuşkan* “kuskun” (Aytmatov t.b. 2014, s. 442), **Kkalp.** *quyısқан* “подхвостник” [kuskun] (Baskakov 1958, s. 407), **Başk.** *qoyoşkan* “eyer kaymasın diye atın kuyruğu altından çekilen bağ” (Özşahin 2011, s. 382), **KMalk.** *kuyuşhan* “eyerin atın kuyruk altından geçen kayışı” (Tavkul 2000, s. 285), **Nog.** *kuyıskan* “подхвостник (часть сбруи коня)” [kuskun] (at koşum takımının bir parçası) (Baskakov 1963, s. 186). Sözcüğün diğer çağdaş Türk yazı dillerindeki biçimleri için bk. Barutçu Özönder 1996, s. 86.

Kelimenin en eski şekli DLT’de tanıklanan *kudurgun* biçimidir. Bu sözün Harezmi Türkçesi döneminden başlayarak *kuyuşkan* şeklini aldığı görülmektedir. Kıpçak döneminde *kusğun* biçimiyle birlikte *Codex Cumanicus*’ta tanıklanan *kuyuşkan* şekillerinin görülmesi ilginçtir. Eski Kıpçakçada tanıklanan *kusğun* ile *kuyuşkan* sözleri arasındaki ilişki şimdilik fonetik açıdan izaha muhtaçtır. Buradan hareketle *kusğun* sözünün Oğuzca, *kuyuşkan*’ın ise Kıpçakça bir leksik birim olabileceği öne sürülebilir. Nitekim bir Oğuz lehçesi olan Türkiye Türkçesinde de *kuskun* biçimi kullanılmaktadır. Kelimenin çağdaş Kıpçak lehçelerindeki biçimleri, fonetik

açıdan Kazakçadaki biçime yakın olmakla birlikte Karaçay Malkarca *kuvuşhan* biçiminin dikkat çekici olduğu söylenebilir.

Kelime Budagov' sözlüğünde Tat. *quyaşgan*, Alt. *quyuşqan*, Kaz. *quyusqan* kaydıyla (1871, s. 98), Radloff sözlüğünde Kaz. *quisqan* “der Schwanzriemen” [kuyruk kayışı], Çağ. *quisqan* ~ *quışqun* biçimlerinde yer almaktadır (1899, s. 893-894). Vámbéry, “schweifriemen” [kuyruk kayışı] kavramı altında değerlendirdiği *kuyruk*, *kuskun* ve *kuyusqan* sözleri arasında genetik bir bağ kurmuştur (1878, s. 70). Doerfer, kelimenin aslını **kuğaşgun* olarak tahmin etmiş ve gelişimini bu biçimden > *kuyuşkan* > *kuişkan* > *küşkan* (*küşkun*) > *kuşkan* (*kuşkun*) olarak açıklamış, ayrıca bu kelimenin Türkçeden Kalmukça, Samoyetçe ve Balkan dillerine geçtiğini belirtmiştir (1967, s. 478). Räsänen, “schwanzriemen” [kuyruk kayışı] anlamını verdiği kelimeyi aynı anlamdaki Moğ. *qudgura*, *qudusga* sözleriyle birleştirmiştir (1969, s. 297). Clauson, kökeninin **kuður-* fiili olabileceğini belirterek kelimeyi *kuğruk* “kuyruk” sözüyle ilişkilendirmiştir (1972, s. 604-606). Nurmağambetov, *quyısqan* sözünün *quyırq* (kuyruk) ile ilişki olduğunu ve kökünün “*quy*” olması gerektiğini ifade ettikten sonra, kelimenin geriye kalan *-ıskan* yapısını Mançu Tunguzcada “kayış” anlamına gelen *hoşşan* ile açıklamaya çalışmıştır. Ona göre “*quy* + *hoşşan*” birleşiminden oluşan Kaz. *quyısqan* sözü (*quy hoşşan* > *quyoşşan* > *quyoshan* > *quyışhan* > *quyısqan*) zamanla “kuyruk kayışı” anlamına bürünmüştür (1994, s. 183). Yalnızca eş zamanlı bakış açısı göz önüne alınarak ortaya atılan bu görüş tartışmaya açıktır. Eren, ET *kuğurgun* ile Moğ. *qudgura* arasındaki benzerliğin düşündürücü olduğunu dile getirip *kuskun* ile *kuyuşkan* biçimleri arasındaki bağın ses bakımından açıklanması gerektiğini ifade etmiştir (1999, s. 270). ESTY’de bu kelimenin Räsänen’in de ifade ettiği gibi Moğolca bir alıntı olabileceği üzerinde durulmuştur (Levitskaya [i drugiye] 2000, s. 184). Gülensoy, kelimenin etimolojisini **kuður* ve **kuğruk* isim tabanlarıyla açıklamaya çalışmış olsa da Clauson’un görüşünü gözden kaçırmıştır (2007, s. 579). Schilling, kelimenin etimolojik olarak **kuđ* (~ *kuğruk* “kuyruk”) kökü ile bağlantılı olabileceğini dile getirmiştir (2013, s. 140). Stachowski ise kelime kökeninin belirsiz olduğunu söylemiştir (2019, s. 240).

Kelimenin etimolojisiyle ilgili araştırmacıların bir görüş birliği sağlayamadıklarını söylemek mümkündür.

2.7.7.1. *quyısqanda-* /*құйысқанда-*

[< *kuğurgun* + (+da-)]

“Ata *quyısqan* (TT *kuskun*) adı verilen kayışı takmak” (QETS-10 2011, s. 275; Väli t.b. 2013, s. 837; Januzaqov 2008, s. 536).

2.7.7.2. quıysqandıq /құйысқандық

[< *kuğurğun* + (+dıq)]

“1. Kuskunlu olma durumu, 2. Kuskun (Kaz. *quıysqan*) kayışı takılan demir halka” (Januzaqov 2008, s. 536; Vâli t.b. 2013, s. 837).

Buna *boqtıq (kötendik)* da denilmektedir (Durmuş 2011, s. 99; Aytbayeva 2007, s. 72).

2.7.8. ömildirik /өмілдірік

[< **kömül* + (+dirik)]

“Eyerin geriye doğru kaymaması için atın göğsünden aşırılıp kolanlarına bağlanan kayış; gömüldürük” (QETS-12 2011, s. 147; Vâli t.b. 2013, s. 1029; Januzaqov 2008, s. 653).

Türkmenistan’daki Kazaklar bu kayış için “göğüs, gövde” anlamına gelen *omıraw* sözünü kullanırken Kazakistan’ın Qızılorda eyaletinin Aral bölgesinde buna *seymet* denilmektedir (Qaliyev t.b. 2005, s. 537).

Ömildirik, eyerin atın arkasına doğru kaymaması için kullanılmaktadır. Üç başlı bu kayış, *jaqtaw*, *jırım*, *ayılbas* ve *salpınşaq* adı verilen parçalardan oluşmaktadır. *Ömildirik* kayışı ata bağlanırken iki ucu eyerin ön iki kaşına yerleştirilen kolan demirine takılır ve ortadaki kayış atın göğsüne bağlanır. At sırtında güvenli bir şekilde oturmak için tasarlanmıştır. Yapımında genellikle kalın deri kayış tercih edilmiştir; ancak kayıştan yapılan başka benit ve koşum takımlarında olduğu gibi *ömildirik* de kadın eyeri için farklı, erkek eyeri için farklı yapılagelmiştir. Kadın eyerlerinde kullanılan *ömildirik* süslemelerinde zaman zaman altın veya gümüş kullanılmıştır (Älimbay t.b. 2014, s. 36). Bazen binek ata sadece güzel görünüş katmak amacıyla kalın deriden yapılmış ve süslenmiş *ömildirik* kayışı da kullanılmaktadır (Nurğaliyev 1990, s. 34).

Toqtabay, konuyla ilgili *Türki Halıqtarınıñ Jılqı Mädeniyeti* adlı çalışmasında koşum takımlarının altınla kaplanma işinin İskit-Sakalarla başlayan eski bir âdet olduğunu ve Kazak Hanlığı zamanında da gömüldürük kayışı süslemelerinde som altın kullanıldığını, 18-19. yüzyıllarda ise bu kayışın süslemelerinde dökme gümüş tercih edildiğini ve bunun binicinin toplumdaki statüsünü gösteren parçalardan biri olduğunu ifade ederek *Qoblandı Batır* destanında geçen şu dizelere yer vermektedir: *Ömildirik som altın / omırawda alqıldap / burıl ayaq basqan jer / oyyla jazdap solqıldap* (Gömüldürük som altın / gövdesinde sallanıp / bastığı yer kır atın / çökecek gibi sallanıp) (2015, s. 72).

Kelimenin lehçelerdeki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *kömüldürük* “нагрудный ремень лошади” [atın göğüs kemeri] (Nadelyayev [i drugiye] 1969, s. 314), **Kıpçak** *kömüldürük* “göğüs kemeri, at göğüslüğü” (Toparlı vd. 2007, s. 157) ~ *yömüldürük* “breast strap of a saddle” [bir eyerin göğüs kayışı] (Boeschoten 2022, s. 172) ~ *gömüldürük* “eyerin kaymaması için atın göğsüne bağlanan şey” (Karagözlü ve Salan 2022, s. 487) ~ **CC** *kömüldürük* “genellikle hayvanlara takılan göğüs kemeri” (Argunşah ve Güner 2015, s. 512), **Çağ.** *kömüldürüg* “at ve devenin boynuna asılan mercan halka” (Ünlü 2013, s. 656).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *kömüldürük* “eyer takımının göğüslüğü” (Aytmatov t.b. 2014, s. 442), **Başk.** *küméldérék* “atın dösü üzerinden geçirilen eyer kayışı” (Özşahin 2011, s. 375).

Memlük Kıpçak Türkçesi eserlerinden *Et-Tuhfetü’z-Zekiyye fi’l-Lûgati’t-Türkiyye*’de *yömüldürük*, diğer tarihî lehçelerde *kömüldürük* şeklinde tanıklanan kelimenin Kazakçada *ömildirik* biçimini aldığı anlaşılmaktadır. Sözcük, Batı Türkçesinde *gömüldürük* “palan ve eyer geri kaçmasın diye hayvanların göğüslerine geçirilen göğüslük” (Dilçin 1983, s. 96) biçimindedir.

Budagov’ sözlüğünde Kırgızca kaydıyla *ömüldrük* biçiminde “подгрудник (у лошади)” [atın göğüs kemeri] (1869, s. 159) anlamıyla yer alan sözcük, Radloff sözlüğünde Kazakça kaydıyla *ömüldrük* biçiminde “der Brustriemen des Pferdes” [atın göğüs kemiği kayışı] anlamıyla bulunmaktadır (1893, s. 1314). Räsänen, T. *kömüldürük* sözünün Moğolcaya *kömüldürge* “brustriemen (des Pferdes)” [(atın) göğüs kemeri] olarak geçtiğini söylemiştir (1969, s. 289). Clauson, **kömül* kelime tabanını *köñül* sözüyle ilişkilendirmiştir (1972, s. 722). *Qazaq Tiliniñ Qısqaşa Etimologiyalıq Sözdigi* başlıklı sözlükte YUyg. *ömüldürük*, Kırg. *ömöldürük* biçimleriyle karşılaşılan kelimenin Kaz. *sağaldırıq, moyınturıq, tabaldırıq* gibi sözlerde olduğu gibi +*dIrIk* ekiyle türetildiği, *ömil* tabanının ise Moğ. *emeel* (эмээл) “eyer takımı” sözüyle bağlantılı olduğu (Moğ. эмээл > Kaz. *ömil*) dile getirilmiştir (Isqaqov t.b. 1966, s. 156). Sevortyan, QTQES’deki görüşleri vermekle yetinmiş, Kaz. *ömildirik* biçiminin ET *kömüldürük* biçiminden geliştiğini gözden kaçırmıştır (1974, s. 530). Nurmağambetov, *ömildirik* sözündeki ekin +*dIrIk* değil, +{I}ldIrIk olduğunu vurgulamış ve Kaz. *közildirik* “gözlük” (*köz* + *ildirik*), *töbeldirik* “kadın başlığının tepesindeki süs” (*töbe* + *ildirik*) örneklerinden hareketle de *ömildirik* sözünün kökünün **öm* olduğunu belirtmiştir. Buna göre Hak. *omıx* “at gövdesi”, Moğ. *omruu* “döş, gövde” sözleri araştırmacının düşüncelerine

dayanak oluşturmaktadır: *om(ıx) + ildirik > omildirik > ömildirik* (1994, s. 224). Qaydar da kelime kökeninin **öm* olduğunu söylemiştir. Bu düşüncesini Çağ. *ömgen* ~ Hak. *omıx* “atın gövdesi” sözleriyle somutlaştırmaya çalışmıştır (2014, s. 149). Eski Türkçede *kö müldürük* şeklinde tanıklanan biçimi göz önüne almadan fikir belirten Kazak araştırmacıların görüşlerinin tartışmaya açık olduğu söylenebilir. Eren, kelimeyle ilgili yapılan etimolojileri görüşlerini sıralamıştır (1999, s. 161). Tenişev, T. *kö müldürük* (< **köñül+dürük*) kelimesinin Moğolcaya *kö müldürge(n)* biçiminde geçtiğini yinelemiştir (2001, s. 553). Tietze, kelimenin etimolojisi konusunda Clauson’un görüşünü benimsemiştir (2009, s. 172). Schilling, Kazakça kelimenin başındaki /k/ düşmesini ikincil bir gelişme olarak değerlendirmiştir (2013, s. 134).

2.7.8.1. ömildirikte- /өмілдірікте-

[< **kömül* + (+dirik) + (+te-)]

“Atın göğsüne gö müldürük kayışı takmak” (Vâli t.b. 2013, s. 1029).

Sözlükte bu fiil tabanından çatı ekleriyle genişletilen *ömildiriktet-*, *ömildiriktetkiz-* fiillerine de yer verilmiştir (Vâli t.b. 2013, s. 1029).

2.7.9. tartpa /тартпа

[< *tart-* + (-pa)]

“Eyerin üstünden bastırılarak atın karnından dolanıp sırtına bağlanan kayış; kolan; *ayıl*” (Januzaqov 2008, s. 785; Vâli t.b. 2013, s. 1222).

Kolan kayışı iki üç parmak genişliğinde örülmekte ve kayışın iki ucuna *doğabas* olarak adlandırılan kolan tokası dikilmektedir. Kayışın eyer minderi üstüne gelen kısmı, kalın deriden yapılmakta ve bazen gümüşle süslenmektedir. Bu bölüm eyer minderini bastıran *pıstan* kayışı ile de birleştirilebilmektedir. Buna *pıstan tartpa* adı verilmektedir. *Doğabas*’a yaklaşık dört kayış uzunluğunda bir bağ (*büldirge*) takılmakta ve *tartpa*, bu bağ aracılığıyla çekilmektedir. *Tartpa*’nın eyeri daha sağlam tutması için sonradan eyerin arka tarafına eklenen süssüz, sade türüne *şandır tartpa* adı verilmektedir (Älimbay t.b. 2014, s. 353).

Kelimenin lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *tartığ* “yük ipi, denk sargısı” (Atalay 1986, s. 580).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *tartma* “kolan” (Aytmatov t.b. 2014, s. 443), **Başk.** *tartkı* “1. Eyer kolanı, teğelti kolanı, 2. Eyeri atın döşü altından çekmeye yarayan kayış” (Özşahin 2011, s. 2051), **KMalk.** *tartma* “uçkur, lastik; kayış” (Tavkul 2000, s. 381).

Räsänen, ET *tartıg* ‘Sattelgurt’ [eyer kolanı] anlamındaki kelimenin kökünü *tart-* ‘ziehen’ [çekmek] fiili olarak vermiştir (1969, s. 465). Clauson da bu kelimenin *tart-* fiilinden türetildiğini ifade etmiştir (1972, s. 535). Gülensoy, *tart-* fiilinin < **tar-* ‘dağıtmak, yaymak, ayırmak’ farazi kökünden -*t-* ekiyle genişlediğini belirtmiştir (2007, s. 862).

Kolan kayışının atın karnından dolanıp çekilerek sıkılaştırılması işlemi dolayısıyla kelimenin *tart-* ‘çekmek’ fiilinden -*ma* fiilden isim yapma ekiyle türetildiği anlaşılmaktadır.

2.7.9.1. *bawırsa* /байырса

[< *bağır* + (+sa)]

“Kolan kayışının atın karaciğerine denk gelen düz yeri” (Qaliyev 2014, s. 99).

Bu söz, tarama yapılan sözlüklerden sadece QTTS’de yer almaktadır.

Kaz. *bawır* sözü için ise bk. *bawırlıq* ~ *bawırdaq*. Kelimenin sonundaki +sa eki için ise bk. *moyınsa*.

2.7.10. *taspa* /таспа

[< Moğ. *tasma*]

“İşlenmiş, tüysüz deriden dilimlenmiş ince kayış” (Januzaqov 2008, s. 787; Vâli t.b. 2013, s. 1225; Koç vd. 2003, s. 524).

Taspa kayışı, kullanım ihtiyacına göre geniş veya ince şekillerde olabilmektedir. Kayış; at, sığır, keçi, geyik gibi hayvanların derilerinden elde edilebilmektedir. Tek tip deriden elde edilen *taspa*, tabaklanmış deriden, gönden yapılmış nesneleri yamamada ve örgü uçlarını sağlamlaştırmada da kullanılmaktadır. Aynı zamanda işlenmiş deriden elde edilen *taspa*’dan *jügen*, *noqta* gibi binit ve koşum takımları da yapılabilmektedir. Gönden veya deriden kayış kesip alma işlemine *taspa tilüw* denilmektedir. Deri kesilip aynı incelikte *taspa* kayışı elde edilirken *tesikmüyiz* veya *sıdırğış* adı verilen kesici aletlerden yararlanılmaktadır (Älimbay t.b. 2014, s. 365).

Bu sözün lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Kıpçak *tasma* “tasma, halka” (Toparlı vd. 2007, s. 264), **Çağ.** *tāsmā* ~ *tāsmē* “tasma, kolan kayışı” (Ünlü 2013, s. 1086).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *tasma* “kayış şerit” (Yudahin 1998, s. 714), **KTat.** *tasma* “тесъма, ремешок” [şerit, kayış] (Useinov 2007, s. 531), **Kkalp.** *taspa* “тесъма” [şerit] (Baskakov 1958, s. 626), **Başk.** *taşma* “süsleme aksesuarı olarak kullanılan bez; şerit” (Özşahin 2011, s. 329), **Tat.** *tasma* “süsleme aksesuarı olarak kullanılan bez, kurdele” (Öner 2009, s. 267), **KMalk.** *tasma* “ip, sicim, ayakkabı dikmek için keçi derisinden yapılan şerit biçiminde ip” (Tavkul 2000, s. 381), **Kum.** *tasma* “тесъма (из кожи)” [(deriden) şerit] (Bammatov 1969, s. 307), **Nog.** *taspa* “тесъма, шнур” [şerit, sicim] (Baskakov 1963, s. 339), **Kar.** *tasma* “кожаный ремень” [deri kemer] (Baskakov 1974, s. 517).

Kelimenin bütün çağdaş Kıpçak lehçelerinin söz varlığında bulunduğu görülmektedir. Doerfer’e göre bu kelime, Moğolca kökenli olup Türkçeye ve Türkçenin diyalektlerine Moğolcadan geçmiştir. Ona göre kelimenin bazı Ural dillerine geçişi ise Türkçe aracılığıyla olmuştur (1963, s. 245-247). Räsänen, *tasma* “riemen, band, kette” [kemer, şerit, köstek] sözünün Rusçaya *тесъма* (tes’ma) [şerit] olarak geçtiğini kaydetmiştir (1969, s. 466). Eren, *tasma* sözünün yerel ağızlarda ‘bel kemeri’ anlamıyla kullanıldığını belirtmiş, kelimenin Moğolca bir alıntı olduğunu söylemiştir. Aynı zamanda Far. *tāsmā* biçiminin de Moğolca kökenli olduğuna vurgu yapmıştır (1999, s. 396). Schönig, kelimenin Osmanlıcadaki farklı anlamlarını sıralamıştır (2000, s. 178). Gülensoy da kelimenin Moğolca kökenli olduğunu ifade etmiştir (2007, s. 864).

2.7.10.1. *taspa*- /таспала-

[< Moğ. *taspa* + (+la-)]

“Deriyi ince dilimlere ayırmak” (Januzaqov 2008, s. 787; Vâli t.b. 2013, s. 1225; Koç vd. 2003, s. 524).

2.7.11. *tös* *baw* /төс бай

[< *töş*, < *ba-* + (-ğ)]

“Bir ucu gömüldürük (Kaz. *ömildirik*), diğer ucu kolan kayışına (Kaz. *tös ayıl*) bağlanan kayış” (Qaliyev 2014, s. 585).

Yalnızca QTTS’de yer alan, *tös* ‘göğüs, bağır’ ve *baw* ‘bağ’ sözlerinin birleşmesiyle oluşmuş bu sözlük birimi, tarihî lehçeler ile çağdaş Kıpçak lehçelerinin tarama yapılan kaynaklarında tanıklanmamıştır.

2.7.12. Kayış Tokası

2.7.12.1. ayılbas /айылбас

[< *ayıl*, < *baş*]

“*Ayıl*, *tartpa*, *beldik*, *belbew* şeklinde adlandırılan kolan kayışlarının başına takılan halkalı demir; kolan tokası, kolan ucu” (QETS-1 2011, s. 188; Januzaqov 2008, s. 27; Vâli t.b. 2013, s. 45).

QTTS’de bu söz *ayıltoğa* maddesi altında ele alınmıştır (Qaliyev 2014, s. 22). Kazakçanın ağız sözlüğü olan QTAS’de ise bu sözün Moğolistan Kazakları arasında yaygın olarak kullanıldığı kayıtlıdır (Qaliyev t.b. 2005, s. 31). QDMES, QTTS gibi sözlüklerde *ayılbas*’ın ağızlarda kullanıldığı belirtilmiştir (Quralulı 1997, s. 222; Qaliyev 2014, s. 22). Yarım daire şeklindeki bu tokaya *şığırşıq* da denilmektedir (Aytbayeva 2007, s. 71).

Ayıl adı verilen yassı kolan kayışının bir ucu (*alaqan*) *ayılbas*’ın ucundaki toka ile sağlamlaştırılır. *Ayılbas*’ın *toğa*, *toğabas*, *toğaşa* şeklinde adlandırılan özel türlerinin başında ise demir bir toka bulunmamaktadır (Quralulı 1997, s. 222; Âlimbay t.b. 2011, s. 100).

Kelime tarihî Türk lehçelerinde tanıklanmamıştır.

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Başk. *ayılsa* “kemerin ucundaki demir, kemer tokası” (Özşahin 2011, s. 304), **KMalk.** *belibavnu ayılı* “kemer tokası” (Tavkul 2000, s. 101).

Kelime, *ayıl* ve *bas* (baş) sözlerinden oluşmuş birleşik sözcük yapısındadır.

2.7.12.2. doğabas /доғабас

[< *toka*, < *baş*]

“Kayıştan yapılan koşum takımları *ayıl-turman*’ın, eyeri karnından dolayarak atın sırtına bağlayan kayış *beldik*’in bir ucunun başına takılan yuvarlak veya eğik metal toka, kolan tokası; *ayılbas*” (QETS-4 2011, s. 692; Januzaqov 2008, s. 203; Vâli t.b. 2013, s. 373).

Doğabas bakır veya gümüşten yapılmaktadır. Bu tokenin dilli veya dilsiz türleri bulunmaktadır (Älimbay t.b. 2011, s. 640). *Toğa* ve *bas* sözlerinin birleşimiyle oluşmuş bu sözlük biriminde kelime başı /t/ sesinin tonlulara /d/’ye dönüştüğü dikkat çekmektedir.

2.7.12.3. tilşe /тілше

[< ti- + (-l) + (Far. +şe)]

“Kolan tokasının (Kaz. *ayılbas*) bir tarafına bağlanıp kolanın (Kaz. *ayıl ~ tartpa*) ikinci ucundaki deliklerden birine giren uzun demir, kolan tokasının dili” (Qaliyev 2014, s. 613).

Tarama yapılan sözlüklerde konuyla ilgili anlam yalnızca QTTS’de tespit edilmiştir. Bu anlamın dışında kelimenin diğer sözlüklerde “ibre, dil gibi” anlamlarına yer verilmiştir (Januzaqov 2008, s. 846).

Kelime kökünün tarihî lehçelerle çağdaş Kıpçak lehçelerindeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *til* “1. Язык [organ olan dil], 2. Язык как средство общения [iletişim aracı olarak dil], 3. Пленный [tutsak, esir]” (Nadelyayev [i drugiye] 1969, s. 559), **Harezmi** *til* “1. Dil, lisan, 2. Dil (organ), 3. Casus, haber” (Ünlü 2012, s. 592), **Kıpçak** *til* “1. Dil (organ), 2. Lisan, dil” (Toparlı vd. 2007, s. 275) ~ **CC** *toğa tili* “(at takımında kullanılan) toka çengeli, toka dili” (Argunşah ve Güner 2015, s. 578), **Çağ.** *til* “dil” (Kargı Ölmez 1996, s. 459).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *til* “1. Dil, 2. Sövme, hakaret, 3. Haber, salık, 4. Esir, haberci, 5. (fikir yayan) matbu organ, 6. Dilim, parça, 7. Ağız tanburasının dili” (Yudahin 1998, s. 737), **KTat.** *til’ ~ til’çik* “1. Язык [dil], 2. Речь [konuşma]” (Useinov 2007, s. 545), **Kkalp.** *til* “язык” [dil] (Baskakov 1958, s. 640), **Başk.** *tel* “язык” [dil] (Ahmerov [i drugiye] 1958, s. 517), **Tat.** *těl* “1. Dil, 2. Lisan, 3. Konuşma melekesi, 4. Bilim ve sanatta anlatmalar, işaretler sistemi” (Öner 2009, s. 274), **KMalk.** *til* “dil, lisan” (Tavkul 2000, s. 398), **Kum.** *til* “1. Язык [dil], 2. Речь [konuşma]” (Bammatov 1969, s. 315), **Nog.** *til* “1. Язык [dil], 2. Лады [(müzik aletinde) perde], 3. Стержень, язычок [(kilidin) dili], 4. Засечка [çentik]” (Baskakov 1963, s. 351), **Kar.** *til’ ~ til’çik* “язык, язычок” [dil, dilcik] (Baskakov 1974, s. 528).

Kelime kökünü oluşturan *til* “dil” sözünün Eski Türkçedeki “tutsak, esir” anlamının çağdaş Kıpçak lehçelerinden Kırgızcada devam ettiği, Nogaycada ise “müzik aletinde perde” gibi farklı yan anlamlar kazandığı

görülmektedir. Eren, Türkiye Türkçesinde de var olan *dil*’in “sorguya çekilmek üzere yakalanan tutsak” anlamının çarpıcı ve düşündürücü olduğunu, Türkçe kaynaklardaki *dil almak*, *dil getirmek* gibi sözlerdeki *dil*’in “tutsak” anlamıyla kullanıldığını ve bu kullanımın Türkçeden Macarca ve Rumenceye geçtiğini ifade etmektedir (1999, s. 112). Kazakça *tilşe* sözünün “kolan tokasının dili” anlamıysa tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinin tarama yapılan sözlüklerinde tespit edilememiştir. Bu anlamın yalnızca Kazakçada bulunduğu söylenebilir.

Türkiye Türkçesinde anlam aktarması yoluyla oluşturulan *ayakkabının dili*, *kilidin dili* gibi kullanımlarda *dil* sözcüğü yan anlam kazanmıştır. Benzer durum Kazakça *tilşe*’nin yukarıdaki anlamında da vardır.

Eren, *til*’in Eski Türkçeden başlanarak kullanıldığını Orta Türkçede *til*, Eski Kıpçakçada *til* biçiminde görüldüğünü söylemiş, Brockelmann ile Liğeti’nin kelimenin yapısını *ti-* “demek” fiil köküne *-l* fiilden isim yapma eki getirilerek açıkladıklarını belirtmiştir (1999, s. 112). Gülensoy, *ti-* “demek” + *-l* yapısını desteklemekle birlikte Eren’in Eski Türkçe *til*’in Orta Türkçede *til* şeklinde görüldüğü görüşüne karşı çıkmaktadır. Gülensoy’a göre *til* “organ”, *til* ise “söz” anlamında iki farklı kelimedir (2007, s. 284).

Türkçe *til* “dil” kelimesinin sonuna eklenmiş *+şe* eki, küçültme ifade eden ses değişikliğine uğramış Farsça *+çe* ekidir. Kazakçada *kitap+şa* “kitapçık”, *körpe+şe* “minder”, *bölim+şe* “küçük bölüm” (Koç ve Doğan 2004, s. 189) gibi örneklerde de bu ek görülmektedir.

2.7.12.4. toğa /тоға

[< *toğu*]

“*Beldik, tartpa* gibi kayışların ucunu sağlamca bağlamak için demirden yapılan nesne; kemer, kayış tokası” (Januzaqov 2008, s. 804).

QS’de bu sözün konuşma dilinde *doğa* şeklinde olduğu vurgulanmıştır (Vâli t.b. 2013, s. 1250). Rusya’nın Orenburg eyaletinde yaşayan Kazaklar ile Qızılorda eyaletinin Aral bölgesindeki Kazaklar bu sözü *ayılbas* anlamında kullanmaktadırlar (Qaliyev t.b. 2005, s. 666).

Toğa, atın eyer takımının kolan kayışına takılan dilsiz, demir halkadır. Yuvarlak veya oval şekillidir. Buna bazı yerlerde *doğabas* da denilmektedir (Aytbayeva 2007, s. 71). Bir ucu atın eyer takımının kolan kayışına sağlamlaştırılırken diğer ucu demir halkaya bağlanmaktadır. Eyerin üstüne konulan *at körpe* adı verilen minder bastıran *pıstan*’ın bağları da *toğa* ile bağlanabilmektedir. Eyerin *quyısқан* (TT *kuskun*) kayışının *jañbırлық* ve

boqtıq adı verilen bölümleri de *toğa* aracılığıyla birleştirilmektedir (Älimbay t.b. 2014, s. 422).

Anadolu ağızlarının söz varlığında *tok* ~ *toka* biçiminde “yemliklere hayvan bağlamak için takılan demir halka; çember” (TDK 1978, s. 3946) anlamlarında tanıklanan sözcüğün lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *toķu* “kemerin tokası” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014, s. 889), **Harezmi** *toqa* “buckle” [toka] (Boeschoten - O’kane 2015, s. 688), **Kıpçak** *toķa* “toka” (Toparlı vd. 2007, s. 279) ~ **CC** *toğa* “(at takımında kullanılan) toka” (Argunşah ve Güner 2015, s. 578), **Çağ.** *toķa* “makara, toka, at kolanı halkaları bağlamak için sıkı bağ” (Ünlü 2013, s. 1142).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *toğoo* “zincirin halkası” (Yudahin 1998, s. 742), **KTat.** *taka* “пряжка” [toka] (Useinov 2007, s. 525), **Kum.** *toğa* “пряжка” [toka] (Bammatov 1969, s. 317), **Kkalp.** *toğa* “пряжка ремня” [kemer tokası] (Baskakov 1958, s. 643), **KMalk.** *toğay* “1. Halka, 2. Bilezik” (Tavkul 2000, s. 101). Sözcüğün diğer çağdaş Türk yazı dillerindeki biçimleri için bk. Barutçu Özönder 1996, s. 87.

Eski Türkçe döneminde *toķu* biçimiyle karşılaşılan kelimenin sonraki tarihî dönemlerde sondaki ünlüsünü değiştirerek *toķa* biçimini aldığı görülmektedir. Bugünkü Kıpçak Türkçesinin tarihine ışık tutan *Codex Cumanicus*’ta ise *toķa* sözündeki iki ünlü arasında kalan /k/ sesi tonlulaşmıştır.

Doerfer, *toka* sözünün Arapça, Farsça ve bazı Balkan dillerine Türkçeden geçtiğini belirtmiştir (1965, s. 526). Räsänen, kelimenin tarihî ve çağdaş biçimlerini sıralamıştır (1969, s. 485). Clauson, **ET** *toķu* (? *toķo*) ‘buckle’ [toka] biçiminde verdiği kelimenin kuzeydoğu lehçeleri hariç, bugünkü bütün Türk lehçe gruplarında canlı olduğunu vurgulamıştır (1972, s. 466). Gülensoy, *toka* sözünün etimolojisini < *tō-k+u(a) şeklinde vermiştir (2007, s. 903). Tietze, *toka* sözünün Anadolu’da *doka* biçiminde de kullanıldığına dikkat çekmiştir (2019a, s. 230).

2.7.12.4.1. toğası /тоғашы

[< *toķu* + (+şı)]

“Kolan tokası olan *ayılbas*’ın *jügen* kayışındaki ve eyer takımının başka yerlerindeki küçük türleri” (Qaliyev t.b. 2005, s. 666).

Bu söz, Qızılorda eyaletinin Aral bölgesinden derlenmiştir. Ağızlarda görülen bu kelimenin sonundaki ek sözcüğe küçültme, sevgi, acıma anlamları katan +*şıq* ekinden kısalmış olmalıdır.

2.8. At Başlığı (Jügen)

2.8.1. awızdıq /ауыздық

[< *ağız* + (+*dıq*)]

“Dizginin atın ağzına takılan demir kısmı; ağızlık, gem” (QETS-2 2011, s. 210; Januzaqov 2008, s. 73; Văli t.b. 2013, s. 133). “Atı yönlendirmek için ağzına takılan demir araç” (Quralulı 1997, s. 223).

Kelimenin QS’de ikinci ve mecaz bir anlamı daha bulunmaktadır: “Bilge, örf ve âdetleri tanıtan” (Văli t.b. 2013, s. 133). Sözlükte bu tabandan isimden isim yapma ekleriyle türetilen *awızdıqsız*, *awızdıqtı* gibi sözler de ayrı madde başlarıdır (Văli t.b. 2013, s. 133).

Awızdıq, iki farklı demir parçanın birleşiminden oluşmakta ve atı ileri geri hareket ettirmeyi ya da durdurmaya sağlamaktadır. At koşum takımları arasında en elzem parçanın *jügen* olduğu düşünülmektedir. Onun da önemi doğrudan *awızdıq* ile bağlantılıdır (Babalıqulı 1987, s. 268). Gemsiz ata binilemeyeceği için gem, binit ve koşum takımları arasında en önemli ve değerli unsurların başında gelmektedir (Ălimbay t.b. 2011, s. 279). Kazakçanın söz varlığında yer alan *ağılsız jigit awızdıqsız atpen teñ* (akılsız adam gemsiz atla denktir) atasözünde de bu binit takımının önemi vurgulanmıştır (Gürsu 2009, s. 786).

Sümer, Anadolu’da kullanılmakta olan gem demirinin bazı Türk topluluklarında da bulunduğunu ifade etmektedir. Anadolu’da *acı damak*, *bademli*, *halkalı*, *kantarma*, *kurbağa kollu gem*, *Maraş gemi*, *nalçalı*, *reşme*, *şebeş*, *tatlı damak*, *yuvarlak düğmeli*, *tay gemi* gibi isimler verilen gem demirinin Özbeklerinkiyle aynı olduğunu, Kazaklarınkinden ise yalnızca uzunluk ve meyil bakımlarından biraz farklı olduğunu belirtmektedir (1983, s. 50).

Kaz. *awızdıq* “gem” sözünün tabanı olan *awız* sözünün tarihî lehçelerdeki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *ağaz* ~ *ağız* “ağız” (Caferoğlu 1968, s. 6; Wilkens 2021, s. 19), Harezmi *ağ(i)z* “ağız” ~ *ağızlığ* “ağızlı” (Ünlü 2012, s. 30), Kıpçak *ağız* “ağız” (Toparlı vd. 2007, s. 4) ~ CC *ağızluğ* “pferdegebiss” [at gemi] (Grønbech 1942, s. 29), Çağ. *ağaz* ~ *ağız* “ağız” (Ünlü 2013, s. 16).

Kaz. *awızdıq* “gem” sözünün çağdaş Kıpçak lehçelerindeki görünümü ise şu şekildedir:

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *oozduk* “gem” (Aytmatov t.b. 2014, s. 486), **Kkalp.** *avızlıq* “удила” [gem] (Baskakov 1958, s. 64), **Tat.** *avızlık* “gem, ağızlık” (Öner 2009, s. 31), **KMalk.** *adej* “gem” ~ *avuzluk* “atın gem demiri” (Tavkul 2000, s. 70; 97), **Kum.** *avuzluk* “удила” [gem] (Bammatov 1969, s. 26), **Nog.** *avızlık* “удила” [gem] (Baskakov 1963, s. 23), **Kar.** *avzuh* “удила” [gem] (Baskakov 1974, s. 85).

DLT’deki *yügün* sözü “gem” olarak anlamlandırılmıştır (Dankoff - Kelly 1985, s. 235). Kaz. *awızdıq* ‘gem’ sözü, *Codex Cumanicus*’ta *ağuzluğ* olarak tanıklanmıştır (Grønbech 1942, s. 29). Aynı eserde “gem” anlamında *yota* sözü de geçmektedir (Grønbech 1942, s. 126). Tarihî Kıpçak Türkçesi metinlerinde “gem” anlamında (< Ar.) *licām* ve (< T.) *oyan* ~ *uyan* ~ *öygen* sözleri de bulunmaktadır (Toparlı vd. 2007, s. 172-207-213). ÇTS’de ise “gem” anlamında kullanılan *cibilger*, (< Moğ.) *qantar* ve *soluğ* sözleri tespit edilmiştir (Ünlü 2013, s. 206-576-999).

İç seste ET /ğ/ > /w/ ~ /v/ sızıcılaşması çağdaş Kıpçak yazı dilleri için düzenli bir ses değişimidir. ET *ağaz* ~ *ağız* “ağız” > Kaz. *awız* ~ Kkalp. *avız* vb. örneklerde bu denklik göze çarpmaktadır. Kırg. *ooz* ‘ağız’ varyantı ise ET *ağ* ses grubunun büzülmesi sonucu ortaya çıkan ikincil ünlü uzunluğuna bağlı olarak gelişmiştir (Tekin ve Ölmez 2003, s. 96).

Clauson, *ağız* kelimesinin tarihî ve çağdaş lehçelerdeki şekillerini sıralamış ve kökeni hakkında bir fikir belirtmemiştir. Ancak kelime sonundaki -z’yi sözlüğünün başında yer alan ‘Suffixes’ [Son Ekler] bölümünde değerlendirmiştir (1972, s. 98; XLVIII). Sevortyan, *ağız* kelimesinin Türk lehçelerinde iki koldan geliştiğini, Oğuz grubuyla Hakasça ve Tuvacada *ğ* > *ø* formunda; Kıpçak grubundaysa *ğ* > *v* şeklinde görüldüğünü belirtmiş ve kelimenin Türk yazı dillerindeki anlamlarını sıralamıştır (1974, s. 81). Eren bu kelimenin Németh’e göre -z ekiyle yapılmış bir türev olduğunu, Ramstedt’in kelimeyi Korece *aguri* ‘mouth’ biçimiyle birleştirdiğini, Brockelmann’ın ise sondaki -z’yi ‘göz, boynuz, omuz, diz’ örneklerinde olduğu gibi ikili organ adlarında kullanılan bir ek olarak açıkladığını aktarmıştır. Ayrıca ET *ağız* ~ Çuv. *šavar* ‘ağız’ denkliğinde sondaki *r*’nin Eski Türkçe *z*’ye karşılık geldiğine de vurgu yapmıştır (1999, s. 5). Tietze, *ağız* kelimesini örnek göstererek Türkçe kökenli ve iki heceli bazı akrabalık ve organ adlarının ünlüyle başlayan ek aldıklarında ikinci hecedeki dar ünlülerini düşürdüklerini belirtmiştir (2002, s. 39). Gülensoy kelimeyi < **ağız* biçiminde vermiştir (2007, s. 55).

Ginatullin, Kaz. *awızdıq* “gem” kelimesinin etimolojisini *awız* ‘ağız’ + (+dıq) biçiminde açıklamıştır (2017, s. 87).

Kelime *ağız* > Kaz. *awız* ismine +*lık* isimden isim yapma ekinin getirilmesiyle türetilmiştir. Bu ek, z’den sonra geldiği için bu kelime *d*’li biçimdedir. Schilling, Kazakçada bu ekin çoğunlukla göçebe terminolojisiyle ilgili sözler türettiğini belirtmiştir (2013, s. 119).

2.8.1.1. *awızdıqta-* /*ауыздықта-*

[< *ağız* + (+dıq) + (+ta-)]

“Ata *awızdıq* adı verilen gem takmak, dizginlemek” (Väli t.b. 2013, s. 133; Januzaqov 2008, s. 73).

Sözlükte bu fiil tabanından türetilmiş *awızdıqtal-*, *awızdıqtat-*, *awızdıqtawlı* sözlerine de yer verilmiştir (Väli t.b. 2013, s. 133).

2.8.1.2. *awızdıqtawşı* /*ауыздықтаушы*

[< *ağız* + (+dıq) + (+ta-) + (-w) + (+şı)]

“Gem vuran; yasak koyan” (Väli t.b. 2013, s. 133).

Kaz. *awızdıqta-* fiil tabanına gelen -w fiilden isim yapma eki, Eski Türkçe -ğ ekinden gelişen ve hareket isimleri türeten bir ektir. Kelimenin sonundaki ‘meslek eki’ +şı ise Eski Türkçe döneminde +çı, +çi şeklinde idi. Bu ek ç > ş ses değişimi neticesinde Kazakçada +şı, +şi şeklini almıştır.

2.8.1.3. *awızdıqtay* /*ауыздықтай*

[< *ağız* + (+dıq) + < *teg* ‘gibi’]

“*Awızdıq* gibi” (Väli t.b. 2013, s. 133).

Awızdıq sözünün Eski Türkçe *teg* ‘gibi’ edatının Kazakçada eklenmesiyle ortaya çıkan -*tay* / -*tay*, -*day* / -*day* ekiyle türetilmiş şeklidir.

2.8.2. *jaqtaw* /*жақтау*

[< *yaq* + (+ta-) + (-w)]

“At başlığının yanaklara gelen iki tarafı” (Väli t.b. 2013, s. 450; Januzaqov 2008, s. 253).

Kazakçanın sözlüklerinde “çerçeve, kenar” anlamı da bulunan bu çok anlamlı sözün ağız sözlüğünde binit ve koşum takımlarıyla ilgili iki anlamı bulunmaktadır: Bunlardan ilki at başlığını bağlamak için dizginin iki tarafından uzanan kayış, ikincisi ise eyerin iki tarafında bulunan tahta destekler, *qaptal* (Qaliyev t.b. 2005, s. 227). Bu anlamlardan ilki Moğolistan’da, ikincisi Türkmenistan’da yaşayan Kazaklardan derlenmiştir.

At başlığındaki kayışlardan biri olan *jaqtaw*’a *sağaldırıq*, *keñsirik*, *kekildik* ve iki ucuna *suwlıq* (bazen *şawjay*) takılmaktadır (Älimbay t.b. 2012a, s. 186). *Jaqtaw*’ın sağ tarafı, sol tarafından daha uzundur. Sağdakine *uzın jaqtaw*, soldakine *qısqa jaqtaw* denilmektedir (Qayratulı 2019, s. 276). Sağ yanak kayışının at cidagosunu kaplayan uzun parçası *jelkelik* olarak adlandırılmaktadır. *Jelkelik* bazen ayrı da yapılabilmektedir. Bu durumda iki yanak kayışının yukarı uçlarına *ayılbas* konulur. *Jelkelik* vasıtasıyla at başlığı darlaştırılıp sıkılaştırılabilmektedir (Toqtabay 2015, s. 70).

Kelime tabanının lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Kıpçak CC *yañak* ~ *yaaq* ~ *yaaq* “wange, kiefer” [yanak, çene] (Grønbech 1942, s. 113), **Çağ.** *yaq* “yanak” (Ünlü 2013, s. 77).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *caak* “1. Çene; *çap caak* ‘arık yanaklı’, 2. Bazı nesnelerin yan yüzü, 3. Oyanın gemden keçiğe doğru uzanan yan kayışları” (Yudahin 1998, s. 158), **Kkalp.** *caq* “челюсть, щека” [çene, yanak] (Baskakov 1958, s. 214), **Başk.** *yaq* “yanak” (Özşahin 2011, s. 216), **KMalk.** *cayak* “yanak” (Tavkul 2000, s. 145), **Nog.** *yaq* “щека” [yanak] (Baskakov 1963, s. 458).

Kazakçanın çok anlamlı kelimelerinden biri olan *jaq* sözünün “yanak, çene kemiği” anlamı da bulunmaktadır (Koç vd. 2003, s. 153). Tarihî kaynaklarda kelimenin söz konusu anlamı *Codex Cumanicus*’ta tespit edilmiştir. Yazıtlarda ise yüzün göz, kulak ve burun arasındaki bölümü anlamında *yañak* sözü geçmektedir (Şirin User 2009, s. 536). Başlığın (Kaz. *jügen*) bu kayışları da atın yanaklarından geçtiği için bu şekilde isimlendirilmiş olmalıdır. Benzer şekilde bu kelime, Kırgızcada da aynı anlamda kullanılmaktadır. Kazakça ve Kırgızca dışındaki çağdaş Kıpçak lehçelerinin tarama yapılan kaynaklarında kelimenin at koşum takımlarıyla ilgili anlamı tespit edilememiştir. ESTY’de *yaq* kelimesinin etimolojisi < **ya-* + (-*k*) şeklinde verilmiştir (Levitskaya [i drugiye] 1989, s. 82).

2.8.3. *jelkelik* /желкелік

[< **yelke* + (+*lik*)]

“At başlığındaki kayış uçlarının ensede kesişen kısımları, başlığın ense kayışı” (QETS-6 2011, s. 296; Januzaqov 2008, s. 291; Vâli t.b. 2013, s. 498).

Jelkelik bazen ayrı bir kayıştan yapılıp at başlığına eklenir. Bu durumda iki *jaqtaw*’ın yukarı kısmına bir kolan tokası (Kaz. *ayılbas*) takılır (Qayratulı 2019, s. 274). At başlığını genişleten ya da daraltan yaklaşık bir karışık bu parça *jelkelik*’te bulunmaktadır. Bu parçada tokenin dilinin geçeceği üç ya da dört delik yer almaktadır (Babalıqulı 1987, s. 273).

Tarama yapılan tarihî lehçe kaynaklarında **yelke* ‘ense’ sözü tanıklanmamıştır. Araştırmacıların bu sözle ilişkili olduğunu düşündüğü *yal* ~ *yel* ‘at yelesi’ sözünün tarihî lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *yal* “at yelesi” (Atalay 1986, s. 732), **Harezmi** *yel* “yele, at yelesi” (Ünlü 2012, s. 677), **Kıpçak** *yal* “yele, atın yelesi” (Toparlı vd. 2007, s. 307) ~ **CC** *yalı* “Mähne des Pferdes der mane” [yele, atın yelesi] (Grønbech 1942, s. 112), **Çağ.** *yalda-* “atın yelesinden tutmak, el sürmek” (Ünlü 2013, s. 1224).

Kaz. *jelke* ‘ense’ sözüyle bu tabandan türetilen türevlerin çağdaş Kıpçak lehçelerinin söz varlığındaki görünümü ise şöyledir:

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *celke* “ense, atın yele arkası” (Yudahin 1998, s. 199), **KTat.** *yel’ke* “загривок” [ense kökü] (Useinov 2007, s. 372), **Kkalp.** *celke* “затылок, загривок” [ense, ense kökü] ~ *celkelik* “затылочный” (Baskakov 1958, s. 243; 244), **Başk.** *yélke* “ense, başın arkası” ~ *yélkelék* “hamut ağaçlarını tutturmak için yukarıdan bağlanan bağ” (Özşahin 2011, s. 218; 415), **Tat.** *cilke* “ense; arka, sırt” (Öner 2009, s. 56), **KMalk.** *celke* “ense” (Tavkul 2000, s. 147), **Kum.** *yelke* “затылок” [ense] (Bammatov 1969, s. 131), **Kar.** *yel’ka* “затылок” [ense] (Baskakov 1974, s. 270).

Kazakçada *jelke* sözü “ense” anlamındadır (Januzaqov 2008, s. 291). Anadolu ağızlarında da *yelke*, “boyunduruğun hayvan ensesine gelen yeri” manasına gelmektedir (TDK 1979, s. 4235). Tarihî lehçe kaynaklarında ‘at başlığının ense kayışı’ anlamıyla tanıklanmayan Kaz. *jelkelik* sözünün çağdaş Kıpçak lehçelerinden Karakalpakça ve Başkurtçada bulunduğu görülmektedir. Başlığın (Kaz. *jügen*) uçları, at başının arkasında birleştiklerinden “ense” anlamındaki *jelke* sözüne +*lik* isimden isim yapma eki getirilerek sözcük türetilmiştir.

Ramstedt, Kalm. *del* “mähne (des pferdes)” [at yelesi] sözünü T. *yel* ~ *yele*, Yak. *siel* “mähne” [yele], Kırg. *celke* “nacken” [boyun, ense]

sözleriyle birleştirmiştir (1935, s. 85). Räsänen, “nacken” [ense, boyun] anlamını verdiği *yelke* sözünün kökünü < *yel* ‘mähne’ [yele] olarak göstermiş, kelimedeki *-ke* ekiyle ilgili bir açıklama yapmamıştır (1969, s. 196). Clauson, ‘a horse’s mane’ [at yelesi] anlamını verdiği ET *ya:l* sözünün ‘wages’ [yevmiye, ücret] anlamındaki *yal* sözüyle bir bağlantısının olmadığını söylemiştir (1972, s. 916). Doerfer, *yāl* sözünün Türkçeden Farsçaya geçtiğini belirtmiş ve kelimenin “mähne, nacken, nackenstärke” [yele, ense, kuvvet] anlamlarını vermiştir (1975, s. 105). ESTY’de *yelke* kelimesi, *-ke* ekiyle yapılan *yel* ‘грива’ [yele] sözünün bir türevi olarak açıklanmıştır (Levitskaya [i drugiye] 1989, s. 181). Bu etimolojilerin sağlam bir zemine oturması için söz konusu ekin izah edilmesi gerekmektedir.

2.8.4. *jügen* /жүген

[< *yügin*]

“Atın başına geçirilen gem, dizgin gibi parçaları olan, kayıştan yapılan binit takımı, atın başlığı” (QETS-6 2011, s. 588; Januzaqov 2008, s. 320; Vâli t.b. 2013, s. 532).

Karakalpakistan’da yaşayan Kazaklar bu sözü *jüwen* şeklinde telaffuz etmektedirler (Qaliyev t.b. 2005, s. 271). Sözlükte buradan türetilen *jügendi*, *jügensiz*, *jügensizdik* sözleri de madde başında yer almaktadır (Vâli t.b. 2013, s. 532). Kazakçada *jügensiz* sözünün “terbiyesiz, edepsiz, başına buyruk” (Koç vd. 2003, s. 188) gibi mecaz anlamları da bulunmaktadır.

Toqtabay, bu koşum takımının insanoğlunun atı ehlileştirdiği dönemde ortaya çıkmış ilk koşum olabileceğini ifade etmektedir (2015, s. 70). Atı yönlendirmek için *jügen*’den faydalanılmaktadır (İshan 2009, s. 81). At binildiğinde *tizgin* veya *delbe*’nin bir tarafı çekilerek atı sağa veya sola çevirmek, her iki ucu geriye doğru çekilerek de atı durdurmak mümkündür. *Jügen*, sadece at binildiğinde takılır, diğer zamanlarda ata *noqta* adı verilen yular bağlanır. Bunun nedeni *jügen*’de gem (Kaz. *awızdıq*) takılı olduğundan bu parça atın beslenmesine, su içmesine engel olabilmektedir. *Jügen*; *awızdıq*, *suwlıq*, *jaqtaw*, *keñsirik*, *sağaldırıq*, *jelkelik*, *tizgin* adı verilen esas parçaları ile *kekildik*, *qasqalıq*, *şılбір*, *şawjay* adı verilen ek parçalardan oluşmaktadır. Bununla birlikte *jügen*’in *tüyme jügen*, *bulğarı jügen*, *döñgelek jügen*, *ızbalı jügen*, *örme jügen*, *kümis jügen* gibi türleri de bulunmaktadır (Alimbay t.b. 2012a, s. 30-31; Sänik - Zeynollağızı 2016, s. 242).

Türkiye Türkçesinde *bir çöplükte iki horoz ötmez* atasözünde olduğu gibi Kazakçada da *bir atqa eki jügen kerek emes* (bir ata iki başlık gerekmez) (Gürsu 2009, s. 1070) atasözüyle aynı mesaj verilmek istenmiştir.

Kelimenin lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *yügön* “at başlığı, yular” (Wilkens 2021, s. 923) ~ *yügün* ‘bridle’ [at başlığı] (Clauson 1972, s. 913), **Harezmi** *yügen* “gem, at başlığı” ~ *yügenlig* “gemli, başlığı olan” (Ünlü 2012, s. 700), **Kıpçak** *öygen* ~ *yüken* ~ *yüligen* “gem, yular” (Toparlı vd. 2007, s. 213; 332) ~ **CC** *yügen* “gebiss, zaum” [dizgin, at başlığı] ~ *yügençi* “zaummacher” [gem yapan] (Grønbech 1942, s. 130), **Çağ.** *yügen* “yular” (Ünlü 2013, s. 1264).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *cügön* “at başlığı” (Aytmatov t.b. 2014, s. 444), **Kkalp.** *cüven* “узда” [gem kayışı, dizgin takımı] (Baskakov 1958, s. 270), **Başk.** *yügen* “binek ya da yük hayvanının başını tutmak için kullanılan bağ, dizgin” (Özşahin 2011, s. 415), **Tat.** *yögen* “1. Yular takımı, gemlik, dizgin, 2. Engel” (Öner 2009, s. 346), **KMalk.** *cügen* “at başlığı, dizgin” (Tavkul 2000, s. 161) ~ *cügen* “узда, уздечка” [at başlığı, gem takımı] (Akbayev 2011, s. 87), **Kum.** *yügen* “узда, уздечка” [at başlığı, gem takımı] (Bammatov 1969, s. 381), **Nog.** *yüven* “узда, уздечка” [at başlığı, gem takımı] (Baskakov 1963, s. 444), **Kar.** *yugan* “узда, уздечка” [at başlığı, gem takımı] (Baskakov 1974, s. 254).

Sözcük Tuv. *çügen* biçimindedir (Peemot 2021, s. 166). DLT’deki *yügün* sözüne “gem” anlamı verilmiştir (Dankoff - Kelly 1985, s. 235). Kelime, Budagov’ sözlüğünde *uyan*²² ‘узда’ [at başlığı] sözü ile birlikte ele alınmıştır (1869, s. 166). Sözcük Radloff sözlüğünde Alt. *ügön* (1893, s. 1808), Çağ. *üyen* (1893, s. 1815) ~ *yügen* (1905, s. 593), Şor. *yügön* (1905, s. 2192), Kırg. *cügön* (1911, s. 181) biçimlerinde yer almaktadır. Räsänen ET *yügün* ‘zaum’ [at başlığı] sözünün tarihî ve modern lehçelerdeki şekillerini sıralamakla yetinmiştir (1969, s. 212). Clauson, ET *yügün* (? *yügön*) ‘bridle’ [at başlığı] kelimesinin bazı modern lehçelerdeki biçimlerini sıralamış, kelimenin Anadolu sahasında *oyan*, Trkm. *uyan* biçimlerinde olduğunu belirtmiştir (1972, s. 913). Sevortyan, *uyan* ~ *oyan* ~ *ügen* ~ *yügen* gibi sözlerin kökünün **yüñ-* fiili olabileceğine işaret etmiştir (1974, s. 577). Konuyla ilgili müstakil bir çalışma yapan Tekin ise kelimenin en eski şeklinin DLT’de tanıklanan *yügün* biçimi olması gerektiğini söylemiş ve Sevortyan’ın etimoloji denemesini fonetik açıdan kusurlu bulmuştur. Tekin, bu sözcüğü Moğ. *jüg* ‘direction, course’ [yön, izlenen yol], *jügle-* ‘bound for’ [yönelmiş] sözleriyle ilişkilendirmiştir (2003b, s. 141). Schilling ise, kelimenin Eski Türkçe biçiminin ikinci hecesindeki dudak ünlüsünün tarihî ve modern Kıpçak yazı dillerinde *ä*’ye çevrildiğini, Çuv. *yëven* biçiminin de

muhtemelen Tatarcadan alındığını ve etimolojisinin henüz netlik kazanmadığını söylemiştir (2013, s. 130).

2.8.4.1. **jügende- /жүгенде-**

[< *yügün* + (+de-)]

“Atın başına *jügen* takmak, dizginlemek” (QETS-6 2011, s. 589; Januzaqov 2008, s. 320; Vâli t.b. 2013, s. 532).

Söz konusu fiilin “bağımlı hâle getirmek, tabi kılmak” (Januzaqov 2008, s. 320; Koç vd. 2003, s. 188) gibi sonradan kazandığı mecaz anlamı da mevcuttur.

Bu fiil tabanından türetilmiş *jügendel-*, *jügendet-*, *jügendewli*, *jügendewsiz* sözleri de sözlüklerde ayrı birer madde başıdır (QETS-6 2011, s. 589; Januzaqov 2008, s. 320; Vâli t.b. 2013, s. 532).

2.8.4.2. **jügendik /жүгендік**

[< *yügün* + (+dik)]

“Atın başının *jügen* takılan yeri” (QETS-6 2011, s. 589; Januzaqov 2008, s. 320; Vâli t.b. 2013, s. 532).

2.8.4.3. **ükili jügen /үкілі жүген**

[< *üki* + (+li), < *yügün*]

“Güzel görünüm ya da (batıl inanış olarak) kötülüklerden koruması için puhu kuşunun tüyü takılmış at başlığı” (Vâli t.b. 2013, s. 1347).

Kaz. *üki* “puhu kuşu; puhu kuşunun tüyü” anlamındadır (Koç vd. 2003, s. 596). Bu söz Anadolu ağızlarında *uğu* ~ *uğukuşu* biçiminde görülmektedir (TDK 1979, s. 4028). Gülensoy, *uğu* ‘baykuş’ sözünün etimolojisini < **ü* ‘yansıma’ + *k(/g)*’i biçiminde açıklamıştır (2007, s. 961).

2.8.5. **kekildik ~ miylıq /кекiлдiк ~ милық**

[< Moğ. *kökül* + (+dik)]

“Atın kâkülünün gözüne girmemesi için alınına takılan *jügen*’in en üstteki kayışı” (QETS-7 2011, s. 559; Januzaqov 2008, s. 378; Vâli t.b. 2013, s. 620).

QTTS’de aynı anlam *miylıq* biçimiyle madde başındadır (Qaliyev 2014, s. 424). Kazakçada alının üst kısmına da *miylıq* denilmektedir (Koç vd. 2003, s. 380). Bu nedenle (Kaz. *miy* ~ TT *beyin*) atın başına geçirilen kayış, beyin bölgesine denk geldiği için *miylıq* şeklinde de adlandırılmış olmalıdır.

Kazakçanın konuşulduğu çeşitli bölgelerde bu sözün farklı biçimlerde adlandırıldığı görülmektedir: Sözcük, Kökşetaw Qızıltuw’da *kekil basar*, Özbekistan’da *kekil bastırğış*, Almatı eyaletinde *kekildirik*, Jambıl eyaletinin Şuw, Merke, Lugovoy ilçelerinde *kekilçilik*, Türkistan’da *kekilik baw*, Rusya Orenburg’da *mañdayşa*, Volgograd’da *mañdaylıq* şeklindedir (Qaliyev t.b. 2005, s. 311). Çoğunlukla görsellik ve güzellik katmak amacıyla takıldığından *jügen* kayışlarının tamamında bu parça bulunmayabilir. Söz gelimi Kazak atlı askerlerinin at başlıklarında *kekildik* kayışı bulunmazdı. (Babalıqlı 1987, s. 272).

Kelime tabanının lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Kıpçak kekel “kâkül, perçem” (Toparlı vd. 2007, s. 136).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *kökül* “kâkül, perçem” (Yudahin 1998, s. 499) ~ *köküldürük* “at başlığının üstteki kayışı” (Aymatov t.b. 2014, s. 485), **Kkalp.** *kekil* “чёлка” [perçem] (Baskakov 1958, s. 308), **KMalk.** *kekel* “saç parçası, perçem” (Tavkul 2000, s. 253), **Kum.** *kekel* “1. Гребень [tarak; ibik], 2. Хохол” [saç tutamı, perçem] (Bammatov 1969, s. 164), **Nog.** *kekel* “чуб, локон” [perçem, zülüf] (Baskakov 1963, s. 158), **Kar.** *kikil* “локон” [zülüf] (Baskakov 1974, s. 318).

Kelimenin ‘*jügen*’in en üstteki kayışı’ anlamı çağdaş Kıpçak lehçelerinden Kazakça ile Kırgızcada tespit edilmiştir. Tarihî lehçe kaynaklarında ise böyle bir anlam tespit edilememiştir. Bununla birlikte Anadolu ağızlarının söz varlığında da “alın bölgesine dökülen kısa saç, perçem” anlamında *kekil* ~ *kekel* ~ *kekir* ~ *kenkil* ~ *kenkül* sözlerinin yer aldığını belirtmek gerekir (TDK 1975, s. 2723).

Doerfer, Far. *kākul* sözünün Moğ. *kökül* biçiminden alıntılandığını söyleyerek kelimenin Farsçadan Türkçeye geçtiğini, Türkçeden de çeşitli Balkan dillerine ödünçlendiğini belirtmiştir (1963, s. 452). Räsänen de *kahkül* ‘Schopf, Haarbüschel’ [saç tutamı, perçem] kelimesinin kökeninin Moğ. *kökül* ‘Haarflechte, Zopf’ [saç örgüsü, belik] sözüne dayandığını ifade etmiştir (1969, s. 247). Tuna, sözcüğün kökünün Moğ. *ke* “süs, bezeme” olması gerektiğini ifade etmiş, aynı anlamdaki *kege(n)* < *ke+ge-n* sözüne dayanarak *ke+ke-l*, *ke+ke-gül* > *kekül* biçimini izah etmeye çalışmıştır (1972, s. 229). Nişanyan, TT *kâkül* sözünün Far. *kākul* biçiminden bir alıntı

olduğunu söylemiştir (2003, s. 215). Gülensoy bu görüşe karşı çıkarak kelimenin aslının Moğ. *kökül* > Far. *kākul* şeklinde olduğunu, Türkiye Türkçesindeki sözün Farsça biçimden; Kazakça, Kırgızca, Özbekçe, Türkmençe gibi lehçelerdeki varyantların da Moğolca biçimden alıntılandığını vurgulamıştır (2007, s. 452). Nugteren ise Moğolcanın Dagur lehçesindeki *gakulən* biçiminin Mançucadan alıntılanmış olabileceğini söylemiştir (2011, s. 425).

Görüldüğü gibi kelime kökeninin Moğolca olduğu konusunda araştırmacılar hemfikirdir. Moğ. *kökül* > Kaz. *kekil* isim tabanına +*dik* isimden isim yapma eki getirilerek bu söz türetilmiştir.

2.8.6. keñsirik /кеңсирік

[< **keñ* + (+{i}z) + (+d)irik)]

“*Jaqtaw*’ı birbirine bağlayan ve atın geniz tarafına bağlanan *jügen* kayışının parçası” (Vâli t.b. 2013, s. 628; Ālimbay t.b. 2012a, s. 31).

Bu söz QTTS’de *keñsiriktik* şeklindedir (Qaliyev 2014, s. 258). Bazı bölgelerde bu kayışa *murındıq* da denilmektedir (Ālimbay t.b. 2013, s. 524). Sözlüklerde temel anlamı “burun boşluğunun arka kısmı, geniz” olan bu sözün binî ve koşum takımlarıyla ilgili bir yan anlam kazandığı görülmektedir.

Tarihî lehçelerde tanıklanmayan bu söz, çağdaş Kıpçak lehçelerinde şu şekilde görülmektedir:

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *keñgilceer* “geniz” (Yudahin 1998, s. 438), **Kkalp.** *keñsirik* “переносица” [burun kökü] (Baskakov 1958, s. 314).

ESTY’de TT *geniz* sözünün kökünün **keñ* olabileceği ifade edilmiştir (Levitskaya [i drugiye] 1997, s. 27). Gülensoy da bu kelimenin etimolojisini < **keñ* + {i}z şeklinde açıklamıştır (2007, s. 365). Benzer bir etimolojiyi Stachowski de vermiştir (2019, s. 156).

Kelimenin *közildirik* ‘gözlük’, *moyunturıq* ‘boyunduruk’, *jumıldırıq* > *judırıq* ‘yumruk’ örneklerinde görüldüğü gibi genellikle organ adlarına gelerek o organ için kullanılan alet adları yapan +*dırıq*, +*dirik* ekinden analogi yoluyla türetildiği söylenebilir.

2.8.7. qasqalıq /қасқалық

[< *qaşğa* + (+lıq)]

“Atın akıtması (sakar) üzerinden bağlanan başlık kayışı” (Älimbay t.b. 2012a, s. 31).

Bu söz Kazakçanın temel sözlükleri QETS, QS, QTAS, QTQES, QDMES, QTS’de madde başı olarak yer almamaktadır. Sadece QTTS’de bu söze madde başında yer verilmiştir; ancak kelime, bu sözlükte “akıtma üzerinden bağlanan başlık kayışı” anlamında değil, “*delbe*’ci genç” anlamındadır (Qaliyev 2014, s. 346). Tarama yapılan hiçbir kaynakta QTTS’de verilen bu anlama rastlanmamıştır.

Qasqalıq, atın başına takılan başlığın mümkün olabildiği kadar görkemli görünmesi için yapılmaktadır. Kazakçada *qasqa* sözü “bazı hayvanların özellikle atların alınlarında bulunan beyaz leke (TT *akıtma* ~ *sakar*)” anlamındadır (Koç vd. 2003, s. 299). Bu kayış, atın alın bölgesine bağlandığı için bu şekilde isimlendirilmiş olmalıdır.

Kelime tabanı, tarama yapılan lehçe kaynaklarında şöyle görülmektedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *gaşga* “akıtma” (Aydın 2019, s. 135) ~ *kaşga at* “yüzü ak, gözlerinin çevresi kara olan at, peçeli at” (Nadelyayev [i drugiye] 1969, s. 431), **Harezmi** *kaşga* “başı, yüzü ak başka yerleri kara olan hayvan” (Ünlü 2012, s. 294), **Kıpçak** *kaşka* “atın alnındaki beyazlık” (Toparlı vd. 2007, s. 130) ~ **CC** *kaşka* “kahlköpfig” [kel] (Grønbech 1942, s. 195), **Çağ.** *kaşka* “alnında beyaz nişan olan at” (Ünlü 2013, s. 590).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *kaşka* “alnında beyaz lekesi olan akıtmalı hayvan” (Yudahin 1998, s. 415), **Kkalp.** *qasqa* “с белым лбом (о животных)” [beyaz alınlı (hayvanlar)] (Baskakov 1958, s. 383), **Tat.** *kaşka* “1. Hayvanların alnındaki beyazlık, akıtma, 2. Akıtması olan at” (Öner 2009, s. 160), **KMalk.** *kaşha* “hayvanların alnındaki beyaz leke” (Tavkul 2000, s. 247), **Kum.** *kaşga* “отметина (на лбу у животного)” [(hayvanın alnındaki) işaret] (Bammatov 1969, s. 197), **Nog.** *qasqa* “белая полоса на лбу (у животных)” [(hayvanlarda) alnındaki beyaz şerit] (Baskakov 1963, s. 153).

Kelime tabanının Eski Türkçeden başlanarak kullanıldığı görülmektedir. Bu tabanın tanıklandığı en eski kayıt, *Yenisey Yazıtları*’ndan *Hemçik-Çırgakı Yazıtı*’nın 11. satırında geçen *gaşga tañım* “(Ey benim) alınları akıtmalı taylarım!” ifadesidir (Aydın 2019, s. 135). *Hemçik-Çırgakı Yazıtı*’nın bir yayımını gerçekleştiren Tekin, *gaşga*’dan sonraki kelimeyi *atanım* olarak okumuş ve ifadeyi “(Ey benim) alınları akıtmalı iğdiş develerim!” şeklinde aktarmıştır (1999, s. 7). Yazıtta dikkati çeken husus, *kaşga* sözünün /g/ ile *gaşga* biçiminde yazılmış olmasıdır. Tekin, kelimenin

/k/ yerine /g/ ile yazılmasını ilginç bulmuştur. Tekin'e göre bu durum, hiç değilse yazıcının diyalektinde ön ses /k/'nin tonlulaşmaya başladığının bir göstergesidir. Tekin, bu düşüncesini aynı yazıtta geçen *g(ü)n < kün, g(ä)rçin < *kärçin, g(e)y(i)k < keyik* örnekleriyle somutlaştırmaya çalışmıştır (1999, s. 13).

Anadolu ağızlarının söz varlığında da bu söz, *kaşka* “hayvanların alnındaki beyazlık, ak leke ve alnı beyaz lekeli olan hayvan” biçimiyle bulunmaktadır (TDK 1975, s. 2680). Sözcük, bu tabandan +*lık* isimden isim yapma ekiyle türetilmiştir.

Kelime, Radloff sözlüğünde *kauka* biçiminde “1. Kahlköpf [kel], 2. die kahle Stelle (Platte) auf dem Kopfe [kafanın kel noktası], 3. die Blasse auf der Stirne der Pferde [atların alnındaki leke]” anlamlarıyla yer almaktadır (1899, s. 394-395). Doerfer, kelimenin Türkçeden Farsçaya geçtiğini belirtmiştir (1967, s. 478). Räsänen, ‘Blesse’ [akıtma, sakar] anlamını verdiği *kaşka* sözünü Moğ. *kalçan* ‘Blesse, Fleck auf der Stirn eines Tieres’ [sakar, bir hayvanın alnındaki leke] ve Tun. *kalçanu* ‘Dachs’ [porsuk] sözleriyle birleştirmiştir (1969, s. 241). Clauson, ET *kaşğa* sözüyle ilgili olarak kelimenin -*ğa* ekiyle biten eski bir söz olduğunu ve *Codex Cumanicus*’ta “bald” [kel] anlamında görüldüğünü ifade etmiştir (1972, s. 671). ESTY’de Çuv. *huşka* ‘beyaz leke’ biçiminin Kıpçak lehçelerinden bir alıntı olduğu ileri sürülmüştür (Levitskaya [i drugiye] 1997, s. 350). Ünal, ET *kaşğa* sözünün Klasik Moğolcaya *kalcan* ~ *kalcin* ‘kel, kel kafalı, alndaki parlaklık; atın alnındaki beyaz leke’ biçiminde geçtiğini ifade etmiştir (2016, s. 474).

2.8.8. saǵaldırıq /сағалдырық

[< *sağal* + (+dırıq)]

“Atın boğaz kısmına doğru gelen *jügen* kayışının alt tarafından çekilerek yular ve dizgine bağlanan kayış, çene kayışı” (QETS-12 2011, s. 525; Januzaqov 2008, s. 696; Vâli t.b. 2013, s. 1096).

Durmuş, bu kelimeyi “*jügen* adı verilen at başlığının atın başından düşmemesi için yular ve dizginin bağlandığı kayış” biçiminde tanımlamıştır (2011, s. 99).

Çene kayışı, başlığın atın başından düşmemesi için gereklidir. Bu kayış, alın kayışının iki ucu ve iki yanak kayışının yukarı uçlarına kulaktan aşağı, gözden yukarı kâkülü basacak şekilde dikilmektedir. Alın kayışının bütün başlıklarda bulunması bir zorunluluk olmayıp çoğunlukla estetik anlamda görsellik katmak için kullanılmaktadır. Bununla birlikte Kazakçada *qasqa jügen* veya *besqasqa jügen* gibi sözler bulunmaktadır. Ulu Jüz

Kazaklarında “*jigittin besqasqa jügeni, altı örim qamşısı bolsa baqıttı boladı*” (yiğidin *besqasqa* at başlığı, altı örmeli kamçısı olsa bahtlı olur) şeklinde bir söz ve inanış bulunmaktadır. Burada *qasqa jügen* veya *besqasqa jügen* olarak kastedilen alın ve burun kayışları arasına estetik görsellik için yerleştirilen artı biçiminde ve sivri köşeli iki kayıştır (Toqtabay 2015, s. 71). *Sağaldırıq* kayışının genellikle bir ucu uzun, diğer ucu kısadır. Bu kayışın uzun ucu atın kamçı vurulan sağ tarafına, kısa ucu ise ata binilen sol tarafa bağlanmaktadır. Bu kısa ucun başına bazen *ayılbas* da takılmaktadır (Aytbayeva 2007, s. 73). *Sağaldırıq* kayışı, *jügen* ile *noqta*’nın atın başından sıyrılıp çıkmaması için kullanılmaktadır. Gümüşle süslenerek elde edilen *jügen* türüne *kümis jügen* adı verilmektedir. Eski zamanlarda *kümis jügen* yapımında *sağaldırıq* kayışı da gümüşle süslenmekteydi (Älimbay t.b. 2014, s. 122).

Anadolu ağızlarında *sakandırık ~ sakandırak* (TDK 1978, s. 3518) biçimleri görülen bu kelimenin ve kelime tabanının lehçelerdeki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *sağalduruk* “başlığın başta durması ve yere düşmemesi için çene altından geçirilerek bağlanan ipten örülmüş bir kaytan” ~ *sağal* “sakal” ~ *sağak* “çene” (Atalay 1986, s. 483), **Harezmi** *sağal* “sakal” (Ünlü 2012, s. 496), **Kıpçak** *sağanduruqla-* “(atı) yularlamak” ~ *sağal* “sakal” ~ *sağak* “çene altı” (Toparlı vd. 2007, s. 223), **Çağ.** *sağal durluk* “bir tür gerdanlık ismi” ~ *sağal* “sakal” ~ *sağak* “çene altı” (Ünlü 2013, s. 941).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *sagaldırık* “atın çenesinden geçen kayış” (Aytmatov t.b. 2014, s. 486), **Kkalp.** *sağaldırıq* “подбородник (ремень, застёгиваемый под мордой лошади)” [atın çenesi altına bağlanan kayış] (Baskakov 1958, s. 554), **Başk.** *hağaldırık* “atın çenesinden geçirilen ve yuların bağlı olduğu çenelik” (Özşahin 2011, s. 363), **Tat.** *sagaldırık* “1. At başlığında çene alt kayışı, 2. Gerdanlık” (Ganiyev vd. 1997, s. 262), **Nog.** *sagıldırıq* “подбородник (у конской узды)” [(at dizgininde) çenelik] (Baskakov 1963, s. 282).

Bu kelimenin Eski Türkçe döneminden başlayarak Türk dilinin söz varlığında yer aldığı anlaşılmaktadır. Kıpçakçada tanıklanan *sağanduruqla-* fiilinden hareketle kelimenin bu tarihî lehçede **sağanduruq* biçiminde olabileceği söylenebilir. Çağataycadaki *sağal durluk* biçimi ise dikkat çekicidir. Kelime, çağdaş Kıpçak lehçelerinden Kırım Tatarcası, Karaçay Malkarca, Kumukça ve Karaycanın tarama yapılan sözlüklerinde tanıklanmamıştır. Başkurtçada kelime başında tonsuz diş sızıcısı /s/ sesinin

tonsuz sürtünücü /h/ sesine dönüşmesi düzenli bir ses değişimidir. Bu nedenle Kaz. *sağaldırıq* sözü, Başk. *hağaldırıq* biçimini almıştır.

Räsänen, T. *sakak* ‘kinn’ [çene] sözüyle Moğ. *sagag* ‘Unterkiefer des Pferdes’ [atın alt çenesi] ve T. *sakal* ‘bart’ [sakal] ile Moğ. *saqal* ‘bart’ [sakal] sözlerini birleştirmiştir (1969, s. 396). Clauson, birbirinden ayrı düşünölemeyeceğini belirttiği *sakak* ‘çene’ ile *sakal* ‘sakal’ sözlerini **saka-* köküne bağlamıştır (1972, s. 807). Janpeyisov, DLT’deki *sakalduruk* sözünün “başlığın düşmemesi için çene altından bağlanan ipektan yapılmış bağ” anlamına dayanarak kelimenin at koşum takımlarıyla ilgili anlamını daha sonraları kazandığını belirtmiştir (1976, s. 133). Babalıqulı, Kazakçada boğaz kısmının *sağa* olarak adlandırılması nedeniyle atın boğazına takılan bu kayışa *sağaldırıq* denmiş olabileceğini dile getirmiştir (1987, s. 271). Kaz. *sağaq* sözü “atın boyun, boğaz kısmı” anlamındadır (Koç vd. 2003, s. 458). Eren, Mac. *szakál* biçiminin eski bir Türk dilinden kalma alıntı olduğunu söyleyerek T. *sakandırıq* ‘baş giyisilerinde çene bağı’ sözünün etimolojisini < *sakal* + *dırıq* şeklinde vermiştir (1999, s. 351). Gülensoy, T. *sakal* sözünün etimolojisini < **sakā-l* biçiminde açıklamıştır (2007, s. 717). Tietze, kelimenin *sakal* isminden nomen instrumenti yapan +*dırıq* / +*duruk* ekiyle türetildiğini söylemiştir (2018c, s. 152). Stachowski, *sakandırıq* ‘kinnriemen’ [çene kayışı] sözünü **sakaldırıq* ile ilişkilendirmiştir (2019, s. 291).

Burada sıralanan görüşlerden hareketle kelimenin T. *sakal* isminden +*dırıq* ekiyle türetildiğini söylemek mümkündür.

2.8.9. suwlıq /сулық

[< *suw* + (+lıq)]

“Atın geminin altına takılan küçük zincir, suluk zinciri” (QETS-13 2011, s. 337; Văli t.b. 2013, s. 1172; Quralulı 1997, s. 232).

Oşanov ve Seytqaliyev’in konuyla ilgili makalesinde *suwlıq*’ın eski bir adlandırma olduğu, çağdaş Kazakçada *şığırşıq* biçiminin daha yaygın kullanıldığı öne sürülmektedir (2008, s. 258).

Suwlıq, Kaz. *awızdıq* biçiminde adlandırılan gem ile birlikte yapılmaktadır. Ustalar demiri şekillendirip süsleyerek atın dudaklarının uç kısımlarına takılan ve Kaz. *şawjay* olarak adlandırılan dizginle gemin kesiştiği noktayı oluştururlar. *Suwlıq*’a *tizgin*, *delbe* ve atın başında *noqta*’nın olmadığı durumlarda *şılbir* takılmaktadır. *Şılbir* adı verilen yular, *suwlıq*’a takılırken atın ürkerek başını çekmesi durumunda *jügen* kayışını koparması muhtemeldir. Bu sebeple *şılbir*, genellikle *suwlıq*’tan geçirildikten sonra atın boynuna bağlanmaktadır (Älimbay t.b. 2014, s. 245).

Kelimenin lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *suvluk* ~ *suvlug* “su kabı” (Caferoğlu 1968, s. 213; Wilkens 2021, s. 635) ~ *suwluq* “sarık, mendil ve benzerleri” (Atalay 1986, s. 546), **Harezmi** *suvluq* “1. Sarık, 2. Su tulumu” (Ünlü 2012, s. 537), **Çağ.** *suluk* ~ *suluğ* “sulu, su yüklü, su kabı” (Ünlü 2013, s. 1009).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *suuluk* “gemde bulunan demir halka” (Aytmatov t.b. 2014, s. 486), **Kkalp.** *suwluq* “удила” [gem] (Baskakov 1958, s. 591), **KMalk.** *suvluk* “matara” (Tavkul 2000, s. 357), **Nog.** *suvluk* “удила” [gem] (Baskakov 1963, s. 311).

Taranan tarihî lehçe kaynaklarında kelimenin ‘gemdeki suluk zinciri’ anlamı tespit edilememiştir; ancak Batı Türkçesine ait malzeme ihtiva eden *Yeni Tarama Sözlüğü*’nde *şuluk* sözü “gemde atın çenesini içine alan halka” biçiminde tanımlanmıştır (Dilçin 1983, s. 194). Çağdaş Kıpçak lehçelerinden Karakalpakça ve Nogaycada kelimenin ‘gem’ anlamında kullanıldığı görülmektedir. Özbekçede de *suvluk* sözü ‘gem’ anlamında kullanılmaktadır.

Budagov’ sözlüğünde *suvluk*²³ şeklinde, “удила” [gem] anlamıyla yer alan kelimenin *suk-* fiil kökünden ve **suğuluğ* biçiminden geliştiği fikri öne sürülmüştür (1869, s. 714). Doerfer, kökünün ‘su’ olduğunu belirttiği kelimenin Türkçeden Arapçaya geçtiğini söylemiştir (1967, s. 304). Clauson da ‘a horse’s bit’ [at gemi] olarak anlamlandırdığı kelimenin kökünün *suv* ‘su’ olduğunu belirtmiştir (1972, s. 788; 1965, s. 164). Eren, kelimenin etimolojisiyle ilgili olarak Türkçe +*luk* ekiyle kurulduğunu; ancak *suv* (> *su*) kökünün tartışmalı olduğunu; bu kökün *suk-* (< *sok-*) fiilinden mi yoksa *suv* (> *su*) isminden mi geldiği konusunda bir görüş birliğinin sağlanamadığını dile getirmiştir (1999, s. 377). Tenişev, kelimenin etimolojisinde *suğuluk* biçiminin de göz önünde bulundurulması gerektiğini ve kelime kökünün *suk-* ‘всовывать’ [sokmak] fiili olabileceğini ifade etmiştir. Bu görüşünü desteklemek için Tof. *suğlu.r* ‘удила’ [gem], Hak. *suğlux* *sux-* ‘надеть удила’ [gem takmak], Şor. *suğuluk* ‘suluk zinciri’ örneklerini sıralamıştır (2001, s. 559). ESTY’de kelimenin etimolojisiyle ilgili ortaya atılan görüşler bir araya getirilmiştir (Levitskaya [i drugiye] 2003, s. 358-359). Tekin, kelimeyi DLT’deki *soglu-* “aramak için elini koynuna sokmak” sözüyle ilişkilendirmiştir (2003b, s. 145). Gülensoy, kelimenin etimolojisini <

**suğlı-* + *-k* (2007, s. 814), Tietze ise *suv+luk* biçiminde vermiştir (2018c, s. 485).

Kelimenin *suw* ‘su’ kökünden geldiği fikri akla daha yatkın görünmektedir.

2.8.10. *şawjay* /шайжай

[< ? *şawjay*]

“Atı bağlamakta kullanılan yular (Kaz. *şılbur*) ile dizginin kesişme noktası” (QETS-15 2011, s. 292; Januzaqov 2008, s. 908; Vâli t.b. 2013, s. 1397).

QDMES’de bu sözle aynı anlamda olan *şılaw* sözünün eskicil bir şekil olduğu kayıtlıdır (Quralulı 1997, s. 234). KTTTS’de “dizginle gemin birleştiği nokta” (Koç vd. 2003, s. 633) anlamı verilen *şawjay* sözünün QTTS’de “gem ile suluk zinciri arasında asılı duran bir demir parçası” (Qaliyev 2014, s. 656) olduğu söylenmiştir. Durmuş da bu sözü KTTTS’deki gibi tanımlamıştır (2011, s. 99). Toqtabay ise *şawjay*’ı “gem ile suluk zinciri arasına tutturulmuş 12 cm’lik bir parça” olarak tanımlamıştır (2015, s. 71). Tarama yapılan kaynaklarda *şawjay* sözüyle ilgili bir tanım karmaşasının olduğu göze çarpmaktadır.

Şawjay, *suwlıq*’ın atın ağzına girip dişlerine zarar vermesini engellemektedir (Aytbayeva 2007, s. 72). *Jügen*’in *şawjay*’lı ya da *şawjay*’sız türleri bulunmaktadır. *Jügen*’e konulan *şawjay* atı durdurmak için gereklidir. Genellikle *şawjay*’lı at başlığı huysuz, asi atlara; *şawjay*’sız başlıklar ise uysal, sakın atlara takılmaktadır (Qayratulı 2019, s. 275).

Sözcüğün Kazakçada mecaz anlam kazandığı da görülmektedir. Bir kişi bir başkasıyla tartışıp yakasından tutarsa bu durum Kazakçada *şawjayınan aldı* ifadesiyle karşılanmaktadır (Toqtabay 2015, s. 71).

Bu sözlük birimi, tarihî lehçeler ile çağdaş Kıpçak lehçelerinin tarama yapılan kaynaklarında tanıklanmamıştır.

Babalıqulı, *şawjay* sözünün kökeninin belirsiz olduğunu ifade etmektedir (1987, s. 270).

2.8.10.1. *şawjayla-* /шайжайла-

[< ? *şawjay* + (+la-)]

“Atın dizginini çekmek suretiyle atı yürümeye hazır hâle getirmek” (QETS-15 2011, s. 292; Januzaqov 2008, s. 908; Vâli t.b. 2013, s. 1397).

QS’de bu fiil tabanından türetilen *şawjaylan-*, *şawjaylas-*, *şawjaylat-* fiillerine de madde başı olarak yer verilmiştir (Väli t.b. 2013, s. 1397).

2.8.11. tizgin /tizgin

[< *tiz- + (-gin)]

“Atı durdurmak ve hareket ettirmek için gem uçlarına bağlanan kayış; dizgin” (QETS-14 2011, s. 588; Januzaqov 2008, s. 842; Väli t.b. 2013, s. 1311).

Sözlüklerde *tizgin* sözünden türetilen *tizgindewli*, *tizginsiz*, *tizginsizdik*, *tizginşi* gibi sözlere de madde başında yer verilmiştir.

Binek atının *jügen* kayışı *tizgin*, *awızdıq*, *suwlıq*, *jaqtaw*, *keñsirik*, *sağaldırıq*, *jelkelik* gibi bölümlerden oluşmaktadır. İki ince kayıştan oluşan *tizgin*’in uçları *jügen* kayışının geminde yer alan *suwlıq*’a bağlanmaktadır. Dizgin, gеме bağlı olduğundan atı sağa sola hareket ettirmek ya da dizgini geriye doğru çekerek durdurmak mümkündür. At, dizgin ile bağlanmaz. Atı bağlamak için *şılbur* adı verilen bir yular kullanılmaktadır (Älimbay t.b. 2014, s. 559). Keykin, Kazakçada *jel buyda* sözünün de ‘dizgin’ anlamıyla kullanıldığını belirtmektedir (2006, s. 205).

Binit ve koşum takımlarının Kazak kültüründeki önemi Kazakçada şu atasözleriyle vurgulanmak istenmiştir:

Eki *tizgin* joq bolsa, at basın adam bura almas,

Eki *tartpa* joq bolsa, at üstinde er tura almas,

Eki *üzeñgi* joq bolsa, atqa adam mine almas,

Bäri birdey say bolsa, Şaytan tügil jın almas (Aytbayeva 2007, s. 73)

(İki dizgin olmasa kişi atın başını çeviremez, iki kolan kayışı olmasa kişi atın üstünde duramaz, iki üzengi olmasa kişi ata binemez, hepsi aynı şekilde hazır hâlde olursa, şeytanı bırak cin bile kişiyi alt edemez).

Kelimenin lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *tizgin* “dizgin” (Atalay 1986, s. 628), **Harezmi** *dizgin* ~ *tizgin* “dizgin, yular” (Ünlü 2012, s. 150; 597), **Kıpçak** *tizgin* ~ *tüzgün* “dizgin” (Toparlı vd. 2007, s. 278; 289), **Çağ.** *dizgin* ~ *tizgin* “gem” (Ünlü 2013, s. 301; 1138).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *tizgin* “dizgin” (Aytmatov t.b. 2014, s. 445), **KTat.** *tizgin* “поводья” [dizgin] (Useinov 2007, s. 544), **Kkalp.** *dizgin* “вожжи” [dizginler] (Baskakov 1958, s. 171), **Başk.** *téžgën* “dizgin” (Özşahin 2011, s. 407), **Tat.** *téžgën* “dizgin” (Öner 2009, s. 277), **Kum.** *tizgin* “узда, поводья” [dizgin] (Bammatov 1969, s. 314), **Nog.** *tizgin* “поводья, вожжи” [dizgin, dizginler] (Baskakov 1963, s. 349).

Tarihî Türk lehçelerinden Harezmi Türkçesi ile Çağatay Türkçesinde kelimenin hem *d*’li hem *t*’li biçimi tanıklanırken çağdaş Kıpçak lehçeleri içinde Karakalpakçada yalnızca *d*’li biçiminin görülmesi dikkat çekmektedir. KTS’de tespit edilen *tüzgün* biçimi, Tarihî Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinden *Ed-Dürretü’l-Mudiyye fi’l-Lügati’t-Türkiyye*’de tanıklanmıştır (Toparlı vd. 2007, s. 289).

Kelime Budagov’ sözlüğünde Çağ. ve Tat. *tizgin* ~ *tizgün* ~ *tiskin*, Osm. *dizgin* kaydıyla yer almaktadır (1869, s. 354). Böhtlingk, kelimenin Yak. *tehiin* biçimini Moğ. *degesün* “ip, sicim, bağ” sözüyle birleştirmiştir (1851, s. 326). Räsänen, kelimenin etimolojisiyle ilgili **tizgin* ve **täzgün* şeklinde iki farklı biçim tasarlamış ve sözcüğün bazı lehçelerdeki biçimlerini sıralamıştır (1969, s. 482). Clauson, kelimenin *tiz-* fiilinden türetilmiş olabileceğini söylemiştir (1972, s. 574). Sevortyan, kelime kökünün *Codex Cumanicus*’ta tanıklanan *tizge* ‘çorap bağı’ kelimesinin köküyle aynı olduğunu düşünmüş; anlamsal olarak bağ kurulamayan bir **tiz-* ~ **tis-* fiili tanıklanmadığı için kelime kökünün isim soylu olabileceğini belirtmiştir (1980, s. 221). Babalıklı, *tizgin* sözünün kökeninin belirsiz olduğunu ifade etmiştir (1987, s. 269). Eren, kelimenin *tiz-* veya *tüz-* kökünden geldiğini ve Türkçeden Bulgarca, Sırpça, Arnavutça, Rumence gibi Balkan dillerine geçtiğini söylemiştir (1999, s. 116). Tenişev, kelimenin etimolojisinin sağlıklı yapılabilmesi için Yak. *tehiin* biçiminin göz önünde bulundurulması gerektiğine işaret etmiştir (2001, s. 558). Tietze, kelimenin etimolojisini ‘*tiz-* + fiilinden participium passivum manasında sıfat ve isim yapan *-gin* eki’ olarak açıklamıştır (2002, s. 568). Tekin ise kelimenin Yakutça biçimindeki ilk hece ünlüsünün uzun olmaması dolayısıyla Moğ. *degesün* birleştirmesine karşı çıkmıştır. Tekin’e göre *tizgin* ~ **täzgün* sözünün etimolojisi bilinmemekle birlikte bu sözün DLT’deki *tizme* “şalvarın uçkurluğu, torbanın bağı ve buna benzer nesneler” sözüyle morfolojik olarak bağlantılı olması kuvvetle muhtemeldir (2003b, s. 143). Gülensoy, kelimenin etimolojisini < **tiz-gin* biçiminde vermiştir (2007, s. 291).

2.8.11.1. *tizginde-* /*tizgінде-*

[< **tiz-* + (-gin) + (+de-)]

“Atın başına *jügen* kayışı takarak dizginlemek, dizgin takmak” (Januzaqov 2008, s. 842; Vâli t.b. 2013, s. 1311).

Bu temel anlamının dışında *tizginde-* fiilinin şu mecaz anlamları da bulunmaktadır: “1. Kendi hâline bırakmamak, özgürlüğünü kısıtlamak, 2. Kendini tutmak, 3. Bir konuya hâkim olmak” (Vâli t.b. 2013, s. 1311). Bu fiilin edilgen biçimi *tizgindel-* fiili de sözlükte madde başında yer almaktadır.

2.8.11.2. *ayşıq* /айшык

[< *ay* + (+*şıq*)]

Kazakçanın sözlüklerinde “yarım ay, hilâl; sanatlı, edebî konuşma” (Januzaqov 2008, s. 27; Vâli t.b. 2013, s. 45) şeklinde tanımlanan bu söz, ağız sözlüğü olan *Qazaq Tiliniñ Aymaqtıq Sözdigi*’nde konuyla ilgili olarak şu şekilde tanımlanmıştır: “Atın dizgininin ağız kısmına takılan işlemeli yatay demir” (Qaliyev t.b. 2005, s. 30).

QTAS’deki bilgilere göre *ayşıq* sözü bu anlamıyla Kazakistan’ın Oral şehri, Jönibek ilçesinde kullanılmaktadır. Kazakçada *ayşıq* sözü aynı zamanda cami minarelerinin tepesinde bulunan hilâl şeklindeki demir parçayı (Älimbay t.b. 2011, s. 97) yani Türkiye Türkçesindeki Arapça kökenli *alem* sözünü de karşılamaktadır.

Kelime, Türk lehçelerinin söz varlığını Arap harfleriyle gösteren Lazar’ Budagov’un sözlüğünde *ayçık* (ایچق) biçiminde “пряжка у узды” [dizgin tokası] anlamıyla yer almaktadır (1869, s. 181). Radloff da bu kelimeyi sözlüğüne Kazakça *aiшык* ~ *aiчык* şeklinde almış ve “1. At sürüşünde kullanılan sopa, kırbaç; 2. Arabesk” biçiminde tanımlamıştır (1893, s. 57). Gerek Budagov’ gerekse Radloff’un sözlüğünde yer alan anlamlardan hareketle *ayşıq* sözünün at koşum takımıyla ilgili bu anlamının bozkır kültüründen uzaklaşması neticesinde zamanla kaybolmaya başladığı öngörülebilir. Kazakçanın yazı dilini esas alan sözlüklerinde değil de ağız sözlüğünde bu anlamın yer alması bu düşünceyi kuvvetlendirmektedir.

Kelimenin at koşum takımlarıyla ilgili anlamı tarihî Türk lehçelerinde tespit edilememiştir; ancak kelimenin kökü olan *ay* sözünün tarihî Türk lehçelerindeki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Kök. *ay* “ay, bir aylık zaman dilimi” (Şirin User 2009, s. 212), **Uyg.** *ay* “ay, kamer; otuz gün” (Caferoğlu 1968, s. 26), **Karahanlı** *ay* “ay; otuz gün” (Arat 1979, s. 39), **Harezmi** *ay* “kamer, ay, hilâl; otuz gün” (Ünlü 2012, s. 63), **Kıpçak** *ay* “ay, kamer; otuz günden oluşan zaman dilimi” (Toparlı vd.

2007, s. 17), **Çağ.** *ay* “1. Ay, kamer; 2. Yılın on iki bölümünden her biri” (Kargı Ölmez 1996, s. 332).

Kaz. *ayşıq* sözünün modern Kıpçak lehçelerindeki görünümü ise şu şekildedir:

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *ayçık* “hilâl şeklinde oluşan nakış; *ayçığı altın tuu*: nakışları altından olan sancak” (Yudahin 1998, s. 64), **Başk.** *aysıq* “gemin çevresindeki destek” (Özşahin 2011, s. 352), **Kkalp.** *ayşıq* “женское нагрудное украшение в виде полумесяца” [hilâl desenli kadın yakası] (Baskakov 1958, s. 29).

Diğer modern Kıpçak lehçelerinin tarama yapılan sözlüklerinde *ayşıq* kelimesinin izine rastlanamamıştır. At koşum takımlarıyla ilgili anlamın modern Kıpçak lehçelerinden Kazakçanın ağızlarında ve Başkurtçanın edebî dilinde bulunduğu görülmektedir.

Kelime köküyle ilgili fikir belirten araştırmacılardan Clauson, *ay* sözcüğünü bir gök cismi ‘the moon’ olarak tanımlamış ve zaman birimi olan *ay*’ın ‘month’ gök cismi olan *ay* ile aynı kökten olduğunu dile getirmiştir (1972, s. 265). Doğrudan *ayçık* sözüyle ilgili görüş bildiren Sevortyan ise, kelimenin *ay* isim tabanından *+çık* isimden isim yapma ekiyle türetildiğini ve Kazakça, Kırgızca, Karakalpakça gibi bazı Kıpçak lehçelerinde farklı anlamlarda bulunduğunu ifade etmiştir (1974, s. 99). Tenişev, *ay* sözünün Kazakçada özellikle şarkılarda *hay* biçiminde telaffuz edildiğini vurgulamıştır (2001, s. 55). Tietze de Clauson’un görüşünü benimsemiş ve Türkiye Türkçesinden örnekler vererek konuyu açıklamaya çalışmıştır (2002, s. 232). Nişanyan, sözcüğün Eski Türkçede de *ay* şeklinde olduğunu söylemiş ve sözcüğü “gök cismi ve süre birimi” olarak açıklamıştır (2003, s. 33).

Buradan hareketle şeklinden dolayı benzetme yoluyla türetildiği anlaşılan Kaz. *ayşıq* kelimesinin kökünün *ay* ismi olduğu görülmektedir. Kelimenin sonundaki *+şıq* eki ise Kazakçada *iüy+şik* “küçük ev, evcik”, *dorba+şıq* “torbacık”, *qap+şıq* “küçük çuval” gibi küçültme ve sevgi ifade eden sözler yanında *irim+şik* “peynir” örneğinde olduğu gibi kalıcı nesne isimleri de yapan bir isimden isim yapma ekidir (Koç ve Doğan 2004, s. 189).

2.8.12. töbeldirik ~ şekelik /төбелдірік ~ шекелік

[< Kaz. *töbel* + (+dirik)]

“*Jügen* kayışının en üstteki (tepedeki) bölümü” (Vâli t.b. 2013, s. 1271).

Kazakçada *töbeldirik* sözünün bir diğer anlamı “kadın başlıklarının tepesindeki süs”tür (Januzaqov 2008, s. 815; Koç vd. 2003, s. 547). Kaz. *töbel* sözü “atların alınlarında bulunan beyaz leke, sakar”; *şeke* sözü de “şakak bölgesi” (Januzaqov 2008, s. 815; 912) anlamlarına gelmektedir. Kayışın atın alın bölgesine denk gelmesi nedeniyle bu isimlendirme yapılmış olmalıdır.

Bu sözlük biriminin at koşum takımlarıyla ilgili anlamı tarama yapılan tarihî lehçe kaynaklarında tanıklanmamıştır.

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *töbölük* “заушные ремни (часть узда)” [kulak kayışları (dizginin bir parçası)] (Yudahin 1985, s. 257).

Kelime tabanı Kaz. *töbe* “1. Tepe; doruk, zirve, 2. Başın üst kısmı, tepesi” (Koç vd. 2003, s. 546) sözüyle ilişkilendirilebilir. Eski Türkçe dönemi eserlerinde tanıklanmayan ancak Kıpçak dönemi eserleriyle birlikte görülmeye başlanan *+dırık*, *+dirik* eki ise Kazakçada organ adlarına gelerek o organ için kullanılan isim ve alet adları türetmektedir (Baimukhambetova 2019, s. 144). Nurmağambetov, Kaz. *közildirik* “gözlük” (*köz* + *ildirik*) örneğinden yola çıkarak *töbeldirik* (*töbe* + *ildirik*) sözündeki ekin *+dırık* değil, *+{I}ldırık* biçiminde olması gerektiğini ileri sürmüştür (1994, s. 224).

III. ARABA KOŞUMLARI

3.1. At Arabası

3.1.1. arba /apõa

[< *araba*]

“At, öküz, deve gibi hayvanların koşulduğu iki veya dört tekerli taşıma aracı” (QETS-1 2011, s. 593).

Kelimenin QETS-1’de Arapça kökenli olduğu belirtilmiştir (2011, s. 593). Kazakçanın ağızlarında arabaya verilen isimler farklılık göstermektedir: Sibiry’a’nın Omsk şehrinde yaşayan Kazaklar dört tekerli araba için *bir ärendikti arba*; ot ve saman taşımacılığında kullanılan araba için ise *eki ärendikti arba* demektedirler. Atıraw’da dört tekerli üstü kapalı arabaya *burğın*, Jambıl’da iki tekerli arabaya *düñgenşe arba*, Kökşetaw’da kasası bulunmayan arabaya *düregi*, Jambıl’da *dürekşe*, Qarağandı’da iki tekerli basit arabaya *eki ayaqtı arba*, bir atlı yük arabasına Almatı’da *jaydaq arba*, Doğu Kazakistan’da *jarantı arba*, Qostanay’da iki tekerli tahta arabaya *qazaq arba*, Aktöbe’de dört tekerli ve iki atın çektiği büyük arabaya *mojar*, iki atlı yol arabasına Qarağandı’da *taşeñke*, Semey’de *tiräşmönke* gibi isimler verilmektedir (Qaydar 2013a, s. 311-312).

Avrasya bozkırlarında genellikle Güney Sibiry’a, Moğolistan ve Kazakistan bölgelerinde kayalar üzerine ayakta duran bir sürücülü, iki veya dört tekerli, iki ya da daha fazla at tarafından çekilen araba tasvirlerine rastlanmaktadır. Özellikle Güney Kazakistan’da *küyme* şeklinde adlandırılan araba tasvirleri bulunmaktadır (İbekeyeva 2015, s. 442). Bölgedeki kaya resimleri arabaların Orta Asya’da çok eski dönemlerden beri kullanıldığını göstermektedir. Araba, Çin’de çok eski zamanlardan beri bilinen bir ulaşım ve nakliye aracıydı. MÖ 1450-1050 yılları arasında Çin’de hüküm süren Şang sülalesi zamanında savaş arabaları moda hâline gelmişti. W. Eberhard, Çin’in sonradan daha çok at beslemeye başladığını ve arabaların da muhtemelen kuzeydeki Türklerden Çin’e geldiğini belirtmektedir (Ögel 1978, s. 391).

Orta Asya’da eskiden beri kullanılmakta olan iki türlü arabanın bulunduğu bilinmektedir: Biri sürücünün arkaya oturup dizginle idare ettiği Hârizm ve Kaşgar arabası, diğeri ise sürücünün at üzerine binip kısa gem ile idare ettiği Türkistan ve Hokand arabasıdır. Bununla birlikte *araba* sözü Türkçeden diğeri dillere geçmiştir. Sözelimi Ruslar buna *arba* demektedirler (Şahin 2005, s. 169).

At arabasının tekerlekleri Güneş’i çağrıştırdığı için kutsal sayılmıştır. Eski zamanlarda *arba*, askerî vasıta olarak da kullanılmıştır. Kazakçada geniş ve ağır yük taşımakta kullanılan iki tekerlekli arabaya *kötek*

arba ya da *qoqan arba* adı verilmektedir. At arabasını oluşturan parçalar şu şekilde adlandırılmaktadır: a) *doğa*, b) *qamut* (*qulaq baw*, *tamaq baw*, *qospaq*, *şuııq* gibi parçalardan oluşur), c) *ıñırşaq*, d) *ıñırşaq tartpası* e) *ıñırşaq'ın bel kötermesi*, f) *tärte*, g) *täjbaw* h) *arba şanağı*. *Doğa* ile *qamut*, *arba*'ya koşulan atın boynuna takılmaktadır. At arabasının bu parçalarının en dışında *doğa*, onun içinde *qamut*, *qamut*'ın içinde de *şuııq* yer almaktadır. At arabasında atın arkasına yük taşıyabilmesi için *ıñırşaq* adı verilen parça yerleştirilir (Älimbay t.b. 2011, s. 187).

Kelimenin lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *kañlı* “kağrı, yük için” (Atalay 1986, s. 261), **Harezmi** *araba* “araba, araba yükü” (Ünlü 2012, s. 48), **Kıpçak** *araba* “araba” (Toparlı vd. 2007, s. 10), **Çağ.** *araba* “araba” (Ünlü 2013, s. 46).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *araba* “araba” (Yudahin 1998, s. 39), **KTat.** *araba* “телега, воз” [at arabası, araba] (Useinov 2007, s. 329), **Kkalp.** *arba* “арба, телега” [araba, at arabası] ~ *at arba* “арба для лошади” [at arabası] (Baskakov 1958, s. 47), **Başk.** *arba* “araba” ~ *at-arba* “at ve araba ile koşum gereçlerinin tümü” (Özşahin 2011, s. 747), **Tat.** *arba* “at veya öküz arabası” (Öner 2009, s. 27), **KMalk.** *arba* “at ya da öküzle çekilen, iki ya da dört tekerli araba” ~ *argış arba* “üzeri tenteli at arabası” (Tavkul 2000, s. 87), **Kum.** *arba* “арба, телега” [araba, at arabası] (Bammatov 1969, s. 45), **Nog.** *arba* “арба, телега” [araba, at arabası] (Baskakov 1963, s. 45), **Kar.** *araba* “araba” (Çulha 2006, s. 45).

Doerfer'e göre *araba* kelimesinin etimolojisi belirsizliğini korumakla birlikte Balkan dillerindeki *araba* ~ *haraba* biçimleri ve Rus. *arba* biçimi Türkçeden alıntıdır (1965, s. 22-23). Clauson, “Turkish and Mongolian Horses and Use of Horses, an Etymological Study” başlıklı çalışmasında *araba* sözünün tarihî metinlerde ilk olarak 15. yy'dan itibaren görülmeye başlandığını ve bu sözün yerli bir kelime olmadığını söylemiş, kelimenin ayın harfiyle yazılmasını gerekçe göstererek etimolojisini Ar. *'arrāda* olarak vermiştir (1965, s. 165). Bouvat ise kelimenin Türkçe kökenli olduğunu iddia etmiş ve Arap yazısında ayın harfiyle yazılıyor olmasının bir anlam ifade etmediğini, Türkçe kökenli *alev* sözünün de ayınla yazıldığını dile getirmiştir (Eren 1999, s. 14). Nurmağambetov'a göre kelimenin en eskicil şekli Hakasçadaki *hanaa*'dır (1994, s. 24). Ögel, Redhouse'un bazılarının arabayı *arba* yazıp Arapçaya benzettiğini, bunun yanlış olduğunu çünkü *araba* sözünün Türkçe kökenli olduğunu kaydettiğini aktarmıştır (1978, s. 405). Eren'e göre kökeni karışıktır ve Farsçaya Türkçe aracılığıyla geçmiştir (1999, s. 14). Gülensoy, *araba* kelimesinin Türkçe kökenli

olduğunu söylemiştir (2007, s. 74). Stachowski, kelimenin kökenin belirsiz olduğunu belirtmekle birlikte Ar. ‘*arabiyya*’ biçimini de vermiştir (2019, s. 62).

3.1.1.1. arbaday /арбадай

[< *araba* + < *teg* ‘gibi’]

“Araba gibi” (QETS-1 2011, s. 594; Vâli t.b. 2013, s. 96).

3.1.1.2. arbakeş /арбакеш

[< *araba* + (Far. +keş)]

“At arabasını kullanan kişi” (QETS-1 2011, s. 594; Vâli t.b. 2013, s. 96).

Farsçadan alınma +*keş* isimden isim yapma eki Kazakçada meslek ve uğraşı adları yapmaktadır (Koç ve Doğan 2004, s. 192).

3.1.1.3. arbakeştik /арбакештік

[< *araba* + (Far. +keş) + (+tik)]

“At arabası kullanmayı meslek hâline getirme” (QETS-1 2011, s. 594; Vâli t.b. 2013, s. 96).

3.1.1.4. arbala- /арбала-

[< *araba* + (+la-)]

“Arabalarla taşımak” (QETS-1 2011, s. 594; Vâli t.b. 2013, s. 96).

3.1.1.5. arbaşı /арбашы

[< *araba* + (+şı)]

“1. At arabasını kullanan kişi, *arbakeş*, 2. At arabası yapan kişi” (QETS-1 2011, s. 596; Vâli t.b. 2013, s. 96).

3.1.1.6. arbaşıq /арбашық

[< *araba* + (+şıq)]

“Küçük at arabası” (QETS-1 2011, s. 596; Vâli t.b. 2013, s. 97).

3.1.2. at arba /at ap̄a

[< at, < araba]

“Atın arkasına takılan ve atla birlikte hareket eden araba” (Januzaqov 2008, s. 64; Qaliyev 2014, s. 62); “at ile araba” (Vâli t.b. 2013, s. 119).

QTS’de bu sözle *şana, tırma, soqa* sözleri birlikte değerlendirilmiştir (Januzaqov 2008, s. 64).

Araba, bir hayvan koşma türü olarak açıklanabilir. Yalnız, arabanın kullanılmasından önce atın da ehlileştirilmiş olması gerekmektedir. Atın ehlileştirilmeye başlanması ilk olarak Asya’da görülmüştür. Bu nedenle hem tekerlek hem de araba, evcil hayvanların görüldüğü bir yerde icat edilmiş olmalıdır. Çin kaynaklarına göre atlı araba MÖ 2000 yılında Türkler tarafından kullanılmıştır (Şahin 2005, s. 166). Atın ehlileştirilmesi arabayı da uygarlık tarihine kazandırmıştır.

Türkçenin en eski kelimelerinden biri olan *at* sözünün tarihî Türk lehçelerindeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Kök. *at* “at”, *atlan-* “ata binmek”, *atlat-* “ata bindirmek”, *atlıg* “süvari, atlı asker” (Şirin User 2009, s. 518), **Uyg.** *at* “at, beygir” (Caferoğlu 1968, s. 24), **Karahanlı** *at* “at (binek hayvanı)” (Üşenmez 2006, s. 137), **Harezmi** *at* “horse (mostly *at*)” [at (çoğunlukla *at*)] (Boeschoten - O’kane 2015, s. 601), **Kıpçak** *at* “at” (Özgür 2002, s. 111), **Çağ.** *at* “at” (Kargı Ölmez 1996, s. 328).

At ve bu kavramı karşılayan sözlerin çağdaş Kıpçak lehçelerindeki görünümü ise şöyledir:

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *at* ~ *cılkı* “binek hayvanı, at” (Yudahin 1998, s. 56; 210), **KTat.** *at* ~ *ayg’ır* ~ *alaşa* ~ *beygir* ~ *yılkı* ~ *malıy* “конь, лошадь” [at] (Useinov 2007, s. 333), **Kkalp.** *at* ~ *cılkı* “лошадь, конь” [at] (Baskakov 1958, s. 57), **Başk.** *at* ~ *aygır* ~ *hıbaysa* ~ *yılkı* “at, binek at” (Özşahin 2011, s. 164; 166; 174) ~ *at-arba* “at ve araba ile koşum gereçlerinin tümü” (Özşahin 2011, s. 747), **Tat.** *at* ~ *aygır* ~ *yılkı* “at” (Öner 2009, s. 29; 340), **KMalk.** *at* ~ *cılkı* ~ *acir* ~ *aygır* “at” (Tavkul 2000, s. 67; 93; 151) ~ *at arba* “конная повозка” [at arabası] (Akbayev 2011, s. 148), **Kum.** *at* “лошадь, конь” [at] (Bammatov 1969, s. 50), **Nog.** *at* ~ *yılkı* “лошадь” [at] (Baskakov

1963, s. 52; 128), **Kar.** *alaşa ~ at ~ begir* “лошадь, конь” [at] (Baskakov 1974, s. 62; 82; 146).

Eski Türkçenin kelime hazinesine bakıldığında *at* sözünden başka bu kavramı karşılayan *yont*, *yulki* ve *axta* sözleriyle de karşılaşılmaktadır (Şçerbak 1995, s. 31). Çağdaş Kıpçak lehçelerinin söz varlığında yer alan *at* sözü şekil ve anlam açısından Eski Türkçedeki biçimini korumaktadır. Clauson, *at* sözüyle ilgili kelimenin çoğu zaman (implication of ‘riding horse’) binicilik anlamı içerdiğini ve bazı çağdaş lehçelerde ‘aygır’ anlamına geldiğini belirtmiştir (1972, s. 33). Räsänen, Çuvaşçada *ut* varyantıyla olmak üzere, kelimenin bütün Türk lehçelerinde *at* “pferd” [at] biçiminde bulunduğunu söylemiştir (1969, s. 30). Genel Türk dilindeki *a*’lar Çuv. *u*’ya çevrilmektedir.

Sevortyan, kelimenin tarihî ve modern şekillerini verdikten sonra Moğ. *aqta* “мерин” [iğdiş edilmiş at] sözünün Türkçe *at* < **akt* < Tuv. *a*’t biçiminden oluşturulma bir alıntı olabileceğini ifade etmiştir (1974, s. 197). Eren, kelimenin bütün lehçelerde *at*, Çuv. *ut* biçiminde görüldüğünü, Hal. *hat* varyantındaki *h*’nin ikincil bir ses olduğunu, kelimenin Türkçeden komşu dillere geçtiğini vurgulamıştır. Eren ayrıca Rusça *лошадь* (loşad’) [at] sözünün Türk diyalektlerinden alıntılandığını ve Rus. *конь* (kon’) [at] sözünün yerine geçtiğini, Moğolcada *at* olarak *morin* sözünün kullanıldığını, Moğ. *morin*’in Rusçaya *мерин* (merin) [iğdiş edilmiş at] olarak geçtiğini belirtmiştir (1999, s. 24).

“Araba” sözü için ise bk. *arba*

3.1.3. jegüw äbzeli /жерү әбзели

[< *yek-* + (-{ü}w), < *äbzel* (← Far. *abzal*) + (i)]

“At arabasında kullanılan *qamut*, *doğa*, *erşik*, *köterme*, *delbe*, *şiliya* gibi araç gereçlerin tümü; araba koşum takımları” (Quralulı 1997, s. 226).

Qazaqtıñ Etnografiyalıq Kategoriyalar, Uğımdar men Atawlarınıñ Dästürli Jıyısı adlı eserin ikinci cildinde bu kavram *jegin äbzelderi* maddesi altında ele alınmıştır (Älimbay t.b. 2012a, s. 272). Kazakçada *jek-* “koşmak”, *jegüw* “atı arabaya koşmak”, *jegin* “koşulmaya alışan at” anlamındadır (Koç vd. 2003, s. 171). Aynı zamanda Kazakçanın söz varlığında *şek-* “(arabaya, kızağa) at koşmak” fiili de bulunmaktadır (Koç vd. 2003, s. 636).

Arabaya koşulan bir atta genellikle şu koşum takımları bulunmaktadır: *Qulaq baw*’ı ve *tamaq baw*’ı olan hamut, gem ve dizgini bulunan at başlığı, kolan, *erşik*, *şiliya*, *delbe*, *erşik baw*’ı ve *doğa* adı verilen

at boyunduruğu. Eğer iki at arabaya koşulmuşsa hamutun yerine *tartpa qayıs*'tan faydalanılmaktadır. (Sızdıqov 1976, s. 80).

Kaz. *jegüw* sözünün kökü lehçelerde şu şekilde tanıklanmıştır:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Kıpçak CC *yek-* “ein Pferd anspannen” [bir arabaya at koşmak] (Grønbech 1942, s. 121).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *çek-* “hayvanı koşmak” (Yudahin 1998, s. 259), **KTat.** *yek-* “запрягать” [at koşmak] (Useinov 2007, s. 372), **Kkalp.** *cek-* “впрягать, запрягать” [arabaya koşmak, at koşmak] ~ *at cek-* “запрягать лошадь” [at koşmak] (Baskakov 1958, s. 241), **Tat.** *cik-* “taşıyıcı hayvanı arabaya koşmak, yola hazırlamak” (Öner 2009, s. 55), **KMalk.** *cek-* “arabaya koşmak” ~ *atları arabağa cek* “atları arabaya koş” (Tavkul 2000, s. 147), **Kum.** *yek-* “впрягать, запрягать” [arabaya koşmak, at koşmak] (Bammatov 1969, s. 130), **Nog.** *yek-* “впрягать, запрягать” [arabaya koşmak, at koşmak] ~ *at yegüv* “запрягать лошадь” [at koşmak] (Baskakov 1963, s. 104).

“Arabaya at koşmak” anlamındaki *yek-* fiili tarihî metinlerden yalnızca *Codex Cumanicus*'ta tanıklanmıştır. Kazakçada *jek-* biçimi görülen sözcük, -w fiilden isim yapma ekini aldığı anda ekin yardımcı ünlüsüne bağlı olarak fiilin sonundaki /k/ sesinin tonlulaştığı görülmektedir. Bu fiil, çağdaş Kıpçak lehçelerinin söz varlığında farklı ses değişiklikleriyle bulunmaktadır.

Kelime, Budagov' sözlüğünde *çigü*²⁴ biçimiyle yer almaktadır (1869, s. 449). Radloff'un sözlüğünde Altayca kaydıyla verilen *yekte-* “запрягать” [at koşmak] sözünün kökü *yek-* olarak gösterilmiştir (1905, s. 319). Ramstedt, ihtiyatlı bir yaklaşımla T. *yek-* fiiliyle Kalm. *žegü-* “anspannen” biçimini birleştirmiştir (1935, s. 484). Räsänen, *yek-* “anspannen (ein Pferd vor einen Wagen)” [(arabanın önünde bir at) koşmak] sözünün bazı çağdaş lehçelerdeki şekillerini sıralamıştır (1969, s. 195). ESTY'de *yek-* fiilinin tarihî lehçelerde yeteri kadar tanıklanmaması ve bazı Türk lehçelerinde de bu fiilin izine rastlanmaması dolayısıyla Moğolcadan alıntı olabileceği söylenmiş ve kelime, Kalm. *žegü-* “запрягать” [at koşmak] fiiliyle ilişkilendirilmiştir (Levitskaya [i drugiye] 1989, s. 172).

‘Araba koşum takımı’ anlamındaki Kaz. *jegüw äbzeli* ifadesinde Farsça kökenli *äbzel* isminin sonundaki -i eki ise üçüncü teklik şahıs iyelik ekidir.

3.1.4. kölik /көлік

[< *köl-* + (-{i}k)]

“Yük taşıma aracı; araba, taşıt” (Januzaqov 2008, s. 412; Vâli t.b. 2013, s. 676). “Arabaya koşulan veya binilen at, deve, öküz gibi hayvanların genel adı” (Qaydar 2014, s. 134).

Kazakçada kelimenin “otomobil, vasıta, taşıt” anlamı yaygındır. Kazakçanın söz varlığında “araba için kullanılan gereçler” anlamında *kölik-sayman*, “kullanılan vasıta için ödenen ücret” anlamında *kölikmayı* sözleri de yer almaktadır. Bununla birlikte *kölikti*, *köliktik*, *köliksiz*, *kölikşi*, *köliktet-* sözlerine de sözlükte madde başı olarak yer verilmiştir (Vâli t.b. 2013, s. 676).

Eski Türkler, dört tekerlekli araba için *kölüngü* sözünü kullanmaktaydı (Ögel 1978, s. 410). Eski Türkçede *kölüg* sözünün anlamı ise “yük hayvanı; arka, sırt” demek idi. Günümüzde Anadolu ağızlarında da yük hayvanı için *gölük* sözü kullanılmaktadır. Fakat Eski Uygar Türklerinde *kölik* sözü zamanla ‘araba’ anlamına bürünmüştür. Budizm inancında Mahayânâ ve Hinayânâ için *ulug kölik*, *kişig kölik* sözleri de kullanılmaktaydı (Ögel 1978, s. 404).

Kazakçada uzun yola çıkan kişiye *at köligiñ aman kelsin* (araban yerine sağ salım ulaşsın), *at-kölik aman ba?* (at arabası iyi, sağlıklı mı?), göç eden kişiye de *köş kölikti bolsın*²⁵ (göç güzel ve görkemli olsun) şeklinde temennide bulunulmaktaydı (Qondıbay 2018, s. 430). Göçebe Kazak toplumunda *kölik* adı verilen at arabası, göç zamanlarında yük taşıma amacıyla kullanılmıştır. Kazaklarda *at*, *erdiñ qanatı* (at erkeğin kanatıdır) anlayışına göre eski dönemlerde her erkeğin bir atının bulunması gerektiği gibi bir anlayış ortaya çıkmıştır. Bu sebeple de erkek çocukları küçük yaşlardan itibaren *bäsire* şeklinde adlandırılan taylara bindirilmiştir. Kazaklarda *jaqsı at kölik*, *jaman at ölik* (iyi at taşıtır, kötü at cesettir) anlayışı hâkim olduğu için atlar da çok küçük yaşlarda eğitilmektedir (Älimbay t.b. 2012b, s. 186). Kazakçada birinden emaneten at arabası istemeye *kölik suraw*, atını istemeye ise *at mayın suraw* denilmektedir (Nüsiqoqasılı - Japarılı-3, 2011, s. 117-118). Bununla birlikte taşımacılıkta kullanılan at, deve gibi hayvanlar *kölik malı* ya da *kölik küşi* biçiminde adlandırılmıştır (Qondıbay 2018, s. 431).

Anadolu ağızlarında *gölük ~ golük ~ görük* “1. At, eşek, beygir, katır vb. yük taşıyan ve binilen hayvan, 2. Eşek yavrusu, 3. At, eşek, beygir, kısrağ

²⁵ Keñesbayev, bu deyimın bazı bölgelerde *köş körikti bolsın* şeklinde kullanıldığını belirtmiş ve deyimın açıklamasını buna göre yapmıştır (1977, s. 286). Kaz. *körikti* “güzel” anlamındadır.

vb. hayvanların sürüsü, 4. İnek yavrusu, 5. Büyükbaş hayvanlar, 6. Hayvan yavrusu, 7. Koyun, keçi gibi küçükbaş hayvanlar, 8. Boynuzsuz keçi, 9. Ağaçkakan kuşu, 10. Kısa boylu öküz” (TDK 1972b, s. 2145-2146) biçimlerinde karşılaşılan kelimenin lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *kölük* “yük hayvanı” (Caferoğlu 1968, s. 115), **Harezmi** *kölük* “binek hayvanı, yük hayvanı” (Ünlü 2012, s. 341), **Kıpçak** *kölük* “yük ve binek hayvanı” (Toparlı vd. 2007, s. 157), **Çağ.** *kölük* ~ *kölük* “yük hayvanı” (Ünlü 2013, s. 655).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *kölük* “iş hayvanı, yük hayvanı” (Yudahin 1998, s. 502), **Kkalp.** *kölük* “выючное животное” [yük hayvanı] (Baskakov 1958, s. 334), **Kum.** *gölük* “tay” (Pekacar 2011, s. 146).

Clauson, *kölük* sözünün ilk defa *Tonyukuk Yazıtı*’nın 15. satırında geçtiğini vurgulamıştır (1965, s. 163). ED’de ise Clauson, kelime kökünün *köl-* fiili olduğunu ifade etmiştir (1972, s. 717). Räsänen, kelime kökünü Moğ. *kölle-* “anspannen” [arabaya koşmak] fiiliyle birleştirmiştir (1969, s. 288). Eren, kelimenin diyalektlerde kullanılan *köl-* ‘atı arabaya koşmak’ fiilinden + *-{ü}k* eki ile türetildiğini söylemiş, bu kökün Sagaycada *köl-*, Çuvaşçada *kül-* olarak saklandığını dile getirmiştir (1999, s. 160). Tietze de Eren ile aynı etimolojiyi vermiştir (2009, s. 171). Nurmağambetov, kelime kökünün ET *köl-* fiili olduğuna vurgu yaptıktan sonra kelimenin Moğ. *höllöh* biçiminde olduğunu belirtmiştir (1994, s. 141). Sızıdçova, Kaz. *at-kölük* sözünün eş anlamlısının *at-ulaq* olduğuna işaret etmiştir (2014a, s. 49). Qaydar, kelime kökünün ET *köl-* “hayvanı sabana koşmak” fiili olduğunu ve *-(I)k* fiilden isim yapma ekiyle türetildiğini belirttikten sonra, kelimenin “arabaya koşulan at” anlamının günümüzde sadece Hakasçada korunduğunu ifade etmiştir (2014, s. 134). Stachowski, Türkmencenin ağızlarında *gölük* biçiminde tanıklanan kelimenin kökünü < **köl-* olarak vermiştir (2019, s. 160).

Karamanlıoğlu, “Kölük ve Külük/Külik Sözleri Üzerine” başlıklı makalesinde *kölük* ve *külük* kelimelerinin ilk bakışta ses benzerliği bakımından aynı kelimelermiş gibi görüldüğünü fakat bu kelimelerin farklı köklerden gelen iki ayrı sözcük olduğunu dile getirmiştir. Karamanlıoğlu’na göre bu iki kelime tarihî metin yayımlarında sıkça birbirine karıştırılmış, bu nedenle de yanlış anlamlandırılmıştır. İlk defa *Tonyukuk Yazıtı*’nda tanıklanan *kölük* “yük hayvanı” sözünün yapısı *köl-* ‘bağlamak’ fiilinden < *köl-{-ü}-k* şeklinde açıklanabilir. Türkçedeki *ö/ü* ünlülerini birbirinden ayırma imkânı sunan bir alfabeyle yazılmış *Codex Cumanicus*’ta tanıklanan *külük* “hızlı, çabuk” sözü ise ET *kü* ‘ses, ün, şöret’ isminden +*lög* ekiyle

türetilmiştir. Karamanlıoğlu, *külüğ*'ün DLT'de de tanıklandığını ve Brockelmann neşrinde bu iki kelimenin birbirine karıştırıldığını söylemiştir (1976, s. 14).

3.1.5. küyme /күйме

[< *küyme*]

“Tepesi kapalı süslü araba, fayton” (Januzaqov 2008, s. 336; QETS-8 2011, s. 449; Ötemisova 2011, s. 81). “At arabasının üstünü kapatan çadır” (Quralulı 1997, s. 19).

Kelimenin QETS-8'de ‘fayton’, QDMES'de ‘çadır’ olarak tanımlandığı görülmektedir. Bu arabanın *tarantas* ve *paveski* adı verilen türleri de bulunmaktadır (Keykin 2006, s. 208).

Göçebe bozkır halklarının *küyme*'li araba türünü çok eski dönemlerde de kullandığına dair bir örnek MÖ V. yüzyılda Pazırık kurganında tespit edilmiştir (Älimbay t.b. 2012b, s. 264). Rusça aracılığıyla Kazakçaya geçen *фаетон* (*faeton*) “fayton” sözü de aynı anlamda kullanılmaktadır.

Eski Türkler, hayvancılıkla geçimlerini sağladıkları için konargöçer bir hayat tarzı benimsemişlerdir. Bu nedenle Büyük Hun İmparatorluğu ve Göktürklerde “ev-araba” düzeni görülmektedir. Bu, araba üzerine oturtulmuş keçe bir çadır idi. Çin kaynakları Göktürklerin ev yerine kullanılan keçe arabalarından bahsetmektedir. Keçe kültürü, köklü bir hayvancılık kültürüne sahip olan halkların önemli özelliklerinden biridir (Ögel 1978, s. 392). Moğollar ise çadırlı büyük arabalara *kasak tergen* yani “kazak kağnısı” demektedirler. Bu adlandırmadan hareketle Moğolların bu türden arabaları batıdaki Kazak ve Kırgızlardan öğrenmiş oldukları anlaşılmaktadır (Ögel 1978, s. 403).

Tarihî lehçelerin tarama yapılan kaynaklarında tanıklanmayan bu sözlük biriminin çağdaş Kıpçak lehçelerindeki görünümü şu şekildedir:

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Başk. *köyme* “1. Araba, kupa arabası, 2. Gemi” (Özşahin 2011, s. 754), **Tat.** *köyme* “araba tentesi” (Ganiyev vd. 1997, s. 192), **Nog.** *küyme* “крытый верх повозки” [üstü kapalı at arabası] (Baskakov 1963, s. 192).

ESTY'de *küyme* ile *kemi* ‘gemi’ sözleri arasında ilişki kurulmaya çalışılmıştır (Levitskaya [i drugiye] 1997, s. 36). Ähmät'yanov, Tatarcanın ağızlarında kullanılan *köyme* “маленький шатёр, тележка” [küçük çadır,

küçük araba] sözünün kökünü *küri- < *küli- < *kölü- “күләгәләү” [gölgelemek] olarak açıklamıştır (2015, s. 447).

3.1.6. qamıt-doğa ~ qamıt-sayman /қамыт-доға ~ қамыт-сайман

[< ? hamut, < Rus. duga]

“Arabaya koşulan atın *doğa*, *erşik*, *şiliya*, *bojı* gibi araç gereçlerine verilen genel isim” (QETS-9 2011, s. 199; Vâli t.b. 2013, s. 748).

3.1.7. law /лау

[< Kaz. ulav]

“Görev için giden makam sahibi kişileri bir köyden diğer köye taşıyan at arabası” (QETS-10 2011, s. 678; Vâli t.b. 2013, s. 881; Januzaqov 2008, s. 569).

Sözlüklerde bu kelimenin eski bir biçim olduğu belirtilmiştir. 19. yüzyılda Rusya ile gerçekleştirilen ticari ilişkiler neticesinde farklı araba türleri ile karşılaşmıştır. Bu dönemlerde Rusya tarafından Kazak bozkırlarına gönderilen memurları taşıyan arabaya *law* denilmeye başlanmıştır. Bununla birlikte *breške*, *drojki*, *koşevke*, *faeton* gibi Rusya kanalıyla gelen yeni araba türleri ortaya çıkmıştır (Älimbay t.b. 2012b, s. 189). QTAS'deki tanıma göre bu arabayı iki tane at çekmektedir (Qaliyev t.b. 2005, s. 464). Söz konusu arabayı kullanan kişiye *lawşı*, yolcuları arabayla götürme işine *law tart-* denilmektedir (Älimbay t.b. 2013, s. 245).

Tarihî lehçelerin tarama yapılan kaynaklarında tanıklanmayan bu sözlük biriminin çağdaş Kıpçak lehçelerindeki görünümü şu şekildedir:

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Başk. *ılav* “insan ya da yük taşıyan atlı araba ya da kızak” (Özşahin 2011, s. 751), **Tat.** *olav* “1. At arabası, 2. Yük katarı, 3. Kervan, 4. Ulak” (Öner 2009, s. 207).

Sızdıqova'ya göre *law* sözü eski bir dönemde Kazakçadan Rusçaya geçmiş, sonra tekrar Kazakçaya dönmüştür (2014b, s. 404). Budagov', Türk lehçelerine ait söz varlığını Arap harfleriyle verdiği tarihî sözlüğünde kelimenin Kazakçada *ulav* ~ *ulag*²⁶ şeklinde, “araba” (Rus. *подвода*)

26 *каз. алау (у) алағ, баш. аила, кир. алау, сокращенно алау подвода, алауچی*

anlamında olduğunu ve Başk. *ılav*, Kırg. *ulak* biçimlerinin de aynı kelime olduğunu belirtmiştir (1869, s. 153). Budagov’un bu verileri Sızdıqova’yı haklı çıkarmaktadır. Bu durumda Kaz. *ulav* ~ *ulag* biçiminden hareketle kelimenin başında ünlü düşmesinin (apheresis) olduğunu söylemek mümkündür.

Kelime Çuvaşçada da *lav* biçimindedir (Bayram 2019, s. 351). Egorov, Çuvaşça etimoloji sözlüğünde kökeninin Kazakça olduğunu belirttiği *lav* sözünü “воз, подвода” [araba, at arabası] olarak tanımlamış ve Çuv. *ulağ* > *alav* > *lav* etimolojisini vermiştir (1964, s. 125). Janpeyisov ise kelimenin Şımkent ağzında *ulaw* biçiminde görüldüğünü ve bu kelimeyle birlikte Kazak edebî dilindeki *ulan*, *ulas* varyantlarının da kökünün *ula-* fiili olduğunu ifade etmiştir (2018, s. 334).

3.1.8. süyretki ~ süyretpe /сүйреткі ~ сүйретпе

[< *südre-* + (-t-) + (-ki)]

“Tekerleksiz, sürüklenerek taşınan en basit araba türüdür. Uzun ağaç sııkların atın arkasına bağlanmasıyla meydana getirilmektedir” (Vâli t.b. 2013, s. 1181).

Buna bazen *iytarqa* ya da *jantaq* da denmektedir. Bunlar özellikle dağlık bölgelerde, arabanın ulaşamayacağı yerlerde kullanılmaktadır. Bu tür tekerleksiz arabalardan biri de *şana* “kızak” olarak adlandırılmaktadır. *Şana*, kar yağışının bol olduğu bölgelerde atın arkasına bağlanmak suretiyle kullanılmaktadır (Älimbay t.b. 2012b, s. 188).

Kelime tabanıyla kelimenin lehçelerdeki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Harezmi *südre-* “sürümek, sürüklemek” (Ünlü 2012, s. 538), **Kıpçak** *süyrel-* “sürünmek” (Toparlı vd. 2007, s. 247).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *süyrotkü* “bir taşıt” (Yudahin 1998, s. 674), **Kkalp.** *süyretki* “след на земле” [yerdeki iz] (Baskakov 1958, s. 596), **Başk.** *höyretké* “iki sırtığı birbirine bağlayarak bir şeyi sürüklemek düzeni” (Özşahin 2011, s. 366), **Tat.** *söyretkêç* “çekici” (Ganiyev vd. 1997, s. 287).

Kelime tabanı ilk olarak Harezmi Türkçesi döneminin söz varlığını kapsayan HATS’de *südre-* biçiminde görülmektedir. Bu fiil Kazakçada *süyre-* “sürümek, sürüklemek” (Koç vd. 2003, s. 496) biçimini almıştır. ESTY’de *süyre-* fiilinin modern Türk lehçe ve diyalektlerindeki biçimlerine yer verilmiştir (Levitskaya [i drugiye] 2003, s. 370). Bu tabana fiilden fiil

yapma eki *-t-* ve fiilden isim yapma eki *-ki* getirilmek suretiyle sözcük türetilmiştir.

3.2. Arabanın Bölümleri

3.2.1. arıs /арыс

[< arış]

“At arabasının ön tarafı ile arka tarafını birbirine bağlayan ağaç iskelet; araba oku; *tärte, jetek*” (Januzaqov 2008, s. 59; Väli t.b. 2013, s. 107).

Kazakçada kelimenin bu anlamı dışında “erkek, koca; aksakal; ecdat; boy teşkilatı; çadırın tepesini tutan büyük ve sağlam ağaç” gibi farklı anlamları da bulunmaktadır (QETS-1 2011, s. 689-691). Adilov, Kazakçanın edebî dilinde kelimenin “araba oku” anlamının unutulmaya başlandığını, bu anlamın sadece ağızlarda devam ettiğini ifade etmektedir (2018, s. 45). Kelime, Kazakçadaki *ay qoralansa arısıñdı sayla* (havaalar soğuduysa arabayı hazırla) ve *atına äli kelmegen arısın töbeleydi* (atına gücü yetmeyen araba okunu tekmeler) (Adilov 2018, s. 45) gibi kalıp ifadelerde “araba oku” anlamını korumaktadır.

Atı arabaya koşmak için arabanın önüne doğru uzanan uzun ağaca “araba oku” denmektedir. Bu ok, arabanın arkasına doğru alt kısmında da devam etmektedir. *Derleme Sözlüğü*’ne göre Anadolu’da araba okuna *arış*, oku arabaya bağlayan uzun parçaya ise *bağırçak* ~ *bağcık* adı verilmektedir (TDK 1963, s. 324; TDK 1965, s. 476). Anadolu’da *dingel, germe, eksen, elmin, iğ, köçer ağaç* gibi sözler de zaman zaman “araba oku” anlamında kullanılmıştır. Türk kültür çevresinde Harezmişahlar buna *tingil* “dingil” demektedirler. Bu söz, Moğolcada *tenggeli* biçimini almıştır. Kırgızlar bunun için sadece *ok* sözünü kullanmayı tercih etmişlerdir. Kırım Tatarları ise “dingil” için *koçer* sözünü kullanmaktadırlar (Ögel 1978, s. 409).

Kelimenin lehçelerdeki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *arış* “dokumanın tezgâha sarılmış olan ve uzunluğuna dikine bulunan telleri” (Atalay 1986, s. 33), Kıpçak *arış* “dokunacak bezin uzunluğuna gerilen iplik” (Toparlı vd. 2007, s. 11), Çağ. *arış* “marangoz dükkânı, dokuma tezgâhı üzerine atılan arga” (Ünlü 2013, s. 51).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *eriş* “dokumada boyuna atılan iplik” (Yudahin 1998, s. 337), Kkalp. *arıs* “оглобля” [araba oku] (Baskakov 1958, s. 53), Başk. *arış* “araba

araştırmacılar arasında bir görüş birliğinin sağlanamadığını söylemek mümkündür.

3.2.2. azuwağaş /a3yaғaш

[< azığ, < *ı ‘orman’ + (+ğaç)]

“At arabasının tahta sabanı” (QETS-1 2011, s. 126; Vâli t.b. 2013, s. 36). “Arabanın *belağaş* adı verilen dingilini tutan mekanizma” (Älimbay t.b. 2011, s. 74).

QETS ile QS’de yerel bir kullanım olduğu belirtilen bu söz, QTAS’de Kökşetaw eyaletinin Eñbekşilder ilçesinden derlenmiştir (Qaliyev t.b. 2005, s. 24).

Kelime *azuw* ve *ağaş* sözlerinin birleşimiyle oluşturulmuştur. Anadolu ağızlarında da *azı* ve *azı çivisi* sözleri “öküz arabalarının arka ve ön yastıklarını dingile bağlayan ağaç çivi, yöğrüge çakılan ağaç çivi, kravatı dingile bağlayan çiviler; kağrı arabası dingilinin dengesini temin etmek için kertilmiş ağaç; kağrı arabasında ekseni çeken dişler” gibi anlamları barındırmaktadır (TDK 1963, s. 438). Kazakçadaki anlamın da benzetme yoluyla ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

Kaz. *azuw* sözünün lehçelerdeki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *azığ* “azı dişi” (Caferoğlu 1968, s. 28), **Harezmi** *azığ* “azı” (Ünlü 2012, s. 70), **Kıpçak** *azı* ~ *azığ* ~ *azu* “azı dişi” (Toparlı vd. 2007, s. 19).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *azuu* “azı dişi” (Yudahin 1998, s. 75), **KTat.** *azuv* “коренной зуб” [azı dişi] (Useinov 2007, s. 318), **Kkalp.** *azuv* “клык” [köpek dişi] (Baskakov 1958, s. 24), **Başk.** *azav* “azı” (Özşahin 2011, s. 199), **Tat.** *azav* “azı dişi” (Öner 2009, s. 32), **KMalk.** *azıv* “azı dişi” (Tavkul 2000, s. 107), **Kum.** *azuw* “azı” (Pekacar 2011, s. 56), **Nog.** *azuv* “коренной зуб” [azı dişi] (Baskakov 1963, s. 353), **Kar.** *azav* “1. Клык [köpek dişi], 2. Коренной зуб [azı dişi]” (Baskakov 1974, s. 47).

QETS-1’de yerel bir ifade olduğuna vurgu yapılan Kaz. *azuwağaş* sözünün bu anlamı çağdaş Kıpçak lehçelerinin tarama yapılan sözlüklerinde tespit edilememiştir.

Vámbéry, “sıkıştırmak, bastırmak” anlamlarını verdiği *ıs*, *iz*, *ez*, *az* köklerini bir arada değerlendirip *ez-* fiiliyle *azı* (*diş*) sözünü birleştirmiştir (1878, s. 42). Doerfer, Moğ. *arağa* ‘großer Zahn’[büyük diş] biçiminin

Türkçeden ödünçleme olduğunu söylemiştir (1965, s. 55). Räsänen, ‘eckzahn’ [köpek dişi] anlamını vererek ET *azığ* kelimesinin tarihî ve çağdaş biçimlerini sıralamış, Çuv. **ora* farazi şeklini vermiştir (1969, s. 33). Clauson da kelimenin ‘tusk’ [azı dişi] anlamına değinmiş ve ufak bir fonetik değişiklikle Moğ. *arağa* şeklinde görüldüğünü dile getirmiştir (1972, s. 283). Eren, ET *azığ* kelimesinin bilimsel yayınlarda sıklıkla Moğ. *arağa* biçimiyle birleştirildiğini ve kelimenin Türkçeden Farsçaya *āzū* olarak geçtiğini ifade etmiştir (1999, s. 30). Gülensoy, TT *azı* “azı dişi” kelimesinde bir göçüşme olduğunu ileri sürmüş ve < **ağ-ız* biçimini vermiştir (2007, s. 97). Stachowski, kelimenin etimolojisini ET *azığ* < **azı*- ‘kauen’ [çığnemek] şeklinde vermiştir (2019, s. 71).

3.2.3. **baqawız /бақауыз**

[< ? *baqawız*]

“At arabasının *belağaş* adı verilen ön ve arka tekerini bağlayan bölümüne takılan ve ön tekere yerleştirilen ağaç parça” (Qaliyev t.b. 2005, s. 121).

Tarama yapılan sözlüklerden yalnızca QTAS’de yer alan bu sözlük birimi, Kazakistan’ın Jambıl bölgesinin Şuw ilçesinden derlenmiştir.

Sözcüğün kökeni tespit edilememiş olup tarihî ve çağdaş lehçelerin tarama yapılan kaynaklarında bu söz tanıklanmamıştır.

3.2.4. **bujıra /бұжыра**

[< ? *bujıra*]

“Atın dizginini at boyunduruğu *doğa*’ya bağlayan halka demir” (Qaliyev t.b. 2005, s. 157; Qaydar 2013a, s. 301; Quralulı 2007, s. 59).

QS’de bu sözün Kazakçanın ağızlarında kullanıldığı belirtilmiştir (Väli t.b. 2013, s. 267). Kazakçanın ağız sözlüğünde *bujıra*, Doğu Kazakistan bölgesi ile Jambıl eyaletinden derlenmiştir (Qaliyev t.b. 2005, s. 157).

Kökeni tespit edilemeyen bu sözlük birimi, tarihî lehçeler ile çağdaş Kıpçak lehçelerinin tarama yapılan kaynaklarında tanıklanmamıştır.

3.2.5. **doğa /дога**

[< Rus. *duga*]

“At arabasının ön tarafıyla arka tarafını birleştiren iskelet *tärte* ve hamutu, atın boyunduruğu ve at arabasını birbirine bağlayan kayış *qulaq baw* ile bir arada tutan üst bölüm, yarım daire şeklindeki ağaç parça” (QETS-4 2011, s. 691; Januzaqov 2008, s. 202; Väli t.b. 2013, s. 373). “At boyunduruğu” (Koç vd. 2003, s. 128).

Bu sözden türetilmiş *doğalı*, *doğasız*, *doğaşa* sözlerine de sözlüklerde madde başı olarak yer verilmiştir (Väli t.b. 2013, s. 373).

QTAS’de *doğa* sözünün Qostanay eyaleti Jangeldin, Amangeldi ilçeleriyle Jambıl eyaleti Qorday, Merke, Lugovoy ve Şuw ilçelerinde *ayılbas* “kolan tokası, kolan ucu” anlamında kullanıldığı kayıtlıdır (Qaliyev t.b. 2005, s. 197). Kazakçanın söz varlığında “*doğa* gibi eğilip dik duran at yelesi” anlamına gelen *doğa jal* sözü de yer almaktadır (Januzaqov 2008, s. 202).

Ata yük yüklendiği zaman *doğa* âdeta amortisör görevi görmektedir. Bu nedenle çoğunlukla kayın gibi sağlam ağaçlardan yapılmaktadır (İshan 2009, s. 84). Bu boyunduruğun at arabasının iskeleti *tärte* ile birleşen alttaki dışa dönük iki ucu arabaya sağlam bağlanabilmesi için oyuk yapılmaktadır (Nurğaliyev 1990, s. 33).

Anadolu’da boyunduruk ağacı arabanın okuna ya *koçan* adı verilen bir kayışla ya da *ilmeçer* denilen bir demirle bağlanmaktadır. *Koçan*’a Anadolu’nun bazı yörelerinde *yağandırık* ~ *yağıldırık*; *ilmeçer*’e de *çeki çivisi* veya *kurt ağzı* da denmektedir (Ögel 1978, s. 408).

Kelime tarihî lehçelerde tanıklanmamıştır.

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *doğo* “iri ağaç (araba koşumunda)” (Yudahin 1998, s. 310), **Kkalp.** *doğa* “1. Дыга [at boyunduruğu; yay], 2. Пряхка [toka]” (Baskakov 1958, s. 175), **Başk.** *duğa* “1. Boyunduruk; kavis, eğmeç, yay, 2. Atlı kişileri hesaplama birimi (Özşahin 2011, s. 359), **Tat.** *duğa* “hayvan koşum takımındaki boyunduruk” (Öner 2009, s. 75).

Büyük Rusça - Türkçe Sözlük’te “yay, kavis; arş” anlamları verilen *dyza* (duga) sözü aynı zamanda “at arabasının boyunduruğu” anlamına da gelmektedir. (Bogoçanskaya - Torgaşova 2009, s. 115). Buna bağlı olarak da bu sözün Kazakçaya Rusçadan geçtiği düşünülebilir.

3.2.5.1. doğaday /догадай

[< Rus. *duga* + < *teg* ‘gibi’]

“*Doğa* gibi, *doğa* ’ya benzer” (Väli t.b. 2013, s. 373).

3.2.5.2. doĝar- /доғар-

[< Rus. *duga* + (+r-)]

“Arabaya koşulan atın koşum takımlarını çıkartmak” (Januzaqov 2008, s. 203; Vâli t.b. 2013, s. 373).

Bu fiilin “durmak, kesmek, tamamlamak” anlamları da bulunmaktadır (Januzaqov 2008, s. 203; Vâli t.b. 2013, s. 373).

3.2.6. doñĝalaq ~ döñgelek /доңғалақ ~ дөңгелек

[< Kaz. *döñgel-* + (-ek)]

“At arabasının tekeri” (Vâli t.b. 2013, s. 376-377; Qaydar 2013a, s. 312).

Buna Aktöbe ve Qızılorda’da *tegermeş*, Qostanay’da *tegerşik* denmektedir (Qaydar 2013a, s. 313).

Kelimenin lehçelerdeki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Kıpçak *tögerik* “değirmi, teker” (Toparlı vd. 2007, s. 282), **Çağ.** *tegrük* “yuvarlak, değirmek, tekerlek” ~ *tigirçek* “tekerlek” (Ünlü 2013, s. 1100; 1125).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *döñgölök* “tekerlek” (Yudahin 1998, s. 312), **KTat.** *tegerçik* “колесо” [tekerlek] (Useinov 2007, s. 109), **Kkalp.** *döñgelek* “кырг; колесо” [halka; tekerlek] (Baskakov 1958, s. 177), **Başk.** *deñgersek ~ tüñerek ~ tegermes* “tekerlek, çark” (Özşahin 2011, s. 358-410-759), **Tat.** *tegermeç* “1. Tekerlek, 2. Akrobatik takla hareketi” (Öner 2009, s. 270), **KMalk.** *dügürçek ~ töngerçek ~ töngerek* “tekerlek” (Tavkul 2000, s. 188; 406), **Kum.** *dögerçik* “колесо” [tekerlek] (Bammatov 1969, s. 127), **Nog.** *tegerşik* “колесо” [tekerlek] (Baskakov 1963, s. 312), **Kar.** *tekerlek* “колесо” [tekerlek] (Baskakov 1974, s. 562).

Budagov’ sözlüğünün birinci cildinde Kırgızca (Kazakça) kaydıyla yer alan *döñgelek*²⁹ sözü “круглый; колесо” [yuvarlak, tekerlek] (1869, s. 573) anlamındayken Radloff sözlüğünün üçüncü cildinde Çağatayca kaydıyla verilen *töñgelek* sözünün “кольцо - der Ring” [yüzük] anlamıyla yer alması dikkat çekicidir (1905, s. 1248). Räsänen, Hak. *teglek* “кырг,

окружность” [halka, çember] sözüyle Moğ. *tögelig* ‘ring’ [halka] biçimini birleştirmiştir (1969, s. 469). ESTY’de *döñgelek* sözünün **teñ-* ~ **teg-* ~ **töñ-* kökleriyle ilişkili olabileceği ifade edilmiştir (Sevortyan 1980, s. 282). Gülensoy, TT *tekerlek* sözünün etimolojisini < *tegir*+*le-k* biçiminde vermiş, kelimenin Kazakça biçiminin *döñgelek* şeklinde olduğunu belirtmiştir (2007, s. 875). Osman Karatay, konuyla ilgili olarak kaleme aldığı “Wheels and Carts of the Ancient Turks in a Linguistic Wiew” başlıklı makalede kelimenin kökünü ET *tegre* ‘surroundings’³⁰ [çevre, etraf], *tegrek* ‘ring, circle’ [halka, çember] ve *tevir-* ‘dönmek’ sözleriyle ilişkilendirmiştir. Karatay’a göre TT *teker*, Trkm. *tiğir*, Başk. *tegermes*, Tat. *tegermeç*, Kaz. *döñgelek*, Kırg. *döñgölök* kelimeleri bu sözlerle bağlantılıdır (Karatay 2020, s. 169).

3.2.7. erşik /epwık

[< *eğer* + (+şik)]

“1. Atı arabaya koşarken kemer gibi takılan ve küçük eyere benzediği için bu adı alan koşum, 2. Küçük eyer” (Januzaqov 2008, s. 233).

QETS ile QS’de deveye yük yüklemek için kullanılan semere de *erşik* adı verildiği kayıtlıdır (QETS-5 2011, s. 374; Vâli t.b. 2013, s. 423). QTAS’deki bilgilere göre bu söz, Qızılorda eyaletinin Qarmaqşı ve Sırdariya ilçelerinde *egerşe* (Qaliyev t.b. 2005, s. 209), Aral’da *erkeş* ~ *erkeşe*, Qostanay eyaletinin Jangeldin ilçesinde ise *erkeşi* (Qaliyev t.b. 2005, s. 216) şeklindedir. Kazakistan’ın bazı bölgelerinde *erşik*’e *ıñırşaq* da denilmektedir (Älimbay t.b. 2012a, s. 85).

Erşik, at arabaya koşulduğu zaman kullanılmaktadır. Eyere benzediği için bu ad verilmiştir. Bunun üzerinden *tärte*’yi kaldıran kayış geçmektedir (Aytbayeva 2007, s. 74). Hamutun atın gövdesine baskı kurup atı yaralamaması için de *erşik*, gerekli bir koşum takımıdır (Nurğaliyev 1990, s. 33). Direncin belirli bir kısmını atın sırtına aktarmak için kullanılan bu koşum takımının *jatınqı* (düz) ve *bükir* (kambur) *erşik* olmak üzere iki türü bulunmaktadır. *Jatınqı erşik*, ensesi kısa güçlü atlar için kullanılırken *bükir erşik* diğer atlar için tercih edilmektedir (Asanbayev - Vahitov 2014, s. 72).

Tarihî lehçelerde tanıklanmayan bu kelimenin çağdaş Kıpçak lehçelerindeki görünümü şu şekildedir:

³⁰ Makalede bu kelimenin açıklaması sehven ‘surroundings’ biçiminde yazılmıştır.

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *eerçik* “küçük eyer, eyercik” (Yudahin 1998, s. 322), **Kkalp.** *arba er* “седёлка” [eyercik] (Baskakov 1958, s. 48).

Kelime, *er* “eyer” sözüne +*şik* küçültme eki getirilerek türetilmiştir.

3.2.7.1. erşikte- /epşikte-

[< *eğer* + (+şik) + (+te-)]

“Koşulan arabaya *erşik* yerleştirmek” (QETS-5 2011, s. 374; Vâli t.b. 2013, s. 423; Januzaqov 2008, s. 233); “eyerlemek, eyer vurmak” (Koç vd. 2003, s. 143).

3.2.8. inırşaq ~ inğırşaq /ыңыршақ ~ ыңғыршақ

[< *inır* + (+şaq)]

“Atı arabaya koşarken kayış geçirilen bir tür küçük eyer; *erşik*” (Vâli t.b. 2013, s. 1454).

Kazakçada deve veya öküze yük yüklemek veya binmek için kullanılan semere de aynı isim verilmektedir (Koç vd. 2003, s. 665). Kazakçanın ağız sözlüğü olan QTAS’de, bu eyer türünün dünyanın çeşitli bölgelerinde yaşayan Kazaklar tarafından farklı biçimlerde adlandırıldığı belirtilmektedir. Buna göre bu söz Karakalpakistan’da *arbager* ~ *aşaq* (Qaliyev t.b. 2005, s. 67; 89), Çin’de *qatep* (2005, s. 401), Türkmenistan’da *temir er* (2005, s. 662) şeklindedir. Kazakistan’ın Jambıl eyaletinin Sarısuw ve Talas ilçelerinde ise *jelqom* eyer için *inırşaq er* denilmektedir (2005, s. 787).

Inırşaq, *erşik* adı verilen küçük eyerin çok basit bir türüdür. Eski zamanlarda arabaya koşulan atın sırtında *erşik* görevinde kullanılmıştır (Älimbay t.b. 2014, s. 757). Anadolu ağızlarında *ingırçak* biçimiyle görülen kelimenin “1. Tahterevalli, 2. Salıncak, 3. Çitlerin dallardan yapılmış kapısı” anlamları bulunmaktadır (TDK 1974, s. 2478).

Kelimenin tarama yapılan lehçe kaynaklarındaki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Harezmi *inğırçak* ~ *inırçak* “tahtirevan” (Ünlü 2012, s. 243), **Kıpçak** *CC yinırçak* “semer, palan” (Güner 2016, s. 1555).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *ıñırçak* “yük eyeri” (Çokotegin 2014, s. 92), **Kkalp.** *ıñğırşaq* “седёлка” [eyercik] (Baskakov 1958, s. 757), **Başk.** *ıñırsak* “седёлка” [eyercik] (Ahmerov [i drugiye] 1958, s. 671), **Tat.** *ıñğırçak* “1. At eyeri, semer, 2. Eyer yastığı” (Öner 2009, s. 111), **KMalk.** *ıngırçak* “eyer, semer” (Tavkul 2000, s. 224).

Budagov’ sözlüğünde Kazakça ve Kırgızca olarak gösterilen kelime *añğırçak*³¹ biçiminde verilmiştir (1869, s. 75). Radloff ise bu kelimeyi sözlüğüne *ıñırşak* olarak almış ve kelimenin yapısını *ıñır* + *şak* şeklinde açıklamıştır (1893, s. 1358). Egorov, Çuv. *yénerçék* ‘седёлка’ biçimini vermiş ve bu kelimenin yapısını da *yéner* ‘седло’ [eyer] + (+*çak*) şeklinde açıklamıştır (1964, s. 78-79). Doerfer, kelimenin Türkçeden Moğolcaya *ıngırcah* ‘einfacher Sattel’ [basit bir eyer] şeklinde geçtiğini belirtmiştir (1965, s. 128). Vásáry, kelimenin Türkçeden Rusçaya *arçak* biçiminde geçtiğini kaydetmiştir (1995, s. 39). Sevortyan, kelimenin çağdaş lehçelerdeki şekillerini verdikten sonra etimolojisini *ıñır-* ~ *ıngır-* ‘стонать, скрипеть’ [inlemek, gıcırdamak] + (-*çak*) eki şeklinde açıklamıştır (1974, s. 659). Mankeyeva da kelimeyi *ıñır* ‘eyer’ + *şaq* biçiminde vermiştir (2008, s. 226).

Kelime tabanı onomatope bir söz olarak düşünülebilir. Kelimenin ‘bir tür küçük eyer’ anlamından hareketle sondaki +*şaq* ekinin küçültme eki olduğu anlaşılmaktadır.

3.2.9. jetek /жетек

[< *yed-* + (-ek)]

“At arabasının ön tarafı ile arka tarafını birbirine bağlayan ağaç iskelet; *tárte, arıs*” (Januzaqov 2008, s. 299). “Bir at, arabaya koşulduğunda atın iki tarafından uzanan tahta parçalar, araba oku” (Qaliyev t.b. 2005, s. 262).

“Araba oku” anlamının dışında kelimenin Kazakçada “yedeğe alınan hayvan; etki, tesir” gibi anlamları da bulunmaktadır (Koç vd. 2003, s. 176).

Kelimenin ve kelime tabanının tarama yapılan lehçe kaynaklarındaki görünümü şöyledir:

31 *каз. кыр. ıñğırçак, ıñкırçак сѣделка*

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *yet-* “yetmek, erişmek; yedekte götürmek” ~ *yetil-* “güdülmek, yedilmek” ~ *yetgek* “heybe, bohça” (Atalay 1986, s. 776-777), **Harezmi** *yèt-* “ulaşmak, yetişmek, erişmek, yeterli olmak, yetmek” (Ünlü 2012, s. 679), **Kıpçak** *yet-* “ulaşmak, erişmek; arkasından yetişmek; eklemek, bağlamak; kâfi gelmek; yedeğine almak, sevk etmek” ~ *yedek* “yedek” (Toparlı vd. 2007, s. 317; 319), **Çağ.** *yedek* “yedekdaş, maiyetinde giden arkadan gelen şeyler; yedek at, eğlence ve tören atı” ~ *yidek* “yedek, saltanat kervanının atları, gösteri atları” ~ *yitek* “yedek at” (Ünlü 2013, s. 1245-1253-1256).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *cetek* “1. Yedeğe alınmış, 2. Rehberlik, sevk ve idare” (Yudahin 1998, s. 204), **Kkalp.** *cetek* “повод, поводок (для животных)” [dizgin, kayış (hayvanlar için tasma)] (Baskakov 1958, s. 19; 248), **KMalk.** *cetek* “dal budak, boğum, sürgün, uzantı, filiz” (Tavkul 2000, s. 149).

Kelimenin çağdaş Kıpçak lehçeleri arasında Kazakça ile Karakalpakçada araba koşumlarıyla ilgili bir anlamının bulunduğu görülmektedir. “Yedekte götürülen at” anlamının kelimenin ilk anlamı olduğu düşünüldüğünde araba koşumuyla ilgili anlamın daha sonra ortaya çıkmış olabileceği öngörülebilir.

Yeni Tarama Sözlüğü’nde *yed-* ~ *yid-* fiili “çekmek, yedekte götürmek”; *yedek* sözü ise “yedekte götürülen at” şeklinde anlamlandırılmıştır (Dilçin 1983, s. 241; 245). Fazıl Hüsnü Dağlarca’nın “Mustafa Kemal’in Kağnısı” başlıklı şiirinin *Yediyordu Elif kağnısını...* dizesinde bu fiilin kullanımı göze çarpmaktadır.

Gülensoy, TT *yedek* kelimesinin etimolojisini *yet-* ‘yetişmek, erişmek, yedekte götürmek, yedmek’ + *(-ek)* eki şeklinde açıklamıştır (2007, s. 1106). Tietze, “elle çekilip götürülen at” anlamını verdiği *yedek* ~ *yidek* kelimesinin etimolojisini < *yed-* + *(-ek)* isim türeten ek şeklinde izah etmiş; *yed-* ~ *yede-* ~ *yet-* ~ *yide-* fiilini ise “bir hayvanı başından bir iple çekmek, çekerek götürmek, yedeğinde götürmek; birini elinden tutup götürmek” olarak anlamlandırmıştır (2019b, s. 286-287). Stachowski de kelime kökünün < **yed-* fiili olabileceğini belirtmiştir (2019, s. 357).

3.2.10. kegey ~ şabaq /кегей ~ шабақ

[< Moğ. *kügüsün*]

“Araba tekerinin çubuğu; *şabaq*” (Januzaqov 2008, s. 373). “Bir tekerleğin merkezinden çemberine kadar uzanan çubuklardan her biri,

parmak” (Januzaqov 2008, s. 891; Vâli t.b. 2013, s. 614; Koç vd. 2003, s. 619).

QTAS’de Jambıl eyaletinin Şuw ilçesinde *çabaq*, Qarağandı eyaletinin Şet ilçesinde *baqay*, Aktöbe eyaletinde ise *kegey* denildiği belirtilmiştir (Qaliyev t.b. 2005, s. 714). Şımkent eyaletinin Maqtaral ilçesinde ise *gagay* denilmektedir (Qaliyev t.b. 2005, s. 172). Qaydar da Kazakistan’ın doğusunda buna *qaday* denildiğini kaydetmiştir (Qaydar 2013a, s. 313).

Kelimenin lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Çağ. *kegey* ~ *kağay* “araba tekerlerinin arkası” (Ünlü 2013, s. 605).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *kegey* “спица (колеса)” [tekerlek parmaklığı] (Yudahin 1985, s. 365), **Kkalp.** *kegey* “спица (колеса)” [tekerlek parmaklığı] (Baskakov 1958, s. 306), **Tat.** *kigi* “teker oku” (Ganiyev vd. 1997, s. 148), **KMalk.** *kegey* “tekerleğin parmakları” (Tavkul 2000, s. 253), **Kum.** *gegey* “örgü şişi” (Pekacar 2011, s. 132), **Nog.** *kegey* “спица (колеса)” [tekerlek parmaklığı] (Baskakov 1963, s. 157).

Ramstedt, Kalm. *kigesn* “radspeiche” sözünün Kırgızcaya *kegey* biçiminde geçtiğini belirtmiştir (1935, s. 231). Clauson, *kegey* sözünün Moğolcadan alınma olduğunu söylemiştir (1965, s. 165). Räsänen de kelimenin Moğolca bir alıntı olduğunu ve asıl biçiminin Moğ. *kügüsün*, Kalm. *kigesn* şeklinde olduğunu ifade etmiştir (1969, s. 307). ESTY’de söz konusu kelimeyle Anadolu ağızlarındaki *gege* “meyve ve dallarını eğmek ya da davarları yakalamak için kullanılan ucu çengelli uzun sırık” (TDK 1972b, s. 1968) sözü arasında ilişki kurulmaya çalışılmıştır (Levitskaya [i drugiye] 1997, s. 17).

Kelimenin çağdaş Kıpçak lehçelerine Moğolcadan geçtiği anlaşılmaktadır.

3.2.11. qalqan ~ qalday /қалқан ~ қалдай

[< *kalqan*]

“At arabasının yükünün düşmemesi için yapılmış kasa” (Januzaqov 2008, s. 464).

Bunun yerine bazen Rusçadan geçen *jäşik* sözü de kullanılmaktadır (Qaydar 2013a, s. 313).

Kelimenin lehçelerdeki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *kalkān* ~ *kalkāñ* “kalkan” (Atalay 1986, s. 256), **Harezmi** *kalkān* “kalkan, koruyucu” (Ünlü 2012, s. 283), **Kıpçak** *kalkān* “kalkan” (Toparlı vd. 2007, s. 124), **Çağ.** *kalkān* ~ *kılkan* “kalkan, savaş kıyafeti, koruma, siper” (Ünlü 2013, s. 570).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *kalkan* “kalkan, siper, sığınak” (Yudahin 1998, s. 391), **KTat.** *kalkan* “щит” [kalkan] (Useinov 2007, s. 415), **Kkalp.** *qalqan* “щит” [kalkan] (Baskakov 1958, s. 364), **Başk.** *kalkān* “kalkan; top vs. silahların önündeki çelik set; sur” (Özşahin 2011, s. 730), **Tat.** *kalkān* “kalkan” (Öner 2009, s. 155), **KMalk.** *kalkan* “miğfer, başlık; kalkan” (Tavkul 2000, s. 238), **Kum.** *kalkan* “щит” [kalkan] (Bammatov 1969, s. 184), **Nog.** *kalkan* “щит” [kalkan] (Baskakov 1963, s. 141), **Kar.** *kalkan* “kalkan; miğfer, başlık” (Çulha 2006, s. 72).

Söz konusu anlamın dışında kelimenin Kazakçada “kalkan; kulak kepçesi” (Koç vd. 2003, s. 280) anlamları da bulunmaktadır. Kazakçada *qalqan* sözünün yan anlamlar kazandığı görülmektedir.

Doerfer, kelimenin Türkçeden Moğolcaya Moğolcadan tekrar Türkçeye geçen eski bir alıntı olabileceğini ileri sürmüştür (1967, s. 502). Räsänen, kelimenin Moğolca kökenli olduğunu söylemiştir (1969, s. 227). Lessing, Moğ. *halha* sözünün “shield, screen, bulwark; protection, patronage” [kalkan, siper; koruma, himaye] anlamlarını vermiştir (1960, s. 922). Clauson, kelimenin tarihî metinlerdeki kullanımını gözler önüne sermiştir (1972, s. 621). Gülensoy, kelimenin Moğolca bir alıntı olduğunu ifade etmiştir (2007, s. 455). Tietze, Doerfer’i kaynak göstererek kelimenin aslında Türkçe kökenli olduğunu ve Moğolca biçiminin Türkçeden alıntılandığını yinelemiştir (2016b, s. 79). Stachowski, kelimenin Moğolca biçimindeki *-n* eksikliğinden dolayı kökeninin Türkçe olabileceğini belirtmiştir (2019, s. 199).

Kelimenin daha eski tarihli Türkçe metinlerde tanıklanabiliyor olması kökeninin Türkçe olabileceği ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

3.2.12. oqtemir /оқтемір

[< oq, < temir]

“At arabasının iki tekerleğini birbirine bağlayan demir. Buna *bilik* de denmektedir.” (Älimbay t.b. 2013, s. 572).

Kazakçanın tarama yapılan sözlüklerinde bu söze madde başında yer verilmemiştir. Kelime sadece etnografya ansiklopedisinde yer almaktadır. Bazı bölgelerde *bel oqtıq* olarak da adlandırılan bu söz, Jambıl eyaletinin Şuw ilçesinde ise *bel temir* şeklinde isimlendirilmektedir (Qaliyev t.b. 2005, s. 140).

Tarama yapılan tarihî ve çağdaş lehçe kaynaklarında buradaki anlamıyla tanıklanamayan bu sözlük birimi, *oq* ve *temir* sözlerinin birleşimiyle oluşturulmuştur.

3.2.13. oqtıq /оқтық

[< ok + (+tıq)]

“1. Araba oku, 2. At arabasının ön ve arka tekerlerinin arasındaki sırık, 3. Ok ucu, 4. Bukağı ipi arasındaki mesafe” (QETS-11 2011, s. 654; Vâli t.b. 2013, s. 994; Januzaqov 2008, s. 629).

Kazakistan’ın doğusunda bu kavram *oqağaş*; Qızılorda, Aral civarında ise *köşer* şeklinde adlandırılmaktadır (Qaliyev t.b. 2005, s. 535; 345). *Qazaqtıñ Etnografıyalıq Kategoriyalar, Uğımdar men Atawlarınıñ Dästürli Jııyesı* başlıklı eserde *oqtıq*’a *belağaş* da denildiği bilgisine yer verilmiş, sağlam olması için yapımında kayın ağacının tercih edildiği ifade edilmiştir (Älimbay t.b. 2013, s. 572). QETS-3’te *belağaş* sözü, “1. At arabasının ön ve arka tekerlerinin arasındaki sırık, 2. Eyerin bir parçası; eyerin iki ucunun arasına konulan ağaç” (2011, s. 238) şeklinde tanımlanmıştır. Bu kavram, *orta ağaş*, *beldik ağaş* şeklinde de adlandırılmaktadır (Älimbay t.b. 2013, s. 602). Kazakçada *bilik* sözünün “iki tekerleği birbirine bağlayan kalın demir, dingil” (QETS-4 2011, s. 128; Koç vd. 2003, s. 103) anlamından hareketle Sızdıqova, *belağaş* sözünün yapısını *bilik+ağaş* şeklinde açıklamaktadır. (2014a, s. 70).

Kelimenin ve kelime kökünün lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *ok* “ok” ~ *okluk* “sadak, okların içine konduğu kılıf” (Atalay 1986, s. 429), Harezmi *ok* “ok” (Ünlü 2012, s. 441), Kıpçak *ok* “ok” (Toparlı vd. 2007, s. 204), Çağ. *ok* “ok” ~ *ok* “araba oku” (Ünlü 2013, s. 860).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *oktuk* “ok, kurşun, gülle malzemesi; bir şeyin ok, kurşun, gülle için zaruri olan miktarı” (Yudahin 1998, s. 588), Kkalp. *oq ağaş* “дышло” [araba oku] (Baskakov 1958, s. 19).

Tarihî dönemlerden Çağataycada kelime kökünün ‘araba oku’ anlamıyla kullanıldığı görülmektedir. Kelime kökü, modern Kıpçak lehçelerinde de ‘ok’ anlamını muhafaza etmektedir. Eski Türkçe döneminde *okluk* sözü ‘sadak’ anlamında kullanılırken Kazakçada kelimenin anlam çerçevesinin genişlemiş olduğu dikkat çekmektedir. Kelime *ok* isim köküne +*tık* isimden isim yapma eki getirilerek türetilmiştir.

3.2.14. *şanaq* /шанақ

[< *çana* + (+k)]

“At arabası ve arabayı oluşturan gövde kısmı” (Januzaqov 2008, s. 901; Vâli t.b. 2013, s. 1388; Koç vd. 2003, s. 627).

Kelime, QTTS’de *şanaq arba* biçiminde ayrı madde başıdır (Qaliyev 2014, s. 650). Bu anlamının dışında kelimenin “Kopuz veya dombıra gövdesi; değirmende öğütülen unun döküldüğü büyük kap” (Januzaqov 2008, s. 900; Koç vd. 2003, s. 627) anlamları da bulunmaktadır. Kazakçada *şana* sözü ise “kızak” anlamındadır (Koç vd. 2003, s. 627).

At arabasının gövde kısmını oluşturan *şanaq*’a Kazakçada *qalqan*, *jäşik*, *qorap*, *satı*, *qanat*, *ırdıwan* gibi isimler de verilmektedir (Älimbay t.b. 2011, s. 188).

Kelimenin lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *çanak* “çanak, kap, ölçü kabı” (Caferoğlu 1968, s. 59), **Harezmi** *çanak* “kadeh, bardak, kap, kâse” (Ünlü 2012, s. 131), **Kıpçak** *çanak* “çanak, kap” (Toparlı vd. 2007, s. 46) ~ **Erm.Kıp.** *çana* “сани, санки” [kızak] (Garkavets 2010, s. 367), **Çağ.** *çanak* “1. Üzengi, 2. Çukur, kap, tekne” (Ünlü 2013, s. 227).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *çanaa* “kızak” ~ *çanak* “göz çukuru” (Yudahin 1998, s. 250), **KTat.** *çanak* “миска, чаша” [çanak, kâse] (Useinov 2007, s. 578), **Kkalp.** *şanaq* “чашка” [fincan] (Baskakov 1958, s. 725), **Kum.** *çana* “сани, салазки” [kızak, atlı kızak] (Bammatov 1969, s. 354), **KMalk.** *çana* “сани” [kızak] (Akbaev 2011, s. 162), **Nog.** *şana* “сани, салазки” [kızak, atlı kızak] (Baskakov 1963, s. 404).

Kaz. *şana* sözünün Kırgızca, Karaçay Malkarca, Kumukça ve Nogaycada “kızak” anlamıyla kullanıldığı görülmektedir.

Doerfer, *çana* ‘kızak’ sözünün Moğolcaya ve bazı Kafkas dillerine geçtiğini ve kelime kökünün **çan-* fiili olabileceğini ifade etmiştir (1967, s. 108). Räsänen, *çana* ‘schlitten’ [kızak] kelimesinin çağdaş lehçelerdeki biçimlerini verdikten sonra kelimenin Moğolcaya da geçtiğini belirtmiş ve kökeniyle ilgili bilimsel kaynaklara atıfta bulunmuştur (1969, s. 98). Clauson ise kelimenin tarihî ve modern lehçelerdeki biçimlerine değinmiş, kökeni hakkında bir fikir belirtmemiştir (1972, s. 425). Tenişev, bu kelimenin bazı Türk diyalektlerinde ‘araba’ anlamıyla kullanıldığını kaydetmiştir (2001, s. 535). Gülensoy, *çanak* kelimenin etimolojisini < *çan* ‘çukur, oyuk; bardak’ + (a)k ‘küçültme eki’ olarak açıklamıştır (2007, s. 218).

3.2.15. *şentemir* /шентемір

[< Far. *çenber*, < *temir*]

“At arabasının ağaçtan yapılan tekerleğinin dışındaki demir çember; *şen*” (Januzaqov 2008, s. 913).

Kazakistan’ın Karağandı eyaletinde bu söze *abayma* denilmektedir (Qaliyev t.b. 2005, s. 13). Orenburg’da ise *toğın* adı verilmektedir (Qaydar 2013a, s. 313).

Bu sözlük birimi, *şen* ve *temir* sözlerinin birleşimiyle oluşturulmuştur. Anlamı göz önüne alındığında buradaki *şen* sözünün Far. *çenber* > Kaz. *şenber* kelimesinden kısalma olduğu söylenebilir.

Tarama yapılan tarihî ve çağdaş lehçe kaynaklarında bu kelime yukarıdaki anlamıyla tanıklanmamıştır.

3.2.16. *täjbaw* /тәжбай

[< Far. *tāç*, < *ba-* + (-ğ)]

“Araba okunu gererek tekerlere bağlayan demir” (Qaliyev t.b. 2005, s. 655).

Yalnızca Kazakçanın ağız sözlüğünde yer alan bu sözlük birimi, Rusya’nın Orenburg eyaletinden derlenmiştir (Qaliyev t.b. 2005, s. 655). *Täjbaw*, at arabasını oluşturan bölümlerden biridir. Dört tekerli arabanın öndeki iki tekerinde bulunmaktadır (Älimbay t.b. 2011, s. 187). Öndeki tekerlerin sağa veya sola dönmesini sağlayan mekanizmadır. Bu demirlerin uzunluğu yaklaşık 1 veya 1,5 kulaç civarındadır (Älimbay t.b. 2014, s. 372).

Stachowski, *tāç* sözünün kökeninin Farsça olduğunu belirtmiştir (2019, s. 319). Birleşik söz yapısındaki bu sözlük birimi, tarihî lehçeler ile çağdaş Kıpçak lehçelerinin tarama yapılan kaynaklarında tanıklanmamıştır.

3.2.17. *tärte* /*rəpte*

[< *tart-* + (-e)]

“At arabasının ön tarafı ile arka tarafını birbirine bağlayan ağaç iskelet; araba oku; *arıs, jetek*” (Januzaqov 2008, s. 792; Vâli t.b. 2013, s. 1231).

Bir at, arabaya koşulduğunda atın bağlandığı bu tahtaya Kazakçanın ağızlarında *därte*, *derte* veya *terte* de denilmektedir (Qaliyev t.b. 2005, s. 190). Qostanay bölgesinde *kerte* olarak da adlandırılmaktadır (Qaydar 2013a, s. 313).

Dört tekerli at arabasında *tärte*, ön ve arka tekerleri birleştiren demir sırtığa bağlanmaktadır. Fakat orta kısmı *iñırşaq* adı verilen bir tür küçük eyerin orta bağıyla sağlamlaştırılıp ucu, atın boyunduruğu ile at arabasını birbirine bağlayan *qulaq baw* kayışından geçirilerek at boyunduruğu *doğa*’ya bağlanmaktadır. Dört tekerli at arabasında *tärte*’nin uzunluğu yaklaşık üç veya dört metredir. Arabaya koşulan atın suluk zincirine ortalama altı kulaç uzunluğundaki *delbe* kayışı bağlanmaktadır (Älimbay t.b. 2011, s. 187).

Bu söz, tarama yapılan tarihî lehçe kaynaklarında tanıklanmamıştır.

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Başk. *terte* “araba ya da kızağın ortasında hayvanları koşmak için kullanılan uzun ağaç” (Özşahin 2011, s. 759), **Tat.** *terte* “atı arabaya koşmakta kullanılan iki uzun kalastan birisi, ok” (Öner 2009, s. 273).

Kelimenin Kazakçadan başka İdil-Ural grubu Kıpçak lehçelerinin söz varlığında da bulunduğu görülmektedir. Kaz. *tärte* sözünde görülen /ä/ sesi, telaffuz açısından *a*’ya benzeyen bir sestir; ancak bu ses, ön damağın başlangıç noktasında geniş-düz olarak telaffuz edilmektedir. Çoğunlukla Arapçadan alıntı sözlerde kullanılan bu ünlü; *äkel-* ‘alıp gelmek’, *bäyşeşek* ‘kardelen’, *bäybişe* ‘ilk hanım’, *täñerteñ* ‘sabah’ gibi Türkçe asıllı sözlerde de görülmektedir (Koç ve Doğan 2004, s. 22-23).

Räsänen, kelimeyi ET *tartig* ‘Sattelgurt’ [eyer kolanı] sözüyle ilişkilendirmiş ve Tat. *tärtä* ‘оглобля’ [araba oku, ok] kelimesinin kökünün *tart-* ‘ziehen’ [çekmek] fiili olduğunu söylemiştir (1969, s. 465). *Tamap теленең этимологик сүзлеге* (Tatarcanın Etimoloji Sözlüğü) adlı

çalışmada da bu söz *tart-* fiiliyle ilişkilendirilmiş ve Tatarcanın bazı diyalektlerinde bu kelimenin *tertme* ‘küçük kızak’ biçiminde görüldüğü ifade edilmiştir (Ähmät'yanov 2015, s. 248).

3.3. Hamut

3.3.1. atşölke /атшөлке

[< *at*, < ? *şölke*]

“Keçeden yapılmış hamut” (QETS-2 2011, s. 131; Vâli t.b. 2013, s. 124; Qaliyev t.b. 2005, s. 81; Quralulı 1997, s. 223).

Sözlüklerde mahallî, yerel bir ifade olduğu kayıtlıdır. QTAS’de bu söz Kazakistan’ın Qızılorda eyaletinin Qarmaqşı, Sırdariya, Şiyeli ilçeleri ile Aqtöbe eyaletinin İrgız ilçesinden derlenmiştir (Qaliyev t.b. 2005, s. 81). QTS ile QTTS’de bu söz madde başı olarak yer almamaktadır.

Genellikle hamutun olmadığı durumlarda onun yerine kullanılmaktadır. Bazı bölgelerde buna *şorqa* da denilmektedir (Aytbayeva 2007, s. 74).

Bu sözlük birimi, tarihî lehçeler ile çağdaş Kıpçak lehçelerinin tarama yapılan kaynaklarında tanıklanmamıştır.

3.3.2. qamıt /қамыт

[< ? *hamut*]

“Araba koşumunda atların boynuna geçirilen ağaç veya üstüne meşin geçirilmiş çember; hamut” (QETS-9 2011, s. 198; Vâli t.b. 2013, s. 748; Januzaqov 2008, s. 469).

Türkmenistan’daki Kazaklar bunu *küşen* ~ *küşek* biçiminde adlandırmaktadırlar (Qaliyev t.b. 2005, s. 359; Qaydar 2013a, s. 302). Hamutun alt kısmına *alqım ağaç* denilmektedir (Qaydar 2013a, s. 301).

Atın koşum takımları arasında temel parçalardan biridir. İki ağaç veya demirden yapılabilir (İshan 2009, s. 81). Hamut, *qamutağaş*, *jelke baw*, *qulaq*, *qulaq baw*, *tamaq baw*, *şiliya* gibi parçalardan oluşmaktadır (Älimbay t.b. 2012b, s. 428). Hamut, eğilebilen ağaçtan yapılmaktadır ve bu ağacın en yukarı ucu, kayış ile sıkıca bağlanmaktadır. Bu kayışa *jelke baw* adı verilmektedir. Hamutun *qulaq* adı verilen alt bölümündeki deliklere, *qulaq baw* adı verilen yassı bir kayış geçirilmektedir. Bu bölüm, at arabasının oku olan *tärte* ile at boyunduruğu *doğa*’nın birbiriyle kesiştiği bölümdür. Hamutun aşağıda kalan başlarını birbirine bağlayan ince

kayışa da *tamaq baw* denmektedir. Bu kayış sıkıca gerildiğinde *doğa* başları *tärte*'ye daha sağlam bağlanmaktadır. Hamutun dışı deri, içi keçeden yapılabilmektedir (Quralulı 1997, s. 229). Günümüzde bu koşum takımı tek veya çift at için, yük taşımacılığında kullanılan atlar için veya tarımda kullanılan atlar için farklı biçimlerde tasarlanarak üretilmektedir (Asanbayev - Vahitov 2014, s. 70).

Kelime, Anadolu ağızlarının söz varlığında *hamut* ~ *hamit* biçiminde “1. Harman sürerken beygirlere takılan saptan yapılmış boyunduruk, 2. Arabaya koşulan atların boynuna vurulan koşum takımı, 3. Koşum takımının göğse gelen kısmı, 4. Develerin sırtlarına konup üzerine yük vurulan takım” anlamlarıyla yer almaktadır (TDK 1974, s. 2267).

Kelime, tarama yapılan tarihî lehçe kaynaklarında tespit edilememiştir.

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *kaamut* “hamut” (Yudahin 1998, s. 377), **Kkalp.** *qamut* “xomyт” [hamut] (Baskakov 1958, s. 368), **Başk.** *qamut* “hamut” (Özşahin 2011, s. 377), **Tat.** *qamut* “hamut” (Öner 2009, s. 155), **Kum.** *homut* “xomyт” [hamut] (Bammatov 1969, s. 347), **Nog.** *kamut* “xomyт” [hamut] (Baskakov 1963, s. 143).

Çağdaş Kıpçak lehçelerinden Kumukçada kelimenin Rusça *xomym* (homut) biçiminin kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Räsänen'e göre *hamut* sözü, Moğolca *hom* şeklinin çokluk biçimidir (1969, s. 154). Lessing, Moğ. *hom* sözünü “piece of felt placed under the pack on a camel; horse-collar” [deve semerinin altına serilen keçe parçası; hamut] olarak açıklamıştır (1960, s. 960). Eren, at arabası koşumlarından olan *hamut* sözüne etimoloji sözlüğünde yer vermemiştir. Deveyle ilgili bir söz olan *havut* ‘deve semeri’ ise bundan bağımsız bir kelimedir ve Kaz. *avıt*, Kkalp. *avıt* biçimlerinden anlaşıldığına göre baştaki *h* sesi sonradan türemiş olmalıdır (Eren 1999, s. 174). Eren, “Devenin Hamudu...” başlıklı makalesinde *deveyi havuduyla yutmak* “eline geçen ve hakkı olmayan şeyleri kendi menfaati için kullanmak, hiç çekinmeden büyük suistimal yapmak” deyimindeki *havut* kelimesinin “araba koşumunda atların boyunlarına geçirilen çember” olan *hamut* ile karıştırıldığına dikkat çekmiş, bu deyim *deveyi hamuduyla yutmak* şeklindeki kullanımının yanlış olduğunu dile getirmiştir. Eren'e göre *hamut* sözünün kökeni karışıktır (2001, s. 517). Tietze, kelimenin anlamını verdikten sonra kökeninin < Rus. *homut* olduğunu söylemiştir (2009, s. 248). Kelimenin nihai kökeni tespit edilememiştir.

3.3.2.1. *qamıttā-* /қамытта-

[< ? *hamut* + (+ta-)]

“Atın boynuna hamut takmak” (QETS-9 2011, s. 200; Vâli t.b. 2013, s. 748; Januzaqov 2008, s. 469).

3.3.2.2. *qamıttıq* /қамыттық

[< ? *hamut* + (+tıq)]

“Atın boynuna zarar vermemesi için kullanılan, hamutun keçeden yapılan yumuşak parçası” (QETS-9 2011, s. 200; Vâli t.b. 2013, s. 748; Januzaqov 2008, s. 469).

3.3.3. *qospaq* /қоспақ

[< *koş-* + (-paq)]

“Hamutun iki ucunun *tamaq baw* ile birleştirilerek bağlanan yeri; hamut, *qulaq baw*, *tamaq baw*, *qospaq* ve *şuñıq* adı verilen parçalardan oluşmaktadır” (Qaliyev 2014, s. 365).

Kelimenin konuyla ilgili anlamı yalnızca QTTS’de tespit edilmiştir. Diğer sözlüklerde bu söz, “tek hörgüçlü erkek deve ile çift hörgüçlü dişi devenin birleşmesinden doğan bir deve çeşidi; aynı hizada, yan yana duran” (Januzaqov 2008, s. 525; Vâli t.b. 2013, s. 823; Koç vd. 2003, s. 323) şeklinde tanımlanmıştır.

Kaz. *qospaq* sözünün kökü, lehçelerde şu şekilde görülmektedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *koş-* “1. Koşmak, bağlamak, ayırmak, 2. Karıştırmak” (Caferoğlu 1968, s. 183), **Harezmi** *koş-* “koşmak, koşul tutmak, yerine koymak, katmak; eşlemek” (Ünlü 2012, s. 338), **Kıpçak** *koş-* “1. Koşmak, eklemek, ilave etmek, 2. Yanına getirmek, 3. Takılmak” (Toparlı vd. 2007, s. 154), **Çağ.** *koş-* “koşmak, katmak, çift etmek, birleştirmek; şiir söylemek” (Ünlü 2013, s. 649).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *koş-* “katmak, birleştirmek, ilave etmek, çift yapmak” ~ *koşmok* “deve cinslerinden biri” (Yudahin 1998, s. 491), **KTat.** *koş-* “присоединять” [eklemek] (Useinov 2007, s. 424), **Kkalp.** *qospaq* “1. Одна из пород верблюдов [deve cinslerinden biri], 2. Гибрид [melez]” (Baskakov 1958, s. 404), **Başk.** *kuş-* “birleştirmek, eklemek, bir araya

getirmek” (Özşahin 2011, s. 1227), **Tat. kuş-** “1. Eşlemek, 2. İki veya daha fazla şeyden bir bütün teşkil etmek, 3. Katmak, ilave etmek, 4. Ekleme, 5. Ayrı olanları kavuşturmak” ~ *kuşılğak* “kıрма, melez hayvan veya bitki” (Öner 2009, s. 178), **KMalk. koş-** “1. Katmak, eklemek, 2. Çiftleştirmek” ~ *koşak* “ek, parça” (Tavkul 2000, s. 271), **Kum. koş-** “прибавлять, добавлять” [eklemek] (Bammatov 1969, s. 202), **Nog. kos-** “прибавлять” [eklemek] (Baskakov 1963, s. 175), **Kar. koş-** “1. Katmak, eklemek, 2. Çiftleştirmek” (Çulha 2006, s. 80) ~ *kosmak* “запрягание, сбруя” [koşum takımı] (Baskakov 1974, s. 334).

Taranan kaynaklardan hareketle *qospaq* kelimesinin çağdaş Kıpçak lehçeleri içinde yalnızca Kazakçada araba koşumlarıyla ilgili bir anlamının bulunduğu söylenebilir. Buna genel bir ifadeyle Karaycada *kosmak* sözünün “koşum takımı” anlamının bulunduğunu da eklemek gerekir. Kelime, *qos-* fiil köküne *-mAk* eki getirilerek türetilmiştir. Söz konusu ek, Kazakçada ünsüz uyumuna girerek *-maq*, *-mek*, *-paq*, *-pek*, *-baq*, *-bek* şeklini almıştır. Eski Türkçenin mastar eki olan ek, Kıpçak lehçelerinde bu görevini *-v* ~ *-w* ekine devretmiştir (Baimukhambetova 2019, s. 149).

3.3.4. şiliya /шілія

[< Rus. *шлея* (*şleya*)]

“Bir ucu hamutun *qulaq baw* kayışına, diğer ucu da at arabasına bağlanan hamutun kalın kayışı” (QETS-15 2011, s. 614; Vâli t.b. 2013, s. 1446). “Hamutun atın boynuna gitmemesi için kullanılan gereç” (Januzaqov 2008, s. 939).

Rusya’nın Orenburg bölgesinde yaşayan Kazaklar *ıstiya* sözünü bu anlamda kullanmaktadırlar (Qaliyev t.b. 2005, s. 789). Kayıştan örülen *şiliya*’nın üzeri ustalar tarafından genellikle bakır veya gümüşle süslenmiştir (Nurğaliyev 1990, s. 35).

Tarama yapılan tarihî lehçe kaynaklarında bu söz tanıklanmamıştır.

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. şilige “paldım (koşuma ait)” (Yudahin 1998, s. 689), **Başk. ışılya** ~ *şléye* “eyerin kaymasını engelleyen, arka ayakları üzerinden geçirilen kayış” (Özşahin 2011, s. 368; 401), **Tat. şleya** “шлея” [hamut kayışı] (Denisova 1966, s. 661).

Rusçada *шлея* (*şleya*) biçiminde olan (Bogdanov - Ermolayev 2004, s. 14) bu söz, Kazakçada *şiliya* hâlini almıştır.

3.3.4.1. şiliyala- /шілияла-

[< Rus. *шлея* (*şleya*) + (+la-)]

“Hamuta *şiliya* kayışı takmak” (Qaliyev 2014, s. 683).

Bu fiil, yalnızca QTTS’de yer almaktadır. Fiil, Rus. *шлея* (*şleya*) > Kaz. *şiliya* ismine +la- isimden fiil yapma eki getirilerek türetilmiştir.

3.3.5. şujıq /шұжық

[< *sucuk*]

“At arabasında atın boynunu acıtmaması için hamutun altına konulan oval biçimli yumuşak keçe” (QETS-15 2011, s. 452; Januzaqov 2008, s. 926; Vâli t.b. 2013, s. 1424).

Kazakçanın ağız sözlüğüne göre bu söz, Almatı eyaletinin Şelek ilçesiyle Taldıqorğan bölgesinin Panfilov ilçesinden derlenmiştir (Qaliyev t.b. 2005, s. 766). Konuyla ilgili bu anlamdan başka sözün “sucuk (Kaz. *qazı*)” anlamı da bulunmaktadır (Januzaqov 2008, s. 926).

Kelimenin lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Kıpçak *şucuk* “sucuk, bumar dolması” (Toparlı vd. 2007, s. 242) ~ **CC** *suçuh* “iç organlar, bağırsaklar” (Argunşah ve Güner 2015, s. 557), **Çağ.** *suçuk* “sucuk, pastırma” (Ünlü 2013, s. 1006).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *çuçuk* “1. Sucuk, 2. Hamutun simidi, 3. İlik” (Yudahin 1998, s. 285), **Kar.** *sucuk* “колбаса” [sucuk] (Baskakov 1974, s. 483).

Çağdaş Kıpçak lehçelerinden Kazakça ile Kırgızcada kelimenin araba koşumlarıyla ilgili bir anlam kazandığı görülmektedir.

Kelime, Radloff sözlüğünün dördüncü cildinde Kazakça olarak *şujuk* “die Wurst” [sucuk] biçiminde kayıtlıdır (1911, s. 1105). Räsänen, kelimenin tarihî ve çağdaş lehçelerdeki biçimlerini sıralamıştır (1969, s. 431). Eren, Bulgarca *sudžuk* biçiminin Türkçeden alındığını ve Rumcaya da geçtiğini, Rusça *сычуг* (sıçug) ‘şirden’ biçiminin de Türk diyalektlerinden alındığını söylemiştir (1999, s. 376). ESTY’de kelime Far. *şirdān* sözüyle ilişkilendirilmiştir (Levitskaya [i drugiye] 2003, s. 355). Gülensoy, kelimenin etimolojisini < *süçü*(~i)- ‘tatlılaştırmak’ + -k eki olarak vermiştir (2007, s. 812). Özkan, “Sucuk Sözü Üzerine” başlıklı makalesinde Türk kültüründe iki tür *sucuk* bulunduğunu ve Türkçede iki farklı *sucuk* sözü

kullanıldığını belirtmiştir. Buna göre et, pirinç gibi gıdaların baharatla karıştırılması ve kurutulmuş bağırsağa doldurulmasıyla elde edilen *sucuk*, *Codex Cumanicus*'ta 'bağırsak' anlamında kullanılan *sucuk* (*suç-u-k*) sözünden gelmektedir. 'Cevizli sucuk' gibi tatlı gıdalar için kullanılan *sucuk* sözü ise *sütsig* (*süt+si-g*) > *süçig* > *sucuk* gelişmesiyle izah edilebilir. Bu iki kelime sesteş hâle geldikten sonra birbirine karıştırılmıştır (2020, s. 23-25).

At arabasında hamutun altına konulan keçe, şekil bakımından sucuğa benzediği için böyle bir adlandırma yapılmış olmalıdır.

3.4. At Arabasının Kayış Parçaları

3.4.1. boji /божы

[< Rus. *вожжи* (*vojji*)]

“At arabasına koşulan ata yön veren dizgin, gem kayışı” (QETS-3 2011, s. 400; Januzaqov 2008, s. 132; Vâli t.b. 2013, s. 241).

QETS-3'te Rusça *вожжи* (*vojji*) sözünden alıntılandığı belirtilen (2011, s. 400) bu söze bazı çevrelerde *delbe* de denilmektedir (Âlimbay t.b. 2011, s. 514). QTAS'deki bilgilere göre *boji* sözü Jambıl eyaleti Juwalı ilçesinde, Jezqazğan eyaleti Ulutaw ilçesinde, Kökşetaw eyaleti Qızıltuw ilçesinde kullanılmaktadır (Qaliyev t.b. 2005, s. 146).

Tarihî Türk lehçelerinde tanıklanmayan kelimenin çağdaş Kıpçak lehçelerindeki görünümü şöyledir:

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *bocu* “arabacının kullandığı uzun dizgin” (Yudahin 1998, s. 125), **Kum.** *goca* “*вожжа*” [dizgin] (Bammatov 1969, s. 107).

Rusça kökenli bu sözün Kazakça dışında Kırgızca ile Kumukçada da bulunduğu görülmektedir.

3.4.1.1. bojıla- /божыла-

[< Rus. *вожжи* (*vojji*) + (+la-)]

“*Boji* takmak, *boji* ile atı yönlendirmek” (QETS-3 2011, s. 401; Januzaqov 2008, s. 132; Vâli t.b. 2013, s. 241), “dizginlemek” (Koç vd. 2003, s. 90).

3.4.1.2. bojişı /божышы

[< Rus. *вожжи* (vojji) + (+şı)]

“*Boji* takan, *boji* ile at binen kişi; dizginci” (QETS-3 2011, s. 401; Vâli t.b. 2013, s. 241).

3.4.2. delbe /делбе

[< Moğ. *delbeg* ~ *delbege*(n)]

“Arabaya koşulan atı sağa sola hareket ettiren dizgin, gem kayışı; *boji*” (QETS-4 2011, s. 606; Vâli t.b. 2013, s. 361; Januzaqov 2008, s. 196).

Delbe’nin “dizgin” anlamının dışında “bulaşıcı ve zihinsel bir at hastalığı” anlamı da bulunmaktadır (Januzaqov 2008, s. 196; Koç vd. 2003, s. 123). QTAS’de bu söz Kazakistan’ın Qostanay eyaletinin Obağan ilçesinden derlenmiştir (Qaliyev t.b. 2005, s. 193). Qaydar, bu sözün ağzılarda *delbege* varyantının da bulunduğunu ifade etmiştir (2013a, s. 301).

‘Arabaya koşulan atın dizgin kayışı’ anlamındaki *delbe* sözünün lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Kıpçak CC *tel-buğa* “Leitseil” [dizgin] (Grønbech 1942, s. 240) ~ *tēlbagi* “dizgin” (Argunşah ve Güner 2015, s. 832).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kkalp. *delbe* “вожжи” [dizgin] (Baskakov 1958, s. 168), **Başk.** *dilbége* “dizgin, gem” (Özşahin 2011, s. 358), **Tat.** *dilbége* “1. Dizgin, 2. Sürücülük” (Öner 2009, s. 73), **Kum.** *telbav* “вожжи” [dizgin] (Bammatov 1969, s. 309), **Kar.** *telbuv* “вожжи” [dizgin] (Baskakov 1974, s. 52).

Vámbéry, Kırgızca olarak verdiği *delbe* “verrückte” [çılgın, deli] sözünü Alt. *taltra*, YUyg. *tilbe*, Çağ. *tili*, Osm. *deli* sözleriyle birleştirmiştir (1878, s. 115). *Qazaq Tiliniñ Qısqaşa Etimologiyalıq Sözdigi*’nde bu düşünceleri destekleyen şu ifadeler yer almaktadır: “Kaz. *delebe*, CC *teli*, Tat. *tile* ~ *tilü*, Çağ. *tili*, TT *deli*” (Isqaqov t.b. 1966, s. 66). Räsänen, sözcüğün kökenini Moğolca olarak açıklamıştır (1969, s. 471). Tekin, Moğ. *delbeg* ~ *delbege*(n) sözü için Proto-Moğolca **deli-bü* biçimini tasarlamıştır (2003b, s. 147). Csáki, Schönig’in TT *terbiye* “araba hayvanlarının dizginleri” sözünü Moğ. *delbeg* ile birleştirdiğini aktarmıştır (2006, s. 89). Gülensoy, Kırg. *delbe* ve Kaz. *dälduv* sözlerini ET *télwe* ~ *telü* “deli” ile açıklamıştır (2007, s. 274). Nurmağambetov ise *delbe* sözüyle ilgili olarak şöyle demektedir: “Eskiden dizgin sadece deriden veya kayıştan değil, kıl ve

yün karışımı bir ipten yapıldı. Bu düşünceyi Yakutçadaki *дэлбэрэ* sözü ile somutlaştırmak mümkündür. Pekarskiy'in Yakutça sözlüğünde bu kelimeye atın beyaz renkli yelesinden yapılan ip anlamı verilmiştir. Bu ipin hammaddesi de atın yelesidir (Kaz. *jal*). Buradan hareketle kelime kökünün **del* olabileceği düşünülebilir. Kaz. *jal* 'yele' sözü Tuv. *çel*, Yak. *siel*, Moğ. *del*, Kalm. *del* şeklindedir. Netice itibarıyla ilk önce atın yelesinden elde edilmiş dizgin manasındaki *delbe* sözü, bünyesinde 'yele' anlamını barındırmaktadır." (1994, s. 70).

Ünal, bu düşünceyi destekler nitelikte, Moğ. *del* "yele, at yelesi" sözünün ET *yēl* "yele, at yelesi" sözünden alıntılandığını belirtmektedir (2016, s. 298). *Moğolca - Kazakça Sözlük*'te ise Moğ. *delbeg* sözü, 'delbe, boji' [at arabasının gem kayışı, dizgin] şeklinde izah edilmiştir (Bazılhan 1984, s. 209). Bu durum 'dizgin' anlamındaki kelimenin Kazakçaya Moğolcadan geldiğini düşündürmektedir. Nitekim Qaydar'ın ifade ettiği gibi Kazakçanın ağızlarında kelimenin *delbege* biçimiyle kullanılması ve kelimenin Başkurtça ve Tatarcadaki varyantlarının Moğolcadaki biçime daha yakın olması bu düşünceyi desteklemektedir.

Buradan hareketle Türk lehçelerinde iki farklı *delbe* sözünün bulunduğunu söylemek mümkündür: Bunlardan ilki Moğ. *delbeg* kaynaklı "arabaya koşulan atın dizginini" anlamındaki söz, ikincisi ise ET *tilbe* ~ *télwe* kaynaklı ve "deli" anlamında olan sözdür. Kökenleri farklı olan bu iki sözü birbirine karıştırmamak gerekmektedir. Bu doğrultuda Kırg. *delbe* "meczip, akı başında olmayan" (Yudahin 1998, s. 303) ve Nog. *delbe* "вертячка (болезнь овец и коз)" [koyun ve keçilerde görülen delibaş hastalığı] (Baskakov 1963, s. 99) sözleri ET *télwe* ~ *telü* "deli" ile açıklanabilir.

3.4.2.1. *delbele-* /делбеле-

[< Moğ. *delbeg* + (+le-)]

"*Delbe* (dizgin) ile yönlendirerek (atı) hareket ettirmek; *bojıla-*" (QETS-4 2011, s. 607; Vâli t.b. 2013, s. 361).

3.4.2.2. *delbeşi* /делбеші

[< Moğ. *delbeg* + (+şi)]

"Arabaya binerek *delbe* (dizgin) ile atı yönlendiren kişi; *bojişi*" (QETS-4 2011, s. 608; Vâli t.b. 2013, s. 361).

3.4.3. **jelke baw /желке бай**

[< *yelke, < ba- + (-ğ)]

“Hamutun *qulaq* adı verilen bölümünün yukarı tarafını bağlayan kayış” (Qaliyev 2014, s. 205).

Bu sözlük birimi, *jelke* ve *baw* sözleriyle oluşturulmuş bir birleşik sözdür. Kayış, atın ense kısmından geçtiği için bu şekilde adlandırılmış olmalıdır.

Kaz. *jelke* sözü için bk. *jelkelik*; Kaz. *baw* sözü için bk. *baw*.

3.4.4. **köterme /көтерме**

[< *köter*- + (-me)]

“Araba okunu atın arkasından asıp yukarı doğru kaldıran kayış” (QETS-8 2011, s. 384; Vâli t.b. 2013, s. 687; Januzaqov 2008, s. 420).

Bu kayış *erşik*’in üzerinden geçirilir (Nurğaliyev 1990, s. 34). QATÄ’de *bel qayıs*, *bel kötergiş*, *köterme baw*, *bel jip* sözleriyle birlikte verilmiştir (Qaydar 2013a, s. 301).

Kelime tabanının lehçelerdeki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *kötür*- “to lift up, raise” [kaldırmak, yükseltmek] (Clauson 1972, s. 706), **Harezmi** *köter*- “kaldırmak, ortadan kaldırmak, gidermek, almak, taşımak” (Ünlü 2012, s. 348), **Kıpçak** *köter*- “götürmek” (Toparlı vd. 2007, s. 160), **Çağ.** *köter*- “götürmek, kaldırmak, taşımak, yükseltmek” (Ünlü 2013, s. 660).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *kötör*- “kaldırmak; katlanmak, dayanmak” (Yudahin 1998, s. 510) ~ *kötörmö* “bir şeyi bağlamak, kaldırmak için kullanılan ip” (Aytmatov t.b. 2014, s. 480), **KTat.** *köter*- “поднимать” [kaldırmak] (Useinov 2007, s. 407), **Kkalp.** *köter*- “поднимать” [kaldırmak] ~ *kötergi* “рессора (арбы)” [araba yayı] (Baskakov 1958, s. 339-340), **Başk.** *küter*- “1. Yukarı çıkarmak, yükseltmek, kaldırmak, 2. Dik durmak, 3. Arttırmak, 4. Taşımak, 5. Kadeh kaldırmak, 6. Bir tecrübeye sahip olmak” (Özşahin 2011, s. 1236), **Tat.** *küter*- “1. Yukarı çıkarmak, yükseltmek, kaldırmak, 2. Dik durmak, 3. Arttırmak, 4. Kültür seviyesini yükseltmek, 5. Bir tecrübeye sahip olmak, baştan geçirmek, 6. Taşımak, 7. Kadeh kaldırmak” (Öner 2009, s. 149), **KMalk.** *költür*- “kaldırmak, taşımak” (Tavkul 2000, s. 275), **Kum.** *göter*- “kaldırmak, yükseltmek, terfi ettirmek” ~ *göterme* “çardak; buğday ambarı”

(Pekacar 2011, s. 142), **Nog.** *köter-* “поднимать” [kaldırmak] (Baskakov 1963, s. 182), **Kar.** *kötür-* “поднимать” [kaldırmak] (Baskakov 1974, s. 315).

Kaz. *köterme* sözüyle Kkalp. *kötergi* sözü anlamsal açıdan paralellik göstermektedir. Kelime tabanının KMalk. *költür-* biçimi dikkat çekicidir.

Räsänen, T. *köter-* fiiliyle Moğ. **köte-*, *köter* ‘aufheben’ [yürürlükten kaldırmak] denkliğine dikkat çekmiştir (1969, s. 294). Clauson, ET *kötür-* ‘to lift up, raise’ [kaldırmak, yükseltmek] fiilinin ettirgen çatılı bir fiil gibi görüldüğünü ancak bununla ilgili tatmin edici bir etimolojinin öne sürülmediğini vurgulamıştır (1972, s. 706). ESTY’de *kötür-* ~ *köter-* fiillerinin kaynağının Eski Uygurca *Hsüan Tsang Biyografisi*’nde tanıklanan *köti-* ‘подниматься’ [yükselmek] fiili olabileceği öne sürülmüştür (Sevortyan 1980, s. 87). Erdal, ET *kötgi*, *kötü*, *kötüt-* sözlerinin ET *kötür-* fiiliyle aynı tabandan türetildiklerini belirtmiş ve kelime kökünün Yak. *köt-* ‘to fly (up), to skip or jump’ [uçmak, atlamak, sıçramak] ve Azerbaycan Türkçesinin konuşulduğu bazı alanlarda *göt-* ‘to lift up’ [kaldırmak] biçimlerinde yaşadığını dile getirmiştir (1991, s. 718). Gülensoy, TT *götür-* fiili için **köt* ‘yüksek, yukarı, yükseklik’ + (+{ü}r-) etimolojisini vermiştir (2007, s. 388).

Kazakçada *köter-* fiili “kaldırmak, yükseltmek” anlamlarındadır (Koç vd. 2003, s. 251). Fiilin bu anlamından hareketle *-mA* fiilden isim yapma ekiyle *köterme* sözü türetilmiştir.

3.4.5. **qamıt baw /қамыт бай**

[< ? *hamut*, < *ba-* + (-ğ)]

“Hamutun iki başını birleştirip bağlayan bağ” (QETS-9 2011, s. 199; Vâli t.b. 2013, s. 748; Januzaqov 2008, s. 469).

3.4.6. **qulaq baw /құлақ бай**

[< **kul-* + (-ğak), < *ba-* + (-ğ)]

“Atın boyunduruğu ile at arabasını birbirine bağlayan kayış” (Quralulı 1997, s. 224; Vâli t.b. 2013, s. 838).

At arabasına yük yüklenirken *qulaq baw* kayışı sağlam olmalıdır. Aksi takdirde yük fazla geldiğinde bu bağ kopabilir (Älimbay t.b. 2013, s. 58). At boyunduruğunun iki yanından bağlandığı için kulağa benzetilmiştir.

Toqtabay, kamçı yapımında sığır derisinden uzun kayış parçalar dilimlenip bir kenara ayrıldığını ve bu kayışlara da *qulaqbaw* adı verildiğini aktarmaktadır (2010b, s. 192). Bu bilgiye başka bir kaynaktan rastlanılmamıştır.

Kaz. *qulaq* sözünün tarihî ve çağdaş lehçelerdeki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Kök. *kulkak* “kulak” (Şirin User 2009, s. 527), **Uyg.** *kalğak* ~ *kulağ* “kulak” (Caferoğlu 1968, s. 185), **Karahanlı** *kulhak* ~ *kulkak* “kulak” (Atalay 1986, s. 376), **Harezm** *kulağ* ~ *kulağ* “kulak” (Ünlü 2012, s. 352), **Kıpçak** *kulağ* “kulak” (Toparlı vd. 2007, s. 162), **Çağ.** *kulağ* ~ *kulağ* “kulak” (Ünlü 2013, s. 666).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *kulak* “kulak” ~ *kulak boo* “hamutun oklarla iğri ağacı bağlamak için kullanılan iki tane kalın kayış, koşum sırimı” (Yudahin 1998, s. 517), **KTat.** *kulak* “yxо” [kulak] (Useinov 2007, s. 426), **Kkalp.** *qulaq* “yxо” [kulak] (Baskakov 1958, s. 408), **Başk.** *kolak* “kulak” (Özşahin 2011, s. 207), **Tat.** *kolak* “1. Kulak, 2. Şapkada kulaklık kısmı, 3. Yeni çıkmış bir bitkide çift yaprak” (Öner 2009, s. 171), **KMalk.** *kulak* “kulak” (Tavkul 2000, s. 279), **Kum.** *kulak* “yxо” [kulak] (Bammatov 1969, s. 204), **Nog.** *kulak* “yxо” [kulak] (Baskakov 1963, s. 186), **Kar.** *kulah* “kulak” (Çulha 2006, s. 82).

Çağdaş Kıpçak lehçelerinin tarama yapılan sözlüklerinde *qulaq baw* sözünün Kazakça ile Kırgızcada at koşum takımlarının bir kayışı anlamında kullanıldığı tespit edilmiştir.

Clauson, *kulak* kelimesinin DLT’deki *kulhak* biçimine dikkat çekmiş, kökeniyle ilgili bir fikir belirtmemiştir (1972, s. 621). Eren, T. *kulak* kelimesinin kökünü **kul-* ‘işitmek’ olarak vermiştir (1999, s. 264). Gülensoy da < **kul-* ‘işitmek’ + (-*ğak*) etimolojisini benimsemiştir (2007, s. 565).

Birleşik söz yapısındaki bu kavramın at koşum takımlarıyla ilgili anlamının benzetme yoluyla ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

3.4.7. sırttıq /сырттық

[< *sırt* + (+*tıq*)]

“At arabasının iskeleti *jetek*’i kaldıran *iñirşaq* adı verilen eyer aracılığıyla geçirilen bir tür kayış” (Väli t.b. 2013, s. 1197).

QTTS’de kelimenin konuşma dilinde eyer takımının örtüsü olan *toqım* (teğelti) anlamında kullanıldığı kayıtlıdır (Qaliyev 2014, s. 532). QS’de de yerel bir kullanım olduğu vurgulanan bu söz, Kazakçanın ağız sözlüğündeki bilgilere göre Kazakistan’ın Qostanay eyaletinin Federov, Semiyozer, Obağan ve Jangeldin ilçelerinden derlenmiştir (Qaliyev t.b. 2005, s. 632).

Kazakçada “boyundan bele kadar uzanan üst bölüm” anlamında *arqa* (TT *sirt*) sözü kullanılmaktadır.

Kelime tabanının lehçelerdeki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *sirt* “kıl, kalın kıl; (Oğuzlarca) bayır, yokuş, sırt, küçük dere” (Atalay 1986, s. 518), **Kıpçak** *sirt* “sirt, tepe, yükseklik” (Toparlı vd. 2007, s. 235), **Çağ.** *sirt* “sirt, arka; dağ sırtı” (Ünlü 2013, s. 985).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *sirt* “1. Dış taraf, dış görünüş, 2. Bıçağın, palanın sırtı; yayla” (Yudahin 1998, s. 652), **KTat.** *sirt* “1. Спина; спинной [sirt, arka], 2. Хребет [sıradağlar]” (Useinov 2007, s. 519), **Kkalp.** *sirt* “внешняя, наружная сторона; задняя сторона” [dış, dış taraf, arka taraf] ~ *sırtlıq* “внешний круг в детской игре кошки-мышки” [kediler ve fareler adlı çocuk oyununda dış daire] (Baskakov 1958, s. 606-607), **Başk.** *hırtlık* “arkalık, sırtlık” (Özşahin 2011, s. 365), **Tat.** *sirt* “1. Sirt, 2. Elin üst tarafı, 3. Bıçak benzeri şeylerin sırtı” (Öner 2009, s. 236), **KMalk.** *sirt* “sirt, arka; yamaç, tepe” ~ *sırtlık* “plato, tepe” (Tavkul 2000, s. 344), **Kum.** *sirt* “1. Спина [sirt], 2. Плато [yayla, plato]” (Bammatov 1969, s. 295), **Nog.** *sirt* “1. Внешняя, наружная сторона [dış, dış taraf], 2. Север [kuzey]” (Baskakov 1963, s. 323), **Kar.** *sirt* “arka” (Çulha 2006, s. 174).

Sirt kelimesi, tarihî dönemlerden Harezm Türkçesinde tanımlanmamıştır. Kaz. *sırtıq* sözünün at koşum takımlarıyla ilgili anlamı, tarama yapılan diğer lehçe kaynaklarında tespit edilememiştir. Bu anlamın yalnızca Kazakçada bulunduğu görülmektedir. Kelimenin DLT’deki *sirt* “kıl, kalın kıl” anlamı düşündürücüdür. Clauson’a göre kelimenin en temel anlamı ‘back’ [sirt, arka] olmalıdır. Clauson, DLT’deki anlamı ise ‘the thick hair on the back of a horse’s neck’ ifadesini kullanarak atın boynundaki kalın kıllarla açıklamaya çalışmıştır (1972, s. 846). Eren, *sirt* sözünün Türkçeden Rusçaya geçtiğini ifade etmiştir (1999, s. 366). ESTY’de kelimenin sonundaki -t’nin bir ek olabileceği söylenmiş ve *sirt* kelimesi Moğ. *sirkeg* “верхняя часть затылка” [ensenin üst kısmı] sözüyle birleştirilmiştir (Levitskaya [i drugiye] 2003, s. 450). Gülensoy, kelimenin rekonstrüksiyonunu < *sîr-t şeklinde vermiştir (2007, s. 772). Stachowski,

sırt sözünün etimolojisinin belli olmadığını belirtmekle birlikte, kelimenin türetilişi bakımından < **ār*+*t* formuna benzediğini, ancak anlamlı bir **sır* tabanının bulunmadığını dile getirmiştir (2019, s. 302).

Teğelti ve at arabasının eyeri *ıñırşaq* da atın ‘sırt’ kısmına serildiğinden Kaz. *sırt*+*tıq* sözü türetilmiş olmalıdır.

3.4.8. tamaq baw /тамак бай

[< **tam*- + (-ğak), < *ba*- + (-ğ)]

“Hamutun iki tarafındaki tahtalara bağlanan ince kayış” (QETS-13 2011, s. 675; Vâli t.b. 2013, s. 1213; Quralulı 1997, s. 224).

Sözcük, QTS ve QTTS’de madde başı olarak yer almamaktadır. Kazakçanın ağız sözlüğündeki bilgilere göre bu kelimeye Oral ve Orda’da *süken baw* adı verilmektedir (Qaliyev t.b. 2005, s. 619).

Tamaq baw kayışı, uzunluğu yaklaşık üç veya dört karış olan ince deriden ya da sağlam bir ipten elde edilmektedir. Kayışın bir ucu delinip ikinci ucu bu delikten geçirilerek hamutun kamçı vurulan tarafındaki tahta parçanın deliğine bağlanmaktadır. Hamutun atın boynundan çıkıp gitmemesi için *tamaq baw* kayışının buraya sıkıca bağlanması gerekmektedir (Älimbay t.b. 2014, s. 338).

Kaz. *tamaq* sözünün “boğaz; yemek” anlamları bulunmaktadır (Koç vd. 2003, s. 517). Bu bağ, hamutun boğaz kısmına bağlandığı için bu isim verilmiş olmalıdır.

Kaz. *tamaq* sözünün tarihî ve çağdaş lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *tamğak* ~ *tamak* “damak, gırtlak, boğaz” (Caferoğlu 1968, s. 222), Harezmi *tamak* “damak, küçük dil” (Ünlü 2012, s. 562), Kıpçak *tamağ* ~ *tamak* ~ *ıamak* “boğaz; damak” (Toparlı vd. 2007, s. 260), Çağ. *tamağ* ~ *tamak* “damak, boğaz” (Ünlü 2013, s. 1073).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *tamak* “yiyecek; gırtlak” ~ *tamak boo* “hamut sırtı” (Yudahin 1998, s. 703), KTat. *tamak* “глотка” [boğaz] (Useinov 2007, s. 527), Kkalp. *tamaq* “горло; блюдо” [boğaz; yemek] (Baskakov 1958, s. 616), Başk. *tamak* “damak, mide, iştah, boğaz” ~ *tamaqbav* “hamudun kayış aksamı, dizginde damaklık” ~ *tamaqha* “dizginde damaklık” (Özşahin 2011, s. 213; 403), Tat. *tamak* “boğaz, damak; yeme arzusu” ~ *tamaqsa* “atın boğaz

kayışı” (Ganiyev vd. 1997, s. 296), **KMalk.** *tamak* “1. Boğaz, gırtlak, 2. Ses, 3. Bıçağın, baltanın ters tarafı” ~ *tamaksa* “bir tür boyunduruk” (Tavkul 2000, s. 373-374), **Kum.** *tamak* “1. Горло [boğaz], 2. Устье [ağız], 3. Обжора [obur]” ~ *tamaksa* “нижняя планка в ярме” [boyunduruktaki alt kısım] (Bammатов 1969, s. 302), **Nog.** *tamak* “1. Горло [boğaz], 2. Устье [ağız], 3. Блюдо [yemek]” (Baskakov 1963, s. 330-331), **Kar.** *tamak* ~ *tamaq* “горло” [boğaz] (Baskakov 1974, s. 509).

Tarihî Türk lehçelerinin taranan kaynaklarında konuyla ilgili anlam tespit edilememiştir. Bu birleşik kelimenin araba koşumlarıyla ilgili anlamı çağdaş Kıpçak lehçelerinden Kırğızca, Başkurtça, Tatarca, Karaçay Malkarca ve Kumukçada tespit edilmiştir. Kaz. *tamaq baw* sözü, bazı Kıpçak lehçelerinde *tamaksa* biçiminde görülmektedir. Başkurtçada aynı kavramı karşılayan hem *tamaqbav* hem de *tamaqha* sözlerinin bulunması dikkat çekicidir. Bu lehçede sözcük ve ek başında /s/ > /h/ ses değişimine (Tekin - Ölmez 2003, s. 104) bağlı olarak *tamaqha* varyantı bulunmaktadır. DS’deki verilere göre “boyunduruğun öküzün boynunun altına gelen kısmı”na Anadolu’da da *damaksa* ~ *damaksı* denmektedir (TDK 1969, s. 1349).

Räsänen, morfolojiyle ilgili çalışmasında ET *tamgak* kelimesini *tam+gak* ‘gaumen’ [damak] şeklinde incelemiştir (1957, s. 101). Ancak etimoloji sözlüğünde *tamgak* “kehle” [boğaz] anlamını verdiği sözcüğü, Mançuca *tama* ‘to put in’ ve Korece *tāmda* kelimeleriyle birleştirmiştir (1969, s. 460). Clauson’a göre bu kelime *tam-* ‘constantly dripping’ [durmaksızın damlayan] kökünden gelmektedir (1972, s. 505). Erdal’a göre ET *tamgak* ‘palate’ [damak] kelimesinin kökü, *tam-* ‘to drip’ [damlamak] fiilidir (1991, s. 392). Eren, *damak* kelimesiyle ilgili Brockelmann’ın *tam* (> TT *dam*) isim kökü + (+*gak* küçültme eki) görüşünü aktarmıştır (1999, s. 104). Gülensoy da bu kelimeyle ilgili < **tam-* ‘damlamak, sızmak’ + (-*gak*) etimolojisini vermiştir (2007, s. 264).

IV. KIRBAÇ (KAMÇI)

4.1. Kamçı

4.1.1. atjürgiş /atжырғиш

[< at, < yür- + (-giş)]

“Kamçı, kırbaç” (Väli t.b. 2013, s. 120; Qaliyev t.b. 2005, s. 78).

QS’de yerel bir söz olduğu kayıtlı olan ve “kamçı” anlamı verilen bu birleşik söz, QS’den başka Kazakçanın ağız sözlüğünde de yer almaktadır. Kazakistan’ın Jambıl eyaletinin Sarısuw ile Talas ilçeleri ve Qarağandı eyaleti gibi yerleşim yerlerinden derlenen kelimenin anlamı “atlı süvarilerin kamçısı” şeklindedir (Qaliyev t.b. 2005, s. 78). Kazakçanın ağız sözlüğünde aynı anlamdaki başka bir kelime olan *at qamşı* ise Kazakistan’ın Jambıl eyaletinin Şuw ilçesinden derlenmiştir. QTAS’de bu kelimenin Yeni Uygurcada *atqamça* şeklinde olduğu belirtilmiştir (Qaliyev t.b. 2005, s. 79).

Kaz. *jürgiş* ‘hızlı koşan’ (Koç vd. 2003, s. 189) sözünde kelime kökünün *jür-* ‘yürümek, gitmek’ fiili olduğu açıktır. Sözcük, bu fiile *-GIş* fiilden isim yapma eki getirilerek türetilmiştir. Bu söz *at* sözüyle birleşip ‘kamçı’ anlamı kazanmıştır.

Kazakçanın ağızlarında kullanılan bu ifade tarama yapılan tarihî ve çağdaş lehçelerde tanıklanmamıştır.

4.1.2. atsoğar /atcoғap

[< at, < sok- + (-ar)]

“Kamçı, kırbaç” (Väli t.b. 2013, s. 122).

QS’de kelimenin “kamçı, kırbaç” anlamında olduğu ve ağızlarda kullanıldığı kayıtlıdır (Väli t.b. 2013, s. 122). QTAS’de kamçı anlamı verilen *atsoğar* sözü, Almatı eyaletinin İle ve Eñbekşi Qazaq ilçeleri, Semey bölgesinin Abay ve Şubartaw ilçeleri, Qarağandı eyaletinin Qarqaralı ilçesinden derlenmiştir (Qaliyev t.b. 2005, s. 80).

Kaz. *soq-* fiilinin ‘vurmak, kamçıyla vurmak’ anlamları bulunmaktadır (Koç vd. 2003, s. 485). Sözcük, bu fiile çok işlek olmayan *-Ar* fiilden isim yapma eki getirilerek türetilmiştir. Bu ek geldiğinde iki ünlü arasında kalan tonsuz arka damak ünsüzü /k/ tonlularak /ğ/ye dönmüştür. Kazakçada *k* > *ğ* değişimi çoğunlukla söz içinde gerçekleşmektedir (Koç ve Doğan 2004, s. 98).

Kazakçanın ağızlarında kullanılan bu ifade tarama yapılan tarihî ve çağdaş lehçelerde tanıklanmamıştır.

4.1.3. qamşı /қамшы

[< *qamşı*]

“Atı yürütmek için kullanılan, işlenmiş deriden veya başka iplerden örülerek bir sapa bağlanan vurma aracı; eyer takımının bir parçası; kırbaç” (QETS-9 2011, s. 190; Vâli t.b. 2013, s. 747; Januzaqov 2008, s. 468).

Yeni örülmüş kamçıya *öndir* adı verilmektedir (Keykin 2006, s. 206). Eski Kazak geleneklerine göre ergenliğe girdiği andan itibaren bir erkeğin kamçı sahibi olma zorunluluğu bulunmaktaydı. Kamçıyla beraber atı ve eyer takımı da olmalıydı (Qondıbay 2018, s. 312). Kamçı, hayvan güderken de kullanılan bir araçtı (Toqtabay 2010b, s. 191). Hayvan güderken kullanılan kamçılar uzun ve ince olarak yapılmaktadır. Bunlara Kazakistan’ın batı ve güney bölgelerinde *şıbırtqı*, doğusunda ise *biyşik* adı verilmektedir (Toqtabay 2010b, s. 192). Eski dönemlerde kamçı, aynı zamanda bir savaş aleti olarak da kullanılmaktaydı (Nurğaliyev 1990, s. 34). Hem bir savaş aleti hem de bir binit takımı olarak kullanılan ve kutsallık atfedilen kamçı, Kazak toplumunda eskiden beri önemli bir yere sahip olmuştur.

Kazakçada kamçı gibi kayıştan binit ve koşum takımları yapan ustaya *örimşi* adı verilmektedir. Kamçı yapımında tabakalanmış sığır derisi tercih edilmektedir (Kenjeahmetuli 2013, s. 211; 214). Aynı zamanda kamçı, sağlam gereçlerden yapılmaktadır. Kamçıda bir *sap* bulunmakta ve sapa örülen deriye *örim* adı verilmektedir. Kamçı sapı yapımında genellikle kızılçık ağacı (Kaz. *tobilği*) tercih edilmektedir (Amanqulov 2012, s. 92). *Sap* ile *örim* arasında bir de *alaqan* adı verilen kamçı örgüsünü sap ile birleştiren bir kayış yer almaktadır. Kamçı bu üç parçadan oluşmaktadır. Kamçı sapı genellikle ağaç, hayvan boynuzu gibi sert cisimlerden yapılmaktadır. Kamçı sapındaki elle tutulan bölüme *qamşı tutqası* adı verilmektedir. Kamçının bileğe bağlanması için sapına takılan kayış bağa da *qamşının büldirgesi* denilmektedir (Älimbay t.b. 2012b, s. 414). Çeşitli türleri bulunan kamçı, daima sağ elle tutulmaktadır (Kenjeahmetuli 2013, s. 215). Sapı gümüşle işlenmiş kamçıları genellikle kadınlar kullanmaktadır. Erkeklerin kullandığı demir saplı kamçı, *sarıala qamşı* olarak adlandırılmaktadır (Sänik - Zeynollağızı 2016, s. 242). Kamçının bölümleri, bu bölümlerin isimlendirmeleri hakkında ilk bilimsel yazı, Şoqan Vâlihanov tarafından kaleme alınmıştır (Toqtabay 2010b, s. 192).

Kazakçanın söz varlığında yer alan *attı qamşımenen aydama, jemmenen ayda; attı qamşımenen aydasañ jayaw qalarısñ* (atı kamçıyla sürme, yem ile sür; atı çok kamçılarsan yaya kalırsın) (Gürsu 2009, s. 374) atasözünde kamçı kullanılırken ihtiyatlı davranılması gerektiği vurgulanmış, *qamşı qanat, quyısқан quwat* (kamçı kanat, kuskun kayışı kuvvettir)

atasözüyle de (Gürsu 2009, s. 1133) kamçının biniciye kanat olacağı söylenmiştir. Kamçı, Kazak kültür hayatında çok önemli ve değerli bir yere sahiptir. Kazak toplumunda her ailenin evinde bir kamçı, millî müzik enstrümanı dombıra ve kutsal kitap Kuran-ı Kerim'in bulunması gerektiğine dair yaygın bir inanış vardır.

Bununla birlikte Kazakçanın söz varlığında 'kamçı' ile ilgili kalıplaşmış ifadeler de oldukça geniş bir yer tutmaktadır. Bu ifadelerden *qamşı tastaw* "soru sormak", *qamşı jumsaw* "güç gösterisi yapmak", *qamşı boluw* "tesir etmek, sebep olmak" anlamına gelmektedir (Keñesbayev 1977, s. 312-313). Kazak gelenek ve göreneklerinde kamçı ile ilgili kalıplaşmış ifadelerden biri de *qamşı ilüw* ve *qamşı qaytaruw*'dur. Bunlar, kız isteme merasiminden önce gerçekleştirilen ritüellerdir. Buna göre oğluna kız bakmaya bir eve misafirlığe giden erkek babası³², çadırın sağ tarafındaki *kerege* adı verilen tahta iskelete kendi kamçısını asar. Buna *qamşı ilüw* "kamçı asmak" geleneği adı verilmektedir. Bu, bir sonraki gelişte dünür düşüleceği mesajını vermektedir. Kamçı, asılı olan yerde kalıp sahibine geri verilmezse "bunu bir düşünelim, kız istemeye gelebilirsiniz" anlamı taşımaktadır. Fakat kız babası, kızını vermek istemezse ya da daha önceden başka bir aileye söz vermişse kamçıyı sahibine geri verir. Buna *qamşı qaytaruw* "kamçıyı iade etmek" adı verilmektedir (Kenjeahmetulı 2013, s. 207).

Kazaklarda kamçıyla ilgili inanış ve gelenekler arasında şunlar da yer almaktadır: Şayet bir kişi *bosağa* adı verilen kapı eşiğine kamçısını bırakmadan evine girerse işinin rast gitmeyeceğine, eliyle kamçısını sımsıkı kavarsa biriyle münakaşa edileceğine inanılmaktadır. Eğer bir kişi bir eve girdiğinde kamçısını bırakmadan başköşeye geçip bağdaş kurarak oturursa bu davranış, oraya tartışmaya ya da kavga etmeye gelindiğine işaret etmektedir. Bir kişi, kamçısını eline alıp evin *tör* adı verilen başköşesine geçerek kamçısını ortaya bırakırsa uzun süren tartışmadan yorulduğunu ve tartışmayı bitirmek istediğini anlatmak istemektedir. Orenburg Kazaklarında ise seçilmiş aksakal heyetinden oluşan mahkeme huzurunda suçlunun kendi kamçısını orta yere atma geleneği bulunmaktadır. Bu, heyetin verdiği kararın koşulsuz kabul edileceği, ne hüküm verilirse boyun eğileceği anlamına gelmektedir. Bununla birlikte Kazakçada *qamşı sabı sinsa äyel öledi*, *pısaq sabı sinsa küyewi öledi* (bir ailede kamçının sapı kırılırsa kadın, bıçağın sapı kırılırsa kocası ölür) şeklinde ifade edilen bir batıl inanç da bulunmaktadır

³² Kenjeahmetulı, bu gelenekte kamçıyı asıp gidenin kız babası olduğunu söylese de (2013, s. 207) bu bilgi doğru değildir. Çalışmada sehven 'kız babası' şeklinde yazılmış olmalıdır.

(Toqtabay 2010b, s. 192-193). Bozkır kültür mirasından beslenen Kazak toplumunda kamçıya at binmenin dışında başka vazife ve anlamların da yüklenmiş olduğunun en somut göstergelerinden biri bu türden inanç, gelenek ve göreneklerin varlığıdır.

Kelime, tarama yapılan lehçe kaynaklarında şu şekilde tanımlanmıştır:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *kamçı* “kamçı” (Caferoğlu 1968, s. 163) ~ *kamçı* “kamçı” ~ *kamçı* “at, deve ve sığırın erkeklik aygıtı” ~ *kamçıla-* “kamçılamak, kamçı ile vurmak” (Atalay 1986, s. 257-258), **Harezm** *kamçı* “kamçı” (Ünlü 2012, s. 283), **Kıpçak** *kamçı* “kamçı” (Toparlı vd. 2007, s. 125), **Çağ.** *kamçı* “kamçı, kırbaç” (Ünlü 2013, s. 571).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *kamçı* “kırbaç” (Aytmatov t.b. 2014, s. 445), **KTat.** *kamçı* “кнут, плеть” [kamçı, kırbaç] (Useinov 2007, s. 416), **Kkalp.** *qamşı* “плеть” [kamçı] (Baskakov 1958, s. 368), **Başk.** *qamsı* “kamçı” (Özşahin 2011, s. 377), **Tat.** *kamçı* “kamçı, kırbaç” (Öner 2009, s. 155), **KMalk.** *kamçı* “kamçı” (Tavkul 2000, s. 239), **Kum.** *kamuçu* “кнут, плеть” [kamçı, kırbaç] (Bammatov 1969, s. 186), **Nog.** *kamışı* “кнут” [kamçı] (Baskakov 1963, s. 143), **Kar.** *kamçu* “kamçı” (Çulha 2006, s. 72).

Sözcüğün Eski Uyгур Türkçesi döneminden başlanarak ‘kırbaç’ anlamıyla kullanıldığı görülmektedir. Kelimenin DLT’deki ‘at, deve ve sığırın erkeklik organı’ anlamı ise dikkat çekicidir. Kelime, çağdaş Kıpçak lehçelerindeyse çok küçük fonetik farklarla yaşamaya devam etmektedir.

Vámbéry, *kamçı* ‘band, peitsche’ kelimesini *kap*, *qab*, *qob*, *qam*, *kep*, *keb* gibi köklerle birleştirmiştir (1878, s. 77). Doerfer, kelimenin Farsça, Arapça, Rusça ve bazı Balkan dillerine Türkçeden geçtiğini belirtmiştir (1967, s. 510). Räsänen, tarihi ve çağdaş şekillerini verdiği *kamçı* ‘peitsche’ [kırbaç] sözünün Samoyetçeye *kamžu* olarak geçtiğini vurgulamıştır (1969, s. 229). Clauson, kelime kökünün *kam-* ‘a whip’ [kırbaçlamak] fiili olduğunu dile getirmiş, kelimenin bütün modern Türk lehçelerinde canlı olduğunu ifade etmiştir (1972, s. 626). Nurmağambetov *kamşı* sözünün kökünün ‘bahşı, kam’ anlamındaki *kam* ismi olduğunu öne sürmüştür (1994, s. 158). Serikbayulı, *Ana Tili* gazetesindeki konuyla ilgili yazısında kelime kökünün *kam-* fiili olduğunu ve bu fiilin DLT’de ‘sert vurmak’ anlamına geldiğini iddia etmiştir (1994, s. 8). Eren, kelimenin *kam-* ‘vurmak, dövmek’ kökünden geldiği yolundaki düşünceleri tartışmaya açık bulmuştur. Eren, aynı zamanda kelimenin *kancuğa* ‘terki kayışı’ sözüyle birleştirilmesinin de yanlış olduğunu söylemiştir (1999, s. 204). ESTY’de sözcüğün tarihî ve

çağdaş lehçelerdeki biçimlerine yer verilmiş, T. *kırbaç* biçimiyle ilişki kurulmaya çalışılmıştır (Levitskaya [i drugiye] 1997, s. 248). ESTY’de öne sürülen düşünceler tartışmaya açıktır. Nişanyan, *kamçı* < *kam-* ‘öldüresiye dövmek, kırbaçlamak’ etimolojisini vermiştir (2003, s. 217). Gülensoy ise bu etimolojiye karşı çıkararak eskiden kamçının at, sığır gibi hayvanların erkeklik organından yapıldığının altını çizmiş ve kelimenin DLT’deki şekil ve anlamına atıfta bulunmuştur (2007, s. 456). Tietze, ‘vurma aleti’ olarak tanımladığı kelimeyle ilgili Batı Türkçesinden örnekler sunmuştur (2016b, s. 87). Ginatullin, kelimenin etimolojisini *qam-* ‘бить, ударять, сдвигать’ [vurmak, dövmek] fiiline eklenen *-şı* eki ile açıklamıştır (2017, s. 309). Stachowski de kelime kökünün **kam-* ~ **kım-* ‘niederschlagen, niederschmettern’ [vurmak, dövmek, yere sermek] fiilleriyle bağlantılı olabileceğine dikkat çekmek istemiştir (2019, s. 200).

DLT’de *kam-* fiilinin ‘öldüresiye dövmek’ (Atalay 1986, s. 257) anlamıyla tanıklanması, kelime kökünün bu fiil olabileceği ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

4.1.3.1. *qamşıla-* /қамшыла-

[< *kamçı* + (+la-)]

“Binek veya arabaya koşulan atı kamçılarak, kamçı ile vurmak” (Väli t.b. 2013, s. 747).

Sözlükte *qamşılan-*, *qamşılas-*, *qamşılat-* fiillerine de madde başı olarak yer verilmiştir.

4.1.3.2. *qamşılıq* /қамшылық

[< *kamçı* + (+lıq)]

“Kamçı yapılmaya elverişli (nesne)” (Väli t.b. 2013, s. 747).

4.2. Kamçının Bölümleri

4.2.1. *alaqan* /алақан

[< Moğ. *alag-a(n)*]

“1. Avuç içi, 2. Kamçının sapı ile örgüsünün kesiştiği yerdeki genişçe kayış, yani kamçı örgüsünü sap ile birleştiren kayış, 3. Yaprığın yassı yeri, 4. Kolanın atın karnına dolanan kısmı, 5. El ve yüz silmekte

kullanılan havlunun iki uç kısmına yakın yeri, 6. Altın, gümüş süslemeli saç bağının geniş ve yassı tarafı” (QETS-1 2011, s. 349; Vâli t.b. 2013, s. 65).

Hem kamçıyı sap ile birleştiren kayış hem de kolanın atın döşüne dolanan kısmı Kazakçada *alaqan* şeklinde adlandırıldığı için kelimenin konuyla ilgili iki anlamı bulunmaktadır. *Alaqan*, aynı zamanda *ayıl*’ın bölümlerinden biridir ve bir ucuna *ayılbas* adı verilen kolan tokası, diğer ucuna da *jırım* bağlanmaktadır.

Kelime, tarihi Türk lehçelerinde tanıklanamamıştır.

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *alakan* “avuç” (Yudahin 1998, s. 19); “kamçı sapıyla örgünün kesiştiği kısım” (Çokotegin 2014, s. 33), **Kkalp.** *alaqan* “ладонь” [avuç] (Baskakov 1958, s. 35), **Başk.** *alaqan* “avuç içi, avuç ayası” (Özşahin 2011, s. 198).

Çağdaş Kıpçak yazı dillerinden Kazakça ve Kırgızcada kelimenin “kamçı sapıyla örgünün kesiştiği bölüm” anlamı bulunmaktadır. Diğerlerinde bu anlam tespit edilememiştir.

Sevortyan, kelimenin temel anlamının “ладонь” [avuç] olduğunu ve bunun *al-* fiiliyle doğrudan bağlantılı olduğunu dile getirmiştir. Kelimenin etimolojisini de < *al-* + (*-aқан*) şeklinde vererek *-akan* ekinin *-ağan / -egen* ~ *eyen* biçimlerinde de görülebileceğini ifade etmiştir. Bu etimolojinin yanı sıra Moğ. *alga* ‘avuç’ örneğini de vererek kelimenin Moğolca kökenli olabileceğini de eklemiştir (1974, s. 133). Lessing sözlüğünde de Moğ. *alag-a(n)* ~ *alga* ‘palm of the hand’ [avuç içi] olarak yer almaktadır (1960, s. 26).

4.2.2. *büldirge* /бүлдірге

[< Moğ. *bögeldürge*]

“Kamçı, gürz, sopa gibi araçların sapına takılan kayış bağ” (QETS-4 2011, s. 46; Januzaqov 2008, s. 159; Vâli t.b. 2013, s. 283; Quralulı 1997, s. 225).

Sözlüklerde “*büldirgesi* var, *büldirge* takılmış” anlamındaki *büldirgeli* sözü de madde başında yer almaktadır (QETS-4 2011, s. 47; Vâli t.b. 2013, s. 283; Januzaqov 2008, s. 159).

Kamçı, mızrak, topuz, gürz gibi silahları bileğe bağlayabilmek amacıyla *büldirge* takılmaktadır. Özellikle silah saplarına takılan bu ince bağın güçlü olması için deve veya öküzün sırt derisi tercih edilir. Bazen *büldirge* bağının bilekten kolayca çıkabilmesi için genişçe düğüm atılır. Buna *büldirge tüyis* veya *qoqan tüyis* denilmektedir (Älimbay t.b. 2011, s.

562). Qaydar, Kazakçadaki “*bülingen elden büldirge alma*” (yenilmiş düşman memleketten nakışlı bir eşya [*büldirge*] alma) atasözünden hareketle *büldirge* sözünün eski bir anlamının “nakışlı, süslü eşya, süs” olabileceğini tahmin etmektedir (2014, s. 141).

Bu söz, tarihî Türk lehçelerinden yalnızca Çağataycada tanıklanmıştır:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Çağ. *bildürge* “kamçının desteğine vurulan halka” (Ünlü 2013, s. 144).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *büldürgö* “bileğe geçirmek için kamçı sapında bulunan ilmek” (Çokotegin 2014, s. 33), **Kkalp.** *büldirge* “петля у рукоятки кнута” [kamçı sapındaki ilmek] (Baskakov 1958, s. 127), **Başk.** *böldörgö* “1. Kılıç, kamçı gibi şeylerin ele geçirilen ilmeği, düğümü, 2. Düğümlü ilmekli bağ” (Özşahin 2011, s. 723), **Tat.** *bölderme* “kamçı sapında bulunan kayış bağ” (Ganiyev vd. 1997, s. 63), **Nog.** *büldirge* “петля у кнута” [kamçı ilmeği] (Baskakov 1963, s. 92).

Adilov, bu kelimeyi Kazakçanın eskicil bir unsuru olarak değerlendirmiş ve kelimenin yerini zamanla “eşya” anlamındaki *buyım* sözünün aldığını belirtmiştir (2018, s. 162).

Sözcük, Radloff sözlüğünde Çağatayca kaydıyla *büldürge*, Kırgızca kaydıyla *büldürgö* biçiminde yer almıştır (1911, s. 1895). Egorov, kelimenin Çuv. *pältärka* biçiminde olduğunu ifade etmiş, çağdaş Kıpçak lehçelerindeki biçimleri sıralamıştır (1964, s. 147). Räsänen, Çağatayca ve Kazakça şekillerini vererek kelimeyi “riemenschlinge am peitschenstiel, in die man die hand steckt” [bileğe takmak için kırbaç sapında bulunan kayış bağ] şeklinde tanımlamış ve kelimenin Moğolcada *bögeldürge* biçiminde olduğunu ifade etmiştir (1969, s. 92). Sevortyan, Ramstedt’in T. *bilek* ile Kalm. *bülkn* ‘omuz’, Çağ. *bildürge* sözlerini birleştirdiğini kaydetmiştir (1978, s. 146). Csáki, Rassadin’in bu sözü Şamanizm terminolojisine bağladığını aktarmıştır (2006, s. 57). Ünal, Poppe’nin Klasik Moğolcadaki *bögeci* ~ *bögeci* ‘kanca, metal şerit, halka’ sözü ile Moğ. *bögeldürge* arasında ilişki kurduğunu aktarmıştır (2016, s. 165). Kincses-Nagy de Vásáry’nin kelime kökünü Türkçe **bükeldürük* ~ *büküldürük*, *bügüldürük* < *bükül-* ‘to be bent, folded’ [bükülmek, katlanmak] ile ilişkilendirdiğini ve buradan Moğolcaya *bögeldürge*, *bügüldürge* olarak kopyalandığını aktarmıştır (2018, s. 62). Bu son görüş tartışmaya açıktır. Sözcüğün Kazakçaya Moğolcadan geçtiği söylenebilir.

Lessing sözlüğünde Moğ. *bögeldürge* “loop on a whip handle” [kamçı sapındaki ilmek] (1960, s. 124) şeklinde tanımlanan bu söz, diğer Moğol dillerinden Ordoşçada *bügüldürge* “kamçıyı tutmaya yarayan halka”, Buryatçada *bügelderge* “kamçıyı tutmaya yarayan ilmek” (Ölmez 2015, s. 201) biçimindedir.

4.2.3. qamşısap /қамшысап

[< *kamçı*, < *sap*]

“Kamçı yapmaya uygun kızılıcık ağacı, ılgın ağacı, hayvan boynuzu veya ceylan bacağından elde edilen kamçıların sapına verilen genel isim” (Väli t.b. 2013, s. 747).

Kamçıyı oluşturan asıl bölümlerden biridir. Kamçı sapının kalın olan yukarı kısmına *qamşınıñ bası / dümi*, ince olan aşağı kısmına *qamşınıñ moyını*, deriyle kaplı, elle tutulan bölümüne ise *qamşınıñ tutamı / tutqası* denilmektedir (Älimbay t.b. 2012b, s. 414). Eskiden gön deri ve büyükbaş hayvanların diz kapağı ile topukları arasındaki sinirleri kurutulup liflerinden burularak elde edilen ipe *özek* adı verilen kurşun gibi sert bir cisim eklenerek kamçı sapı yapılmaktaydı. 20. yy. başlarından itibaren ise *özek*’e yalnızca demir eklenerek yapılmaya başlanmıştır. Uzun kamçıların örgüsüne kurşun yerleştirilmesi de kamçı vurulduğunda etkisini daha da arttırmaktadır. Askerî amaçla yapılan kamçıların sapı, çeşitli hayvanların boynuzundan yapılırsa da gündelik hayatta kullanılan kamçılar için bu durum geçerli değildir (Toqtabay 2010b, s. 192).

Bu sözlük birimi, *qamşı* ve *sap* sözlerinden oluşmuştur. Kaz. *sap* sözünün lehçelerdeki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *sap* “sap; kılıç veya bıçak sapı” (Atalay 1986, s. 489), Harezmi *sap* “sap, bir şeyin tutacak yeri” (Ünlü 2012, s. 502), Kıpçak *sap* “sap” (Toparlı vd. 2007, s. 226), Çağ. *sap* “sap, kulp, deste” (Ünlü 2013, s. 949).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *sap* “sap” (Yudahin 1998, s. 637) ~ *kamçı sap* “кнутаишсе” [kamçı sapı] (Yudahin 1985, s. 135), Kkalp. *sap* “рукоятка” [sap; kabza] (Baskakov 1958, s. 564), Başk. *hap* “sap, kabza, kulp” (Özşahin 2011, s. 364), Tat. *sap* “1. Sap, kabza, kulp, tutamak, 2. Bitkinin sap kısmı, gövde” (Öner 2009, s. 229), Kum. *sap* “sap” (Pekacar 2011, s. 287), Nog. *sap* “рукоятка, ручка” [sap; kabza] (Baskakov 1963, s. 288), Kar. *sap* “ручка” [sap] (Baskakov 1974, s. 52).

Taranan kaynaklardan hareketle Kaz. *qamşısap* sözü, çağdaş Kıpçak lehçeleri arasında Kırgızcada da bulunmaktadır. Başkurtçada görülen *hap* biçimi, bu lehçede ön seste düzenli olarak görülen *s > h* ses değişikliğiyle ilgilidir.

Clauson, *sap* kelimesinin Türkmencede kısa ünlülü olduğu gerekçesiyle DLT'deki *sa:p* 'the handle (of a sword, knife, etc.)' sözünün uzun ünlülü olarak yazılmasının bir hata olduğunu söylemiştir (1972, s. 782). Eren, T. *saç* ~ Yak. *as*, T. *süt* ~ Yak. *ūt* örneklerinde olduğu gibi Ana Türkçe ön ses /s/ fonemi Yakutçada düştüğü için kelimenin bu lehçede görülen *sap* biçiminin komşu diyalektlerden kalma bir alıntı olduğunu belirtmiştir (1999, s. 356). Gülensoy ise kelimenin etimolojisini < **sa-p* olarak vermiştir (2007, s. 732).

4.2.4. örüm /öpim

[< *ör-* + (-{i}m)]

“Kamçının örülmüş kayış kısmı” (Januzaqov 2008, s. 659; Vâli t.b. 2013, s. 1039).

Bu parça, kamçının asıl bölümlerinden birini oluşturmaktadır. Sıkı ve yuvarlakça örülmüş kamçıya *Qırğız örme* adı verilmektedir (Keykin 2006, s. 207).

Kelime ve kelime kökü tarihî lehçeler ile çağdaş Kıpçak lehçelerinde şu şekilde görülmektedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *ör-* “örmek” ~ *örçük* ~ *örgüç* “örülmüş saç” (Atalay 1986, s. 462-463), Harezmi *ör-* “örmek” (Ünlü 2012, s. 461), Kıpçak *ör-* “(saç) örmek” (Toparlı vd. 2007, s. 211), Çağ. *ör-* “örmek, dokumak, örgü örmek” (Ünlü 2013, s. 876).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *örüm* “1. Örme, 2. Kamçının kayış olan kısmı” (Yudahin 1998, s. 615), KTA. *öriv* “плетение” [örgü] (Useinov 2007, s. 481), Kkalp. *örim* “плетение” [örgü] (Baskakov 1958, s. 512), Başk. *ürme* “saç bağı, örgülü saç” (Özşahin 2011, s. 331), Tat. *ürme* “örme, sarmaşık” (Öner 2009, s. 315), Nog. *öriv* “заплетание” [örgü] (Baskakov 1963, s. 262).

Kumukça, Karaçay Malkarca ve Karaycada “örmek” anlamında eş-fiili bulunmaktadır. Bu sözlük biriminin çağdaş Kıpçak lehçelerinden Kazakça ile Kırgızcada ‘kamçının kayışı’ anlamında kullanıldığı

görülmektedir. Kelimenin *ör-* fiilinden *-{i}m* fiilden isim yapma eki ile türetildiği açıktır.

4.2.5. özek /өзек

[< *öz* + (+ek)]

“Kamçı örgüsünün arasına konulan kurşun, kayış gibi uzun ve sert cisim” (Januzaqov 2008, s. 648; Quralulı 1997, s. 231).

Kazakçanın çok anlamlı sözlerinden biri olan *özek* sözünün bu anlamı dışında “akarsu yatağı; temel, esas; yemek borusu; bitki özü” (Koç vd. 2003, s. 424) gibi anlamları da bulunmaktadır.

Kelimenin lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

Kıpçak *özek* “ağacın bedeni, özü” (Toparlı vd. 2007, s. 214), **Çağ.** *özek* “bir şeyin içi, çekirdek, göbek” (Ünlü 2013, s. 882).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *özök* “kamçı örgüsünün ortasına konulan kalın kayış” (Çokotegin 2014, s. 34), **KTat.** *ozek* “сердцевина (внутренняя часть стебля, ствола растения)” [*öz* (sapın iç kısmı, bitkinin gövdesi)] (Useinov 2007, s. 474), **Kkalp.** *özek* “стержень” [çubuk, mil] (Baskakov 1958, s. 506), **Tat.** *üzek* “merkez; orta, iç” (Öner 2009, s. 317), **KMalk.** *özek* “merkez, esas, asıl, cevher” (Tavkul 2000, s. 319), **Kum.** *özek* “öz, iç; çekirdek; dere” (Pekacar 2011, s. 226), **Nog.** *özek* “центр, ядро, стержень” [merkez, çekirdek, çubuk] (Baskakov 1963, s. 255).

Çağdaş Kıpçak lehçelerinden Kazakça ile Kırgızcada bu sözcüğün kamçıyla ilgili bir anlamının bulunduğu görülmektedir.

Kelime, Budagov’ sözlüğünde *özek*³³ biçiminde “сердцевина” [öz, iç; orta] anlamıyla yer almaktadır (1869, s. 131). Radloff, kelimenin yapısını *öz+ek* biçiminde açıklamıştır (1893, s. 1301). Räsänen, kelimeyi Moğ. *örö* ‘das innere’ [iç] ve Tun. *ur* ‘magen’ [mide, karın] sözleriyle birleştirmiştir (1969, s. 377). Sevortyan, etimolojisinin iki türlü olabileceğini vurgulayarak Radloff’un etimolojisinin yanı sıra kelimenin **öz-* ~ *üz-* fiil kökünden *-ek* ekiyle türetilmiş olabileceğini söylemiştir (1974, s. 510). Kelimenin

anlamları göz önüne alındığında Radloff'un görüşünün akla daha yatkın olduğu söylenebilir.

4.3. Kamçı Türleri

4.3.1. *bestaspa ~ besqasqa /бестаспа ~ бесқасқа*

[< *beş*, < Moğ. *taspa*]

“Beş deri kayışla örülmüş bir kamçı türü” (Vâli t.b. 2013, s. 227).

Bu kamçı türü, Jambıl eyaletinin Şuw ilçesinde *besqasqa* olarak adlandırılmaktadır (Qaliyev t.b. 2005, s. 142). Geleneksel el sanatlarında kayıştan kamçı, koşum takımı vb. nesneleri örme yöntemine *bestaspa jalpaq örim* adı verilmektedir. Bu örme yöntemi için önce deri kayış beş eşit ince dilime ayrılmakta ve aynı hizaya getirilmektedir. Daha sonra beşinci kayış; ikinci, dördüncü ve üçüncü dilimlerin üstüne ve sol tarafa doğru örülmektedir. Birinci dilim ise ikinci ile beşincinin üstüne ve üçüncü dilimin altından olacak şekilde sağ tarafa doğru örülmektedir. Devamında da dördüncü dilim, birinci ile üçüncü dilimin üstünü bastırarak sol tarafa doğru örülmektedir. Böylece düz bir örgü ortaya çıkmaktadır. Bu yöntemin dışında *bestaspa jumır örim* adı verilen başka bir yöntem daha bulunmaktadır. Bu yöntemde de bir kayış diliminin üstüne diğerleri örülmektedir (Älimbay t.b. 2011, s. 487).

Bu sözlük birimi, tarama yapılan tarihî lehçe kaynaklarında tespit edilememiştir. Çağdaş Kıpçak lehçelerinden Kırgızcada ise şu şekildedir:

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *beş kaşka örmö* “beş kayışla örülen kamçı” (Aytmатов t.b. 2014, s. 447).

Beş parçaya ayrılmış deri kayışla örüldüğü için bu sözün *bestaspa ~ besqasqa* şeklinde adlandırıldığı anlaşılmaktadır. Janpeyisov, *besqasqa* sözünün “kahraman, seçilmiş, en iyi” anlamlarını vermiş ve bu ifadenin Kırgızcada *beş kaşka* biçiminde görüldüğünü belirtmiştir. Aynı zamanda Kaz. *besqasqa* sözünün bir etnonim olduğunu ve Küçük Cüz’ün (Bayulı) içindeki Beriş ru’una (boyuna) ait bir isim olduğunu da dile getirmiştir (2018, s. 119). Eren, *taspa* sözünün Moğolcadan alıntı olduğunu söylemiştir (1999, s. 396). Bu söz için bk. *taspa*.

4.3.2. *bişşik /бишшik*

[< Kaz. **biy* + (+şik)]

“Arabacının atı sürmek için kullandığı deriden yapılmış büyük kırbaç” (QETS-3 2011, s. 381; Vâli t.b. 2013, s. 238).

Kazakçanın sözlüklerinden QTS ile QTTS’de *biyşik* sözü madde başında bulunmamaktadır. QS’de bu söz *dıraw qamşı* sözü ile eş anlamlı olarak verilmiştir (Vâli t.b. 2013, s. 391). QTAS’de ise *biyşik* sözü Semey eyaletinin Abay ve Şubartaw ilçeleri ile Qarağandı eyaletinden derlenmiştir (Qaliyev t.b. 2005, s. 145). Etnografya ansiklopedisinde bazen *sop qamşı* olarak adlandırıldığı bilgisi yer almaktadır (Älimbay t.b. 2011, s. 512). Kazakçanın söz varlığında yer alan *biyşik je-* ifadesi “dayak yemek” anlamında kullanılmaktadır (QETS-3 2011, s. 382). *Biyşik, qamşı*’dan daha uzundur.

Hayvan bakıcılığında hayvanı önüne katıp bir yere götürürken çobanın kullandığı değneğe de Kazakçada *biyşik* veya *şıbırtqı* denmektedir. *Biyşik* adı verilen bu kamçı türünün *jalğız taspa şıbırtqı biyşik, eki taspa, üş taspa, dört taspa* ya da uzun veya kısa saplı *biyşik* olmak üzere çeşitli türleri bulunmaktadır (Amanqulov 2012, s. 92).

Kelimenin sonundaki *+şik* ekinden hareketle kök olan **biy* sözünün isim olduğu anlaşılmaktadır. Rusçada *буч* (biç) sözü ‘uzun kırbaç’ anlamındadır. Dolayısıyla kelime kökünün Rusçadan alıntı olma ihtimali bulunmaktadır.

Kelimenin sonundaki ek ise küçültme işlevi olan *+şıq, +şik* ekidir. Bu ek, Eski Türkçedeki *+çAk* ekinden türemiştir. Çağatayca döneminde de küçültme işlevinin yanı sıra alet adları ve sıfat yapmaktaydı (Baimukhambetova 2019, s. 132). Kazakçadaki *ç > ş* ses değişimine bağlı olarak *+şıq, +şik* hâlini alan ek *oyınşıq* ‘oyuncak’, *qalaşıq* ‘küçük şehir’, *qılşıq* ‘tüy’, *erşik* ‘küçük eyer’ gibi örneklerde de görülmektedir.

Tarihî ve çağdaş lehçelerin tarama yapılan kaynaklarında bu söz tanımlanmamıştır.

4.3.2.1. *biyşiktey* /бишіктей

[< Kaz. **biy* + (+şik) + < *teg* ‘gibi’]

“*Biyşik* gibi” (QETS-3 2011, s. 382).

4.3.2.2. *biyşikşe* /бишікше

[< Kaz. **biy* + (+şik) + (+şe)]

“*Biyşik* gibi, *biyşik*’e benzeyen” (QETS-3 2011, s. 382).

4.3.3. buzawtis /бұзайтыс

[< buza- + (-ğu) < tiş]

“Sapına demir konularak yassı bir deri kayıştan yapılan 8, 12, 16 örgüyle örülen bir kamçı” (QETS-3 2011, s. 642; Vâli t.b. 2013, s. 268; Januzaqov 2008, s. 149).

Konuşma dilinde buna *buzawörme* de denilmektedir (QETS-3 2011, s. 641). Buzağının dişine benzediği için bu şekilde isimlendirilmiştir. Eskiden savaş aleti olarak da kullanılmıştır (Älimbay t.b. 2011, s. 549).

Bu sözlük birimi *buzaw* “buzağı” ve *tis* “diş” sözcüklerinden oluşmuş bir birleşik sözcüktür.

Kaz. *buzaw* sözünün lehçelerdeki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *buzağı* ~ *bozağı* “buzağı” (Nadelyayev [i drugiye] 1969, s. 130; Caferoğlu 1968, s. 49), **Harezmi** *buzağı* “buzağı, sütten kesilmemiş sığır yavrusu” (Ünlü 2012, s. 115), **Kıpçak** *buzağı* ~ *buzaku* “buzağı, dana” (Toparlı vd. 2007, s. 39) ~ **CC** *buzav* ~ *buzov* “kalb” [buzağı] (Grønbech 1942, s. 70) ~ **Erm.Kıp.** *bızov* “теленок” [buzağı] (Garkavets 2010, s. 299), **Çağ.** *buzağı* “buzağı, sığır yavrusu” (Ünlü 2013, s. 178).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *muzoo* “bir yaşında olan buzağı” ~ *muzoo tiş* örülgön kamçı “hususî bir nakışla örülmüş kamçı” (Yudahin 1998, s. 577), **KTat.** *buzav* “теленок” [buzağı] (Useinov 2007, s. 353), **Kkalp.** *buzav* “теленок” [buzağı] (Baskakov 1958, s. 120), **Başk.** *bızav* “buzağı” (Özşahin 2011, s. 164), **Tat.** *bozav* “1. Buzağı, 2. Pek yumuşak mizaçlı insan” (Öner 2009, s. 46), **KMalk.** *buzov* “buzağı” (Tavkul 2000, s. 132), **Kum.** *buzav* “теленок” [buzağı] (Bammatov 1969, s. 84) ~ *buzawtiş* “danaburnu” (Pekacar 2011, s. 85), **Nog.** *buzav* “теленок” [buzağı] ~ *buzavbas* ~ *buzavburın* “медведка” [danaburnu böceği] (Baskakov 1963, s. 89), **Kar.** *buzov* “buzağı, dana” (Çulha 2006, s. 55).

ET /ağu/ > /av, ov, uv/ ~ /egü/ > /ev, öv, üv/ ses olayı Kıpçakça için karakteristik bir ses değişmesidir (Tekin - Ölmez 2003, s. 43). Buna bağlı olarak Eski Türkçe *buzağı* sözünün Kıpçak ağzına dayanan *Codex Cumanicus* ile Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi eserlerinde *buzav* ~ *bızov* şeklini aldığı görülmektedir. Memlûk Kıpçakçasında ise ET *buzağı* biçimi devam etmektedir. Ercilasun, bu durumu Memlûk Kıpçakçası eserlerinin standart dili temsil etmesiyle açıklamaktadır (2004, s. 387).

Kırgızcada söz başı *b > m* değişimine bağlı olarak *muzoo* şekli görülmektedir. Ayrıca bu lehçede oluşan ikincil ünlü uzunluğu *muzoo* sözünde de bulunmaktadır. Kelimenin Tatarca *bozav* biçiminde görülen ilk hecedeki geniş yuvarlak /o/ ünlüsü, bu lehçede ilk hecedeki dar yuvarlak ünlülerin genişleyip zayıflaması kuralıyla açıklanabilir. Bununla birlikte *buzagı* ve *diş* sözleriyle oluşturulan “kamçı” anlamı, çağdaş Kıpçak lehçelerinden Kazakça ile Kırgızcada tespit edilmiştir. Kumukçanın söz varlığında yer alan *buzavtış* sözüne ise bambaşka bir anlam yüklenmiştir. Benzer bir durum Nogaycadaki *buzavbas* ve *buzavburın* sözcüklerinde de görülmektedir. Anadolu ağızlarının söz varlığında da yer alan *buzādişi* ~ *bızadişi* sözü *Derleme Sözlüğü*’nde “danaburnu denilen ve bitki köklerini yiyen bir böcek” olarak tanımlanmıştır (TDK 1965, s. 809). Bu sözün Türk lehçe ve ağızlarında farklı anlamlar kazanarak yer aldığı görülmektedir.

Räsänen, T. *buzagı* (< **buragu*) sözünün Mançu Tunguzcaya *bēru* ‘schafsbock’ [koç] olarak geçtiğini kaydetmiştir (1969, s. 75). Eren de ET *buzagı* sözünün Moğolcaya *biragı* olarak geçtiğini belirtmiş ve kelimenin *buz-*, *buz-* ‘böğürmek’ kökünden *-gu* ekiyle türetildiğini ifade etmiştir (1999, s. 65). Clauson ise Moğ. *biragı* biçiminin eski çağlardan kalma bir alıntı olduğuna dikkat çekmiştir (1972, s. 391). Nişanyan, Far. *buzak* ‘küçük erkek keçi’, *buze* ‘teke’ örneklerini vererek T. *buzagı* sözünün İran dilleriyle paralellik gösterdiğini vurgulamıştır (2003, s. 78). Gülensoy, ET *bozağı* yazılışının yanlış olduğunu, doğrusunun /u/ ile olması gerektiğini ifade etmiş ve kelimenin yapısını < *buz* + *ağı* biçiminde açıklayarak Nişanyan’ın Türkçe ile Moğolcanın ortak bir sözcüğü olan *buzagı*’yı Hint-Avrupa dillerine bağlamaya çalışmasını eleştirmiştir (2007, s. 189). Stachowski ise kelimenin kökünü < **boz-* olarak vermiştir (2019, s. 97).

Diş kelimesiyle ilgili olarak ise Gülensoy; **Nog.** *tis*, **KMalk.** *tiş*, **Kırg.** *tiş*, **Kum.** *tış*, **KTat.** *diş*, **Çuv.** *şāl* biçimlerini sıraladıktan sonra kelimenin etimolojisini < **ti:ş* olarak vermiştir (2007, s. 289). Eren, Çuv. *şāl* biçiminin T. *şış* ile birleştirilmesinin yanlış olduğunu, bununla birlikte önceki yayınlara atıfta bulunarak T. *diş*’in Moğ. *sidiün* ‘diş’ biçimiyle birleştirilmesinin de fonetik bakımdan olanaksız olduğunu dile getirmiştir (1999, s. 115).

Birleşik söz yapısındaki bu kavramın benzetme yoluyla bir tür kamçı anlamı kazandığını söylemek mümkündür.

4.3.4. daqa qamşı /дақа қамшы

[< *yaqu* (→ Moğ. *daqu*), < *kamçı*]

“Tay derisinden örülen kamçı” (Väli t.b. 2013, s. 347).

Sözlükte eski bir söz olduğu belirtilen Kaz. *daqa* sözü, “tay derisi ya da bundan dikilen kürk, palto” (Vâli t.b. 2013, s. 347) anlamındadır. Kamçının örgü kısmı *daqa* adı verilen tay derisinden yapıldığı için bu isim verilmiş olmalıdır.

Kaz. *daqa* sözünün tarihî lehçelerle çağdaş Kıpçak lehçelerindeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *yağku* ~ *yaqu* “yağmurluk” (Atalay 1986, s. 728), Harezmi *yaqu* “çevrilmiş kürk” (Ünlü 2012, s. 654).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *daaki* “1. İlkbaharda tülememiş olan hayvanın üzerindeki yapı, 2. Tay derisinden kürk, 3. Paçavra” (Yudahin 1998, s. 291), Başk. *dağa* “kürk, gocuk” (Özşahin 2011, s. 307).

Räsänen, Çağ. *daqu* “ein Pelz mit den Haaren nach aussen” [dış tüylü bir tür kürk] sözünün Moğ. *daqu* “Pelz” [kürk, post] sözünden alıntılandığını belirtmiştir (1969, s. 130). Doerfer, bu kelimenin kökeninin T. *yağku* ‘yağmurluk’ ~ *yaqu* ‘çevrilmiş kürk’ olduğunu ve kelimenin Türkçeden Moğolcaya geçtiğini, daha sonra Moğolcadan tekrar *daqu* biçiminde ödünçlendiğini belirtmiştir (1975, s. 283). Ünal da Klasik Moğolca *daqu* ‘dış tarafı kürklü palto’ sözüyle ET *yaqu* (< **yağ-ku*) ‘yağmurluk’ sözleri arasında ilişki kurmuş, kelimenin Tel. *d’aki* ‘kürk, gocuk’, Tuv. *çağı* ‘kürk’, Mac. *daku* ‘kısa kürk, ceket’ biçimlerini sıralamıştır (2016, s. 293).

Kaz. *daqa*, Kırg. *daaki*, Başk. *dağa* sözlerinin ses ve anlam bakımından Moğ. *daqu* ile paralellik göstermesi, bu sözlerin Moğolcadan alıntı olabileceği düşüncesini kuvvetlendirmektedir. Buna ek olarak Rusçadaki *doxa* (doha) [içi dışı kürkten palto] (Bogoçanskaya - Torgaşova 2009, s. 113) kelimesi de muhtemelen bu Moğolca sözden alıntılanmış olmalıdır.

4.3.5. dıraw qamşı /дырау қамшы

[< Far. *dıraw*, < *qamçı*]

“Büyük ve iri kamçı; *biyşik*” (QETS-5 2011, s. 99; Vâli t.b. 2013, s. 391; Quralı 1997, s. 225).

QETS ile QS’de bu kamçı türüne konuşma dilinde *dır qamşı* denildiği kayıtlıdır (QETS-5 2011, s. 98; Vâli t.b. 2013, s. 391). QTS’de *dıraw* sözünün Farsça bir alıntı olduğu ve “büyük, iri” anlamına geldiği ifade

edilmektedir (Januzaqov 2008, s. 213). Ayrıca Kazakçada suçluyu cezalandırmak için kullanılan büyük kırbaça *düre qamşı* denilmektedir (Älimbay t.b. 2011, s. 669).

Tarihî lehçelerde tanıklanmayan bu sözlük biriminin çağdaş Kıpçak lehçelerindeki görünümü şöyledir:

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *dörö* “kamçı, kırbaç (cezalandırmak için)” (Yudahin 1998, s. 313), **Başk.** *dır qamsı* “içine kurşun konularak örülen kamçı” (Özşahin 2011, s. 1906).

Kırg. *dörö* ile Kaz. *düre* biçiminin aynı kökene ait olduğu anlaşılmaktadır. Her iki lehçenin tarama yapılan sözlüklerinde kelimenin Farsçadan alıntılı olduğu kayıtlıdır.

4.3.6. *doyr qamşı* / *дойыр қамшы*

[< ? *doyr*, < *qamçı*]

“At binerken kullanılan kısa saplı kalın örgülü bir kamçı” (QETS-4 2011, s. 699; Vâli t.b. 2013, s. 374).

QETS’de *doyr* maddesi için şöyle bir tanım verilmiştir: “Savaşta, dövüşte kullanılan kalın saplı, köküne kurşun konularak kalın bir örgüyle örülen kamçı türü” (QETS-4 2011, s. 699). Ayrıca Kazakçada *doyr qamşı* ile dövüşmek *doyr soğısı* sözü ile ifade edilmektedir (QETS-4 2011, s. 699; Vâli t.b. 2013, s. 374). Kazakistan’ın Atraw (eski adı Gur’ev) eyaleti ile Mañğıstaw’da kalın kamçıya *ala doyr* denilmektedir (Qaliyev t.b. 2005, s. 48). Türkmenistan’da yaşayan Kazaklar sapına kurşun konularak yapılmış sekiz örgülü kamçıyı *kök alağan doyr* biçiminde adlandırmaktadırlar (Qaliyev t.b. 2005, s. 333). Kazakçada *doyr* sözünün “kaba, kabaca” gibi farklı bir anlamı da bulunmaktadır (Vâli t.b. 2013, s. 374).

Tarihî lehçelerde tanıklanmayan bu sözün çağdaş Kıpçak lehçelerindeki görünümü şöyledir:

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kkalp. *doyr qamşı* “толстая плетъ” [kalın kamçı] (Baskakov 1958, s. 175), **Başk.** *tuyır* “kalın kayıştan örülmüş kamçı” (Özşahin 2011, s. 1747).

Bu türden bir kamçının çağdaş Kıpçak lehçelerinden Karakalpakça ile Başkurtçanın söz varlığında da yer aldığı görülmektedir. *Kırgızca-Rusça Sözlük*’te *darra* “толстая плетъ” [kalın kamçı] (Yudahin 1985, s. 186) sözü, Farsça kaydıyla yer almaktadır. Tanımdan hareketle bu kamçının da kalın

örgülü olduğu anlaşılmaktadır. Kökeni tespit edilemeyen Kaz. *doyır* sözünün alıntı bir söz olması da ihtimal dâhilindedir.

4.3.6.1. *doyır*la- /дойырла-

[< ? *doyır* + (+la-)]

“*Doyır qamşı* ile vurmak” (Januzaqov 2008, s. 203; Vâli t.b. 2013, s. 374).

4.3.6.2. *doyırşı* /дойыршы

[< ? *doyır* + (+şı)]

“*Doyır qamşı* kullanmaya alışan kişi” (Vâli t.b. 2013, s. 374).

4.3.7. *elik sapı qamşı* ~ *elik siyraq qamşı* /елік сапты қамшы ~ елік сирақ қамшы

[< *elik*, < *sap* + (+tı), < *qamçı*]

“Geleneksek Kazak el işçiliğinde sapı ceylan bacağından yapılan ve süslenerek hazırlanan bir tür kamçı” (Älimbay t.b. 2012a, s. 40).

Genellikle dekoratif amaçlı kullanılmaktadır. *Elik* kelimesinin lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *elik* “geyik” (Arat 2006, s. XVIII), Kıpçak *elik* “ceylan” (Toparlı vd. 2007, s. 72).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *elik sap kamçı* “karacanın arka bacağından yapılan kamçı” (Aytmatov t.b. 2014, s. 446), Kkalp. *elik* “косуля” [karaca] (Baskakov 1958, s. 190), Başk. *ilék* “karaca” (Özşahin 2011, s. 139).

Tarama yapılan sözlüklerden hareketle bu kamçı türünün Kazakça ve Kırgızcanın söz varlığında bulunduğunu söylemek mümkündür.

Räsänen, *älik* biçiminde madde başı olarak verdiği kelimenin anlamını ‘wildziege’ [yaban keçisi] şeklinde açıklamış ve kelimeyi Moğ. *ili* ‘hirschjunges’ [geyik yavrusu] ~ Manç. *ilgin* sözleriyle birleştirmiştir (1969, s. 40). Clauson, ‘roebuck’ [karaca] olarak anlamlandırdığı kelimenin Hakasça, Tuvaca, Kırgızca, Kazakça gibi bazı modern lehçelerde yaşadığını

dile getirmiş, etimolojisiyle ilgili bir fikir belirtmemiştir (1972, s. 142). Sevortyan, *elik* kelimesinin kökeninin ortaya çıkarılması için elde yeterli veri bulunmadığını belirtmekle birlikte kelimeyle ilgili <*el- + {-i}k şeklinde bir etimoloji denemesi yapmıştır (1974, s. 266). Eren, *elik* kelimesinin ‘dağ keçisi’ anlamında olduğunu söylemiş, çağdaş lehçelerde *kiyik*, *kuralay*, *cür* gibi isimlerin de bu anlamda kullanıldığına değinmiştir (1999, s. 132). Tietze, ‘dağ keçisi, karaca’ olarak anlamlandırdığı kelimenin ET *elik* biçiminde olduğunu belirtmekle yetinmiştir (2002, s. 644). Gülensoy ise kelimenin Anadolu ağızlarında *elik keçi*, *eliyh geçisi* şeklinde kullanıldığına vurgu yapmıştır (2007, s. 329).

Ceylan bacağından yapılan bir kamçı türü olduğu için bu şekilde adlandırılmıştır.

4.3.8. *jılanbawır qamşı* /жыланбауыр қамшы

[< *yıl- + (-ğan), < *bağır*, < *kamçı*]

“Örülümü yılan derisine benzediği için bu ismi alan kırbaç türü” (Januzaqov 2008, s. 326; Vâli t.b. 2013, s. 540).

Bu kamçının ortasından deriden, ince ve oval şekilde bir şerit geçmektedir. Eski zamanlarda savaş aleti olarak da kullanılmıştır (Älimbay t.b. 2012a, s. 83). Bu sözlük birimi, birleşik sözcük yapısındadır. Kaz. *bawır* sözü için ise bk. *bawırlıq* ~ *bawırdaq*.

Bu kamçı türünün adı, taranan tarihî kaynaklarda tespit edilememiş olsa da Kaz. *jılan* sözünün tarihî lehçelerdeki görünümü şöyledir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *yılan* “yılan” (Atalay 1986, s. 783), **Harezmi** *yılan* “yılan” (Ünlü 2012, s. 684), **Kıpçak** *ılan* ~ *yılan* “yılan” (Toparlı vd. 2007, s. 101; 321), **Çağ.** *ılan* ~ *yılan* “yılan” (Ünlü 2013, s. 520; 1251).

Bu kamçı türü, çağdaş Kıpçak lehçelerinden Kırgızcada tespit edilmiştir:

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *cılan boor örmö* “bir kamçı örgüsü türü” (Aytmatov t.b. 2014, s. 447).

Çağdaş Kıpçak lehçelerinde *yılan* ~ *cılan* varyantlarıyla görülen ‘yılan’ kelimesi kullanılarak yapılmış bu kamçı adlandırması, Kazakça ile Kırgızca dışındaki lehçelerde tanıklanmamıştır.

Clauson, *Bulgar Hanları Listesi*'ni kanıt göstererek *yılan* 'snake' sözünün eskicil şeklinin *dilom* biçimi olduğunu söylemiştir (1972, s. 930). Gülensoy, *yılan* sözünün yapısını < **yıl*- 'kaymak, sürünmek' + -*an* 'fiilden ad yapan ek' şeklinde açıklamıştır (2007, s. 1138). Stachowski, Kırg. *cıl*- 'krieche[n]' [sürünmek] fiilinden hareketle kelimenin etimolojisinin < **yıl-gan* biçiminde olabileceğini belirtmiştir (2019, s. 360).

4.3.9. qazuyalı qamşı /қазуялы қамшы

[< *kaz*, < *uya* + (+lı), < *kamçı*]

“Kalın örgülü bir kamçı” (Väli t.b. 2013, s. 730).

Bu kamçı, eski dönemlerde savaş aleti olarak da kullanılmıştır (Älimbay t.b. 2012b, s. 419). Kazakçada bu sözlük birimi BS'nin 45. cildindeki “Qiyssa Näreikbay-Şora” batırlar jırında geçen *qazuyalı qamşı men, keltirip basqa saladı / bastan aqqan qara qan, omırawın jabadı* (qazuyalı kamçı ile getirip başa vurur; baştan akan kara kan, gövdesini kaplar) dizelerinde tanıklanmıştır (Qosan t.b. 2007, s. 91). Bu dizelerden kamçının bir silah olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Şoybekov, silah olarak kullanılan kalın örgülü kamçıya *ala moynaq qamşı* da denildiğini ifade etmiştir (2012, s. 250).

Tarama yapılan tarihî ve çağdaş lehçe kaynaklarında tanıklanmayan bu sözlük birimi, muhtemelen benzerlik ilgisi kurularak oluşturulmuştur.

4.3.10. qız qamşı /қыз қамшы

[< *kız*, < *kamçı*]

“Altın veya gümüşle süslenmiş ince saplı, kızların kullandığı gösterişli bir kamçı türü” (Qaliyev t.b. 2005, s. 449; Väli t.b. 2013, s. 858; Qaliyev 2014, s. 382).

QTAS'de bu sözlük biriminin Türkmenistan'ın Türkmenbaşı (eski adı Krasnovodsk) şehrinde yaşayan Kazaklardan derlendiği bilgisine yer verilmiştir (Qaliyev t.b. 2005, s. 449).

Bu sözlük birimi, tarihî lehçeler ile çağdaş Kıpçak lehçelerinin tarama yapılan kaynaklarında tanıklanmamıştır. *Kız* ve *kamçı* sözleri hem tarihî hem de çağdaş lehçelerin söz varlığında yer almaktadır. Ancak iki sözün birleşmesiyle oluşmuş bu sözlük birimi, birleşik söz olarak yalnızca Kazakçada kullanılmaktadır.

4.3.11. sapalaq /сапалак

[< *şap* + (+a) + (+la-) + (-k)]

“Kayış örülmeden sadece üst üste getirilip dikilerek elde edilen kamçı” (Qaliyev t.b. 2005, s. 582; Văli t.b. 2013, s. 1114).

QS’de yerel bir ifade olduğu vurgulanan *sapalaq* sözünün QTAS’de Qızılorda, Atırav ve Doğu Kazakistan bölgelerinden derlendiği belirtilmiştir (Qaliyev t.b. 2005, s. 582).

Tarama yapılan tarihî lehçe kaynaklarında bu kamçı türünün adı tanıklanmamıştır.

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *şapalak kamçı* “örülmemiş kamçı” (Aytmatov t.b. 2014, s. 447), **Kkalp.** *sapalaq* “пушистый” [yumuşak tüylü] (Baskakov 1958, s. 564), **Tat.** *çapalak* “şaplak, tokat” (Öner 2009, s. 62).

Çağdaş Kıpçak lehçelerinden Kazakça ile Kırgızcanın söz varlığında bu kamçı türü adlandırmasının yer aldığı görülmektedir.

Doerfer, *şaplak* ~ *şapalak* sözünün yansıma bir söz olduğunu belirttikten sonra bu kelimenin *çapla* ~ *çeple* biçiminde Türkçeden Farsçaya ve çeşitli İran dillerine geçtiğini söylemiştir (1967, s. 319-320). Räsänen, Kaz. *sapalaq* ‘eine aus feinen Riemen geflochtene Peitsche’ [ince kayıştan yapılmış bir kamçı] sözünü Bur. *hab* (< **sab*) ‘нитка’ [iplik] sözüyle ilişkilendirmiştir (1969, s. 402).

Anadolu ağızlarının söz varlığında “kamçının ucundaki kösele parçası” anlamında kullanılan *şallah* ~ *şallak* ~ *şapalah* ~ *şapalak* ~ *şaplak* ~ *şep* (TDK 1978, s. 3740-3743) sözleri bulunmaktadır. Gülensoy, *şallak* sözünün etimolojisini < **şā* ‘yansıma’ + (+*lak*) (2007, s. 836), *şapalak* sözününkini de < **şā*+*p*[+*a*]+*la*-*k* biçiminde vermiştir (2007, s. 838). Kelimenin kökeni olan *şap* ~ *çap* sözü, DLT’de “kamçı vurulduğunda ya da yemekte dudakların çıkardığı ses” (Atalay 1986, s. 135; 556) olarak tanımlanmıştır. Tietze, *şaplak* sözünün etimolojisini < *şap*+*la*-*k* biçiminde vermiştir (2018c, s. 558). Kelimenin yansıma bir kökten türediği anlaşılmaktadır.

4.3.12. segiz qırlı qamşı /сегіз қырлы қамшы

[< *sekiz*, < *qır* + (+ı), < *qamşı*]

“*Taspa* adı verilen on altı adet kayıştan örülen bir kamçı türü” (Qaliyev t.b. 2005, s. 596).

Kazakçanın ağız sözlüğüne göre bu söz Moğolistan Kazaklarından derlenmiştir. Kazakistan’ın Jambıl eyaletinin Şuw ilçesinden derlenen veriye göre sekiz adet *taspa*’dan örülen kamçı türüne ise *segiz örim* adı verilmektedir (Qaliyev t.b. 2005, s. 596). Jetisu bölgesinde bu *segiz örim* kamçıya *Qırgız örim* de denmektedir (Toqtabay 2010b, s. 192). Bu kamçı türünün adlandırılmasında kamçı örgüsündeki deri kayış sayısının etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Kazakçanın çok anlamlı sözlerinden biri olan *qır* ise “1. Kır, bozkır, 2. Bıçak vb. şeylerin sırtı, 3. Ütü çizgisi, 4. Hüner, maharet, 5. Beceri, işe yatkınlık” (Koç vd. 2003, s. 348) gibi anlamlar içermektedir.

Bu sözlük birimi, tarama yapılan tarihî ve çağdaş lehçe kaynaklarında tanıklanmamıştır.

4.3.13. selebe /селебе

[< Moğ. *seleme*]

“Sekiz örgülü kamçı” (Qaliyev 2014, s. 503).

Kelime, QETS, QS, QTS gibi sözlüklerde “savaşta kullanılan bir tür bıçak” (Januzaqov 2008, s. 723) şeklinde tanımlanmıştır. Kazakçada örgü sayılarına göre kamçı; dört örgülüyse *şıbırtqı*, altı örgülüyse *buzawtis*, sekiz örgülüyse *selebe*, on iki örgülüyse *dıraw* biçiminde adlandırılmaktadır (Qaliyev 2014, s. 503).

Kelime, tarihî Türk lehçelerinde tanıklanmamıştır. Harezmi Türkçesi dönemi eserlerinden *Nehcü'l-Ferâdis*’te geçen *seleme* sözü ise ‘kamçı’ ile ilgili olmayıp sahabelerden birinin adıdır.

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *selebe*³⁴ “сабля, меч” [kılıç] (Yudahin 1985, s. 143), **Tat.** *seleme* “pasaklı, yırtık pırtık kıyafetli” (Öner 2009, s. 232).

Janpeyisov, *selebe* sözüyle ilgili ilk bilgileri Vâlihanov’un verdiğini aktarmıştır. Ona göre “Kırgızların kendileri uzun bıçaklar yapmış ve bunları *selebe* ya da *cekeavız* şeklinde adlandırmışlardır” (2018, s. 312). Araştırmacı, yazısının devamında kelimenin Türk lehçelerinde *selebe* ~ *seleme* ~ *seloba* varyantlarının bulunduğunu ve bu kelimenin Moğolcadan ödünçlendiğini ifade etmektedir. Kelime, Türk lehçeleri aracılığıyla Rusçaya *сабля* (sablya) [kılıç] olarak geçmiş olmalıdır, demektedir (Janpeyisov 2018, s. 313).

³⁴ Bu kelime *Kırgız Sözlüğü* adıyla Abdullah Taymas tarafından Türkçeye çevrilen sözlükte yer almamaktadır. Orijinal sözlükte ise kelimenin bulunduğu görülmektedir.

Lessing'in sözlüğünde bu kelime *seleme* “sabre, sword” [süvari kılıcı, kılıç] anlamıyla yer almaktadır (1960, s. 686).

4.3.14. *sop qamşı /соп қамшы*

[< *subı*, < *kamçı*]

“At arabasına münhasır, sapı ve örgüsü uzun kamçı” (QETS-13 2011, s. 273; Vâli t.b. 2013, s. 1160).

Etnografya ansiklopedisinde bunun bazen *biyşik* olarak da adlandırıldığı bilgisi yer almaktadır (Älimbay t.b. 2011, s. 512).

Tarama yapılan tarihî lehçe kaynaklarında bu kamçı türünün adı tanıklanmamıştır.

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *sop kamçı* “uzun kırbaç” (Aytmatov t.b. 2014, s. 446).

Bu sözlük biriminin çağdaş Kıpçak lehçelerinden Kazakça ile Kırgızcanın söz varlığında yer aldığı görülmektedir.

DLT’de *subı* ~ *söbi* sözü “uzun ve sivri nesne, yuvarlak olmayan” (Atalay 1986, s. 536) şeklinde tanımlanmıştır. Clauson, ET *subı* biçiminin Kıpçakçada *söbi* ~ *söbü* şeklinde görüldüğünü ve bu biçimin T. *sopa* ile ilişkilendirilebileceğini ifade etmiştir (1972, s. 784-785). Gülensoy da bu verinin *sopa* ‘kalın değnek’ kelimesinin etimolojisine dayanak oluşturduğu görüşündedir (2007, s. 799). Eren, *sopa* sözünün kökeninin bilinmediğini belirterek Bulgarca *sopa* ve Sırpça *sopa* sözlerinin Türkçeden alıntılandığını dile getirmiştir (1999, s. 374). Kazakçada **sop* kökünden türediği anlaşılan *sopay-* fiilinin “1. Uzamak, incelmek, süzülme, 2. Dik, dimdik durmak” (Koç vd. 2003, s. 487) gibi anlamları bulunmaktadır. Bu kamçının bir özelliği olarak sapının ve örgüsünün uzun olması dolayısıyla DLT’de tanıklanan *subı* sözü, bu sözlük biriminin ilk unsurunun kökeni olarak değerlendirilebilir.

4.3.15. *şıbırtqı /шыбыртқы*

[< *şıbırt-* + (-qı)]

“At arabalarında kullanılan, bazen örgülü bazen örgüsüz şekilde yapılan bir tür uzun kamçı” (QETS-15 2011, s. 502; Januzaqov 2008, s. 930; Vâli t.b. 2013, s. 1431).

Buna *şıbırtqı qamşı* da denilmektedir. Kazakçada *şıbırtqınıñ astına aldı* ifadesi “*şıbırtqı* adlı uzun kırbaç ile vurdu” anlamındadır (Väli t.b. 2013, s. 1431). Jambıl eyaletinin Şuw ilçesiyle Şımkent eyaletinin Maqtaral ilçesinde bu kamçı türüne *arba qamşı* denilmektedir (Qaliyev t.b. 2005, s. 67). Kenjeahmetulı, bu sözü *biyşık* ile birlikte ele almıştır (2012, s. 242).

Kelime ve kelime tabanının lehçelerdeki görünümü şu şekildedir:

Tarihî Türk Lehçelerinde

ET *çıbırt*- “çırpışmak; taze çubukla dövmek” (Atalay 1986, s. 144).

Çağdaş Kıpçak Lehçelerinde

Kırg. *çıbırtkı* “тоненькая плётка” [ince kırbaç] (Yudahin 1985, s. 381), **Başk.** *sıbırtkı* “hayvan dürtmek için kullanılan çubuk, değnek; kamçı” (Özşahin 2011, s. 395), **Tat.** *çıbırkı* “kırbaç, kamçı” (Ganiyev vd. 1997, s. 401), **KMalk.** *sıburthı* “kırbaç” (Tavkul 2000, s. 340), **Nog.** *sıbırtkı* “кнут” [kamçı] (Baskakov 1963, s. 317).

Räsänen, ‘Peitsche’ [kırbaç] anlamını verdiği kelimenin kökünün *şıbir*- fiili olduğunu söylemiştir. Ona göre yansıma olan bu fiil, Moğolca *siber*- biçiminden bir alıntıdır (1969, s. 106; 445). Clauson, ET *çıbırt*- fiilinin ettirgen bir şekil olduğunu ve *çıp* isminden türediğini söylemiş, bu fiilin yalnızca Anadolu ağızlarında *cibart*- ~ *cibert*- biçiminde yaşadığını ifade etmiştir (1972, s. 398). *Derleme Sözlüğü*’nde *cibart*- ~ *cibert*- fiilinin “çıplak vücuda değnek vurarak şişirmek” (TDK 1968, s. 953) anlamı verilmiştir. Kelime kökünün Kaz. *şıbıq* (TT *çubuk*) ile de bağlantılı olabileceği düşünülebilir; ancak Kaz. *şıqpırt*- fiili “kamçılarlamak, kırbaçlamak” anlamındadır (Koç vd. 2003, s. 652). Bu fiilin aynı anlamdaki eski şekli *çıbırt*-, DLT’de tanıklanmaktadır (Atalay 1986, s. 144). Dolayısıyla kelimenin kökü bu fiile bağlanabilir.

4.3.15.1. şıbırtqıla- /шыбыртқыла-

[< *çıbırt*- + (-qı) + (+la-)]

“*Şıbırtqı* adı verilen kamçı ile vurmak” (QETS-15 2011, s. 502; Väli t.b. 2013, s. 1431).

Sözlükte bu fiil tabanından genişletilmiş *şıbırtqılat*- fiili de madde başında yer almaktadır.

4.4. Mahmuz

4.4.1. ökşe temir /өкше темір

[< ökçe, < temir]

“Mahmuz” (Koç, Bayniyazov ve Bayniyazova 2007, s. 538).

Tarama yapılan Kazakça sözlüklerde yer almayan bu söze *Türkiye Türkçesi - Kazak Türkçesi Sözlüğü*’nde “çizmenin arkasına takılan ve atı hızlandırmaya yarayan demir veya çelik parça” anlamındaki *mahmuz* sözünün karşılığı olarak yer verilmiştir (Koç, Bayniyazov ve Bayniyazova 2007, s. 538). Mahmuz anlamı verilen bu sözlük birimi, Kazakça “ayak topuğu, ökçe” anlamındaki *ökşe* ile *temir* “demir” sözünün birleşmesiyle oluşmuştur.

Bu ifadenin Kazakça sözlüklerde yer almaması, söz konusu sözlük hazırlanırken Türkçe *mahmuz*’a karşılık bulmak amacıyla sonradan oluşturulduğunu düşündürmektedir. Ancak *Rusça-Kazakça Sözlük*’te³⁵ “mahmuz” anlamındaki *unopa (şpora)* sözüne karşılık olarak *ökşe temir, tepki* sözlerine yer verilmiştir. Kazakçanın tarama yapılan sözlüklerinde *teпки* sözünün “mahmuz” anlamıyla da karşılaşılmamıştır.

Akartürk Karahan, “Et-Tuhfetü’z-Zekiyye fi’l-Lugati’t-Türkiyye’de Alet İsimleri” başlıklı çalışmasında tarihî Kıpçakçada tanıklanan *tepkeç* “mahmuz” sözünün Anadolu ağızlarında *depçek (depgi, depek, depge, depşek)* biçiminde görüldüğünü, çağdaş Türk lehçelerinden Başk. *tipkes*, Kırg. *temingi*, Tat. *tipkeç* sözlerinin *tepkeç* ile bağlantılı olduğunu belirtmiştir (2008, s. 54).

Birleşik söz yapısındaki bu sözlük birimi, tarihî lehçeler ile çağdaş Kıpçak lehçelerinin tarama yapılan kaynaklarında tanıklanmamıştır. *Ökçe* ve *temir* sözleri hem tarihî hem de çağdaş lehçelerin söz varlığında yer almaktadır. Ancak iki sözün birleşmesiyle oluşmuş bu sözlük biriminin birleşik söz olarak yalnızca Kazakçada kullanıldığı görülmektedir.

³⁵ <https://www.sözdik.kz> (Erişim Tarihi 03.12.2019).

SÖZLÜK

ajırğı /ажырғы 1. Çok binilme neticesinde sırtında yara oluşan atın başını arkaya doğru bükmemesi için boynuna bağlanan tahta parça, 2. (eski ve mecaz) Cezalı ve tutsak kişinin boynuna ve kollarına takılan ağaç kelepçe; pranga.

alaqan /алақан 1. Avuç içi, 2. Kamçının sapı ile örgüsünün kesiştiği yerdeki genişçe kayış, yani kamçı örgüsünü sap ile birleştiren kayış, 3. Yaprığın yassı yeri, 4. Kolanın atın karnına dolanan kısmı, 5. El ve yüz silmekte kullanılan havlunun iki uç kısmına yakın yeri, 6. Altın, gümüş süslemeli saç bağının geniş ve yassı tarafı.

anjıma ~ änjime /анжыма ~ әнжіме Atın vücudunun yanlarını acıtmaması için iki yanına konulan *qaptal* (TT *kaltak*) adı verilen eyerdeki desteklere yerleştirilen yuvarlak, metalden yapılan halka.

arba /арба At, öküz, deve gibi hayvanların koşulduğu iki veya dört tekerli taşıma aracı.

arbaday /арбадай Araba gibi.

arbakeş /арбакеш At arabasını kullanan kişi.

arbakeştik /арбакештік At arabası kullanmayı meslek hâline getirme.

arbala- /арбала- Arabalarla taşımak.

arbaşı /арбашы 1. At arabasını kullanan kişi, *arbakeş*, 2. At arabası yapan kişi.

arbaşıq /арбашық Küçük at arabası.

arıs /арыс At arabasının ön tarafı ile arka tarafını birbirine bağlayan ağaç iskelet; araba oku; *tärte*, *jetek*.

aşamay er /ашамай ер Çocukların ata kolayca binmesi ve at binmeye alışması için hazırlanmış basit bir eyer türü.

at ağaş /ат ағаш At bağlanılan direk.

at arba /ат арба Atın arkasına takılan ve atla birlikte hareket eden araba.

at-äbzel /ат-әбзел Atın binit ve koşum takımları.

at bekit- /ат бекіт- Binek atın konuşlandığı mekândan fazla uzaklaşmaması veya atı hırsızlardan korumak için atın hareketini kısıtlamak amacıyla ayaklarını kayış, urgan veya zincirle bağlamak.

at dorba ~ jemdorba /ат дорба ~ жемдорба Ata yem vermek için kullanılan küçük torba, heybe; yem torbası.

at jabuw /ат жабу Ata örtülen örtü.

at köpşik /ат көпшік Eyerin üstüne konulan küçük minder, eyer minderi.

at körpe /ат көрпе Eyerin üstüne konulan küçük battaniye.

atjürgiш /атжүргіш Kamçı, kırbaç.

at-sayman /ат-сайман At ve onunla ilgili eyer, hamut gibi gereçler; binit ve koşum takımları.

atsoğar /атсоғар Kamçı, kırbaç.

atşölke /атшөлке Keçeden yapılmış hamut.

attaraq /аттарақ Uzun yol gitme ve yük taşıma gibi sebeplerle terlemesi sonucu atın vücudundan çıkan ve tüylerine yapışarak kuruyan tuz kalıntılarını ve tozları atın vücudundan uzaklaştırmak için kullanılan, atın yelesi ile kuyruğunu taramaya yarayan tarak; kaşağı.

attıq /аттық Eyer tahtasının iki kaşı ve iki desteğinin arasında kalan deri bölüm.

attumar /аттұмар Ata nazar değmemesi için boynuna takılan muska, nazarlık.

at-turman /ат-тұрман Atın binit takımları, eyer takımı.

awızdıq /ауыздық Atı yönlendirmek için ağzına takılan demir araç.

awızdıqta- /ауыздықта- Ata *awızdıq* adı verilen gem takmak, dizginlemek.

awızdıqtawşı /ауыздықтаушы Gem vuran; yasak koyan.

awızdıqtay /ауыздықтай *Awızdıq* gibi.

ayıl /айыл Eyer takımının bir tarafa kayıp gitmemesi için atın karnından dolanarak sırtına bağlanan kayış, kolan; *tartpa*.

ayılbas /айылбас *Ayıl*, *tartpa*, *beldik*, *belbew* şeklinde adlandırılan kolan kayışlarının başına takılan halkalı demir; kolan tokası, kolan ucu.

ayılда- /айылда- Kolanı çekip sağlamlaştırmak, kolanı bağlamak.

ayıldı /айылды *Ayıl* adı verilen kayışı olan, *ayıl* 'lı.

ayıl-turman /айыл-тұрман *Tartpa*, *ayıl*, *üzeñgi baw* (taralğı), *qanjiğa* gibi kayıştan yapılan at koşum takımları.

ayırqom /айырқом Çok binilme neticesinde atın sırtında yara oluştuğunda kullanılan ortası delik bir eyer türü.

ayşıq /айшық Atın dizgininin ağız kısmına takılan işlemeli yatay demir.

azuwağaş /азуағаш Arabanın *belağaş* adı verilen dingilini tutan mekanizma.

änji /әнжі Atın sırtında oluşan yaraya kapatılan delikli keçe.

balaq /балақ Atın uzaklaşmaması için ayağına bağlanılan bukağının uç kısmı.

baqawız /бақауыз At arabasının *belağaş* adı verilen ön ve arka tekerini bağlayan paçasına takılan ve ön tekere yerleştirilen ağaç parça.

baw /бай At koşumlarına takılan kayışların genel adı.

bawırlıq ~ bawırdaq /бауырлық ~ бауырдақ Eyer, kamçı vb. koşum takımlarına takılan yassı kayış.

bawırsa /бауырса Kolan kayışının atın karaciğerine denk gelen düz yeri.

bejin er /бежін ер Önü ve arkası sivri, dışı deri ile kaplanmış Çin'in Pekin şehrinde yapılan eyer türü.

beldik /белдік 1. Deriden yapılmış kemer, kayış, 2. Eyeri karnından dolayarak atın sırtına bağlayan kayış, *tös ayıl*, 3. At arabasının iki tekerini birbirine bağlayan tahta parça.

beldikşe /белдікше Küçük *beldik*; *beldik* gibi.

beldikte- /белдікте- *Beldik* adı verilen kayış ile bağlamak; eşyanın ortasından sıkıca sararak bağlamak.

bestaspa ~ besqasqa /бестаспа ~ бесқасқа Beş deri kayışla örülmüş bir kamçı türü.

biyşik /бишік Arabacının atı sürmek için kullandığı deriden yapılmış büyük kırbaç.

biyşikşe /бишікше *Biyşik* gibi, *biyşik*'e benzeyen.

biyşiktey /бишіктей *Biyşik* gibi.

bojı /божы At arabasına koşulan ata yön veren dizgin, gem kayışı.

bojıla- /божыла- *Bojı* takmak, *bojı* ile atı yönlendirmek.

bojışı /божышы *Bojı* takan, *bojı* ile at binen kişi; dizginci.

boqan er /боқан ер Ön tarafı koç boynuzundan yapılan ve arka tarafa doğru eğilen bir eyer türü.

bökter- /бөктер- Eyerin arkasına bir şey bağlamak.

böktergi /бөктергі Eyerin arka bölümünde yer alan terkinde bir şey bağlanılacak yer; *qanjığa*.

böktergişe /бөктергіше *Böktergi*'ye benzeyen.

bökterindi /бөктерінді Eyerin terkisine bağlı nesne.

bökterinşek /бөктеріншек Eyerin terkisine bağlı küçük bir nesne.

buğalıq /бұғалық Huysuz at veya deveyi yakalamak için kullanılan kement.

buğalıqşı /бұғалықшы Huysuz ata kement atan kişi.

buğalıqta- /бұғалықта- Huysuz ata kement atmak.

buğalıqtı /бұғалықты Kement atılmış, boynunda kement olan (at).

bujıra /бұжыра Atın dizginini at boyunduruğu *doğa*'ya bağlayan halka demir.

buzawtis /бұзаутиc Sapına demir konularak yassı bir deri kayıştan yapılan 8, 12, 16 örgüyle örülen bir kamçı.

bügeşek /бүгешек Atın ayağına nal çakılırken bacağı бүкүлүп bağlanan ağaç.

bükpe /бүкпе Asi kısırak sağılırken hareket kapasitesini kısıtlamak ve sağımı kolaylaştırmak için ön bacağı бүкүлerek dizine giydirilen kayıştan veya yünden yapılan kelepçe.

büldirge /бүлдірге Kamçı, gürz, sopa gibi araçların sapına takılan kayış bağ.

bürkenşik şege /бүркеншік шеге Eyere çakılan ve başı işlemeli olan çivi.

büyrek bet er /бүйрек бет ер Başı böbrek şeklindeki eyer türü.

daqa qamşı /дақа қамшы Tay derisinden örülen kamçı.

dedege /дедеге Hızlı koşan yarış atına yaz mevsimlerinde örtülen örtü.

delbe /делбе Arabaya koşulan atı sağa sola hareket ettiren dizgin, gem kayışı; *boji*.

delbele- /делбеле- *Delbe* (dizgin) ile yönlendirerek (atı) hareket ettirmek; *bojula-*.

delbeşi /делбеші Arabaya binerek *delbe* (dizgin) ile atı yönlendiren kişi; *bojişı*.

dıraw qamşı /дырау қамшы Büyük ve iri kamçı; *biyşik*.

doğa /доға At arabasının ön tarafıyla arka tarafını birleştiren iskelet *tärte* ve hamutu, atın boyunduruğu ve at arabasını birbirine bağlayan kayış

qulaq baw ile bir arada tutan üst bölüm, yarım daire şeklindeki ağaç parça.

doğabas /доғабас Kayıştan yapılan koşum takımları *ayıl-turman*'ın, eyeri karnından dolayarak atın sırtına bağlayan kayış *beldik*'in bir ucunun başına takılan yuvarlak veya eğik metal toka, kolan tokası; *ayılbas*.

doğaday /доғадай *Doğa* gibi, *doğa* 'ya benzer.

doğar- /доғар- Arabaya koşulan atın koşum takımlarını çıkartmak.

doñgalaq ~ döñgelek /доңғалақ ~ дөңгелек At arabasının tekeri.

doyr qamşı /дойыр қамшы At binerken kullanılan kısa saplı kalın örgülü bir kamçı.

doyrırla- /дойырла- *Doyır qamşı* ile vurmak.

doyrışı /дойыршы *Doyır qamşı* kullanmaya alışan kişi.

elik saptı qamşı ~ elik siyrağ qamşı /елік сапты қамшы ~ елік сирақ қамшы Geleneksek Kazak el işçiliğinde sapı ceylan bacağından yapılan ve süslenerek hazırlanan bir tür kamçı.

emşek tağa /емшек таға Atın ayağı kaymaması için özel olarak üretilen ve sivri pürüzleri bulunan nal.

er ~ eger /ер ~ егер Atın sırtına konulan oturmaya yarayan nesne; eyer.

er qos- /ер қос- Eyerin parçalarını ayırıp birbiriyle uyumlu hâle getirmek, monte etmek.

er şap- /ер шап- Eyer yapmak.

erle- ~ ertte- /ерле- ~ ертте- Atı eyerlemek, ata eyer takmak; eyerlemek.

erşi /ерші Eyer takımı yapan usta.

erşik /ершік 1. Atı arabaya koşarken kemer gibi takılan ve küçük eyere benzediği için bu adı alan koşum, 2. Küçük eyer.

erşikte- /ершікте- Koşulan arabaya *erşik* yerleştirmek.

er-turman ~ er toqım ~ er-sayman /ер-тұрман ~ ер-тоқым ~ ер-сайман At binmek için gerekli olan araç gereçlerin genel adı; eyer takımı.

ıñırşaq ~ ıñğırşaq /ыңыршақ ~ ыңғыршақ Atı arabaya koşarken kayış geçirilen bir tür küçük eyer; *erşik*.

işkilik /ішкілік Eyerin altına konulan yumuşak keçe; *işpek*.

işpek /ішпек Teğeltinin altına serilen yumuşak keçe; *işkilik*.

jaba toqı- /жаба тоқы- Teğelti atın arkasını tamamen kapatarak eyerlemek.

jaqtaw /жақтау At başlığının yanaklara gelen iki tarafı.

jaydaq /жайдақ Eyersiz, eyer takımı olmayan.

jaydaqta- /жайдақта- Eyersiz at binmek.

jegüw äbzeli /жеру әбзелі At arabasında kullanılan *qamut, doğa, erşik, köterme, delbe, şiliya* gibi araç gereçlerin tümü; araba koşum takımları.

jeldik /желдік Kalın keçeden yapılan iki parçalı eyer yastığı.

jeli /желі Tayları bağlamak için iki kazığa gerilerek takılmış organ.

jelke baw /желке бай Hamutun *qulaq* adı verilen bölümünün yukarı tarafını bağlayan kayış.

jelkebasar /желкебасар Eyerin iki tarafındaki tahtaları birleştiren bütün ağaç parça.

jelkelik /желкелік At başlığındaki kayış uçlarının ensede kesişen kısımları, başlığın ense kayışı.

jelqom ~ jeltoqım /желқом ~ желтоқым 1. Sirtında yara oluşan ata eyerin batmaması için kullanılan ve iki tarafında kalın keçe bulunan ortası delik bir eyer türü, 2. Yük taşınması için devenin sırtına konulan kalın keçe.

jelqomda- /желқомда- Atı *jelqom* ile eyerlemek.

jetek /жетек At arabasının ön tarafı ile arka tarafını birbirine bağlayan ağaç iskelet; araba oku, *tärte, arıs*.

jılanbawır qamşı /жыланбауыр қамшы Örülümü yılan derisine benzediği için bu ismi alan kırbaç türü.

jırım /жырым Kolana veya eyere bağlanan sivri uçlu kayış parça, sıırım.

jırna /жырна Atın terini emmesi için teğeltinin altına serilen bir keçe türü, *terlik*.

jona /жона 1. (Qostanay, Amangeldi, Jezqazğan, Oral, Aktöbe) Atın böğrünü acıtmaması için eyer kaltağının altına serilen eyer yastığı; *jeldik*, 2. (Mañğıstaw, Türkmenistan, Karakalpakistan) Altı keçe, üstü deri eyer takımı, 3. Teğelti, 4. (Qızılorda, Aral) Eyerin altına serilen yassı deri.

jügen /жүген Atın başına geçirilen gem, dizgin gibi parçaları olan, kayıştan yapılan binit takımı, atın başlığı.

jügende- /жүгенде- Atın başına *jügen* takmak, dizginlemek.

jügendik /жүгендік Atın başının *jügen* takılan yeri.

kegey ~ şabaq /кегей ~ шабақ Araba tekerinin çubuğu; *şabaq*. Bir tekerleğin merkezinden çemberine kadar uzanan çubuklardan her biri, parmak.

kejim /кежім Nakışla işlenen, üstünde desenleri bulunan süslü ve gösterişli, ata örtülen örtü; *at jabuw*.

kekildik ~ miyılıq /кекілдік ~ милық Atın kâkülünün gözüne girmemesi için alınına takılan *jügen*'in en üstteki kayışı.

keñsirik /кеңсірік *Jaqtaw*'ı birbirine bağlayan ve atın geniz tarafına bağlanan *jügen* kayışının parçası.

kespe /кеспе Eyer takımına aralıklarla çakılan parlak metallerin adı.

kisen /кісен Demirden yapılmış, atın ayaklarına vurulan ortası zincirli köstek, bukağı.

kisende- /кісенде- Köstek takmak, zincire vurmak.

kölik /көлік Yük taşıma aracı; araba, taşıt.

köterme /көтерме Araba okunu atın arkasından asıp yukarı doğru kaldıran kayış.

künde ~ kürde /күнде ~ күрде Huysuz, asi kırsağı sağarken tepmemesi için arka ayaklarından birinin dirseğinden eğilerek boynuna bağlanan ip.

küyme /күйме Tepesi kapalı süslü araba, fayton.

küzew jip /күзеу жіп At tımar edilirken bir ucu atın arka ayaklarından birini kaldıran, diğer ucu da atın boynuna takılan ip.

law /лау Görev için giden makam sahibi kişileri bir köyden diğer köye taşıyan at arabası.

moyinsa ~ moyın ağaş /мойынса ~ мойын ағаш Çok binme neticesinde sırtında yara oluşan atın başını arkaya doğru bükmemesi için boynuna bağlanan tahta parça; *ajırğı*.

müyet /мүйет Sırtında yara oluşan atın yarasına eyer altına konulan *işpek* denilen keçenin değmemesi için kullanılan ortası delik, yuvarlak keçe.

noqta /ноқта Gem'i (Kaz. *awızdıq*) bulunmayan, *jügen*'e benzer, atın başına takılan koşum takımı; yular.

noqta baw /ноқта бай *Noqta* adı verilen yuların bağı.

noqta-jip /ноқта-жип *Noqta*, *arqan* (urğan) gibi binit takımı; *noqta*'ya takılan ip.

noqta-jügen /ноқта-жүген *Noqta* ve *jügen* gibi gemsiz binit takımı.

noqtala- /ноқтала- Atın başına *noqta* kayışı takmak; yular takmak.

oqpan /оқпан Eyerin altında el sığacak kadar boşluk.

oqtemir /оқтемір At arabasının iki tekerleğini birbirine bağlayan demir.

oqtıq /оқтық 1. Araba oku, 2. At arabasının ön ve arka tekerlerinin arasındaki sırk, 3. Ok ucu, 4. Bukağı ipi arasındaki mesafe.

oris er /орыс ер Ruslara özgü, tezgâhta hazırlanan kaşı kısa, boyu uzun bir eyer türüdür. Genellikle askerler için hazırlandığından *äskeri er* de denilmektedir.

ortan belağaş /ортан белағаш Eyerin ön, arka kaşı ve kaltağıyla kesişen bölümü.

oyma er /ойма ер Eyerin asıl bölümleri (ön ve arka kaşı, iki kaltağı ve orta ağacı) veya bütünü kalın bir ağaçtan tek parça hâlinde kesilip çıkarılan eyer türü.

ökşe temir /өкше темір Mahmuz.

ömildirik /өмілдірік Eyerin geriye doğru kaymaması için atın göğsünden aşırılıp kolanlarına bağlanan kayış; gömüldürük.

ömildirikte- /өмілдірікте- Atın göğsüne gömüldürük kayışı takmak.

öñger- /өңгер- Bir şeyi eyerin üstüne enlemesine koyup önünde tutmak.

öpşin /өпшін At üzerine örtülen bir örtü; *at jabuw*.

öre /өре Atın kaçmasını önlemek için bir ucu atın ön sağ ayağına, diğer ucu arka sol ayağına bağlanan ip veya zincir; bukağı, köstek.

örele- /өреле- Atın ayağına *öre* adı verilen bukağı takmak; köstek vurmak.

örim /өрім Kamçının örülmüş kayış kısmı.

özek /өзек Kamçı örgüsünün arasına konulan kurşun, kayış gibi uzun ve sert cisim.

pıstan /пыстан Eyerinin üstündeki mindere ön ve arkasından bastırılarak konulan bakır, gümüş işlemeli deri kayış; *pıstan tartpa*.

qalbağay /қалбағай Kement; *buğalıq*.

qalqan ~ qalday /қалқан ~ қалдай At arabasının yükünün düşmemesi için yapılmış kasa.

qamıt /қамыт Araba koşumunda atların boynuna geçirilen ağaç veya üstüne meşin geçirilmiş çember; hamut.

qamıt baw /қамыт бау Hamutun iki başını birleştirip bağlayan bağ.

qamıt-doğa ~ qamıt-sayman /қамыт-доға ~ қамыт-сайман Arabaya koşulan atın *doğa, erşik, şiliya, boji* gibi araç gereçlerine verilen genel isim.

qamıttā- /қамытта- Atın boynuna hamut takmak.

qamıttıq /қамыттық Atın boynuna zarar vermemesi için kullanılan, hamutun keçeden yapılan yumuşak parçası.

qamşı /қамшы Atı yürütmek için kullanılan, işlenmiş deriden veya başka iplerden örülerek bir sapa bağlanan vurma aracı; eyer takımının bir parçası; kırbaç.

qamşıla- /қамшыла- Binek veya arabaya koşulan atı kamçılarak, kamçı ile vurmak.

qamşılıq /қамшылық Kamçı yapılmaya elverişli (nesne).

qamşısar /қамшысап Kamçı yapmaya uygun kızılık ağacı, ılgın ağacı, hayvan boynuzu veya ceylan bacağından elde edilen kamçıların sapına verilen genel isim.

qanjığa /қанжыға Eyerin terkinde yer alan ve bir şey bağlamak için kullanılan uzun, ince, dört adet kayış; *böktergi*.

qanjığala- /қанжығала- Eyerin arka bölümündeki *qanjığa* adı verilen kayışa bir şey asmak; *bökter-*.

qanjığalıq /қанжығалық Eyerin *qanjığa* takılan yerindeki deliklere verilen ad.

qaptal /қаптал Eyerin atın böğrünü acıtmaması için iki yanına konulan tahta destekler, kaltak.

qarınsa /қарынса At sineklerinin atları ısırması için atın gövdesine geçirilen örtü.

qas /қас Eyerin ön ve arkasındaki çıkıntılı bölüm; kaş.

qasaba /қасаба Eyerin sivri olan başı.

qasqalıq /қасқалық Atın akitması (sakar) üzerinden bağlanan başlık kayışı.

qayıs /қайыс Eyer takımlarını yapmakta kullanılan özel işlenmiş hayvan derisi, kayış.

qazaq eri /қазақ ері Eyerin ön ve arkasındaki çıkıntılı bölümü yani kaşları eğik olan oturmaya elverişli eyer türü.

qazıqbas er /қазықбас ер Ön kaşı kaz boynu gibi dik ve sivri duran eyer türü.

qazuyalı qamşı /қазуялы қамшы Kalın örgülü bir kamçı.

qız qamşı /қыз қамшы Sapı altın veya gümüşle süslenmiş, kızların kullandığı gösterişli bir kamçı türü.

qolañ /қолаң Atın eyerini bağlamak için göğsünden aşırılarak sıkılan yassı kemer; *tösayıl; tartpa*.

qoltırmaş /қолтырмаш Çocuk eyeri *aşamay*'ın iki kaşının arasından çocuğun kolunu koyması için geçirilen uzun tahta sırık.

qoqan er /қоқан ер Ön kaşı dik ve koç boynuzundan yapılan, arka tarafı yassı bir eyer türü.

qospaq /қоспақ Hamutun iki ucunun *tamaq baw* ile birleştirilerek bağlanılan yeri.

qozı quyrıq er /қозы құйрық ер Kazakistan'ın batı bölgesine özgü başı sivri, arkası kuzu kuyruğu gibi yuvarlakça olan eyer türü.

qulaq baw /құлақ бай Atın boyunduruğu ile at arabasını birbirine bağlayan kayış.

qur noqta /құр нөкта Kaz. *qulın* (TT *kulun*) olarak adlandırılan altı aylık at yavrusunun başına geçirilen ve yumuşak olması için de *qur* adı verilen ipten yapılan yular.

qurandı er /құранды ер Çeşitli ağaç parçaların bir araya getirilmesiyle oluşturulan, ön kaşı koç boynuzundan yapılan bir eyer türü; *qoqan er*.

qurıq /құрық Atları yakalamakta kullanılan, ucuna ip bağlanılmış, kayın ağacından yapılan uzun sırık.

qus bas er /құс бас ер Ön kaşı kuş başına benzeyen bir eyer türü.

quyısqañ /құйысқан Eyer takımının boynuna doğru kayıp gitmemesi için atın kuyruğu altından geçirilerek eyere bağlanan kayış; kuskun.

quyısqanda- /құйысқанда- Ata *quyısqa*n (TT *kuskun*) adı verilen kayışı takmak.

quyısqandıq /құйысқандық 1. Kuskunlu olma durumu, 2. Kuskun kayışı takılan demir halka.

sağaldırıq /сағалдырық Atın boğaz kısmına doğru gelen *jügen* kayışının alt tarafından çekilerek yular ve dizgine bağlanan kayış, boğaz kayışı.

salpınşaq /салпыншақ Binit ve koşum takımının *quyısqa*n, *sağaldırıq*, *ömildirik* gibi kayışlarında işlenmiş, desenli ve sallanarak duran süs parçaları, püskül.

sapalaq /сапалақ Kayış örülmeden sadece üst üste getirilip dikilerek elde edilen kamçı.

segiz qırılı qamşı /сегіз қырлы қамшы *Taspa* adı verilen on altı adet kayıştan örülen bir kamçı türü.

selebe /селебе Sekiz örgülü kamçı.

sıldırmaq /сылдырмақ Koşum takımlarından *erşik* ya da *şiliya*'ya görsellik katmak amacıyla takılan küçük zillere verilen isim.

sırttıq /сырттық At arabasının iskeleti *jetek*'i kaldıran *mırşaq* adı verilen eyer aracılığıyla geçirilen bir tür kayış.

sop qamşı /соп қамшы At arabasına münhasır, sapı ve örgüsü uzun kamçı.

suwlıq /сулық Atın geminin altına takılan küçük zincir, suluk zinciri.

süyretki ~ süyretpe /сүйреткі ~ сүйретпе Tekerleksiz, sürüklenerek taşınan en basit araba türü.

şalma /шалма Fırlatma yöntemi kullanılarak kaçan atı yakalamak için kullanılan kement; *buğalıq*.

şalmala- /шалмала- Eğitilmemiş ata kement atmak.

şalmaşı ~ şalmager /шалмашы ~ шалмагер Huysuz, kaçan atın boynuna kement atan kimse.

şanaq /шанақ At arabası ve arabayı oluşturan gövde kısmı.

şawjay /шаужай Atı bağlamakta kullanılan yular ile dizginin kesişme noktası.

şawjayla- /шаужайла- Atın dizginini çekmek suretiyle atı yürümeye hazır hâle getirmek.

şegelik ~ şegeköz /шегелік ~ шегекөз Nalın üzerinde bulunan çivi çakılan delikler.

şentemir /шентемір At arabasının ağaçtan yapılan tekerleğinin dışındaki demir çember; *şen*.

şettik /шеттік Eyerin ön kenarlarında *ayıl, jırım, quyısқан* bağlamak için bulunan bölüm, bağlık.

şıbırtqı /шыбыртқы At arabalarında kullanılan, bazen örgülü bazen örgüsüz şekilde yapılan bir tür uzun kamçı.

şıbırtqıla- /шыбыртқыла- *Şıbırtqı* adı verilen kamçı ile vurmak.

şılau /шылау Atın başındaki *jügen* kayışının yuları.

şılbur /шылбыр Atı bir yere bağlamak için *noqta* veya *jügen*'in *suwlıq*'ına bağlanan ve kıldan yapılmış ince ip ya da düz kayış; yular.

şıtıra /шытыра Eyer takımına takılan gümüş süs parçaları.

şider /шідер Atın ön iki ayağı ile arka bir ayağına bağlanan ip; bukağı, köstek.

şiderle- /шідерле- Atın ayağına *şider* adı verilen köstek takmak.

şiderlik /шідерлік Atın bacağında köstek takılan yer.

şiliya /шілія Bir ucu hamutun *qulaq baw* kayışına, diğer ucu da at arabasına bağlanan hamutun kalın kayışı.

şiliyala- /шілияла- Hamuta *şiliya* kayışı takmak.

şoşaq (bas) er /шошак (бас) ер Ön ve arka kaşı sivri olan eyer türü.

şujiq /шұжық At arabasında atın boynunu acıtmaması için hamutun altına konulan oval biçimli yumuşak keçe.

tağa /таға Atın toynağına çakılan, hilal şeklinde demirden elde edilen parça; nal.

tağala- /тағала- Atın toynağına nal çakmak.

tamaq baw /тамақ бай Hamutun iki tarafındaki tahtalara bağlanan ince kayış.

taqım qağar /тақым қағар Ata binildiğinde dizin iç kısmının ata değmemesi için deriden ya da keçeden yapılan nesne.

taralğı /таралғы Üzengiye eyere bağlayan kayış bağ.

taraq baw /тарақ бай Eyer takımı üzengisinin kayıştan yapılan iki parça bağı.

tarbaq /тарбақ Eyerin ön kaşında bulunan ve atın toynağına benzeyen gümüşle kaplanmış demir süs parçası.

tartpa /тартпа Eyerin üstünden bastırılarak atın karnından dolanıp sırtına bağlanan kayış; kolan; *ayıl*.

taspa /таспа İşlenmiş, tüysüz deriden dilimlenmiş ince kayış.

taspala- /таспала- Deriyi ince dilimlere ayırmak.

täjbaw /тәжбай Araba okunu gererek tekerlere bağlayan demir.

tärte /тәрте At arabasının ön tarafı ile arka tarafını birbirine bağlayan ağaç iskelet; araba oku; *aris*, *jetek*.

tebingi /тебінгі Eyerin altına konulan keçenin yani teğeltinin kısa geldiği durumlarda ayakkabıyı ve pantolon paçasını koruyan eyer takımının bir parçası.

tepinkşek ~ tepkişek /тепкіншек ~ тепкішек Küçük çocuğu ata bindirirken kullanılan, eyere bağlanan ve üzengi yerine geçen keçeden yapılmış heybe.

terlik /терлік Atın terini emmesi için teğeltinin altına serilen ve koyun yapağından elde edilen bir keçe türü.

terlikte- /терлікте- Atın sırtına *terlik* adı verilen keçe sermek.

tıgıldırıq /тығылдырық Eyer kaltağının atın sırtını acıtmaması için, kaltak altına katlanarak serilen keçe.

tılşe /тілше Kolan tokasının bir tarafına bağlanıp kolanın ikinci ucundaki deliklerden birine giren uzun demir, kolan tokasının dili.

tizgin /тізгін Atı durdurmak ve hareket ettirmek için gem uçlarına bağlanan kayış; dizgin.

tizginde- /тізгінде- Atın başına *jügen* kayışı takarak dizginlemek, dizgin takmak.

toğa /тоға *Beldik*, *tartpa* gibi kayışların ucunu sağlamca bağlamak için demirden yapılan nesne; kemer, kayış tokası.

toğaşı /тоғашы Kolan tokası olan *ayılbas*'ın *jügen* kayışındaki ve eyer takımının başka yerlerindeki küçük türleri.

toqı- /тоқы- Eyerin altına teğelti koymak, eyerlemek.

toqım /тоқым Atın sırtına eyerin batmaması için serilen dışı iki kat hâlinde keçe veya deri ile kaplanmış eyer takımının örtüsü; teğelti.

toqımda- /тоқымда- Atın sırtına *toqım* adı verilen teğelti koymak.

töbeldirik ~ şekelik /төбелдірік ~ шекелік *Jügen* kayışının en üstteki (tepedeki) bölümü.

tös baw /төс бай Bir ucu gömüldürüğe diğer ucu kolan kayışına bağlanan kayış.

turman /тұрман Koşum, eyer takımı.

turmanda- /тұрманда- Eyerlemek, ata eyer takmak.

tusa- ~ tusawla- /тұса- ~ тұсаула- Atın ön ayaklarını iple veya kayışla bağlamak.

tusaw ~ tusamıs /тұсау ~ тұсамыс Atın uzağa gitmemesi için ön iki ayağına bağlanan ip veya kayış; bukağı, köstek.

ükili jügen /үкілі жүген Güzel görünüm ya da (batıl inanış olarak) kötülüklerden koruması için puhu kuşunun tüyü takılmış at başlığı.

üyrekbas er ~ qalmaqı er /үйрекбас ер ~ қалмақы ер Kalmuk halkına özgü bir eyer türü. Ön tarafı ördek gagasını andıran bir eyer türü.

üzbe /үзбе 1. Zincir gibi nesnelerin halkaları; bakla, 2. *Jügen* kayışının gem ile birleşen bölümünde ve *suwlıq*'ta görülen demirden yapılmış küçük süsler.

üzbele- /үзбеле- İşlemek, nakışlamak, bezemek.

üzeñgi /үзеңгі Eyerin iki yanında asılı bulunan ve ata binildiğinde ayakların basılmasına yardımcı olan altı düz demir halka.

üzeñgi baw /үзеңгі бай Üzengiye eyere bağlamak için kalın kayıştan veya tabaklanmış iki kat deriden yapılan ve kolan tokası bulunan bağ.

üzeñgilik /үзеңгілік Eyerde üzengi takılan yer.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

At, eski zamanlardan beri göçebeliği hayat tarzı olarak benimseyen toplumlarda son derece önemli bir yere sahip olmuştur. Türkler tarafından meydana getirilen kültür ve medeniyette de at, oldukça büyük bir rol oynamıştır. Türk bozkır kültüründe ekonominin hayvancılığa dayalı olması atın önemini daha da artırmıştır. Orta Asya coğrafyasında gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda elde edilen buluntularla aynı coğrafyada yer alan kaya resimlerindeki at tasvirleri, eski zamanlardan beri atın bozkır göçbelerinin yaşamındaki yeri ve önemini göstermesi bakımından dikkate değerdir.

At binme kültürü ve at yetiştiriciliğinin bütün dünyaya Orta Asya bozkırlarından yayıldığı bilinmektedir. At, Kazakistan'ın kuzeyindeki Botay kültür çevresinde MÖ 2500'lü yıllarda ehlileştirilmiştir. Binit ve koşum takımlarının icadı da bozkır kültüründe atla ilgili en büyük yeniliklerden biridir. Bu yenilikle at kontrol altına alınmış ve çok hızlı hareket etme kabiliyeti kazanmıştır. Atın ehlileştirilmesi, at yetiştiriciliği, atın kullanımı ve donatılmasıyla ilgili çeşitli buluşlar bozkır göçbelerinin dünya medeniyetine katkıları olarak değerlendirilebilir. Atın evcilleştirilmesi de insanlık ve dünya tarihinde tekerleğin icadı kadar önemli bir yer tutmaktadır. At sırtında savaşlar, fetihler yapılmış, atla dünya keşfedilmiştir. Bu yönüyle at, insanlığın kanadı olmuştur. Göçebe bir hayat tarzını benimsemiş, temel geçim kaynağı da hayvancılığa dayanan Kazak Türkleri için at, en önemli ulaşım araçlarından biridir. Bu nedenle de Kazaklar at koşum takımlarına ayrı bir önem vermişlerdir. Atı güzelleştiren, görünümündeki asilliği ortaya çıkaran aslında binit ve koşum takımlarıdır. Koşum takımları olmadan at, sadece doğadaki bir canlıdır. Atın ehlileştirilmesiyle birlikte at koşum takımlarındaki buluşlar, dünya kültür tarihinde iz bırakan gelişmeler olmaları bakımından dikkate değerdir. At binmede kullanılan eyer, gem, üzengi, pantolon, çizme gibi gereçler bozkırlı göçebe hayat tarzının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Sözelimi bozkır kültürü çevresinde vücut bulan üzengili eyerin icadı savaşlarda süvarilerin at üzerindeki hareket kabiliyetlerini artırmış ve vuruş gücünü kuvvetlendirmiştir. Ayrıca üzengi kullanımının askerin at üzerindeyken ok atışı yapabilmesine olanak sağlaması savaşlarda üstünlüğü ele geçirmede etkin bir rol oynamıştır. Atlı süvarinin mutlak üstünlüğünün üzeninin icadıyla başladığını belirten kaynaklar vardır. Metal olmayan üzeninin ilk defa ne zaman kullanıldığı kesinlik kazanmamış olmakla birlikte metal üzeninin bir Türk icadı olduğuna dair kuvvetli deliller mevcuttur. Ayrıca üzeninin icadının derebeylik (feodalizm) döneminin başlamasına doğrudan etki ettiğine dair iddialar da bulunmaktadır. Bununla birlikte Türk tipi eyerde ön ve arka kaşın bulunması savaşlarda askerlere büyük üstünlük sağlamış, kaş sayesinde eyer üstünde sabit kalabilen askerin düşmana vurduğu darbeler daha ölümcül olabilmektedir. At koşum takımlarındaki bu türden yenilikler bozkırda kurulan devletlerin

gücüne güç katmıştır. Günümüzde hâlâ motorlu taşıtların gücünün *beygir* olarak ifade edilmesi bile atın gücünü anlatmaya yeterlidir.

Kazakçada ‘at koşum takımı’, *at-äbzel, at-turman, at-sayman, ayıl-turman, er-turman, er-toqım, er-sayman* gibi ikilemelerle ifade edilmektedir. Kazak toplumunda ata binme, küçük yaşlardan itibaren başlamaktadır. Bu nedenle Kazaklarda beş altı yaşlarındaki küçük çocukları ata bindirme geleneği bulunmaktadır. Ata ilk defa bindirilen çocuk için düzenlenen törene *aşamay toyı* denilmektedir. *Aşamay*, çocukların ata kolayca binebilmesi için hazırlanmış basit bir eyer türüdür. Halk arasında *bala eri* olarak da adlandırılan bu eyerin ön ve arkasındaki dayanağı çocuğun attan düşmesini engellemek için daha yüksekçe yapılmaktadır. Ayrıca eyerde çocuğun kollarını dayayacağı *qoltırmaş* adı verilen bir destek de bulunmaktadır. *Aşamay* eyere oturan çocuk, *tepkışek* adı verilen ve keçeden dikilmiş heybeye ayaklarını sokup bu heybeyi bir nevi üzengi olarak kullanmaktadır. Kazaklarda sadece yetişkinler için değil, çocuklar için de at koşum takımı vücuda getirilmesi, yine çocuklar için tahtadan *at beşik* yapılması bozkır kültür geleneğinin bir tezahürü olarak değerlendirilebilir. Kazakların diğer binit ve koşum takımlarından ayrı olarak eyere farklı bir değer yükledikleri anlaşılmaktadır. Kazak toplumunda eyer yalnızca binicinin konforu için kullanılan sıradan bir araç değil, aynı zamanda at sağlığını da koruyan bir gereç olarak görülmüştür. Kazakçanın söz varlığında yer alan *atıñnan ayırılsañ da eriñnen ayırılma* (atından ayrılсан da eyerinden ayrılма) atasözünde eyere verilen değer gözler önüne serilmektedir. Kazak eyer ustaları eyer yapımında kullandıkları yönteme göre eyeri *Qazaq eri, qurandı er, qozıqyırıq er, oyma er, şoşağbas er, qazıqbas er, qus bas er, büyreket er* şeklinde adlandırmışlardır. Eyer türlerinin Kazakistan’ın çeşitli bölgelerine göre de farklılık gösterdiğini söylemek mümkündür.

At koşum takımları arasında Kazaklar için önem arz eden bir diğer gereç de kamçıdır. Kazakçanın çeşitli ağızlarında *atjürgiş* veya *atsoğar* olarak da adlandırılan kamçıya at binmenin dışında zaman içinde başka işlevler de yüklenmiştir. Eski dönemlerde bir savaş aleti vazifesi gören kamçı, kimi zaman kız isteme merasiminde bir sembol olarak kullanılmış kimi zaman da bir tartışmada arabulucu rolü üstlenmiştir. Ayrıca binek atı ile at arabasında kullanılan kamçıların Kazakçada farklı biçimlerde adlandırıldığı görülmektedir. Söz gelimi *bişşik, diraw qamşı, sop qamşı, şıbırtqı* gibi kamçılar at arabasında kullanılan uzun kırbaçlarken *bestaspa, buzawtis, doyır qamşı, jılanbawır, daqa qamşı* olarak adlandırılanlar ise binek atta kullanılan kırbaçlardır.

Kazakçanın söz varlığında yer alan *at arba, arba, kölik, küyme, law, süyretki* gibi sözler at arabası ve araba türlerini ifade etmektedir. Kazakçada at arabasını oluşturan temel parçalar ise *doğa, qamıt, iñırşaq, tärte, täjbaw*

olarak adlandırılmaktadır. Kazakistan'ın güney bölgesindeki kaya resimlerinde yer alan araba tasvirleri, at arabalarının Orta Asya'da çok eski dönemlerden beri kullanıldığını göstermesi bakımından dikkate değerdir. Atın Türkler tarafından ehlileştirilmesi at arabasını da uygarlık tarihine kazandırmıştır.

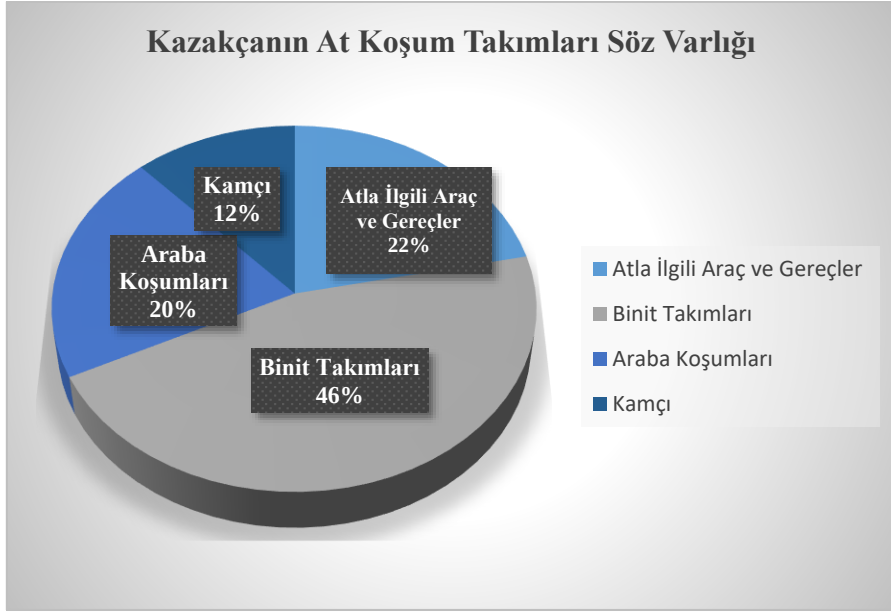
Kazakçanın at koşum takımlarıyla ilgili söz varlığını konu edinen bu çalışmada tespit edilen sözler, çağdaş Kıpçak grubuna mensup Kırgızca, Kırım Tatarcası, Karakalpakça, Başkurtça, Kazan Tatarcası, Karaçay Malkarca, Kumukça, Nogayca ve Karayca ile karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Aynı zamanda ele alınan bu sözler tarihî Türk lehçelerinden Eski Türkçe, Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçeleriyle de karşılaştırılmıştır. Filolojik açıdan incelenen söz varlığı kültürel açıdan da değerlendirilmiştir. Madde başı olarak ele alınan 263 söz, çeşitli konu başlıklarına göre tasnif edilmiş ve madde başları ses, anlam, köken bilgisi bakımından art zamanlı ve eş zamanlı araştırma yöntemleriyle incelenmiştir.

Kazakçanın at koşum takımlarıyla ilgili söz varlığı, Kazakçanın dil malzemesini büyük ölçüde ihtiva eden on beş ciltlik *Qazaq Adebîy Tiliniñ Sözdigi* (QETS) başta olmak üzere belli başlı sözlükler taranmak suretiyle tespit edilmiş, madde başları Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Kaynak lehçeden hedef lehçeye aktarma yapılırken bazı sözlerin hedef lehçede eş değerinin bulunmadığı gözlenmiştir. “Kültür kelimeleri” olarak adlandırılan bu sözler tanımlanırken açıklama yapma yoluna gidilmiştir.

Araştırmada Kazakçanın at koşum takımlarıyla ilgili söz varlığı,

1. Atla İlgili Araç ve Gereçler (57 söz)
2. Binit Takımları (121 söz)
3. Araba Koşumları (54 söz)
4. Kamçı (31 söz)

ana başlıkları altında ayrı ayrı maddeler hâlinde incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Kazakçanın at koşum takımlarıyla ilgili söz varlığının grafiksel yüzdelik dağılımı şu şekildedir:

Şekil 1.1. Kazakçanın at koşum takımlarıyla ilgili söz varlığının yüzdelik dağılımı

Sayısal olarak en fazla söz varlığının binit takımlarıyla ilgili olduğu görülmektedir. Bunu sırasıyla atla ilgili araç ve gereçler, araba koşumları ve kamçı takip etmektedir. Kamçı, bu sıralamada en sonda yer alsa da “atı yürütmek için kullanılan deriden örülmüş vurma aracı” olarak tanımlanabilecek dar bir alanı ifade eden bu aletle ilgili Kazakçada otuz civarında sözün bulunması dikkat çekicidir.

Tematik olarak tasnif edilen Kazakçanın at koşum takımlarıyla ilgili söz varlığının sayısal dağılımı Çizelge 1.1’de gösterilmiştir:

Kazakçanın At Koşum Takımları	Söz Sayısı
At Boyunluğu	2
Atın Bakımı ve Temizliği	7
At Örtüsü	5
Yular	8
Kement	9
Atı Bağlama	16
Süs Parçaları	10
Eyer Takımı	7

Eyer	10
Eyer Türleri	18
Eyerin Bölümleri	17
Üzengi	6
Eyer Yastığı	5
Eyerin Keçe Parçaları	12
Eyer Kayışları	20
Kayış Tokası	5
At Başlığı	21
At Arabası	14
At Arabasının Bölümleri	20
Hamut	8
At Arabasının Kayış Parçaları	12
Kamçı	5
Kamçının Bölümleri	5
Kamçı Türleri	20
Mahmuz	1

Çizelge 1.1. Kazakça at koşum takımlarının söz sayısına göre tematik tasnifi

Kazakçanın at koşum takımlarıyla ilgili söz sayısı tematik olarak sınıflandırıldığında en fazla sözün “eyer” kavram alanıyla (95 söz) ilgili olduğu görülmektedir. *Qasaba, oqpan, şettik* gibi eyerle ilgili en küçük detayların bile dilde karşılığının bulunması dikkat çekmektedir. Yapılma yöntemine, mahiyetine ve amacına göre eyerlerin sınıflandırılması, farklı eyer türlerinin meydana gelmesine ve kavram alanının genişlemesine zemin hazırlamıştır. Ortaya çıkan bu tabloya göre Kazak halkının en fazla değer verdiği at koşum takımının *eyer* olmasının dilde etkisini gösterdiği sonucu çıkarılabilir. Söz sayısının çokluğu bakımından ikinci sırada ise gemin de içinde bulunduğu “at başlığı” (21 söz) kavram alanı gelmektedir. Kazak geleneklerine göre at satıldığında eyer ve gem atla birlikte alıcıya verilmemektedir. Bu geleneğin Kazakistan’da hâlen devam ettiği bilinmektedir.

Kazakçadaki at koşum takımlarıyla ilgili 171 söz, türev sözler değerlendirme dışı tutularak tarihî Türk lehçeleriyle karşılaştırılmıştır. Bu karşılaştırma neticesinde Kazakçanın at koşum takımlarıyla ilgili sözlerinin 72’si Eski Türkçe, 69’u Harezmi Türkçesi, 82’si Kıpçak Türkçesi ve 94’ü Çağatay Türkçesinde tanıklanmıştır. Tarihî Türk lehçelerinde tanıklanan sözlerin istatistiki dağılımını Çizelge 1.2’de görmek mümkündür:

Tarihi Türk Lehçeleri	Ortak Söz Sayısı	Yüzde
Eski Türkçe	72	% 42,2
Harezmi Türkçesi	69	% 40,4
Kıpçak Türkçesi	82	% 47,9
Çağatay Türkçesi	94	% 55

Çizelge 1.2. Tarihi Türk lehçelerinde tanınan Kazakça at koşum takımlarıyla ilgili söz varlığının sayısal ve yüzdelik dağılımı

Kazakçanın söz varlığında yer alıp tarihî Türk lehçelerinde tanınanmayan sözler de bulunmaktadır. Söz gelimi *dedege* “at örtüsü”, *qalbağay* “kement”, *küzew jip* “at tımar edilirken kullanılan ip”, *üzbe* “binit takımındaki süsler”, *at-äzel ~ er-toqım* “koşum takımı”, *aşamay er* “çocuk eyeri”, *bejin er* “Çin’de yapılan bir eyer türü”, *boqan er* “ön tarafı koçboynuzundan yapılan bir eyer türü”, *büyrek bet er* “başı böbrek şeklindeki eyer türü”, *qoqan er* “Hokand eyeri”, *oris er* “Rus eyeri”, *şoşaq (bas) er* “ön ve arka kaşı sivri olan eyer türü”, *oqpan* “eyerin altındaki boşluk”, *pıstan* “eyer minderini tutan kayış”, *müyet* “eyer altına serilen ortası delik yuvarlak keçe”, *tıgıldırıq* “eyer kaltağı altına serilen keçe”, *şawjay* “yular ile dizginin kesiştiği nokta”, *bujıra* “dizgini boyunduruğa bağlayan demir halka”, *doğa* “at boyunduruğu”, *täjbaw* “araba okunu gererek tekerlere bağlayan demir”, *tärte* “araba oku”, *atjürgiş ~ atsoğar* “kamçı”, *selebe* “sekiz örgülü kamçı” gibi sözler Kazakçanın söz varlığında yer almasına rağmen tarihî Türk lehçelerinde tanınanmamıştır.

Türev sözler değerlendirmenin dışında bırakıldığında Kazakça at koşum takımlarıyla ilgili 179 söz, çağdaş Kıpçak lehçeleriyle de karşılaştırılmıştır. Bu karşılaştırmada at koşum takımları söz varlığı bakımından Kırgızca 136, Karakalpakça 106, Başkurtça 94, Kazan Tatarcası 82, Nogayca 75, Karaçay Malkarca 70, Kumukça 63, Karayca 45, Kırım Tatarcası 44 sözün Kazakça ile ortaklık gösterdiği tespit edilmiştir. At koşum takımlarıyla ilgili söz varlığı bakımından Kazakçanın çağdaş Kıpçak lehçeleri arasında en çok Kırgızca (%76) ve ikinci sırada Karakalpakça (%59,3) ile örtüştüğü sonucuna varılmıştır. En az örtüşme ve ortaklığın ise Karayca (%25,2) ve Kırım Tatarcası (%24,6) ile olduğu görülmüştür. Diğer çağdaş Kıpçak lehçeleriyle Kazakçanın at koşum takımlarıyla ilgili söz varlığı açısından ortaklığını Çizelge 1.3’te görmek mümkündür:

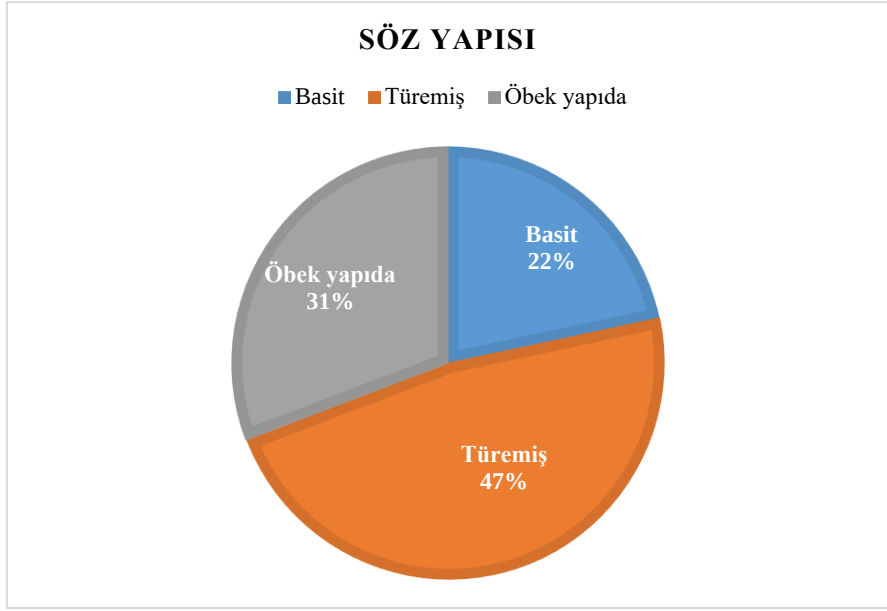
Çağdaş Kıpçak Lehçeleri	Ortak Söz Sayısı	Yüzde
Kırgızca	136	% 76
Karakalpakça	106	% 59,3
Başkurtça	94	% 52,6

Kazan Tatarcası	82	% 45,9
Nogayca	75	% 41,9
Karaçay Malkarca	70	% 39,2
Kumukça	63	% 35,2
Karayca	45	% 25,2
Kırım Tatarcası	44	% 24,6

Çizelge 1.3. Kazakçanın diğer çağdaş Kıpçak lehçeleriyle at koşum takımları söz varlığı açısından ortaklığının sayısal ve yüzdelik dağılımı

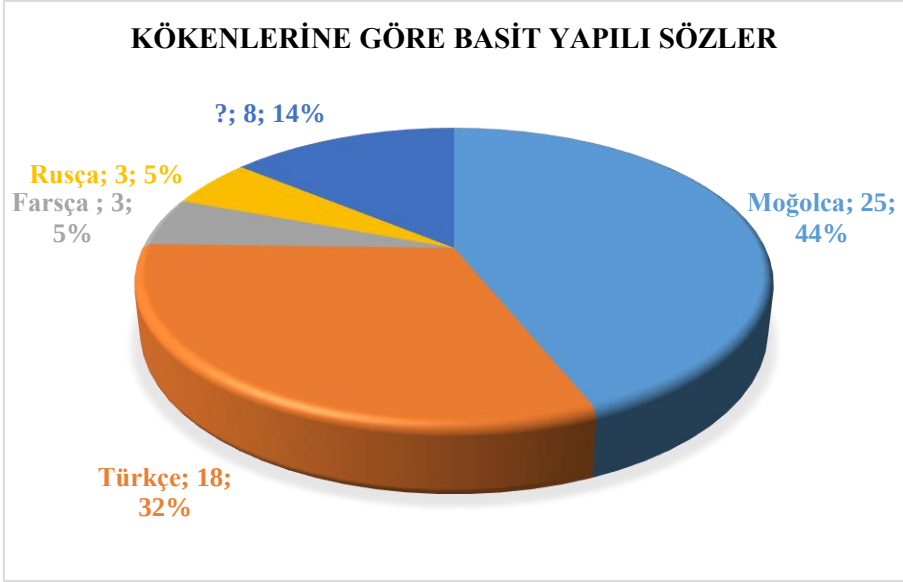
Kazakçada at koşum takımlarıyla ilgili madde başı olarak incelenen 263 sözün 57'sinin basit, 125'inin türemiş ve 81'inin öbek yapıda olduğu görülmektedir. Türeme ve birleştirmede temel bir aletin onunla ilgili parçaların ya da hareketlerin adlandırılmasına kaynaklık ettiği gözlenmiştir. Örneğin *qamıt* “hamut” sözünden *qamutta-* “atın boynuna hamut takmak”, *qamuttiq* “atın boynuna zarar vermemesi için kullanılan, hamutun keçeden yapılan yumuşak parçası”, *qamıt baw* “hamutun iki başını birleştirip bağlayan bağ”, *qamıt-doğa* ~ *qamıt-sayman* “arabaya koşulan atın *doğa*, *erşik*, *şiliya*, *bojı* gibi araç gereçlerine verilen genel isim” gibi sözler oluşturulmuştur. Benzer şekilde Moğolca bir alıntı olan *noqta* “yular” sözünden de *noqtala-* “yular takmak”, *noqta baw* “yular bağı”, *noqta-jip* “yulara takılan ip”, *noqta-jügen* “*noqta* ve *jügen* gibi gemsiz binit takımı”, *qur noqta* “altı aylık at yavrusunun başına geçirilen ve yumuşak olması için de *qur* adı verilen ipten yapılan yular” gibi sözlerin oluşturulduğu görülmektedir. Genel olarak türeme ve birleştirmede temel sözcük etkili olmuştur.

İncelenen söz varlığının yapısına göre yüzdelik dağılımı şu şekildedir:

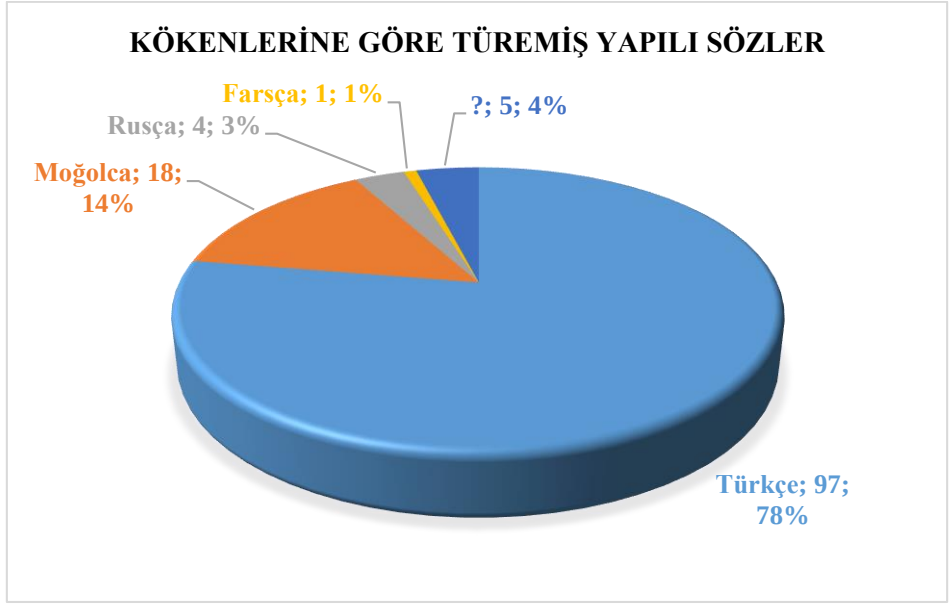
Şekil 1.2. Kazakçanın at koşum takımlarıyla ilgili söz varlığının yapısına göre yüzdelik dağılımı

Araştırmada ele alınan sözlerin kökenlerine göre dağılımlarına bakıldığında basit yapı 57 sözden 25'inin Moğolca, 18'inin Türkçe, 3'ünün Farsça, 3'ünün Rusça olduğu, 8 sözün ise kökeninin tespit edilemediği görülmektedir. Kökeni tespit edilemeyen sözler soru işareti ile gösterilmiştir. Basit yapı 57 sözün kökenlerine göre grafiksel dağılımı aşağıdaki gibidir:

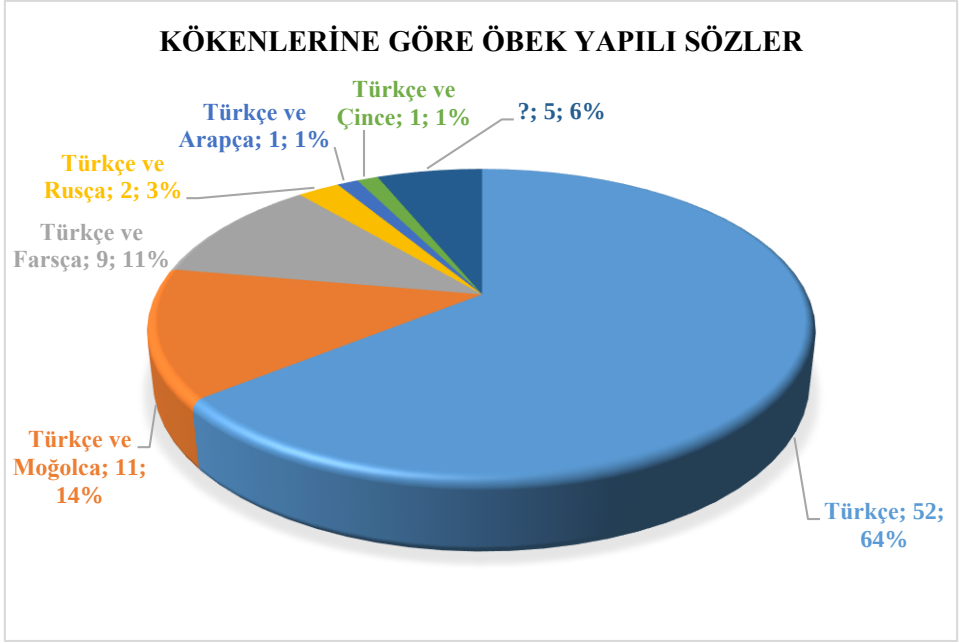
Şekil 1.3. Basit yapıli sözlerin kökenlerine göre dağılımı

Türemiş yapıdaki sözlerde ise durum şu şekildedir: Türkçe kök veya tabandan türetilen söz sayısı 97'dir. Geriye kalan sözlerin 18'i Moğolca, 4'ü Rusça, 1'i Farsça kökenli tabanlardan türetilmiştir. Türemiş 5 sözün ise kökeni tespit edilememiştir. Türemiş yapıli sözlerin kökenlerine göre grafiksel dağılımı şöyledir:

Şekil 1.4. Türemiş yapıli sözlerin kökenlerine göre dağılımı

Öbek yapıli sözlerin kökenlerine göre dağılımı ise şu şekildedir: Öbek yapıli oluşturan sözlerden 52'si Türkçe kökenlidir. Bunlardan 9'u *qozı quyrıq er, qus bas er, elik saptı qamşı, segiz qırlı qamşı* örneklerinde olduğu gibi üç sözden oluşmaktadır. Geriye kalan öbek yapıların 11'i Türkçe ve Moğolcadan, 9'u Türkçe ve Farsçadan, 2'si Türkçe ve Rusçadan, 1'i Türkçe ve Çinceden, 1'i de Türkçe ve Arapçadan oluşmaktadır. Öbek yapıli oluşturan unsurlardan 5 tanesinin ise kökeni tespit edilememiştir. Öbek yapıli sözlerin kökenlerine göre grafiksel dağılımı şu şekildedir:

Şekil 1.5. Öbek yapıli sözlerin kökenlerine göre dağılımı

Poppe, Kazakçadaki Moğolca ödünçlemelerle ilgili yapmış olduğı çalışmada Kazakların yaşadığı bölgede *Altınemel*, *Borgustay*, *Kapşağay*, *Narınqol*, *Zaysaň* gibi çok sayıda Moğolca kökenli yer adının bulunmasını geçmişte Moğolların o bölgede göçebe olarak yaşadıklarının önemli bir kanıtı olarak değerlendirmiştir (1991, s. 151). Kazakçanın at koşum takımlarıyla ilgili söz varlığı dikkate alındığında da alıntılarının büyük çoğunluğunu Moğolca kökenli sözlerin oluşturduğu görülmektedir. Bu durum, Moğolların da Kazaklar gibi göçebe hayat tarzını benimsemeleri, coğrafi yakınlık, aynı bölgede birlikte yaşama, dil ilişkileri gibi faktörlerin doğal bir sonucu olarak düşünülebilir.

Tematik açıdan bakıldığında nal, at örtüsü, yular ve ipe ilgili sözlerin (*tağa*, *dedege*, *öpşin*, *noqta*, *qalbağay* vs.) büyük kısmının Moğolcadan alıntılıandığı görülmektedir. Eyerin temel bölümlerinden *qanjiğa*, *qaptal* gibi sözler de birer Moğolca alıntı olmaları yönüyle ön plana çıkmaktadır. Moğolca kökenli alıntılardan *noqta* sözü ile kökteki düz-dar ünlünün korunması dolayısıyla *şılaw*, *şılıbr*, *şider* sözlerinin Orta Moğolcanın ilk devirlerine mahsus ödünçlemeler olduğu söylenebilir. Moğolca alıntı sözlerin tematik açıdan yüzdelik dağılımı şu şekildedir: Atla ilgili araç ve gereçler %44, binet takımları %46, araba koşumları %8, kamçı

%2. Kazakça at koşum takımları arasında *doğa*, *şiliya*, *boji* gibi Rusça alıntılarının tamamının araba koşumlarıyla ilgili olması dikkat çekicidir. Kazakça at koşum takımları arasında *künde*, *äbzel*, *turman*, *pıstan*, *dıraw* gibi sözlerin ise Farsça alıntılar olduğu tespit edilmiştir. Kazakçanın at koşum takımlarıyla ilgili söz varlığı içinde Farsça alıntı sözler küçük bir kısmı oluştursa da Kazakçada “koşum takımı” kavramının Farsça kökenli *äbzel* ve *turman* sözleriyle ifade ediliyor olması bu alıntılarının kullanım sıklığını yükseltmesi açısından dikkat çekmektedir. Ayrıca *tilşe* “kolan tokasının dili”, *arbakeş* “at arabasını kullanan kişi”, *arbakeştik* “at arabası kullanmayı meslek hâline getirme” gibi sözlerin türetiminde de Farsça kökenli türetme eklerinin (+*şe*, +*keş*) kullanıldığı görülmüştür.

Dildeki kavramlar toplumun algı, ilgi ve kültürel değerleri aracılığıyla vücut bulmakta, kültür de dil vasıtasıyla sosyal hayata yansımaktadır. Kazakçada at koşum takımlarıyla ilgili en ufak bir parçanın bile dilde karşılığının bulunduğu görülmektedir. Bu durum dile ve dilin bağlantılı olduğu kültüre zenginlik katmaktadır. Dilin zenginliği aynı zamanda kültürün de zenginliği olarak düşünülebilir. Kazakçanın at koşum takımlarıyla ilgili söz varlığının zenginliğini göçebe hayat tarzının ve bozkır kültürünün bir tezahürü olarak değerlendirmek mümkündür.

KAYNAKLAR

- Adilov, M. (2018), *Kazakça Atasözü ve Deyimlerde Eskicil Unsurlar*, Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Ahmerov, K.Z. [i drugiye] (1958), *Başkirsko-russkiy slovar'*, Gosudarstvennoye izdatel'stvo inostrannih i natsional'nih slovarey, Moskva.
- Akbayev, H.M. (2011), *Karaçayevskaya voyennaya terminologiya i orujiye (istoriko-etimologičeskiy slovar')*, İKO Alanskiy Ermitaj, Stavropol'.
- Amangeldi, A.A. (2008), *İ. Esenberlinniñ "Köşpendiler" romanındağı jılqı atawlarınıñ etnolingvistikalıq mäne*, Filologiya ǵılımdarınıñ kandidatı ǵılımiy дәrejesin aluw üşin dayındalǵan dissertatsiyanıñ Avtoreferatı, S. Amanjolov atındağı Şıǵıs Qazaqstan memlekettik universiteti, Almatı.
- Amanqulov, M. (2012), "Qamşınıñ qasıyeti", *Mektep*, 10 (111), s. 92.
- Anetshofer, H. (2012), "Neues zur altanatolisch-türkischen Pferdeterminologie", *Die Wunder der Schöpfung Mensch und Natur in der türksprachigen Welt* içinde s. 143-158, Ergon Verlag Würzburg in Kommission, Würzburg.
- Anthony, D. W. (2007), *The Horse, The Wheel and Language: How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World*, Princeton University Press, New Jersey.
- Arabacı, H. M. (2018), "Kitap İncelemesi: Türklerde Atçılık ve Binicilik, Faruk Sümer", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 57, s. 316-324.
- Arat, R. R. (1979), *Kutadgu Bilig III İndeks* (Haz. Kemal Eraslan - Osman F. Sertkaya - Nuri Yüce), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul.
- Arat, R. R. (1987), "Türk Şivelerinin Tasnifi", *Makaleler Cilt I* içinde s. 69-149, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- Arat, R. R. (2006), *Edib Ahmet b. Mahmud Yükeki Atabetü'l-Hakayık*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Argunşah, M., Güner, G. (2015), *Codex Cumanicus*, Kesit Yayınları, İstanbul.
- Arğınbayev, H. (1969a), "Qazaqtıñ er-turman jabdıqtarı", *Kazahstan v XV-XVIII vekah (Voprosı sotsial'no-političeskoj istorii)* içinde s. 171-202, Akademiya nauk kazahskoy SSR, Alma-ata.
- Arğınbayev, H. (1969b), *Qazaqtıñ mal şaruwaşılıǵı jayında etnografiyalıq oçerk*, Qazaq SSR'niñ ǵılım baspası, Almatı.
- Arğınbayev, H. (2013), "Qazaq halqınıñ qolöneri", *Klassikalıq zerttewler*, tom 22 içinde s. 178-280, Ädebiyet älemi, Almatı.

- Arıkoğlu, E., Kuular, K. (2003), *Tuva Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Asanbayev, T.Ş., Vahitov, J.J. (2014), *Jılkı şaruwaşılgı qımız jāne etin öndirüw tehnologiyası*, Kereküw, Pavlodar.
- Ata, A. (1997), *Nāşirü'd-dīn bin Burhānū'd-dīn Rabgūzī: Kışaşu' l-Enbiyā (Peygamber Kışsaları) I: Giriş-Metin-Tıpkıbasım; II: Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Atalay, B. [Çev.] (1985), *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi I-II-III*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Atalay, B. [Çev.] (1986), *Divanü Lügati't-Türk Dizini Endeks*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Avcu, S. A., Zholdasbekova, A. (2018), “Kazakistan”, *Bağımsızlıklarının Yirmi Yedinci Yılında Türk Cumhuriyetleri içinde* s. 119-196, Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- Awpbayev, J. [qurast.] (1987), *Er qanatı*, Qaynar baspası, Almatı.
- Aydın, E. (2019), *Sibirya'da Türk İzleri, Yenisey Yazıtları*, Kronik Kitap, İstanbul.
- Aytbayeva, N., Aytbayeva, R. (2010), “Er-turman, at äbzel atawları”, *Ult tağılımı*, 2, s. 231-234.
- Aytbayeva, N.K. (2007), *Qazaq tilindegi jılqığa qatıstı atawlardıñ leksika-semantikalıq jāne dūniyetanımdıq sıypatı*, Filologiya ғылымдарınıñ kandidatı ғылыми дәреjesin aluw üşin dayındalğan dissertatsiya, Abılayhan atındağı qazaq halıqaralıq qatınastar jāne älem tilderi universiteti, Almatı.
- Aytmatov M.B. t.b. (2014), *Kırgız elinin salttuu bilimderinin negizderi*, Kırgız uluttuk agrardık universiteti, Bışkek.
- Äbdıräsilova, B. (2006), “At äbzelderin jasaw öneriniñ qır-sırı”, *Öner älemi*, 5-6 (11), s. 24-25.
- Äbdısattarılı, R. (2005), “At äbzelderi”, *Azamat*, 3 (3), 24 Nawrız - 31 Nawrız, s. 10.
- Ähmät'yanov, R.G. (2015), *Tatar Tělñññ Ėtimologik Süzlğğ I tom (A-L)*, Mägarif - Vakıt nāşriyatı, Kazan.
- Ähmät'yanov, R.G. (2015), *Tatar Tělñññ Ėtimologik Süzlğğ II tom (M-Ya)*, Mägarif - Vakıt nāşriyatı, Kazan.
- Äjiğali, S.E. (2002), *Arhitektura kočevnikov - fenomen istorii i kul'turı Evrazii (pamitniki Aralo-Kaspiyskogo regiona)*, Naučno izdatel'skiy tsentr Ғılım, Almatı.
- Äjiğali, S. [qurast.] (2005), *Qazaq halqınıñ дәstürleri men әdet-ғurıptarı I. Tom Birtutastıǵı jāne ereкşeliǵı*, Arıs baspası, Almatı.
- Älimbay, N. t.b. (2011), *Qazaqtıñ etnografialıq kategoriyalar, uǵımdar men atawlarınıñ дәstürlі jüyesi Entsiklopediya I. Tom*, DPS, Almatı.

- Älimbay, N. t.b. (2012a), *Qazaqtıñ etnografıyalıq kategoriyalar, uğımdar men atawlarınıñ дәstürli jüyesi Entsiklopediya II. Tom*, RPK Slon, Almatı.
- Älimbay, N. t.b. (2012b), *Qazaqtıñ etnografıyalıq kategoriyalar, uğımdar men atawlarınıñ дәstürli jüyesi Entsiklopediya III. Tom*, RPK Slon, Almatı.
- Älimbay, N. t.b. (2013), *Qazaqtıñ etnografıyalıq kategoriyalar, uğımdar men atawlarınıñ дәstürli jüyesi Entsiklopediya IV. Tom*, RPK Slon, Almatı.
- Älimbay, N. t.b. (2014), *Qazaqtıñ etnografıyalıq kategoriyalar, uğımdar men atawlarınıñ дәstürli jüyesi Entsiklopediya V. Tom*, Aziya arna baspası, Almatı.
- Äziyeva, A. (2014), “Er-turman äbzelderi”, *Dәstür*, 4 (35), s. 50-53.
- Babalıqulı, J. (1987), “Er-toqım”, *Er qanatı* içinde s. 259-278, Qaynar baspası, Almatı.
- Bahar, H. (2017), “Gemden Üzengiye Atın Serüveni”, *2nd International Conference on Studies in Turkology ICOSTURK* içinde s. 1-8, Rome.
- Baimukhambetova, E. (2019), *Kazakçanın Tarihî - Karşılaştırmalı Dil Bilgisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Balaqayev, M., İsqaqov, A. [red.] (1954), *Qazirgi qazaq tili (leksika, fonetika, grammatika)*, Qazaq SSR ғılım akademiyasınıñ baspası, Almatı.
- Bammatov, Z.Z. (1969), *Kumıksko-russkiy slovar'*, İzdatel'stvo sovetskaya entsiklopediya, Moskva.
- Barutçu Özönder, F. S. (1996), *Ali Şir Nevâyî Muhakemetü'l-Lugateyn (İki Dilin Muhakemesi)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Baskakov, N.A. [red.] (1958), *Karakalpaksko-russkiy slovar'*, Akademiya nauk uzbekskoy ssr, Moskva.
- Baskakov, N.A. [red.] (1963), *Nogaysko-russkiy slovar'*, Karaçayevo-çerkesskiy nauçno-issledovatel'skiy institut yazıka, Moskva.
- Baskakov, N.A., Zayonçkovskiy, A., Şapşal, S.M. [red.] (1974), *Karaimsko-russko-pol'skiy slovar'*, İnstitut yazıkoznaniya akademii nauk sssr, institut istorii litvı akademii nauk litovskoy ssr, institut vostokovedeniya akademii nauk, Moskva.
- Bayram, B. (2019), *Çuvaş Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Bayteliyeva, C. (2014), “Kazaklardaki At Yetiştirme Kültürü”, *III. Asya Dilleri ve Edebiyatları Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı* içinde s. 198-203, Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Kayseri.

- Bayteliyeva, J.D. (2007), *Qazaq tilindegi julqı malına qatıstı frazeologiyalıq tirkesterdiñ etnomädeniy wäjdemesi*, Filologiya ǵılımdarınıñ kandidatı ǵılımiy дәrejesin aluw üşin dayındalǵan dissertatsiya, A. Yasavi atındaǵı halıqaralıq qazaq-türük universiteti, Almatı.
- Bazılhan, B. (1984), *Moñǵolsha - qazaqsha sözdik*, Moñǵol halıq respublikası ǵılım akademiyası til jäne ädebiyet institutı, Ölgıy.
- Belek, K. (2014), “At Koşum Takımları ve Fonksiyonları”, *AUCA Academic Review*, 2/15, s. 16-26.
- Belek, K. (2015), “Eski Türklerde At ve At Kültürü”, *Gazi Türkiyat*, 16, s. 111-128.
- Benzing, J., Menges, K. H. (1959), “Classification of the Turkic Languages”, *Philologiae Turcicae Fundamenta* içinde s. 1-10, Aquis Mattiacis Apud Franciscum Steiner A.D. Mcmlx, Wiesbaden.
- Besetayev, B.B. (2019), “Şıǵıs Qazaqstanınıñ erte köşpeliler дәwiriniñ at äbzelderi”, *Jaña materiyaldar jäne arheologiyalıq zerttew ädistemesi attı taqırıpta S.M. Aqınjanovtıñ tuwǵanına 80 jul toluwına oray Arheologiya: Ötenı, bögini, bolaşaǵı birinşi halıqaralıq jas ǵalımdardıñ ǵılımiy-ädistemelik konferentsiya materiyaldarı* içinde s.55-61, Qazaq universiteti, Almatı.
- Beysen, T. (2012), “Qamşı - Qasiyetti äri qasterli qazına”, *Qazaqstan tarihi: ädistemelik jurnal*, 12 (122), s. 64-70.
- Beysenova, M.S. (1997), *M. Qaşqariydıñ Divanuw luǵat-it türk degen eñbegindegi tört tülik mal atawları*, Filologiya ǵılımdarınıñ kandidatı ǵılımiy дәrejesin aluw üşin dayındalǵan dissertatsiya, M.O. Äwezov atındaǵı oñtüstik qazaqstan universiteti, Şımkent.
- Boeschoten, H. E., O’kane, J. (2015), *Al-Rabghūzī: The Stories of the Prophets, Qışaş al-Anbiyā’, An Eastern Turkish Version (Second Edition)* Vol. I (Text Edition), Brill, Leiden-Boston.
- Boeschoten, H. (2022), *A Dictionary of Early Middle Turkic, by with the Editorial Assistance of J. O’Kane*, Brill, Leiden-Boston.
- Bogdanov V.V., Ermolayev V.A. (2004), *Konskaya upryaj’ - osnovniye elementı, trebovaniya i osobennosti*, UGSHA, Ul’yanovsk.
- Bogoçanskaya N.N., Torgaşova A.S. (2009), *Bol’soy russko-turetskiy slovar’*, Dom Slavyanskoy knigi, Moskva.
- Böhtlingk, O. (1851), *Über die Sprache der Jakuten: Theil I, Einleitung, Jakutischer Text, Jakutische Grammatik*, Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, St. Petersburg.
- Budagov’, L. (1869), *Sravnitel’niy slovar’ turetsko-tatarskih’ nar’çiy, tom’ I*, Akademik nauk’, Sanktpeterburg’.
- Budagov’, L. (1871), *Sravnitel’niy slovar’ turetsko-tatarskih’ nar’çiy, tom’ II*, Akademik nauk’, Sanktpeterburg’.

- Caferoğlu, A. (1953), “Türk Onomastiğinde At Kültü”, *Türkiyat Mecmuası*, 10, s. 201-212.
- Caferoğlu, A. (1968), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul.
- Clauson, G. (1960), *Sanglax, A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Maḥdī Xān Facsimile text with an introduction and indices*, Messrs Luzac and Company Ltd., London.
- Clauson, G. (1962), *Turkish and Mongolian Studies*, The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, London.
- Clauson, G. (1965), “Turkish and Mongolian Horses and Use of Horses, an Etymological Study”, *Central Asiatic Journal*, X/3-4, s. 161-166.
- Clauson, G. (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Clarendon Press, Oxford.
- Csáki, É. (2006), *Middle Mongolian Loan Words in Volga Kipchak Languages*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- Çandarlı Şahin, A. (2019), *Maddi Buluntulara Göre Kuman/Kıpçaklarda Kültürel Hayat*, Gece Kitaplığı, Ankara.
- Çınar, A. A. (1993), *Türklerde At ve On Dokuzuncu Yüzyıla Ait Bir Baytarnamede At Kültürü (Yazılı ve Basılı Kaynaklarla Karşılaştırma)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Çınar, A. A. (1996), *Kazak ve Türkiye Türklerinde At Kültürü ve Atın Rolü*, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Çınar, A. A. (2013), “Türk At Kültürünün Divanu Lügati’t-Türk’teki Görünümü”, *Türki dünyesi Al'manah* içinde s. 626-639, İntellservis baspası, Almatı.
- Çokotegin, M. (2014), *Kırgız etnografyası boyunca sözdük*, Kırgız uluttuk agrardık universiteti, Bişkek.
- Çoruhlu, Y. (2002), *Türk Mitolojisinin Anahatları*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Çulha, T. (2006), *Karaycanın Kısa Sözvarlığı Karayca-Türkçe Kısa Sözlük*, Kebikeç Yayınları, İstanbul.
- Dankoff, R., Kelly, J. (1982), *Maḥmūd al-KĀŠĠARĪ, Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luyāt at-Turk) Part I*, Harvard University Printing Office, USA.
- Dankoff, R., Kelly, J. (1984), *Maḥmūd al-KĀŠĠARĪ, Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luyāt at-Turk) Part II*, Harvard University Printing Office, USA.
- Dankoff, R., Kelly, J. (1985), *Maḥmūd al-KĀŠĠARĪ, Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luyāt at-Turk) Part III*, Harvard University Printing Office, USA.

- Denisova, N.T. [red.] (1966), *Tatarsko-russkiy slovar'*, İzdatel'stvo sovetskaya entsiklopediya, Moskva.
- Dilçin, C. (1983), *Yeni Tarama Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Djobulayev, K. (2014), “Er-turman qazaq qolöneriniñ bir salası erşi M. Danişpanovtıñ is-täjiriybesi boyınşa”, *Qazaqstan arheologiyası men etnonogiya ǵılıminiñ özekti мәseleleri men damuw bolaşaǵı attı Ąl-farabi atındaǵı Qazaq ulttıq universitetiniñ 80 jıldıǵı ayasında halıqaralıq ǵılımiy-täjiriybelik konferentsiya materialdarı içinde* s. 263-274, Qazaq universiteti, Almatı.
- Doerfer, G. (1963), *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen Unter Besonderer Berücksichtigung Älterer Neupersischen Geschichtsquellen, vor Allem der Mongolen und Timuridenzeit Band I*, Franz Steiner Verlag GmbH, Wiesbaden.
- Doerfer, G. (1965), *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen Unter Besonderer Berücksichtigung Älterer Neupersischen Geschichtsquellen, vor Allem der Mongolen und Timuridenzeit Band II*, Franz Steiner Verlag GmbH, Wiesbaden.
- Doerfer, G. (1967), *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen Unter Besonderer Berücksichtigung Älterer Neupersischen Geschichtsquellen, vor Allem der Mongolen und Timuridenzeit Band III*, Franz Steiner Verlag GmbH, Wiesbaden.
- Doerfer, G. (1971), *Khalaj Materials*, Indiana University, Bloomington.
- Doerfer, G. (1975), *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen Unter Besonderer Berücksichtigung Älterer Neupersischen Geschichtsquellen, vor Allem der Mongolen und Timuridenzeit Band IV*, Franz Steiner Verlag GmbH, Wiesbaden.
- Doerfer, G. (1995), “Türkische Farbbezeichnungen und Pferdezeit”, *Central Asiatic Journal*, 39/2, s. 208-227.
- Doǵan, O. (2019), “Kazak Adının Menşei, Kazak Halkının ve Hanlıǵı'nın Oluşumu ve Faaliyetleri (XVI. Yüzyıla Kadar)”, *Bellek*, 1/1, s. 16-27.
- Doǵan, O., Erdoğan, A. (2017), *Batı Türkistan Hanlıkları (Kuruluştan Yıkılışa)*, Berikan Yayınevi, Ankara.
- Doǵan, O. (2021), *Kazak Hanlıǵı'nın Çarlık Rusyası ve Cuncarlarla İlişkileri (Rus ve Kazak Kaynaklarına Göre)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Durgut, H. (1995), *Şeyh Süleymân Efendi-i Buhârî Lügat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî (Cild-i Evvel) Adlı Eserin Transkripsiyonu*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.

- Durmuş, H. (2011), *Kazak Türkçesinde At ile İlgili Söz Varlığı ve Metinler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Egorov, V.G. (1964), *Etimologičeskiy slovar' čuvaşskogo yazıka*, Çuvaşskoye knijnoye izdatel'stvo, Çeboksarı.
- Emiroğlu, K. ve Yüksel, A. (2009), *Yoldaşımız At*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Ercilasun, A. B. (1996), *Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Ercilasun, A. B. (2004), *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Ercilasun, A. B. [Editör] (2007), *Türk Lehçeleri Grameri*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2014), *Kâşgarlı Mahmud Dîvânı Lugâti't-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Erdal, M. (1991), *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon Volume I-II*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- Eren, H. (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Bizim Büro Basımevi, Ankara.
- Eren, H. (2001), “Devenin Hamudu...”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 593, s. 515-518.
- Esin, E. (2004), *Orta Asya'dan Osmanlı'ya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Gabain, A. (1988), *Eski Türkçenin Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ganiyev, F., Ahmet'yanov, R., Açıkgöz, H. (1997), *Tatarca-Türkçe Sözlük*, İnsan Yayınevi, Kazan / Moskova.
- Garkavets, A. (2010), *Kıpçakskoye pis'mennoye naslediye tom III, Kıpçakskiy slovar' po armyanopis'mennim pamyatnikam XVI-XVII vekov*, Bawr; Kasean, Almatı.
- Ginatullin, M.M. (2017), *Motivologičeskiy slovar' kazahskogo yazıka ili tayın bukval'nıh smıslıov*, TOO İzdatel'stvo LEM, Almatı.
- Gömeç, S. (2016), “Türk Kültüründe At”, *Uluslararası Sempozyum: Geçmişten Günümüze Bozkır, Bildiri Kitabı* içinde s. 819-834, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Konya.
- Grønbech, K. (1942), *Komanisches Wörterburch Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*, Einar Munksgaard, Kopenhagen.

- Gülensoy, T. (2007), *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü -Etimolojik Sözlük Denemesi- I-II*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Gülensoy, T. (2012), “Torba Kelimesi ve Torbalamak Fiili Üzerine”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 724, s. 366-370.
- Güner, G. (2016), “Codex Cumanicus Bağlamında Kumanların / Kıpçakların Gündelik Hayatına Dair Söz Varlığı: Eşya Adları”, *TEKE Dergisi*, 5/4, s. 1544-1560.
- Gürsoy Naskali, E. [Editör] (1995), *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, Resim Matbaacılık, İstanbul.
- Gürsu, U. (2009), *Kazak Türkçesindeki ve Türkiye Türkçesindeki Atasözlerinin Karşılaştırmalı Biçimde İncelenmesi*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Habşay, S., Minis, Ä. (1954), *Moñğolşa - qazaqşa sözdik*, Moñğol memleket baspası, Ulanbatar.
- Hudyakov, Y.S. (2007), *Zolotaya volç'ya golova na boyevih znamenah: Orujiye i voyni drevnih tyurok v stepyah Evrazii*, Peterburgskoye Vostokovedeniye, Sankt-Peterburg.
- Isqaqov, A. (1991), *Qazirgi qazaq tili - morfologiya*, Ana tili, Almatı.
- Isqaqov, A. t.b. (1966), *Qazaq tiliniñ qısqaşa etimologiyalıq sözdiği*, Ğılım baspası, Almatı.
- İbekeyeva, S. (2015), *Göktürk Devri Kazakistan Kaya Resimleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- İbirayev, Ş. (1995), “Kazakların Eski İnançlarında At”, *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık* içinde s. 320-321, Resim Matbaacılık, İstanbul.
- İbrayev, Ş. [red.] (2013), *Türki dünyesi Al'manah*, İntellservis baspası, Almatı.
- İshan, Q.J. (2009), *Jılqı şaruwaşılığı (oquw quralı)*, Agro Universitet baspa ortalığı, Almatı.
- İsmail, Z. (2002), *Kazak Türkleri*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Janäbilev, Ş. (1982), *Qazaqşa mal atawları*, Qaynar baspası, Almatı.
- Jankowski, H. (2015), *Selective Bibliography of Studies on the Kazakh Language*, Adam Mickiewicz University in Poznań, Poznań.
- Janpeyisov, E. (1976), *M. Äwezovtıñ Abay jolı epopeyasınıñ tili (Tarihiy-etimologiyalıq bayqawlar, materiýaldar)*, Qazaq SSR-niñ ğılım baspası, Almatı.
- Janpeyisov, E. (2018), *Qazaq eskilikleri*, Qazaq tili baspası, Almatı.
- Januzaqov, T. [red.] (1999), *Qazaq tiliniñ sözdiği*, Dayk-Press baspası, Almatı.

- Januzaqov, T. [red.] (2008), *Qazaq tiliniñ túsindirme sózdigi*, Dayk-Press baspası, Almatı.
- Johanson, L. (1998), “The History of Turkish”, *The Turkic Languages* içinde s. 81-125, Routledge, London, New York.
- Kabadayı, O. (2017), “Alihan Bökeyhan ve Kazak Millî Hareketi Alaş Orda”, *Alaş Orda 100 Jıl, Alaş Orda Qozğalısnıñ Ult Tarihındağı Ornı men Mañızı Taqırındağı Ğılımi-Teoriyalıq Konferentsiyasınıñ Bayandamalar Jiynağı* içinde s. 25-31, Taldıqorğan.
- Kabadayı, O. (2020a), “Kazakistan’da Yapılmış ‘At Kültürü’ ve ‘Atçılık Terminolojisi’ ile İlgili Çalışmalar Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi”, *Karadeniz Araştırmaları*, XVII/66, s. 563-576.
- Kabadayı, O. (2020b), *Kazak Türkçesinin At Koşum Takımlarıyla İlgili Söz Varlığı -Tarihî Karşılaştırmalı Bir İnceleme-*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kaçalin, M. S. (2011), *Niyâzî, Nevâyî’nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar, El-Luğâtü’n-Nevâ’iyye ve l-İstişhādâtü’l-Cağatâ’iyye*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kafesoğlu, İ. (1987), *Türk Bozkır Kültürü*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- Kahraman, M. (2017), “Üzengi ve Eyerin Savaş Tarihindeki Önemi”, *Savaş ve Kültür Sempozyumu* içinde s. 459-468, Kibatek Yayınları, Ankara.
- Kalan, E. (2011), “Against a Common Enemy: Jungar-Kazakh Political Relations and the Emergence of Kazakh Khanate (17th-18th Centuries)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 50, s. 137-150.
- Kalkan, M. (2006), *Kırgızlar ve Kazaklar*, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Karaağaç, G. (2015), *Türkçenin Ses Bilgisi*, Kesit Yayınları, İstanbul.
- Karagözlü, S., Salan, M. (2022), *İmām Cemālu’d-dīn ebū Muḥammed Abdullah et-Turkī Kitābu Bulġatu’l-Muštāk fi Luġāti’t-Turk ve l-Kifçāk Kastamonu Nüshası (Giriş, İnceleme, Tıpkıbasım ve Transkripsiyon, Dizin)*, Paradigma Akademi Yayınları, Çanakkale.
- Karahan, A. (2008), “Et-Tuhfetü’z-Zekiyye fi l-Luġati’t-Türkiyye’de Alet İsimleri”, *I. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Öğrenci Kongresi* içinde s. 51-62, İstanbul Kültür Üniversitesi, İstanbul.
- Karamanlıoğlu, A. F. (1976), “Kölük ve Külük/Külük Sözleri Üzerine”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 22, s. 13-15.
- Karatay, O. (2020), “Wheels and Carts of the Ancient Turks in a Linguistic Wiew”, *Karadeniz Araştırmaları*, XVII/65, s. 167-176.
- Kargı Ölmez, Z. (1996), *Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terākime (Türkmenlerin Soykütüğü)*, Simurg Yayınları, Ankara.

- Kämäläşulı, B. (2006), *Qazaqtıñ дәstürli qusbegiligi jäne atbegiligi*, Öner baspası, Almatı.
- Keñesbayev, İ. (1977), *Qazaq tiliniñ frazeologiyalıq sözdigi*, Gılım baspası, Almatı.
- Kenjeahmetulı, S. (2012), *Qazaq halqınıñ turmısı men мәdeniyeti*, Almatıkitap baspası, Almatı.
- Kenjeahmetulı, S. (2013), *Qazaqtıñ salt-dәstürleri men әdet-ғurıptarı*, Atamura, Almatı.
- Kerimbayev, D. (1968), *Qazaqstannıñ jılqı şaruwaşılıǵı*, Qaynar baspası, Almatı.
- Keykin, J. (2006), *Qazaqı atawlar men baylamdar*, Ölke baspası, Almatı.
- Kınacı, C. (2017), “Kazak Avulundan Kutlama Salonlarına Popülerleşen Bir Kazak Gelenegi: Tusavkeser Toyu”, *Milli Folklor*, 115, s. 141-156.
- Kincses-Nagy, É. (2018), *Mongolic Copies in Chaghatay*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- Klyashtorny, S. G., Sultanov, T. İ. (2013), *Kazakistan Türk'ün Üç Bin Yılı*, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Knüppel, M. (2009), “Noch Einmal zu den mongolischen Lehnwörtern im Komanischen”, *Turcica* 41, s. 353-361.
- Koç, K., Bayniyazov, A., Başkapan, V. (2003), *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Koç, K., Bayniyazov, A., Bayniyazova, J. (2007), *Türkiye Türkçesi - Kazak Türkçesi Sözlüğü*, Almatı.
- Koç, K., Doğan, O. (2004), *Kazak Türkçesi Grameri*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Koçak, K. (2015), *Bozkır Türk Kültür Tarihinin Kaynakları*, Kömen Yayınları, Konya.
- Kolosovskiy, V.P. (1910), *Loşadi Turkestana*, Elektro-parovaya tipolitografiya O.A. Portseva, Taşkent'.
- Konukçu, E. (1998), “Hokand Hanlığı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* C. 18 içinde s. 215-216, TDV, Ankara.
- Kömekov, B. (2007a), “Kazak Terimi Hakkında”, *Kazakistan Tarihi: Makaleler* içinde s. 45-53, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kömekov, B. (2007b), “Kazak Devleti'nin Oluşumu”, *Kazakistan Tarihi: Makaleler* içinde s. 54-62, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Lessing, F. D. [General Editor] (1960), *Mongolian-English Dictionary*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles.
- Levitskaya, L.S. [red.] (1989), *Etimologičeskiy slovar' tyurkskih yazıkov Obşçetyurkskiye i mejtyurkskiye osnovı na bukvu "c", "j", "y"*, Akademiya nauk sssr institut yazıkoznaniya, Moskva.
- Levitskaya, L.S., Dıbo, A.V., Rassadin, V.İ. (1997), *Etimologičeskiy slovar' tyurkskih yazıkov Obşçetyurkskiye i mejtyurkskiye leksiçeskiye*

- osnovi na bukvı "k", "q", Rossiyskaya akademiya nauk institut yazıkoznaniya, Moskva.*
- Levitskaya, L.S., Dıbo, A.V., Rassadin, V.İ. (2000), *Etimologičeskiy slovar' tyurkskih yazıkov Obşçetyurkskiye i mejtyurkskiye leksičeskiye osnovı na bukvı "k", Rossiyskaya akademiya nauk institut yazıkoznaniya, Moskva.*
- Levitskaya, L.S., Dıbo, A.V., Blagova, G.F., Rassadin, V.İ., Nasilov, D.M., Potseluevskiy, E.A. (2003), *Etimologičeskiy slovar' tyurkskih yazıkov Obşçetyurkskiye i mejtyurkskiye osnovı na bukvı "l", "m", "n", "p", "s", Rossiyskaya akademiya nauk institut yazıkoznaniya, Moskva.*
- Mankeyeva, J.A. (2008), *Qazaq tilindegi etnomädeniy atawlardıñ tanımdıq negizderi*, Jibek jolı baspa üyi, Almatı.
- Moldabayeva, D. (2000), *Kazakların Zuhuru ve Kazak Hanlığının Kuruluşu*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Muqanov, S. (1974), *Halıq murası (tarihtıq jäne etnografiyalıq şoluw)*, Qazaqstan baspası, Almatı.
- Nadelyayev, V.M. [i drugiyel] (1969), *Drevnetyurskiy slovar'*, İzdatel'stvo nauka, Leningrad.
- Nadjip, E.N. (1979), *İstoriko-sravnitel'nyy slovar' tyurkskih yazıkov XIV veka na materiale Hosrav i Şirin Kutba Kniga I*, İzdatel'stva Nauka, Moskva.
- Nasırov, Ş. (2010), “Er-turman jabdıqtarın öndew, äşekeylew täsilderine baylanıstı atawlar”, *Qazaqstan respublikası ultıq ǵılım akademiyasınıñ habarlari, til ädebiyet seriyası*, 3 (181), s. 10-13.
- Nesterov, S.P. (1990), *Kon' v kul'tah tyurkoyazıchnıy plemen Tsentral'noy Azii v epohu srednevekov'ya*, Hauka Sibirskoye Otdeleniye, Novosibirsk.
- Nişanyan, S. (2003), *Sözlerin Soyaǵacı Çaǵdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüǵü*, Adam Yayınları, İstanbul.
- Nugteren, H. (2011), *Mongolic Phonology and the Qinghai-Gansu Languages*, Landelijke Onderzoekschool Taalwetenschap, Utrecht.
- Nurǵaliulı, N., Ejenbekulı, E. (1994), “Er”, *Ana tili, 1 Qırküyek*, 35 (231), s. 5.
- Nurǵaliyev, R.N. [red.] (1990), *Şañıraq (qısqaşa üy-turmısı entsiklopediyası)*, Qazaq Sovet Entsiklopediyası, Almatı.
- Nurmaǵambetov, Ä. (1994), *Bes jüz bes söz (söz törkini)*, Rawan baspası, Almatı.
- Nüsipoqasulı, A., Japarulı, Ä. (2011), *Aǵaş besikten jer besikke deyin 1-5 tom*, Öner baspası, Almatı.

- Oşanov, O.J., Seytqaliyev, M. (2008), “Qazaq halqınıñ at äbzelderindegi köne sarqınşaqtar (Arheologiyalıq oljalar men salıstıruw)”, *İzvesttiya nan rk seriya obşçestvennıh nauk*, 1, s. 258-259.
- Ögel, B. (1978), *Türk Kültür Tarihine Giriş I, Türklerde Köy ve Şehir Hayatı (Göktürklerden Osmanlılara)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Ögel, B. (1984), *İslamiyet’ten Önce Türk Kültür Tarihi, Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Ölmez, M. (2008), “Eski Türk Yazıtlarındaki eşük, kedimlig ve teve Üzerine”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 18(1), s. 333-340.
- Ölmez, Z. (2015), “Ali Şir Nevâyî’nin Eserlerindeki Moğolca Sözcükler-II”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 25(2), s. 183-206.
- Ölmez, Z. (2016), “Ali Şir Nevâyî’nin Eserlerindeki Moğolca Sözcükler-IV”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 26(1), s. 137-148.
- Ölmez, Z. (2017), “Ali Şir Nevâyî’nin Eserlerindeki Moğolca Sözcükler-V”, *Divânü Lügâti’t-Türk’ten Senglah’a Türkçe Doğumunun 60. Yılında Mustafa S. Kaçalın Armağanı* içinde s. 513-520, Kesit Yayınları, İstanbul.
- Öner, M. (1998), *Bugünkü Kıpçak Türkçesi (Tatar, Kazak ve Kırgız Lehçeleri Karşılaştırmalı Grameri)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Öner, M. (2009), *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ötemisova, G.J. (2011), *Qazaq tilindegi könergen atalımdar lugatı*, Tawgül-print baspası, Almatı.
- Özgür, C. (2002), *Kitâbü’l-Hayl (Memlûk Kıpçakçası ile Yazılmış İlk Türk At ve Atçılık Eserinin Paris Yazması)*, Çantay Yayınları, İstanbul.
- Özgür, C. (2009), “Kıpçak Sahasına Ait Sözlük ve Kaynaklarda At ve Atçılıkla İlgili Terminoloji”, *Turkish Studies*, 4/4, s. 891-905.
- Özkan Nalbant, B. (2021), “Tarihî Kaynaklarda Kazak Adı ve Anlamı”, *Kazakistan Tarih, Toplum, Ekonomi, Siyaset* içinde s. 11-19, BYR Publishing House, Bışkek.
- Özkan, N. (2020), “Sucuk Sözü Üzerine”, *Dil Araştırmaları*, 27, s. 21-29.
- Özşahin, M. (2011), *Başkurt Türkçesi Söz Varlığı*, Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Öztürk, A. (2015), *Karay Türkçesinin Tarihî ve Çağdaş Kıpçak Türkçesiyle Karşılaştırmalı Söz Varlığı - Fiil*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Peemot, V. (2021), *The horse in my blood: land-based kinship in the Sayan and Altay mountains, inner Asia*, Doctoral dissertation, Faculty of Arts University of Helsinki, Helsinki.

- Pekacar, Ç. (2011), *Kumuk Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Pişçulina, K. A. (2013), “XV-XVII. Yüzyıllarda Kazak Hanlığı”, *Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar* içinde s. 205-234, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Poppe, N. (1991), “Mongolian loan words in Kazak”, *Varia Eurasistica, Festschrift für Professor András Róna-Tas* içinde s. 149-152, Department of Altaic Studies, Szeged.
- Poppe, N. (2018), *Altay Dilleri Dil Bilimine Giriş*, Paradigma Akademi Yayınları, Çanakkale.
- Qaliyev, B. (2014), *Qazaq tiliniñ tüsindirme sözdigi*, Memlekettik tildi damıtuw institutı, Almatı.
- Qaliyev, Ğ. t.b. (2005), *Qazaq tiliniñ aymaqtıq sözdigi*, Arıs baspası, Almatı.
- Qartayeva, T. (2015), *Sır öñiriniñ дәstürli etnografıyası*, Arıs baspası, Almatı.
- Qaydar, Ä. (2009), *Qazaqtar ana tili әleminde (etnolingvistikalıq sözdik) I. Tom Adam*, Dayk-Press baspası, Almatı.
- Qaydar, Ä. (2013a), *Qazaqtar ana tili әleminde (etnolingvistikalıq sözdik) II. Tom Qoғam*, Sardar baspa üyi, Almatı.
- Qaydar, Ä. (2013b), *Qazaqtar ana tili әleminde (etnolingvistikalıq sözdik) III. Tom Tabıyғat*, Sardar baspa üyi, Almatı.
- Qaydar, Ä. (2014), *Ğılımdaғı ğumır, Qazaq tili etimologiyasınıñ ğılımiy-teoriyalıq negizderi VI. Tom*, Sardar baspa üyi, Almatı.
- Qayratulı, B. (2019), *Qazaqtıñ atbegilik öneri*, Nur-Sultan.
- Qondıbay, S. (2018), *Bayırғı qazaq dүniyetanımnıñ negizderi*, Qazaq tili baspası, Almatı.
- Qosan, S. t.b. (2007), *Babalar sözi: Jüz tomdıq, batırlar jırı Tom 45*, Foliant baspası, Astana.
- Quralulı, A. (1997), *Qazaq дәstүrlі мәдениетинің ensiklopediyalıq sözdigi, Sөzdik-slovar'* baspası, Almatı.
- Quralulı, A. (1998), *Qazaq дәstүrlі мәдениетинің anıqtamalığı, Sөzdik-slovar'* baspası, Almatı.
- Quralulı, A. (2007), *Mal şaruwaşılıǵına, eǵınshılıkke, ańshılıqqa baylanıstı terminder men söz tırkesteriniñ tüsindirme sözdigi*, Öner baspası, Almatı.
- Radloff, W. (1893), *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte Erster Band - Die Vocale*, St. Petersburg.
- Radloff, W. (1899), *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte Zweiter Band - Die Consonanten*, St. Petersburg.
- Radloff, W. (1905), *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte Dritter Band*, St. Petersburg.

- Radloff, W. (1911), *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte Vierter Band*, St. Petersburg.
- Radloff, W. (1956), *Sibirya'dan I*, Maarif Basımevi, İstanbul.
- Rajki, A. (2006), *Mongolian Etymological Dictionary*, Budapest.
- Ramstedt, G. J. (1935), *Kalmückisches Wörterbuch*, Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Räsänen, M. (1957), *Materialien zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia Edidit Societas Orientalis Fennica XXI, Helsinki.
- Räsänen, M. (1969), *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Róna-Tas, A. (1991), *An Introduction to Turkology*, Universitas Szegediensis de Attila József Nominata, Szeged.
- Roux, J. P. (2011), *Eski Türk Mitolojisi*, BilgeSu Yayınları, Ankara.
- Roy, O. (2016), *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, Metis Yayınları, İstanbul.
- Samoyloviç, A. (1957), “Kazak Kelimesi Hakkında”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, s. 95-104.
- Saray, M. (2022), *Kazaklar ve Kazakistan Cumhuriyeti Tarihi*, Kesit Yayınları, İstanbul.
- Sarbassova, G. (2013), *Ethnolinguistic Description of Horse Culture in Eurasia*, Mikes International, Holland.
- Sartqojaulı, Q. (2012), *Orhon muraları II kitap*, Abzal-ay baspası, Almatı.
- Sänik, Z., Zeynollağızı, J. (2016), *Qazaq etnografıyası*, An arıs baspası, Almatı.
- Schilling, U. (2013), *Sattel, Koffer und Gewehr Wörter und Sachen bei den kasachischen Nomaden der Westmongolei*, Dissertation zur Erlangung des Grades eines Doktors der Philosophie, am Fachbereich Geschichts- und Kulturwissenschaften der Freien Universität Berlin, Berlin.
- Schönig, C. (2000), *Mongolische Lehnwörter im Westoghuischen*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- Schönig, C. (2009), “Evliyâ Çelebi’de Moğolcadan Alınmış Sözcükler”, *Çağının Sıradışı Yazarı Evliyâ Çelebi içinde* s. 373-376, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Schönig, C. (2013), “Modern Türk Dillerinin Eş Zamanlı Tasnifi ve Tarihsel Yönleri”, *Dil Araştırmaları*, 12, s. 221-257.
- Serikbayulı, B. (1994), “Qamşı”, *Ana tili, 11 Tamız*, 32 (229), s. 8.
- Sertkaya, O. F. (1987), “Mongolian words and forms in Chagatay Turkish (Eastern Turki) and Turkey Turkish (Western Turki)”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 35, s. 265-280.

- Sertkaya, O. F. (1995), “Eski Türk Kültüründe At”, *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık* içinde s. 25-30, Resim Matbaacılık, İstanbul.
- Sertkaya, O. F. (2011), “Torba Kelimesi Kökeni Üzerine Görüşler”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 720, s. 493-499.
- Sevortyan, E.V. (1974), *Etimologičeskiy slovar' tyurkskih yazıkov Obşçetyurkskiye i mejtyurkskiye osnovı na glasniye*, Akademiya nauk sssr institut yazıkoznaniya, Moskva.
- Sevortyan, E.V. (1978), *Etimologičeskiy slovar' tyurkskih yazıkov Obşçetyurkskiye i mejtyurkskiye osnovı na bukvu "b"*, Akademiya nauk sssr institut yazıkoznaniya, Moskva.
- Sevortyan, E.V. (1980), *Etimologičeskiy slovar' tyurkskih yazıkov Obşçetyurkskiye i mejtyurkskiye osnovı na bukvu "v", "g", "i", "d"*, Akademiya nauk sssr institut yazıkoznaniya, Moskva.
- Sırtı, E. (2015), “Kazak Tiliniñ Birtomdık Ülken Tüsindirme Sözdigi”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 12/2, s. 174-181.
- Sızdıqov, A. (1976), *Jılqı ösirüwşige keñes*, Qaynar baspası, Almatı.
- Sızdıqova, R. (2014a), *Sözder söyleydi (sözderdiñ qoldanılıw tarihınan)*, El-şejire baspası, Almatı.
- Sızdıqova, R. (2014b), *Qazaq tilindegi eskilikter men jañalıqtar*, El-şejire baspası, Almatı.
- Stachowski, M. (2019), *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch der türkischen Sprache*, Księgarnia Akademicka, Kraków.
- Starostin, S. A., Dybo, A. V., Mudrak, O. A. (2003), *Etymological dictionary of the Altaic languages*, Brill, Leiden-Boston.
- Sümer, F. (1983), *Türklerde Atçılık ve Binicilik*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Şağırbayev, M., Sapatayev, S. (2018), “Er-toqım genezisine qatıstı keybir мәseleler (Tawlı Altay jäne Berel qorımdarınıñ materiyalıdarı boyınşa)”, *Äl-farabi atındağı Qazaq ulttıq universiteti habarşı tarih seriyası*, 1 (88), s. 211-220.
- Şahin, Ş. (2005), “Türk Kültüründe At Arabası (At Arabalarının Dili)”, *Bilig*, 32, s. 165-178.
- Şçerbak, A. M. (1995), “At Kelimesi Üzerine Bazı Düşünceler”, *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık* içinde s. 31-33, Resim Matbaacılık, İstanbul.
- Şirin User, H. (2009), *Köktürk Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, Kömen Yayınları, Konya.
- Şoybekov, R. N. (2012), *Qazaq qolöneri atalımdarınıñ tüsindirme sözdigi*, Sardar baspa üyi, Almatı.
- Tamir, F. (2002), “Kazak Hanlığı”, *Türkler VIII* içinde s. 649-656, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.

- Tavkul, U. (2000), *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- TBİ (2011), *Qazaq ädebiy tiliniñ sözdigi on bes tomdıq*, Til bilimi institutu, Almatı.
- TDK (1963), *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü I*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- TDK (1965), *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü II*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- TDK (1968), *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü III*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- TDK (1969), *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü IV*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- TDK (1972a), *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü V*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- TDK (1972b), *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü VI*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- TDK (1974), *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü VII*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- TDK (1975), *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü VIII*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- TDK (1977), *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü IX*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- TDK (1978), *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü X*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- TDK (1979), *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü XI*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- TDK (1982), *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü XII*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tekin, Ş. (2001), *İştikakçının Köşesi Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler*, Simurg Yayınları, İstanbul.
- Tekin, T. (1989), “Türk Dil ve Dialektlerinin Yeni Bir Tasnifi”, *Erdem*, 5 (13), s. 141-168.
- Tekin, T. (1999), “Hemçik-Çırgakı Yazıtı”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 9, s. 5-15.
- Tekin, T. (2003), *Orhon Türkçesi Grameri*, Kitap Matbaası, İstanbul.
- Tekin, T. (2003b), “Notes on some Altaic harnessing terms”, *Talat Tekin Makaleler 1 Altayistik içinde* s. 139-148, Grafik Yayınları, Ankara.
- Tekin, T. (2013), *Makaleler II Tarihî Türk Yazı Dilleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tekin, T., Ölmez, M. (2003), *Türk Dilleri Giriş*, Kitap Matbaası, İstanbul.

- Tekin, T., Ölmez, M., Ceylan, E., Ölmez, Z., Eker, S. (1995), *Türkmençe - Türkçe Sözlük*, Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık, Ankara.
- Tenişev, E.R. (2001), *Sravnitel'no-istoričeskaya grammatika tyurkskih yazıkov Leksika*, Nauka, Moskva.
- Terekbayeva, J.M. (2012), “At äbzelderi arheologiyalıq derekter negizinde”, *Ejelgi jäne ortağasırlıq Qazaqstandağı мәdeniygenez üderisteri boyınşa materiyaldar men zerttewler. Äl-farabi atındağı Qazaq ulttıq universiteti arheologiya, etnologiya jäne muzeologiya kafedrasınıñ zerttewleri men dalalıq materiyaldarı içinde* s. 153-158, Qazaq universiteti, Almatı.
- Tietze, A. (2002), *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı Birinci Cilt A-E*, Simurg Yayınları, İstanbul.
- Tietze, A. (2009), *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı İkinci Cilt F-J*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.
- Tietze, A. (2016a), *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı Üçüncü Cilt F-J*, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara.
- Tietze, A. (2016b), *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı Dördüncü Cilt K-L*, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara.
- Tietze, A. (2018a), *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı Beşinci Cilt M-N*, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara.
- Tietze, A. (2018b), *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı Altıncı Cilt O-R*, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara.
- Tietze, A. (2018c), *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı Yedinci Cilt S-Ş*, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara.
- Tietze, A. (2019a), *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı Sekizinci Cilt T-V*, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara.
- Tietze, A. (2019b), *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı Dokuzuncu Cilt Y-Z*, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara.
- Togan, A. Z. V. (1981), *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi Cilt I Batı ve Kuzey Türkistan*, Enderun Yayınları, İstanbul.
- Toparlı, R., Çögenli, M. S., Yanık, N. H. (2000), *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Toparlı, R., Vural, H., Karaatlı, R. (2007), *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Toqtabay, A. (2010a), *Qazaq Halqınıñ Dästürli Mädeniyetindegi Jılqı Fenomeni*, Tarih ғылымдарınıñ докторы ғылыми дәреjesin aluw üşin dayındalğan dissertatsiyanıñ Avtoreferatı, Ş.Ş. Vălihanov atındağı tarih jäne etnologiya institutu, Almatı.
- Toqtabay, A. (2010b), *Qazaq jılqısınıñ tarihi*, Almatikitap baspası, Almatı.
- Toqtabay, A. (2015), *Türki halıqtarınıñ jılqı мәdeniyeti*, Ғылым баспасы, Astana.

- Toqtabay, A., Seytqulova, J. (2005), *Tört tüliktiñ qasiyeti*, Ş.Ş. Vălihanov atındağı tarih jăne etnologiya institutı, Almatı.
- Toqtağul, B.S. (2005), *Türki tilderindegi tört tüliktiñ jasına qatıstı atawlardıñ etnolingviskalıq siypatı*, Filologiya ğılımdarınıñ kandidatı ğılımiy dărejesin aluw üşin dayındalğan dissertatsiya, Q.A. Yasavi atındağı halıqaralıq qazaq-türük universiteti, Almatı.
- Toraman, A. (2018), *Arkeolojik Veriler Işığında Altaylarda At Koşumları ve Savaş Aletleri (İlk Zamanlardan IX. Yüzyıla Kadar)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Tuna, O. N. (1972), "Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler I", *Türkiyat Mecmuası*, XVII, s. 209-250.
- Tuna, O. N. (1976), "Osmanlıcada Moğolca Kelimeler", *Türkiyat Mecmuası*, XVIII, s. 281-314.
- Uğurlu, M. (1984), *Munyetu'l-Ğuzât Metin-İndeks*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Useinov, S.M. (2007), *Russko-kımskotatarskiy, kımskotatarsko-russkiy slovar'*, İzdatel'skiy dom tezis, Simferopol'.
- Ünal, O. (2016), *Klasik Moğolca Söz Varlığında Türkçe Kökenli Kelimeler ve Türkçe-Moğolca Ses Denklikleri*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Ünal, O. (2023), *Kayıp Bir Dilin İzinde, Tarihî Bir Türk Lehçesinin Avrasya Dillerindeki Örtük İzleri*, Paradigma Akademi Yayınları, Çanakkale.
- Ünlü, S. (2012), *Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü*, Eğitim Yayınevi, Konya.
- Ünlü, S. (2013), *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, Eğitim Yayınevi, Konya.
- Üşenmez, E. (2006), *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya.
- Vámbéry, H. (1878), *Etymologisches Wörterbuch der turko-tatarischen Sprachen*, F. A. Brockhaus, Leipzig.
- Vásáry, I. (1995), "Türkçe At ve Atçılık Terimlerinin Rusçaya Tesiri", *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık* içinde s. 34-43, Resim Matbaacılık, İstanbul.
- Văli, N. t.b. (2013), *Qazaq sózdigi (Qazaq tiliniñ birtomdıq ülken túsindirme sózdigi)*, Dăwir baspası, Almatı.
- Vălihanov, Ş. (2006), *Altıshaharğa sapar*, Atamura, Almatı.
- Veli, H. (2022), "Uygur Sivil Belgeleri Işığında Eski Uygurlarda At", *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 7, s. 71-79.
- White, L. (1962), *Medieval Technology and Social Change*, At the Clarendon Press, Oxford.

- Wilkins, J. (2021), *Handwörterbuch des Altuigurischen Altuigurisch - Deutsch - Türkisch, Eski Uygurcanın El Sözlüğü Eski Uygurca - Almanca - Türkçe*, Akademie der Wissenschaften, Göttingen.
- Wood, P. [i drugiye] (2013), *Loşadi, bol'shaya entsiklopediya*, İzdatel'stvo AST, Moskva.
- Yorulmaz, O. (2013), *Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar Kazak Türkleri ile Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasi İlişkiler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Yudahin, K. K. (1998), *Kırgız Sözlüğü I-II*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Yudahin, K.K. (1985), *Kirgizsko-russkiy slovar' v dvuh knigah I-II*, Kirgizskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Frunze.
- Zaharov, S.V. (2010), “K voprosu o proishojdenii Botayskoy kul'turı”, *Vestnik Arheologii, Antropologii i Etnografii*, 1 (12), s. 49-58.
- Zajączkowski, A. (1965), “Das Pferd nach dem Arabisch-Kiptschakischen Glossar Ad-Durrat al-muḏī'a fi-l-luġat at-turkiyya”, *Central Asiatic Journal*, X/3-4, s. 333-338.

Elektronik Kaynaklar

- <https://www.atveinsan.com/at-ne-zaman-ve-nasil-evcillestirildi-m464645.html> (Erişim Tarihi 02.12.2019).
- <https://dic.academic.ru> (Erişim Tarihi 03.12.2019).
- <https://www.lugat.kz> (Erişim Tarihi 03.12.2019).
- <https://www.sozdik.kz> (Erişim Tarihi 03.12.2019).
- <https://sozdikqor.kz> (Erişim Tarihi 15.03.2020).
- http://ejournal6.com/journals_n/1575897100.pdf (Erişim Tarihi 20.02.2020).
- http://ejournal6.com/journals_n/1576143790.pdf (Erişim Tarihi 20.02.2020).
- <https://stat.gov.kz> (Erişim Tarihi 23.08.2023).

KAZAKÇA AT KOŞUM TAKIMLARI

Dünya tarihinin en önemli gelişmelerinden biri atın ehlileştirilerek binek hayvanı olarak kullanılmasıdır. Bu sayede uzun mesafeler daha kısa sürede kat edilmiş, insanoğlu at vasıtasıyla dünyayı keşfedebilmiştir. Türkler tarafından oluşturulan bozkır kültüründe de at önemli bir rol üstlenmiştir. Göçebe yaşam tarzı ve bağımsızlığa düşkünlük gibi sebeplerle Türkler atlara oldukça fazla değer yüklemişlerdir. Türk toplumunun içtimai, iktisadi, dinî hayatının ve bozkır kültürünün merkezinde bulunan at, Türk destanlarında da yer almıştır. At, aynı zamanda askerî alanda üstünlük sağlayan bir etken olmuştur. Bozkır kültüründe atın evcilleştirilmesiyle birlikte binet ve koşum takımlarının icat edilişi atla ilgili en önemli gelişmelerden biridir. Atı güzelleştiren, görünümündeki asilliği ortaya çıkaran aslında binet ve koşum takımlarıdır. At binmede kullanılan eyer, gem, üzengi, pantolon, çizme gibi gereçler bozkır kültüründe göçebe hayat tarzının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Sözelimi bozkır kültürü çevresinde vücut bulan üzengili eyerin icadı, savaşlarda süvarilerin at üzerindeki hareket kabiliyetini arttırmış ve vuruş gücünü kuvvetlendirmiştir. Bununla birlikte Türk tipi eyerde ön ve arka kaşın bulunması mızrak saklama ve kullanmada süvariye üstünlük sağlamıştır.

www.paradigmaakademiayinlari.com
www.divitkitabevi.com | paradigmaakademitasarim@gmail.com

☎ +90 536 663 97 66 | ☎ +90 286 217 22 24
📧 /paradigmaakademiayinlari | 📧 /paradigmaak | 📧 /divit_kitabevi | 📧 /payandalogru

9 786256 714748